ODJEL ZA FILOZOFIJU I DRUŠTVENE NAUKE

Urednik

akademik GRGA NOVAK

JUGOSLAVENSKA AKADEMIJA ZNANOSTI I UMJETNOSTI

S T A R I N E

KNJIGA 47.

Z A G R E B

1 9 5 7

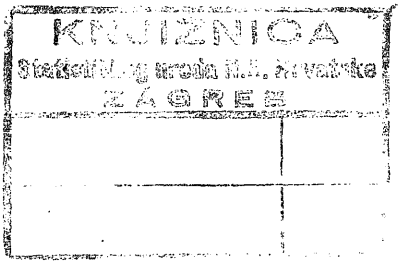
KNJIŽNICA
ZAGREB

SADRŽAJ

FERDO ČULINOVIĆ

Razvitak AVNOJ-a 7

ANDRE JUTRONIĆ

Smrtnost djece u Splitu od g. 1742. do 1830. 135

LOVRE KATIĆ

Imbrevijature splitskog notara de Salandis 155

VLADISLAV CVITANOVIĆ

Popis glagoljskih kodeksa u zadarskoj nadbiskupiji 197

ANDRE JUTRONIĆ

Najstarija sačuvana knjiga rođenih sutivana (1622–1694) 223

LOVRE KATIĆ

Prilike u splitskoj okolici poslije odlaska Turaka 237

GAŠPAR BUJAS

Makarski ljetopis od godine 1773. do 1794. 279

FERDO ČULINOVIĆ

RAZVITAK AVNOJ-A

UVODNE NAPOMENE

AVNOJ – *centralna linija u procesu nastajanja nove jugoslavenske države*

U prošlosti naroda jugoslavenskih zemalja teško je naći jedno drugo razdoblje, koje bi u tako kratkom vremenu bilo ispunjeno s toliko brojnim, a istovremeno i značajnim, za narod toliko presudnim događajima, kao što je to bilo u periodu Narodnooslobodilačke borbe za Drugog svjetskog rata.[1] Ovdje se naime u vremenu od fašističkog napadaja na Kraljevinu Jugoslaviju (6. aprila 1941) pa do svršetka ratnih operacija jugoslavenske Narodnooslobodilačke vojske (15. maja 1945) sakupilo toliko važnih događaja, da se to razdoblje za dalji razvitak naroda Jugoslavije zaista može obilježiti kao prekretnica.

Četiri godine ovoga razdoblja ispunjene su zbivanjem, koje je duboko zahvatilo u osnovne, životne interese Jugoslavije, isprepleteno je događajima, koji su društvenom razvitku jugoslavenskog naroda udarili nove smjernice i koji su se snažno odrazili i u daljem životu svih jugoslavenskih zemalja. Ovo razmjerno kratkotrajno, ali osobitim zbivanjem toliko bogato razdoblje, bilo je za Jugoslaviju zaista od presudnog značenja.

Može se dakle kazati, da su ove četiri godine za narod Jugoslavije predstavljale novu epohu njegova razvitka, i to naročito po tome, što je u tome razdoblju sa prerastanjem jugoslavenske Narodnooslobodilačke

[1] O tome napose: *Tito*, U čemu je specifičnost oslobodilačke borbe i revolucionarnog preobražaja nove Jugoslavije, objavljeno u čas. »Komunist«, br. 1. oktobar 1946., str. 1–9., *Eduard Kardelj*, referat na V. Kongresu KPJ – »Komunistička partija Jugoslavije u borbi za novu Jugoslaviju, za narodnu vlast i socijalizam«, objavljeno u zborniku »V. kongres KPJ«, izdanje »Kulture«, 1948., str. 344. i d., *M. Pijade*, Pet godina narodne države, objavljeno posebno i u zborniku Izabrani govori i članci, izd. »Kulture«, 1950., str. 179. i d., nadalje O projektu programa KPJ (poglavlje »O karakteru naše Narodne revolucije«), cit. izdanje »V. Kongresa KPJ«, str. 515–521., i dr.

borbe u Narodu revoluciju[2] – još za Drugog svjetskog rata– nestalo buržoaskog sistema Kraljevine Jugoslavije, a na njegovim se ruševinama stao izgrađivati novi sistem vlasti, tzv. sistem narodnih odbora.[3] U tome se razdoblju naime javlja nova jugoslavenska država, koja nastaje kao izraz pobjede Narodne revolucije, i to pod specifičnim uvjetima Narodnooslobodilačkog rata.[4] U revolucionarnom nastajanju ovog novog jugoslavenskog političkog sistema[5] ističe se kao specifičnost ne samo u postanku socijalističke države pod do sada nepoznatim uvjetima Narodnooslobodilačkoga rata, nego i u činjenici, da se taj novi sistem – za razliku od svih dosadašnjih revolucionarnih stvaranja nove državnosti – razvijao odozdo prema gore, da su se naime najprije izgrađivali njeni osnovni organi, a istom poslije već razvijene mreže tih osnovnih organa nove vlasti, t. j. narodnooslobodilačkih odbora, javljaju se najzad i vrhovni organi tog novog sistema vlasti.[6]

Dvije osnovne činjenice – pored ostaloga – naročito obilježavaju ovo nastajanje novog jugoslavenskog sistema vlasti pod uvjetima Narodnooslobodilačkoga rata. U prvome redu su za taj proces od osobitoga zna-

[2] O tome na pr. vidjeti: *M. Pijade*, O petogodišnjici narodne države, objavlj. u cit. zborniku, str. 179. i dr.

[3] Vidjeti na pr. *Ed. Kardelj*, Govor u Ustavotvornoj skupštini FNRJ od 6. decembra 1945. u obrazloženju prijedloga Ustava FNRJ i dr.

[4] U Programu KPJ istaknuto je o tome: »... Specifični karakter revolucije u Jugoslaviji jeste u tome, što je odlučujuća bitka između osnovnih eksploatatorskih klasa, buržoazije i veleposjednika – s jedne strane, i radnog naroda na čelu s radničkom klasom pod rukovodstvom Komunističke partije Jugoslavije – s druge strane, izvojevana u uslovima oslobodilačkog ustanka protiv fašističkih osvajača, na frontu borbe protiv nacionalnog izdajstva, čiji je stožer bila buržoaska reakcija, na frontu borbe, koja je bila nerazdvojni deo opšteg antifašističkog rata ...«

Eduard Kardelj u svom cit. referatu održanom na V. Kongresu KPJ kazao je o tome: »Specifični uslovi, u kojima se razvijala i u kojima se razvija naša socijalistička revolucija – borba protiv okupatora za nacionalno oslobođenje – dali su klasnom savezu proletarijata sa ostalim trudbenicima veliku masovnu širinu i naročitu organizacionu čvrstinu, koja se izražava u Narodnom frontu ...« (cit. izd. »V. Kongres KPJ«, str. 349.), vidjeti nadalje *M. Pijade*, O petogodišnjici narodne države (objavlj. u cit. zborniku, str. 180.) i dr.

[5] O tome vidjeti na pr. *Tito*, Obrazloženje nacrta Općeg zakona o narodnim odborima, gdje se kaže: »... Široke narodne mase organizovane u narodnooslobodilačke odbore, rušile su već u prvim danima ustanka stari protivnarodni i izdajnički birokratski aparat državne vlasti stare Jugoslavije, koji je potpuno prešao na stranu okupatora. Na ruševinama tog starog birokratskog aparata vlasti izgrađivala se nova, narodna vlast kroz organizaciju narodnih odbora ...« (brošura »O narodnim odborima«, izdanje Novinskog izdavačkog poduzeća »Borba«, Beograd, 1946. str. 9.).

Kako je i sam AVNOJ bio organizovan slično tadašnjim narodnooslobodilačkim odborima, te kako je ova forma organizacije vlasti (s narodnim odborima kao osnovnim jedinicama) zadržana i u kasnijoj državnoj organizaciji, to je sasvim umjesno, kada se za novu jugoslavensku državu kaže da je ta država – sistem narodnih odbora. Vidjeti o tome napose *Ivo Krbek*, »Razvitak narodnih odbora kao osnovnih organa vlasti radnog naroda«, objavlj. u zborniku »Nova Jugoslavija«, izdanje Instituta za historiju države i prava Pravnog fakulteta u Zagrebu, 1954., str. 42.–67, te dr.

[6] Ona se sastoji napose u činjenici, da su se u revolucionarnom nastajanju novog jugoslavenskog političkog sistema javljali i postepeno izgrađivali narodnooslobodilački odbori kao osnovni organi, zatim vrhovna zemaljska njihova rukovodstva i AVNOJ kao najviše predstavničko tijelo, koje ujedinjuje sve te organe vlasti u jedinstveni sistem.

čaja spomenuti osnovni organi nove vlasti, naime narodnooslobodilački odbori,[7] a s tim u vezi je i činjenica, da se izraziti obrisi tog novog sistema vlasti očiglednije već ispoljavaju pod jesen 1942. i to s osnutkom Antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Jugoslavije, ili kako se ono ranije skraćenicom nazivalo – AVNOJ-a.

AVNOJ se dakle u tom procesu revolucionarnog nastajanja novog jugoslavenskog sistema vlasti pojavljuje na onom njegovom stepenu razvitka, kad se je zbog ustaljivanja i razgranatosti osnovnih organa nove vlasti, naime narodnooslobodilačkih odbora, nametnula i neophodna potreba za ujedinjavanjem tih NOO-a u sistematsku i jedinstvenu cjelinu, kroz koju će se bolje vršiti funkcije vlasti u skladu s ciljevima Narodnooslobodilačkog pokreta.

AVNOJ se dakle javlja kao očiti izraz učvršćivanja Narodne revolucije, koja time već dovodi do izgradnje novog sistema vlasti. S ovim vrhovnim organom dobiva sav taj dotadašnji revolucionarni proces specifičnu i izrazitu državnopravnu karakteristiku – s njime se naime izgrađuju završne linije tadašnje osnovne konstrukcije novog jugoslavenskog sistema vlasti. Pojava AVNOJ-a obilježila je dakle faktično konstituiranje onog organa, kojim se dotadašnja revolucionarna izgradnja nove vlasti u Jugoslaviji dovršava kao cjelina.

Osnutak AVNOJ-a prema tome potvrđivao je revolucionarnu promjenu u sistemu vlasti Jugoslavije, na koju ukazuje već i dotadašnja izgradnja Narodnooslobodilačkih odbora, a njegov put od osnutka pa do prestanka (s Privremenom narodnom skupštinom DFJ) predstavlja i glavnu liniju u revolucionarnom nastajanju nove jugoslavenske države za vrijeme Narodnooslobodilačke borbe. Ovo stim više, što se u AVNOJ-u ispoljavaju i sve bitne karakteristike tog novog sistema vlasti. U organizacionom pogledu AVNOJ je naime u sebi ujedinjavao sve bitne strane novog jugoslavenskog sistema vlasti, i to najizrazitije. Poređ ostaloga ovo je izražavala i njegova konstrukcija, koja se uglavnom nije razlikovala od sastava osnovnih organa te nove vlasti, narodnooslobodilačkih odbora. U funkci-

[7] »Narodni odbori« – piše *Eduard Kardelj* u svojoj raspravi »O narodnoj demokratiji u Jugoslaviji« – postali su politička i organizaciona osnova sistema narodne vlasti, dali su ime toj vlasti, dali su ime narodnoj demokratiji. Iz narodnih odbora su postepeno izrasli viši državni rukovodeći organi – okružni, republički, savezni. Oni su se, kada je u toku 1942.–1943. g. iz narodnooslobodilačkih odbora izrastao AVNOJ, revolucionarna narodna skupština, najviši narodnooslobodilački odbor sa svojim izvršnim aparatom – konstituisali u jedinstveni sistem narodne vlasti, u državu narodne demokratije. To znači, da se naša narodna demokratija od samog početka iz temelja razlikovala od sistema parlamentarne demokratije ...« (objavljeno u časopisu »Arhiv za pravne i društvene nauke«, Beograd, 1946., str. 196).

Razmatrajući značenje formiranja narodnih odbora u novoj Jugoslaviji piše *prof. I. Krbek* u svojoj raspravi »Razvitak narodnih odbora kao osnovnih organa vlasti radnog naroda« ovo: »... Formiranje i djelovanje naših narodnih odbora počiva, što se tiče najosnovnijeg, na istim idejama kao i Pariška komuna i sovjeti, kako ih je Lenjin zamišljao. Ali formiranje naših narodnih odbora je i daleko od svake imitacije, i ti su odbori lagano i postojano izgrađivani prema vlastitim potrebama i prilikama – sa mnogo posebnosti ...« (objavlj. u zborniku »Nova Jugoslavija«, izdanje Instituta za historiju države i prava na Pravnom fakultetu u Zagrebu, Zagreb, 1954. str. 46).

onalnom pogledu AVNOJ je – na sličan način kao i svi narodnooslobodilački odbori – naročito ispoljavao i dosljedno provođenje načela jedinstva vlasti: ni u njemu nije bilo nikakva odvajanja zakonodavne od izvršnih funkcija vlasti, on je dakle bio ujedinjenje svih osnovnih funkcija državne vlasti, i to u punom smislu te riječi. Funkcije vlasti naime ni AVNOJ nije vršio na monistički, nego na kolegijalni način, jer ni tu organi vlasti nisu bili pojedinci, nego čitav kolektiv, dakle to vrhovno predstavničko tijelo kao cjelina. U AVNOJ-evu djelovanju dolazili su najneposrednije i nedvoumno do izražaja i svi drugi osnovni principi novog sistema vlasti, kako ćemo to istaći u našem narednom izlaganju o AVNOJ-u. Ovo je tijelo dakle bilo ne samo vrhovni organ, nego ujedno i sinteza čitavog novog jugoslavenskog sistema vlasti u tadašnjim prilikama.

Očigledno je dakle za temeljito razumijevanje historijata nastajanja nove jugoslavenske države pod uvjetima Narodnooslobodilačke borbe i njena prerastanja u Narodnu revoluciju potrebno upoznati se s razvitkom AVNOJ-a. Kroz etape njegova razvoja neposrednije se naime očituje i put, koji je prošla revolucionarna izgradnja nove jugoslavenske državnosti za vrijeme prošloga rata. Historija AVNOJ-a u biti je stoga i historija revolucionarnog nastajanja nove jugoslavenske države.

I dosad je već pisano o razvitku AVNOJ-a, kako u jugoslavenskoj, tako donekle i u stranoj literaturi. Historijat AVNOJ-a poznat je već u bitnim njegovim linijama. No uza sve to smatramo ipak, da će za bolje poznavanje historijata nastajanja nove jugoslavenske države u spomenutom periodu NOB-e biti korisno, ako u idućem izlaganju damo u jedinstvenoj cjelini prikaz i analizu čitavoga puta, koji je AVNOJ prošao od svog osnutka pa do prestanka, pod jesen 1945. godine. Za bolje razumijevanje toga razvitka potrebno je pored pregleda i analize svih AVNOJ-evih važnijih akata ukazati i na sve one historijske činjenice, koje su usko povezane s tim procesom, da u toj međusobnoj povezanosti historijskih fakata dobijemo preglednu sliku o tome – *kada je i kako je nastao* AVNOJ, *kroz koje je on sve promjene prolazio, kakve je sve funkcije vršio, kakav je njegov odnos bio prema drugim organima nove vlasti i što je* AVNOJ *značio u pojedinim etapama njegova razvitka.*

Osnovno u razvitku AVNOJ-a, to je *njegova državnopravna strana.* Već od svoje pojave on se ističe kao faktor nove vlasti, koju on u svom kasnijem razvitku sve neposrednije izražava, da najzad na Drugom zasjedanju (u Jajcu, 29. i 30. novembra 1943.) ta njegova funkcionalna strana dobije i svoju formalnu državnopravnu potvrdu. Bitno je dakle kod AVNOJ-a njegovo djelovanje i njegov značaj u izgradnji nove jugoslavenske državnosti. U tome procesu on je glavna linija, kojom je obilježeno revolucionarno nastajanje tog novog sistema vlasti za vrijeme Narodnooslobodilačkoga rata. Njegov historijat isprepleten je dakle prvenstveno s državnopravnim elementima.

Govoriti o razvitku AVNOJ-*a znači dakle – pored razmatranja relevantnih historijskih činjenica – osvrnuti se prvenstveno na tu njegovu osnovnu stranu, na državnopravne njegove karakteristike.* Preuzimajući na sebe zadatak obrade historijata AVNOJ-a imali smo stoga prvenstveno

u vidu baš ovu, državnopravnu stranu AVNOJ-a, naime njegov razvitak u državnopravnom pogledu, a to je ono, što je kod njega ne samo bitno, nego istovremeno do sada razmjerno i manje obrađeno.

Historija AVNOJ-a s obzirom na njegov državnopravni karakter predstavlja naročiti zadatak zbog mnoštva komplikovanih, ali i zanimljivih državnopravnih problema. Baš na području razvitka AVNOJ-a ispoljava se naime više državnopravnih pitanja, čije rješenje nije bez naročitog interesa za nauku o državi i pravu. Različitost i komplikovanost ove problematike vidjet će se već iz nekoliko primjera. S historijatom AVNOJ-a na pr. skopčan je i problem o tzv. faktičnoj vladi u Jugoslaviji, nadalje pitanje o suverenitetu nad Jugoslavijom za Drugog svjetskog rata, o čemu ima sasvim suprotnih tumačenja,[8] u vezi s razvitkom AVNOJ-a javlja se naime problem o vremenu postanka nove jug. države i t. d.

Ovdje nam nije moguće pobliže ukazivati na sve te probleme i ulaziti podrobnije u analizu svih takvih pitanja. Držimo, da to s obzirom na osnovni zadatak ove rasprave (a to je dati preglednu državnopravnu historiju AVNOJ-a) nije ni tu potrebno, te da će biti dovoljno, ako u narednom izlaganju o razvitku AVNOJ-a ukažemo barem na najbitniju državnopravnu problematiku, koja neposrednije i jasnije osvjetljava njegovo mjesto i njegove funkcije u procesu revolucionarnog nastajanja nove jugoslavenske države.

Što je prethodilo osnutku AVNOJ-A

Kad su sile Osovine povodom jugoslavenskog Dvadesetsedmog marta[9] prema prethodnoj svojoj namjeri,[10] a posebno po Hitlerovu tzv. »Uput-

[8] Tako se na pr. već o samoj suštini suvereniteta i u našoj literaturi javlja spor oko toga pitanja, da li treba za njegovo postojanje pretpostavljati apsolutnu ili samo relativnu samostalnost vršenja akata vlasti na određenom državnom području, i dr.

[9] Dvadesetsedmi mart 1941. ipak je predstavljao za sile Osovine, a napose za Hitlerovsku Njemačku, znatno iznenađenje utoliko, što Hitler i njegova uža okolina nisu pretpostavljali, da će se onakvim revolucionarnim zamahom razviti otpor naroda Jugoslavije protiv pristupanja vlade Cvetković–Maček Tripartitnom paktu (od 25. marta 1941.). Zbacivanje namjesničkog režima princa Pavla i proosovinske vlade Cvetković–Maček, a naročito revolucionarni istup narodnih masa u samoj zemlji, predstavljali su za Hitlera oštar politički udar protiv Osovine i to u vrijeme, kada je ona stajala na zenitu svoje vojne i političke moći. Dvadesetsedmi marta bio je veliko iznenađenje za Osovinu, makar da je ona (a napose Hitlerova sredina) iskoristila taj događaj u Jugoslaviji kao zgodan povod za izvršenje agresije protiv Jugoslavije, za Osovinu odavna nepouzdanog elementa s obzirom na izrazito protivfašističko raspoloženje jugoslavenskih naroda (o tome pobliže vidjeti Procès des grands criminels de guerre devant le Tribunal militaire international (Nuremberg, 14. Novembre – 1-er Octobre 1946.), ed. Nürnberg, 1948. knjiga XXXI., str. 100–101, Document PS – 2765, zatim str. 102. ista knjiga. i knj. XIX. str. 19., nadalje knjiga XLI. str. 556. itd.).

[10] Plan za napadaj na Kraljevinu Jugoslaviju razrađen je 27. marta 1941., odnosno neposredno iza toga kako je Berlin dobio obavijest o državnom udaru u Jugoslaviji. Hitler je na to odmah sazvao sjednicu svog Ratnog savjeta, na kojoj je izložio svoju odluku, da se Jugoslavija napadne.

»Der Führer ist entschlossen« – kaže se u zabilješci sa te sjednice, kako je to objavljeno pred Međunarodnim vojnim sudom u Nürnbergu (kao dokument br. PS – 1746)

stvu 25«[11] bez prethodne objave rata[12] napale Jugoslaviju, one su – kako to mnoge činjenice pokazuju – nasigurno računale, da će Jugoslaviju vrlo brzo savladati i time ukloniti onu opasnost, koja je s ove strane u osjetnoj mjeri prijetila ostvarivanju njihovih imperijalističkih planova, a naročito za njihov otprije već pripremani napad protiv Sovjetskog Saveza prema tzv. planu »Barbarossa«.[13] No politički vrhovi sila Osovine nisu vjerovali samo u brzi vojnički poraz oružanih snaga Kraljevine

»ohne mögliche Loyalitätserklärungen der neuen Regierung abzuwarten, alle Vorbereitungen zu treffen, um Jugoslawien militärisch und als Staatsgebilde zu zerschlagen. Aussenpolitisch werden keine Anfragen oder Ultimaten gestellt werden. Zusicherungen der jug. Regierung, denen für die Zukunft doch nicht zu trauen ist, werden zur Kenntnis genommen. Angrif wird beginnen, sobald die hierfür geeigneten Mittel und Truppen bereitstehen. Es kommt darauf, dass so schnell wie möglich gehandelt wird. Es wird versucht werden, die angrenzenden Staaten in geeigneter Weise zu beteiligen. Eine militärische Unterstützung gegen Jugoslawien ist zu fordern von Italien, Ungarn und in gewisswer Beziehung auch von Bulgarien. Rumänien kommt in der Hauptsache die Aufgabe der Deckung gegen Russland zu. Der ungarische und bulgarische Gesandte sind bereits verständigt. An den Duce wird noch im Laufe des Tages eine Botschaft gerichtet werden ... Politisch ist besonders wichtig, dass der Schlag gegen Jugoslawien mit unerbitterlicher Härte geführt wird ...« (Dokumenti s Nürnberškog procesa, cit. djelo, knjiga XXVIII., str. 23.)

Čini se prema tome, kao da bi plan napada na Jugoslaviju bio stvoren istom poslije jugoslavenskog Dvadesetsedmog marta. No protiv takve pretpostavke (naime da o napadu na Jugoslaviju Osovina nije prije toga ni mislila) govori više činjenica. O pripremanju napada na Jugoslaviju još godine prije jugoslavenskog Dvadesetsedmog marta govori i niz dokumenata, koji su otkriveni u tajnoj arhivi grofa Ciana (»Les archives sécrétes du comte Ciano, 1936–1942«, ed. Maurice Vaussand, Pariz, bez naznake godine izdanja), kao i mnogi navodi u njegovu Dnevniku (vidjeti o tome Dnevnik grofa Ciana, Zagreb, 1948, str. 49, 53, 59, 73, 78, 79, 80, 83, 105, 114, 128, 236 i dr.). Pred Međunarodnim vojnim sudom (na sjednici od 12. februara 1946) pročitana je izjava feldmaršala von Paulusa koju je dao u Moskvi početkom januara iste godine, iz koje proizlazi, da je Hitler pripremao napad na Jugoslaviju još prije Dvadesetsedmog marta. Međutim, saslušan pred ovim sudom lično, von Paulus je (12. februara 1946) izjavio, da on »ne zna, da li je plan napada« na Jugoslaviju bio još prije sastavljen (cit. djelo, knj. VII, str. 245 i 301). Ova suprotnost je, kako sve pokazuje prividna samo, jer von Paulus nije porekao svoju raniju izjavu, koju je dao u Moskvi, te nova izjava (od 12. februara 1946) može značiti samo to, da njemu nije poznato, da li je sam plan napada otprije već bio konkretizovan, ma da se on općenito u užoj Hitlerovskoj okolini ranije već pripremao. Međunarodni vojni sud u Nürnbergu ustanovio je svojom presudom kao činjenicu, da je plan napadaja na Jugoslavija bio otprije pripreman (»Procès des grands criminels de guerre devant le Tribunal militaire international«, cit. izd., knj. XXII., str. 440. i slij.).

[11] Hitlerova naredba o napadaju na Jugoslaviju nosi naziv »Weisung 25«, objavljena u cit. djelu o suđenju u Nürnbergu, knj. XXVIII., str. 26–29. i dr.

[12] Napad na Jugoslaviju izvršen je (6. aprila 1941) jutarnjim bombardovanjem Beograda (iako ga je vlada generala Dušana Simovića još 3. aprila proglasila za otvoreni grad) i istovremenim upadom Osovinskih trupa na jugoslavenski teritorij, a sve to bez prethodne ratne objave, u smislu Hitlerove direktive izražene na njemačkom Ratnom vijeću od 27. marta 1941. (v. primj. br. 10). Prema Grčkoj Njemačka je, međutim, postupila nešto drukčije, jer je grčkoj vladi 6. aprila uputila jednu notu o objavi rata, makar istovremeno s prodorom njemačkih trupa na grčki teritorij (»Der Feldzug auf dem Balkan und die Rückeroberung der Cyrenaika«, [4. April – 4. Juni 1941], služb. izdanje OKW, Berlin, 1941, str. 23–27). Međunarodni vojni sud u Nürnbergu kvalificirao je ovaj napad na Jugoslaviju bez prethodne ratne objave kao kršenje međunarodnog ratnog prava, a napose vidi u tome povredu čl. 3 Haške konvencije o pravilima suhozemnog rata od 1907., te Briand-Kelloggova pakta od 27.

Jugoslavije, već su odatle namjeravali da krenu dalje, te da je konačno likvidiraju i u državnopravnom smislu, da Jugoslaviju naime unište i kao državu.[14] Za ostvarenje te namjere mnogo je osnova pružalo – pored ostaloga – i rasulo, koje je uoči samog napadaja vladalo u Kraljevini Jugoslaviji; a ono je znatnim dijelom zaista i pridonijelo aprilskom slomu – u povezanosti s petokolonaškom akcijom na svima stranama napadnute zemlje.[15]

avgusta 1927, kojem je i Njemačka svojedobno pristupila. (Pobliže o tome: cit. djelo o suđenju u Nürnbergu, knj. VII, str. 237 i d., a tekst presude Međunarodnog vojnog suda u knjizi XXII, str. 440 i d.; izvadak i prijevod iz ove edicije objavljen kod nas pod naslovom »Nirnberška presuda«, izdanje »Arhiva za pravne i društvene nauke«. Beograd, 1948, str. 77. i d.).

[13] Prema zapisniku spomenutog Ratnog savjeta pod predsjedništvom Hitlera (od 27. marta 1941.) Hitler je naredio da se izvršenje napada na Sovjetski Savez (plana »Barbarossa«) zbog događaja u Jugoslaviji odgodi, i to za četiri sedmice (»... In diesem Zusammenhang muss der Beginn der Barbarossa-Unternehmung bis zu 4 Wochen verschoben werden ...« [»Procès des grands criminals de guerre ...«, knj. XXVIII., str. 23, dokument PS 1746]), a prema jednom drugom izvoru na pet tjedana (cit. izd., knj. XXXIV, str. 702, dokument C–170, br. 142, A 20, 27 ff, 3. 4, i dr.).

[14] Uništavanje Jugoslavije kao države (»als Staatsgebilde«) Hitler i njegova okolina nastojali su provesti prema zaključku Ratnog savjeta Trećeg Reicha od 27. marta 1941. (v. primjedbu br. 10), a tome je Osovina pristupila neposredno po kapitulaciji Vrhovne komande Kraljevine Jugoslavije (od 17. aprila 1941.) očigledno s obzirom na svoju uvjerenost o konačnoj pobjedi nad Jugoslavijom u tom »munjevitom ratu«. U zabilješci o razgovoru s Hitlerom (od 20. aprila 1941) grof Ciano piše na jednom mjestu: »Hitler je uvelike bio oduševljen pozitivnim rezultatima, koji su postignuti ovim ratom (pri čemu se misli na rat protiv Kraljevine Jugoslavije. primj. autora), a koji je Osovini omogućio kontrolu pozicija, koje će još više otežati poteškoće Engleza na Mediteranu ...« (»Les archives sécrétes ...«, cit. izd., str. 444).

[15] O povezanosti Osovine s petokolonaškom akcijom u Jugoslaviji pobliže piše na pr. grof Ciano u »Dnevniku« (cit. izdanje, str. 126, 148, 170, 196, 217 i dr.), zatim se to vidi iz više akata njegove tajne arhive (»Les archives sécrétes ...«, cit. izd., str. 453. i dr.), a napose i u konstatacijama s Međunarodnog vojnog suda u Nürnbergu. cit. izd. knj. XXVII., str. 60, XLI, str. 556. i slij., XC, str. 19. i dr.

Uporedo s ratnim operacijama protiv Kraljevine Jugoslavije Osovina (napose Treći Reich) pripremila je i široko zasnovanu propagandističku akciju računajući osobito na Petu kolonu u Jugoslaviji. Vidi se to naročito iz direktive, koju je feldmaršal von Keitel izdao uoči napadaja na Jugoslaviju za hitlerovsku propagandu. U tom se aktu uz ostalo naime kaže:

»Gegner Deutschlands ist ausschliesslich die serbische Regierung, die im Dienste Englands – trotz der weitgehenden Zugeständnissen und trotz der umfassenden Garantien, die Deutschland dem jugoslawischen Staat gegeben hat, den Kampf gegen Deutschland entfesselt hat«, dakle: Jugoslavija je razvila rat protiv Osovine, makar da je Osovina bila ona strana, koja je bez objave rata iznenada napala Kraljevinu Jugoslaviju (primj. autora).

»Da die Serben gegenüber den nichtserbischen Volksgruppen Jugoslawiens, vor allem gegenüber den Kroaten und Mazedoniern, stets eine rücksichtslose Diktatur ausübten, ist ihnen gegenüber zum Ausdruck zu bringen, dass die deutsche Wehrmacht zu den Kroaten, Bosniern und Mazedoniern, nicht als Feind ins Land kommt. Sie will sie vielmehr davor bewahren, von den serbischen Chauvinisten nutzlos auf dem Schlachtfeld für die englischen Interessen hingeschlachtet zu werden ...«

»... Der Einsatz von Lautsprechern ist nicht nur je nach der Lage als propagandistisches Kampfmittel gegen den Feind, sondern auch zur propagandistischer Beeinflussung der Bevölkerung besetzter Gebietsteile angebracht ...« (cit. izd. o Međunarodnom vojnom sudu u Nürnbergu, knj. XXVIII., str. 29–31, dokument pod naslovom »Oberkomando der Wehrmacht, Nr 109/41. g. K. Chefs WFST (WPr) 1. Berlin, W. 35, den 28. März 1941«, potpis: Keitel).

Ostvarujući svoj plan likvidacije Jugoslavije kao države, Osovina je neposredno po okupaciji cijele zemlje odmah otvoreno pristupila i provođenju tih svojih političkih namjera. Radi toga su napadačke sile već sredinom aprila 1941. raskomadale Jugoslaviju, te su jedan dio njena državnog teritorija anektirale svojim državama,[16] a drugi pretvorile u nazovi-državice pod svojom kontrolom,[17] odnosno djelimice ostavili u još neodređenom državnopravnom stanju, da o tome oni istom kasnije »konačno« odluče.[18] Osovinske sile smatrale su dakle, da je aprilskom kapitulacijom Jugoslavija konačno i potpuno likvidirana, da je dakle nastupila potpuna njena debelacija, te da je dakle mogu uništiti i kao državu. Mnoge činjenice pokazuju zaista, da su politički vrhovi napadačkih Osovinskih sila aprila 1941. bili uvjereni o tome, kako je ovdje u Jugoslaviji rat konačno dovršen i kako oni stoga kao pobjednici mogu pobijeđenoj zemlji diktirati pored ostaloga ono državnopravno stanje, koje njima odgovara i koje bi prema njihovu očekivanju imalo »vječno ostati«.[19]

[16] Hitler je Trećem Reichu anektirao pretežni dio Slovenije (Štajersku i Gorenjsku), te uzeo pod svoju neposrednu administraciju Banat ostavivši ga u nekom neodređenom odnosu prema general-gouvernementu Nedićeve Srbije. Italija je anektirala (poslije sporazuma s Antom Pavelićem 18. maja 1941.) sjevernu i srednju Dalmaciju sa Splitom, zatim je anektirala dio Slovenije s Ljubljanom (»provincia di Lubiana«) 20. aprila 1941.), a Crna Gora je (s obzirom na dinastičke pretenzije Petrović-Njegoš) imala doći u personalnu uniju s Italijom, ali je provedenje toga plana onemogućio općenarodni ustanak u Crnoj Gori; Srbija je nakon »komesarijata« prešla u stanje okupacionog general-guvernmana, Bugarska je zaposjela Makedoniju, a Mađari Bačku, Međumurje i Prekomurje, a Hrvatsku s Bosnom i Hercegovinom Osovina je pomoću svojih ustaških agenata organizovala kao »Nezavisnu državu Hrvatsku«.

[17] »Nezavisna Država Hrvatska« nije imala svoje državnosti već i s obzirom na svoj način postanka, jer je nju stvorio okupator, na okupiranom dijelu državnog teritorija Kraljevine Jugoslavije. Osovinsko ukazivanje na neku unutrašnju tobožnju revolucionarnu izgradnju s obzirom na proglas te »državnosti« iznutra (preko radiostanice Zagreb, 10. aprila 1941) ne može nikako poništiti činjenicu, da je i to učinjeno pod zaštitom njemačkih agresorskih snaga, koje su tada već ušle u Zagreb i tako omogućile tu proklamaciju petokolonaških, ustaških agenata Osovine. Okupacija sama po sebi ne ništi suverenitet okupirane države, a međunarodno ratno pravo (napose Haške konvencije o pravilima suhozemnog rata, od 1899. i 1907.) ne dozvoljavaju okupatorima, da za vrijeme rata mijenjaju status quo. Formiranje »Nezavisne Države Hrvatske« značilo je nedozvoljenu promjenu status quo-a u Jugoslaviji, a prema tome i kršenje međunarodnog prava. I formiranje ove »državice« (kao i ostalo komadanje Kraljevine Jugoslavije) od strane Osovine predstavljalo je dakle ratni zločin u smislu odredaba Zakona broj X savezničkog Kontrolnog savjeta nad Njemačkom (od 20. decembra 1945. i čl. 6 Statuta za Međunarodni vojni sud itd.). Takvo je stajalište u pogledu okupatorskih tvorevina uglavnom zauzeo i Međunarodni vojni sud u Nürnbergu, kako je to izraženo presudom od 1. oktobra 1946. (vidjeti cit. djelo, knjigu XXII., str. 440. i d., makar da o formiranju NDH neposredno ne govori ta presuda kao o ratnom zločinu).

[18] Tako na pr. o statusu Crne Gore, zatim same Srbije pod vladom M. Nedića i dr.

[19] Kako je Hitler gledao na rezultate postignute svojom tadašnjom pobjedom u ovom aprilskom »munjevitom ratu« protiv Kraljevine Jugoslavije, vidi se na pr. iz zabilježaka grof Gal. Ciana o njegovim razgovorima s Hitlerom poslije kapitulacije Vrhovne komande Kraljevine Jugoslavije (»Les archives sécrétes ...«, str. 459. i d.. hrv. izdanje tog djela, str. 473. i d.) i dr.

No prilike u okupiranoj Jugoslaviji za Drugog svjetskog rata razvijale su se sasvim drukčije, nego što je to pretpostavljala Osovina. Umjesto stanovništva, koje će pokorno slijediti Osovinski diktat, sadržan u aprilskoj kapitulaciji Vrhovne komande Kraljevine Jugoslavije[20] (od 17. aprila 1941.), Osovinske okupacione snage u Jugoslaviji već su od rane jeseni 1941. stajale pred sve masovnijim oružanim otporom naroda, koji se nije podčinjavao okupatorskim naredbama, već je ustao na oružani ustanak, da istjera okupatore iz svoje zemlje. Općenarodni ustanak u Jugoslaviji ubrzo se toliko razvio, da je Osovina u okupiranoj Jugoslaviji morala postepeno sve više da povećava svoje oružane snage, i to do te mjere, da su – ne mnogo poslije aprilske kapitulacije – istaknuti faktori fašističke okupacije u Jugoslaviji bili prisiljeni da priznadu ovu činjenicu, pa se na njihovoj strani stalo govoriti o – novom frontu, koji je time nastajao u Evropi protiv Osovine.[21] Općenarodni ustanak u Jugoslaviji poprimao je već 1941. takav opseg, da se u nekim službenim izvještajima okupacionih vlasti iz Jugoslavije šalju izvještaji, u kojima se moralo konstatovati, kako više nikakvi teroristički akti ne mogu zaustaviti ovaj pokret za oslobođenjem zemlje od okupatora i njihovih pomagača.[22] Tako su se sile Osovine – suprotno aprilskom očekivanju njihovih

[20] U tzv. »Odredbama o izvršenju primirja između Njemačke i Jugoslavije« (koje su potpisali delegati Vrhovne komande Kraljevine Jugoslavije – div. general Radiv. Janković i Aleks. Cincar Marković te predstavnik njem. Vrhovne komande, generalpukovnik Maks. v. Weichs i dr. – u Beogradu, 17. aprila 1941) propisano je uz ostalo u čl. 14. i ovo:

»Zabranjeno je vojnim licima napustiti zemlju. Kao s franktirerom postupit će se sa svakim, tko god bude sudjelovao u borbi protiv sila Osovine ...«

Međunarodni vojni sud u Nürnbergu svojom presudom od 1. oktobra 1946. nije se osvrnuo na tu činjenicu, ali je proglasio za ratni zločin slično postupanje nacističkih organa prema zarobljenim partizanima kojom je prilikom istakao, da u tome vidi prekršaj Haških konvencija o pravilima suhozemnog rata 1899. i 1907. odnosno Ženevske konvencije o ratnim zarobljenicima od 1929. Međutim Američki vojni sud pod predsjedništvom hC. Wennerstruma u procesu protiv njem. generala Wilh. v. Lista i ostalih presudom od 19. februara 1948., (vidjeti: »Oficial Transcript of the American Military Tribunal in the matter on the United States of America against Wilhelm List, et. al., defendents, siting at Nürnberg, Germany, on 19 February, 1948, 0930–1630, Justice Wennerstrum, presiding«, v. »Memorandum Udruženja pravnika FNRJ«, Beograd, 1948, str. 14) stoji na gledištu, da slični postupci ipak ne predstavljaju ratni zločin. Ali ni ovaj sud nije kod toga ulazio u ocjenu pravnog karaktera kapitulacionog akta od 17. aprila 1941.

[21] O tome na pr. govori njemački historičar prošlog rata *Walter Görlitz* u djelu »*Der zweite Weltkrieg 1939–1945.*« (*Steingrubenverlag, Stuttgart, 1951*), koji uz ostalo piše: »Die Bilanz des kommunistischen Bandenkrieges in Russland gilt in sehr viel grösserem Maasse für den teils nationalistischen Motiven, teils der kommunistischen Wühlarbeit entspringenden Bandenkrieg auf dem Balkan, aus dem sich schliesslich die vierte grosse Front dieses Krieges entwickelte ...« (cit. djelo str. 123).

[22] U »Biltenu Glavnog štaba »Narodnooslobodilačkih partizanskih odreda Jugoslavije««, br. 6 od 18. septembra 1941., navode se dva izvještaja njemačkih okupacionih komandanata u Jugoslaviji (generala Dankelmana, zapovjednika njem. okupacione vojske u Srbiji i šefa okupacione civilne uprave Haralda v. Turnera), u kojima se ističu neuspjesi dosadašnjih okupatorskih akcija, da se uguši Narodnooslobodilački pokret u Jugoslaviji (vidjeti: Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslavenskih naroda, izdanje Vojnoistor. instituta JNA, svezak II., Beograd, 1949., str. 60 i d., zatim zbornik »V. Kongres KPJ«, cit. izd. str. 77. i 84., i dr.).

političkih vrhova u Jugoslaviji – umjesto u »pokorenoj zemlji«[23] našle ovdje u novom ratu, koji nipošto nije naličio na predašnji tzv. »munjeviti rat« Osovine, a koji je sve ozbiljnije prijetio strategiji Osovine u znatnom opsegu.[24]

Umjesto da se ustaljuju okupatorske tvorevine, kao što je bila tzv. Nezavisna država Hrvatska i druge nazovi-državice, stvorene od okupatora na državnom teritoriju Jugoslavije, ovdje se s Narodnooslobodilačkom borbom javlja i revolucionarni pokret, što dovodi do sve vidnijih obrisa nove jugoslavenske državnosti, koja nastaje u uvjetima oslobodilačkog rata i protiv okupatora i protiv njihovih pomagača, a kroz to i protiv starog sistema vlasti.

> »Aprila 1941. godine – piše o tome Moša Pijade na jednom mjestu – Hitlerove i Mussolinijeve horde preplavile su Jugoslaviju za deset dana. Jugoslavija je bila okupirana, rasparčana i razdeljena među pobednike, satelite i kvizlinge. Politički i vojnički slom stare Jugoslavije bio je katastrofalan. Takav je bio čisti efekat sile tada snažne nemačke ratne mašine na jednu iznutra trulu, i socijalnim i nacionalnim borbama rastrzanu državu, u kojoj je Hitler[25] imao jaku Petu kolonu. U tako brzom slomu Jugoslavija je podelila sudbinu više evropskih država, koje su došle pod fašističku okupaciju. Ali izlaz iz rata bio je za te zemlje različit. U nekima od njih, na Zapadu, uspostavljena je posle rata bez ikakve promene stara vlast. Na istoku i jugoistoku Evrope niz država ispada iz sistema imperijalizma organizujući se kao narodne demokratije«.[26]

Do takve radikalne, do revolucionarne promjene dolazi prvenstveno u Jugoslaviji, i to još tečajem Drugog svjetskog rata. Od junskih dana 1941. u Jugoslaviji se rasplamsala Narodnooslobodilačka borba prešavši u Narodnu revoluciju, u kojoj se na ruševinama buržoaskog centralističkog monarhijskog ustrojstva Kraljevine Jugoslavije razvio novi jugo-

[23] Dapače ni poneki savremeni historičari Drugog svjetskog rata iz zemalja bivše Osovine ne mogu se oteti dojmovima o fikciji o državnopravnom karakteru Osovinskih tvorevina (NDH itd.) i međunarodnopravnoj »opravdanosti« postupaka Osovine u okupiranim zemljama Evrope, pri čemu se ove nerijetko tretiraju kao pokorena područja, koja su bila »legitimno« podčinjena Osovinskoj okupacionoj vlasti. Takav stav zauzima na pr. *Walt Görlitz* u citiranom svom djelu, kada na str. 123 toga djela govori o raskomadanju Kraljevine Jugoslavije, odnosno o »razbijanju jugoslavenske višenacionalne države, a da na njeno mjesto nije došla kakva nova nadređena državna organizacija«, što navodno predstavlja »povratak u stanje prvobitne rascjepkanosti različitih narodnosti i plemena ...« *W. Görlitz* se dakle ni danas još ne može oteti dojmu, kao da su ovakve fašističke tvorevine nazovi – državica zaista imale državnopravni karakter, iako međunarodno pravo (Haške konvencije o pravilima suhozemnog rata od 1899. i 1907.) govori protivno takvu stanovištu.

[24] Nürnberški dokumenti cit. izdanje, knj. XXXVII, L–172., str. 630. i d. Govoreći o završnim operacijama jugoslavenske Narodno-oslobodilačke vojske *maršal Tito* je na V. Kongresu KPJ kazao: »... Vrlo žestoke borbe vođene su u Sremu i Slavoniji, ali i u Bosni, Sloveniji, Istri i drugim krajevima, i naše snage, koje su tada narasle na preko 800.000 boraca, očistile su zapadnu Srbiju, Sandžak, Crnu Goru, Hrvatsku, Dalmaciju, Bosnu i Hercegovinu, Sloveniju, Istru zajedno s Trstom, pričemu su uništile preko 200.000 neprijateljskih vojnika i isto toliko zarobile ... Isto tako je uništena ili zarobljena cijela armija von Löhra, sa svim svojim štabovima i ratnom tehnikom, u Sloveniji do 15. maja 1945. godine, jer se Nijemci nikako nisu htjeli predavati našim jedinicama, već su produžili borbu sve do tog dana ...« (cit. izd., str. 123).

[25] Ne samo Hitler, nego naročito i Mussolini (ustaške i klerofašističke elemente).

[26] *M. Pijade*, Pet godina narodne države, objavlj. u zborniku »Izabrani govori i članci« (1948–1949), izdanje Kulture, 1950., str. 122.

slavenski sistem političke vlasti. Tako zbivanje odvijalo se još za vrijeme prošloga rata, i to na području, za koje su politički vrhovi sila Osovine aprila 1941. (diktirajući tadašnjoj jugoslavenskoj Vrhovnoj komandi odredbe bezuvjetne kapitulacije) smatrali, da je ono nepovratno izručeno njihovoj kontroli i premoći,[27] te da na tome dijelu Evrope oni mogu bezobzirno osiono krojiti kartu i utvrđivati granice svojih marionetskih nazovi – državica. Na tom dakle području, gdje je Osovina neposredno poslije aprila 1941. nastojala u potpunosti likvidirati Jugoslaviju kao državu, ovdje je brzo poslije spomenute kapitulacije jugoslavenske Vrhovne komande buknuo općenarodni ustanak, razvila se Narodnooslobodilačka borba, koja uskoro poprima karakter Trećeg fronta protiv fašističkih sila,[28] da u uvjetima Narodnooslobodilačkog rata nastane i nova jugoslavenska država, Demokratska Federativna Jugoslavija.

Do takve revolucionarne promjene u Jugoslaviji došlo je za Drugog svjetskog rata u okviru jugoslavenske Narodnooslobodilačke borbe pod utjecajem niza osnovnih uzročnih faktora. Ali između mnoštva tih uzročnika, koji su doveli do jugoslavenske Narodne revolucije i njezine najznačajnije tekovine, do osnutka nove države, naročito se ističu dva faktora, i to – iskustvo širokih narodnih masa s prethodnim sistemom Kraljevine Jugoslavije i direktivno djelovanje Komunističke partije Jugoslavije, predvodnika Narodnooslobodilačkog pokreta i Narodne revolucije.[29]

Jugoslavenska Narodnooslobodilačka borba razvijala se u dva pravca, međusobno usko i nerazdvojno povezana. Prvenstveno se ona upravljala protiv fašističkih okupatora jer je glavni cilj Narodnooslobodilačkog pokreta bio, da oslobodi zemlju od tuđinskih zavojevača. Povezano s time ona se kretala i protiv kolaboracionističkih elemenata, a ovi su se uglavnom sastojali iz redova buržoazije, koja je takvim stavom sve vidnije saradnje s okupatorima branila svoje klasne pozicije i to nasuprot radnim narodnim masama okupljenim u Narodnooslobodilačkom pokretu pod vodstvom Komunističke partije Jugoslavije. Odatle se oslobodilački pokret pretvarao u Narodnu revoluciju, koje je osnovna tekovina bila – izgradnja novog jugoslavenskog političkog sistema vlasti.

Govoreći o tom revolucionarnom rušenju buržoaskog sistema vlasti Kraljevine Jugoslavije pod uvjetima Narodnooslobodilačkoga rata kazao je maršal Tito u svom političkom referatu na V. Kongresu KPJ slijedeće:

> »... Buržoazija se potpuno diskreditirala i prije rata i za vrijeme rata, pokazavši se ne samo nesposobnom već i u – ogromnoj svojoj većini – izdajnička, otvoreno surađujući s okupatorima u borbi protiv naroda ...«[30]

[27] Na što upućuje činjenica, da su aprila 1941. politički vrhovi Osovine neposredno po aprilskoj kapitulaciji tadanje jugoslavenske Vrhovne komande pristupili raskomadanju Kraljevine Jugoslavije, da time u djelo privedu Hitlerovu odluku o likvidaciji ovog protivnika ne samo u vojnom nego i u državnopravnom pogledu.

[28] Ovdje upućujemo na primjedbu pod br. 21.

[29] O tome *Titov referat* na V. Kongresu KPJ, cit. izd. strana 124 i dr.

[30] *Titov referat*, objavljen u cit, zborniku »V. kongres KPJ«, izdanje Kulture, Zagreb, 1948., str. 131.

O tom procesu revolucionarne smjene sistema vlasti u Jugoslaviji pod uvjetima tadašnje Narodnooslobodilačke borbe kaže se u Projektu KPJ ovo:

> »Specifični karakter revolucije u Jugoslaviji jeste u tome, što je odlučujuća bitka između osnovnih eksploatatorskih klasa, buržoazije i veleposjednika s jedne strane, i radnog naroda na čelu s radničkom klasom, pod rukovodstvom Komunističke partije Jugoslavije s druge strane izvojevana u uslovima oslobodilačkog ustanka protiv fašističkih osvajača, na frontu borbe protiv nacionalnog izdajstva, čiji je stožer bila buržoaska reakcija, na frontu borbe, koja je bila nerazdvojni dio općeg antifašističkog rata ...«[31]

Taj proces Narodne revolucije u Jugoslaviji odvijao se pod tim specifičnim uvjetima,[32] napose u vezi sa sve snažnijim razvitkom jugoslavenskih partizanskih odreda od malih borbenih grupa do regularne jugoslavenske Narodnooslobodilačke vojske. Razvivši se u prilikama partizanskog rata do snažne organizovane regularne vojske jugoslavenska NOV i POJ[33] bila je istovremeno faktor oslobađanja zemlje od Osovinskih okupatora i faktor nastajanja novog sistema vlasti.[34] Porast jugoslavenske Narodnooslobodilačke vojske i sam je davao podstreka za dalji razvitak Narodnooslobodilačkog pokreta i Narodnooslobodilačke borbe,[35] a svojim vojničkim pobjedama taj porast neposredno je uvjetovao i sve izrazitiju izgradnju nove vlasti.

Oslobađanje pojedinih dijelova zemlje od okupatora u vezi s daljim razvitkom Narodnooslobodilačke borbe nametalo je i zahtjev za organizacijom vlasti na oslobođenom području. Kako organizovati vlast na teritoriju, koji je Narodnooslobodilačka vojska oslobodila od neprijatelja? Da li se vratiti k starom sistemu vlasti i uspostavljati stare njene organe ili krenuti k novim oblicima vlasti, koji će bolje odgovarati tadašnjim ratnim prilikama i zahtjevu širokih narodnih masa, a s tim u vezi i principijelnom gledištu predvodnika Narodnooslobodilačke borbe, Komunističke partije Jugoslavije? Na to pitanje dat je odgovor revolucionarnim rušenjem starog i izgradnjom novog sistema vlasti.

Kada je sredinom septembra 1941. god. s osvajanjem Krupnja stvoren prvi veći oslobođeni teritorij, onda se pristupilo i formiranju prvih,

[31] O tome napose vidjeti i cit. zbornik, str. 506. i d.

[32] Prvenstveno s obzirom na njezin okvir, jer se ona razvija u Narodnooslobodilačkoj borbi.

[33] O promjeni naziva Vrhovnog štaba donesena je naredba 20. novembra 1942., koja glasi: »U vezi sa stvaranjem Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije, menja se naziv Vrhovnog štaba Narodnooslobodilačke partizanske i dobrovoljačke vojske u naziv: Vrhovni štab Narodnooslobodilačke vojske i partizanskih odreda Jugoslavije« (Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslavenskih naroda, tom II., Beograd. 1949., str. 200.).

[34] Pobliže o tome vidjeti kod *M. Pijade*, Pet godina narodne države, objavlj. u cit. zborniku, str. 129. i d.

[35] Govoreći o utjecaju razvitka jugoslavenske Narodnooslobodilačke vojske na izgradnju novog sistema vlasti maršal Tito je u svom referatu na Drugom zasjedanju AVNOJ-a istakao značenje razvitka Oslobodilačke vojske za proširenje oslobođenog teritorija, a s tim ujedno i za dalji razvoj nove vlasti. Vidjeti: »V. Kongres KPJ«, cit. izd., str. 94. i d.

osnovnih elemenata nove vlasti u Jugoslaviji.[36] O tome kaže u spomenutom svom političkom referatu maršal Tito slijedeće:

»Osnovna linija naše Partije, još na početku Oslobodilačke borbe bila je: 1. Radi uspješnijeg razvijanja ustanka potrebno je, u prvom redu, uništiti aparat stare Jugoslavije, koji je okupatoru uspjelo staviti potpuno u svoju službu. Uništavanje žandara, policije, općinskih uprava i arhiva, katastra i drugog — to je bio zadatak partizana, pored napada na okupatora, i to se pokazalo kao vrlo efikasno, jer je okupator na taj način izgubio uporište u selima i u manjim mjestima. Svuda gdje je od partizana bila uništena stara vlast, onemogućena je okupatoru na taj način pljačka naroda ...«[37]

O tom revolucionarnom nastajanju nove države piše pored ostaloga maršal Tito u raspravi »Temelji demokratije novoga tipa« ovo:

»... Naši narodi ustavši na oružje protiv okupatora, nijesu imali ni najmanje volje, da se bore za uskrsnuće stare Jugoslavije. Njihova prva i najglasnija misao bila je da spasu sebe od još goreg ropstva i ugnjetavanja da spasu svoje živote i da u isto vrijeme, ne gledajući na žrtve, u zajednici s ujedinjenim nacijama doprinesu svoj udio u borbi protiv zajedničkog neprijatelja. A kada su se na djelu ubijedili, da je većina onih, koji su nekada upravljali zemljom, kukavički ostavila narod na cjedilu ili otvoreno stupila u službu okupatora, onda su čvrsto riješili, da se isto tako uporno bore protiv izdajica zemlje, kao i protiv okupatora, da nikada više ne dopuste tim izdajicama da se vrate na upravu države ...«[38]

Ovo prerastanje Narodnooslobodilačke borbe u Narodnu revoluciju ubrzala je pored ostalih faktora napose i spomenuta već saradnja tih buržoaskih elemenata sa zavojevačem. S obzirom na to se oslobodilačka borba, upravljena protiv okupatora, nužno morala krenuti i protiv tih okupatorskih pomagača, dakle protivnika Narodnooslobodilačke borbe.[39] Uz ostale faktore, među kojima treba naročito istaći djelovanje KPJ, na jačanje ovog revolucionarnog preobražaja Narodnooslobodilačke borbe bilo je od uticaja i dotadašnje iskustvo masa o djelovanju vlasti u Kraljevini Jugoslaviji. Sve su to, uz ostalo, bili uzročnici, da su mase prihvatale misao o neophodnosti razvitka nove vlasti, u kojoj će sam narod biti njegov pravi nosioc.

[36] Prema zaključku stvorenom na Vojnom savjetovanju (26. septembra 1941.) narodnooslobodilački vojni odredi oslobodili su u zapadnoj Srbiji tečajem septembra veći broj mjesta, te stvorili oveći slobodni teritorij. Još 30. avgusta 1941. oslobođen je rudnik Stolice, 1. septembra iste godine oslobođen je Krupanj, a zatim niz srbijanskih gradova: Užice, Čačak, Bajina Bašta, Gornji Milanovac, Loznica i drugi. Ovaj oveći oslobođeni teritorij u Srbiji održao se do početka decembra 1941., kada ga je pod pritiskom premoćnih neprijateljskih snaga morala napustiti Narodnooslobodilačka vojska, ali su (napose Glavni narodnooslobodilački odbor u Užicama) ostali NOO-i, da djeluju dalje u ilegalnosti, da pod jesen 1944. opet uspostave staru svoju djelatnost po konačnom oslobođenju Srbije (vidjeti o tome napose: *Moma Marković*, Pregled narodnooslobodilačke borbe u Srbiji, Beograd, 1947., str. 62. i slij.).

[37] *Tito*, Politički referat na V. kongresu KPJ, cit. zbornik, str. 76. i 77.

[38] *Tito*, Temelji demokratije novoga tipa, objavljeno u čas. »Komunist«, br. 2. za 1947., str. 5.

[39] *M. Pijade*, Pet godina narodne države, cit. zbornik, str. 127. i d.

Govoreći o tom revolucionarnom procesu piše M. Pijade u spomenutoj svojoj raspravi »O petogodišnjici narodne države« ovo:

»... Ona (t. j. Narodna revolucija, primj. pisca) je bila proces, koji je sačinjavao unutrašnju sadržinu borbe, koju je čitav narod na čelu s radničkom klasom i pod rukovodstvom Komunističke partije Jugoslavije vodio protiv fašističkih osvajača, koji su okupirali zemlju. Isterivanje okupatora iz zemlje, njeno oslobođenje i nacionalna nezavisnost, to je bio glavni i neposredni cilj te borbe. Ali tu su borbu vodile osnovne narodne mase, radni narod grada i sela, a rukovodeća i usmeravajuća sila te borbe bila je avangarda proletarijata, naša Partija. Zato je ta borba morala biti napredna, demokratska, dosledno antifašistička, zato je ona ciljeve sadašnjice morala vezivati sa ciljevima sutrašnjice, biti usmerena u pravcu osvajanja i obezbeđenja istinske demokratije za radne mase. Buržoazija to nije htela. Ona je išla za očuvanjem privilegija svoje klasne vladavine i zato se bacila u oružanu borbu protiv naroda. Ona je takvu borbu mogla da vodi jedino oslanjajući se na okupatore; ona je postala sluga okupatora iz svojih sebičnih klasnih interesa. Za nju i njene oružane formacije to je bila borba protiv demokratskih težnji radnih masa, »antikomunistička« borba, borba za spasavanje kapitalističkog poretka, bez obzira na to, da li će u rezultatu te borbe ostati gospodar Hitler ili zapadna reakcija; neka bude i Hitler, samo ne radni narod na čelu s radničkom klasom i Komunističkom partijom — tako je rezonovala ona. Za nju je to bio građanski rat, koji je vodila pod komandom okupatora; ona se za sve vreme trudila da celoj borbi da karakter građanskog rata. Ali baš i u njenim političkim, »antikomunističkim« parolama, ona je bila samo sprovodnik okupatorove »antikomunističke« linije. Čitava njena borba je imala zbog toga u nacionalnom pogledu čisto izdajnički karakter. Zato oslobodilački narodni pokret nije imao nikakvog razloga, da borbu protiv ovog okupatorskog najamnika vodi kao klasni rat,[40] nego je tukao njene oružane formacije kao jednostavne okupatorske najamnike, kao sluge okupatora. Na taj način likvidiranje njene vlasti[41] došlo je s likvidiranjem njenih oružanih formacija kao izdajničkih bandi u službi okupatora. Takva je bila forma borbe, što naravno ne znači da rukovodstvo borbe i boračke mase nisu bili svesni rezultata, koje će borba doneti u pogledu promene državnog i društvenog poretka i da oni nisu svesno išli za tim rezultatima. Tako je Narodnooslobodilački rat do kraja ostao okvir, u kome je odigran i proces narodne revolucije. To je bilo specifično i novo ...«[42]

Jasan izraz tog prerastanja u Narodnu revoluciju predstavlja već pojava prvih narodnooslobodilačkih odbora (NOO-a). Pritome nije od naročite važnosti pitanje, da li su se prvi NOO-i javili u Lici[43] ili u Srbiji,[44]

[40] Tako se u jednom saopćenju Vrhovnog štaba od 4. novembra 1941. kaže: »Narodnooslobodilački partizanski odredi imali su i imaju samo jedan cilj: proterivanje mrskih okupatora iz naše zemlje i oslobođenje naroda Jugoslavije ispod njihova jarma. Sva ostala pitanja dolaze danas u drugi red, a među njima i pitanje vlasti i oblika buduće vladavine. Ona ne smeju biti povod za razjedinjavanje narodnih snaga u ovoj velikoj oslobodilačkoj borbi. I baš zato partizanski odredi nisu ni postavljali ova pitanja, baš zato oni su založili sve svoje snage u borbi za jedinstvo Srba i svih ostalih naroda Jugoslavije protiv okupatora kao nuždan preduslov uspeha narodne borbe i zalog pobede«.

[41] Naime starog sistema vlasti, buržoaskog sistema Kraljevine Jugoslavije, koji je urastao u okupatorski režim.

[42] *M. Pijade*, O petogodišnjici narodne države, cit. zbornik, str. 179. i 180.

[43] Kako se to navodi u Političkom referatu na II. kongresu KPH (da je u Lici u Divoselu osnovan prvi NOO avgusta 1941.); O tome vidjeti: Drugi kongres Komunističke partije Hrvatske, Zagreb, 1949, str. 162.

[44] Vidjeti na pr. *M. Marković*, cit. djelo, str. 62.

nego činjenica, da se oni već pod jesen 1941. izgrađuju kao organi nove vlasti na tadašnjem već oslobođenom području Jugoslavije.[45]

Za proces Narodne revolucije nije od bitne važnosti okolnost, što su se prvi NOO-i neko vrijeme smatrali privremenim organima vlasti,[46] nego činjenica, da su oni zaista već tada bili organi nove vlasti, koja je svojim razvitkom rušila stari sistem.[47] Suštinu Narodne revolucije predstavlja upravo ta dvostranost ovog procesa, da se naime uz istodobno rušenje ostataka stare vlasti na njenim ruševinama izgrađuju novi organi, različiti od stare vlasti.[48] A to su potvrđivali već i ovi prvi NOO-i.[49]

Razvitak NOO-a na tadašnjem oslobođenom teritoriju bio je od jeseni 1941. toliko snažan, da je Vrhovni štab,[50] kao tadašnji rukovodilac organizovanja i rada NOO-a trebao već početkom 1942. da objavi prvi direktivni akt o organizaciji i radu NOO-a kao organa nove vlasti u Jugoslaviji.

[45] Govoreći o starom državnom aparatu i ukazujući, da ga je okupator prihvatio za svoje ciljeve *M. Pijade* u obrazloženju prijedloga Općeg zakona o narodnim odborima kaže: »Zato je bilo potpuno shvatljivo, da pokrenuvši narodne mase širom cele Jugoslavije u oružani ustanak protiv okupatora, ovakvo rukovodstvo (misli se na rukovodstvo NOP-a primj. pisca) nije ni u samom početku moglo da potraži ma kakav oslonac u starom aparatu vlasti. A pitanje organizacije izvesnih organa vlasti nametalo se od prvog časa, čim je bila stvorena prva oslobođena teritorija. Isto tako zapovednički nametala se i sama forma novih organa vlasti, ako se htelo da oni odigraju svoju ulogu u organizaciji Narodnooslobodilačke borbe ...« (Vidjeti: »O narodnim odborima«, izdanje Novinsko-izdav. preduzeća »Borba«, Beograd, 1946., str. 24.).

[46] Kako to ističu još i spomenuti već »Fočanski propisi« od februara 1942. godine.

[47] »Još u prvim danima Narodnooslobodilačkog ustanka 1941. godine«, kazao je *Eduard Kardelj* u svom referatu »Komunistička partija Jugoslavije u borbi za narodnu vlast i socijalizam«, »nikli su po našim oslobođenim selima i gradovima narodnooslobodilački odbori, i to ne samo kao organi borbe naroda protiv okupatora, nego i kao organi vlasti na oslobođenoj teritoriji. Oni su se razvili na bazi odbora Narodnooslobodilačkog pokreta kao organa borbe tog pokreta, ali su narodne mase na oslobođenoj teritoriji u tu staru organizacionu formu ulile novu sadržinu – sadržinu nove, narodne, demokratske vlasti .. Tako su već u septembru 1941. godine na svim oslobođenim područjima Jugoslavije, na ruševinama starog državnog aparata nikli narodnooslobodilački odbori ...« (V. kongres KPJ, cit. izd., str. 354.).

[48] U svom obrazloženju nacrta Općeg zakona o narodnim odborima *maršal Tito* kazao je u Narodnoj skupštini uz ostalo: »... Narodnooslobodilački odbori bili su dakle one narodne organizacije, pomoću kojih su osnovne narodne mase istrgle vlast iz ruku eksploatatorskih klika i zasnovale istinsku narodnu i demokratsku vlast. Na ruševinama starog aparata vlasti i na osnovu činjenica, da su prve narodne vlasti u licu narodnooslobodilačkih odbora bile sposobne da izvrše svoje istorijske zadatke, donete su i odluke II. zasjedanja AVNOJ-a ...«

[49] Uz tzv. »Fočanske propise« Vrhovni štab je istovremeno (početkom februara 1942.) objavio i »Objašnjenja i uputstva za rad NOO-a u oslobođenim krajevima, gdje je uz ostalo navedeno: »... Ali pošto su ukinute sve ranije vlasti i narodno-oslobodilački odbori uzimaju na sebe svu vlast osim vojničke, to je delatnost NOO-a veoma široka i raznovrsna, pa je zato potrebno, da se drugovi članovi NOO-a, koji su u većini seljaci koji prvi put uzimaju vlast u svoje ruke – izbliže upoznaju sa svojim pravima i dužnostima na svima poljima njihova rada ...«.

[50] U vrijeme donošenja ovih »Fočanskih propisa« nosio je naziv »Vrhovni štab Narodnooslobodilačke partizanske i dobrovoljačke vojske Jugoslavije« (vidjeti: Bilten Vrhovnog štaba za februar-mart 1942, br. 14–1 u Zborniku dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslavenskih naroda, tom. II., str. 131.).

S tim aktom, koji su općenito nazivali »Fočanskim propisima«,[51] Narodna revolucija u Jugoslaviji dobila je prvi put pravno normativno reguliranje, pričemu su do jasnog izražaja došli i osnovni elementi Narodne revolucije, naime načelo, da se na ruševinama stare vlasti imaju izgrađivati NOO-i kao osnovni organi novog sistema političke vlasti u Jugoslaviji. »Fočanski propisi« regulirali su naime po prvi put u ovom procesu nastajanja nove jugoslavenske državnosti – ne samo što su NOO-i i kakva je njihova osnovna zadaća, te kako se imaju oni organizovati (pričemu je naročito istaknut njihov izborni karakter), nego je ujedno utvrđena i njihova kompetencija, iz koje se nedvoumno može ustanoviti da su ovi narodnooslobodilački odbori već tada bili u punom smislu – organi političke vlasti.[52]

Dok se u početnoj izgradnji NOO-a tu i tamo isticao njihov privremeni karakter (ali s težnjom, da se oni što brže ustale), dotle se pod jesen 1942. u drugom direktivnom aktu Vrhovnog štaba o NOO-ima[53] već mogla konstatovati činjenica, da su se NOO-i ustalili kao organi vlasti i da je otpao njihov dotadanji prvotni privremeni karakter.[54] Sa snažnim razvitkom Narodnooslobodilačke vojske i proširenjem oslobođenog teritorija, te sa sve većim brojem NOO-a, oni su se pod jesen 1942. već sasvim učvrstili kao organi nove vlasti, koja se u Jugoslaviji razvijala kao rezultat Narodne revolucije pod uvjetima oslobodilačkoga rata.

Taj revolucionarni proces nastajanja nove vlasti u Jugoslaviji stajao je – pored ostaloga – u naročitoj zavisnosti od porasta jugoslavenske Narodnooslobodilačke vojske. Njenim je pobjedama već pod jesen 1942. stvoreno prostrano oslobođeno područje, sa kojeg su ne samo protjerani okupatori, nego su ujedno srušeni i organi stare vlasti kao tadašnji sprovodnici okupatorskog režima. S ustaljenjem ovog oslobođenog područja i s postepenim razvitkom redovnog života na njemu (svakako pod uvjetima tadanjega rata) javljala se tu već rano i neophodna potreba za daljnjom organizacijom nove vlasti. Udovoljavajući ovoj težnji i potrebi života uskoro su u svima mjestima tog jugoslavenskog oslobođenog područja osnovani narodnooslobodilački odbori. Oni su na svome području i djelokrugu vršili funkcije političke vlasti, čime se postepeno izgrađivao novi sistem političke vlasti u Jugoslaviji.

Istovremeno s proširivanjem jugoslavenskog oslobođenog teritorija i nastajanjem sve gušće mreže narodnooslobodilačkih odbora, kao osnov-

[51] Vidjeti: *L. Geršković*, Dokumenti o razvoju narodne vlasti, II. izdanje, Beograd. 1948., str. 31. i d.

[52] U t. l. ovih »Fočanskih propisa« uporedo s nabrajanjem mnogih poslova, koji idu u djelokrug NOO-a, kaže se: »NOO-i imaju mnogostruke i raznovrsne dužnosti. Oni vrše sve funkcije vlasti osim onih, koje pripadaju vojnim vlastima ...«

[53] *L. Geršković*, cit. djelo, str. 61–74.

[54] U citiranim »Fočanskim propisima« kaže se u početku izlaganja: »Na oslobođenom području, NOO-i jesu privremeni organi narodne vlasti, birani slobodno i neposredno od samog naroda. Oni su privremeni zbog toga, što su ukinuti stari organi vlasti (opštinske uprave, policija i žandarmerija, sudovi, poreske, financijske i druge), koje su se pokazale kao uporište okupatora i njihovih slugu. Buduće trajne oblike i organe svoje vlasti odredit će oslobođeni narod poslije istjerivanja fašističkih okupatora iz naše zemlje i uništenja njihovih domaćih slugu«.

nih organa tog novog sistema vlasti, nametala se naime ujedno i potreba za koordinacijom i sistematizacijom narodnooslobodilačkih odbora. Njihovu sve čvršću povezanost i ujedinjavanje njihovog djelovanja napose su iziskivali već i sami osnovni interesi Narodnooslobodilačke borbe i njezini glavni ciljevi. Izolovanje djelovanja tih osnovnih organa nove vlasti na oslobođenom dijelu Jugoslavije moglo se naime privremeno i mjestimično tek trpjeti i to ondje, gdje su za to govorile posebne, iznimne prilike, jer je jedinstvo cilja i akcije Narodnooslobodilačke borbe tražilo jedinstvenu organizaciju, te skladno djelovanje i Narodnooslobodilačke vojske i narodnooslobodilačkih odbora kao dijelova jedinstvene cjeline, nove vlasti u Jugoslaviji izrasle pod uvjetima Narodne revolucije.

Ovaj zadatak ujedinjavanja narodnooslobodilačkih odbora najprije je vršio sam Vrhovni štab Narodnooslobodilačke i dobrovoljačke vojske Jugoslavije. Vrhovni štab fungirao je kao najviši centralni rukovodilac Narodnooslobodilačkog pokreta sve do jeseni 1942. Ali je razvitak Narodnooslobodilačke borbe stavio ubrzo pred Vrhovni štab sve veće zadatke, koji su se nametali u vezi s razvitkom oslobodilačkog rata. S vremenom je izvršavanje tih sve složenijih čisto vojničkih zadataka sve jače otežavalo Vrhovnom štabu provođenje i spomenutog drugog njegovog zadatka, naime rukovodstva s organizacijom i djelovanjem narodnooslobodilačkih odbora. S tim u vezi javljala se potreba za novim centralnim rukovodstvenim organom, koji će povezivati i koordinirati narodnooslobodilačke odbore, te uopće vršiti sve funkcije s toga područja i rasteretiti Vrhovni štab od ove dužnosti.[55]

> »Pod konac 1942. godine – kazao je o tome maršal Tito u svom političkom referatu na V. kongresu KPJ – bila je stvorena vrlo velika, povezana oslobođena teritorija u Bosni, Lici, Kordunu, Baniji, Dalmaciji, a postojale su slobodne teritorije i u Slavoniji, Srbiji (Toplička), Sloveniji, u ostalim dijelovima Hrvatske i druge, koje su služile kao baze za vođenje oružane borbe. Sad je već postalo nemoguće da Vrhovni štab vodi i kontroliše rad narodnih vlasti, da rukovodi političkim, ekonomskim i kulturnim životom i administracijom na tako velikoj teritoriji ...[56]

U jesen 1942. stoga se osniva t. zv. Privremeni upravni odsjek pri Vrhovnom štabu NOV i DVJ[57] sa zadatkom, da on preuzme na sebe i otprav-

[55] U pismu, koje je upućeno štabu za Hrvatsku, Operativnom štabu Bosanske Krajine i Operativnom štabu IV. Zone vrhovni zapovjednik *Tito* (septembra 1942. gódine?) govoreći o NOO-ima kao »prelaznom obliku ka budućoj narodnoj vlasti kaže: »... Naravno, ne radi se o imenu, nego o suštini, o suštini da je konačno svršeno sa starim oblicima vlasti i da je sadašnja forma, koju je stvorio ustanak, ona klica iz koje će se razviti buduća vlast. Jednom rječju, ne podvlačiti više privremeni karakter vlasti NOO-a, podvlačiti NOO-e kao organe vlasti i kao klicu i osnovu buduće narodne vlasti ...«

[56] Politički referat maršala *Tita* na V. Kongresu KPJ, objavljen u cit. zborniku, str. 108 i 109.

[57] »Borba« br. 23 od 22. oktobra 1942. donijela je »Obavještenje Vrhovnog štaba NOP i DVJ« o obrazovanju Privremenog upravnog odsjeka pri Vrhovnom štabu. U tom obavještenju istaknuto je, da će ovaj Privremeni upravni odsjek djelovati – »do stvaranja Narodnooslobodilačkog odbora Jugoslavije, kada će Odsek ući u okvir delatnosti Zemaljskog narodnooslobodilačkog odbora«.

ljanje spomenutih poslova. Tom Privremenom upravnom odsjeku stavio je Vrhovni štab posebnom naredbom u dužnost, de – »vodi unutrašnje poslove na oslobođenoj teritoriji«, pa je s tim u vezi u njegov djelokrug stavljeno slijedeće:

»... 1. organizacija i kontrola pozadinskih vojnih vlasti (komande područja, komande mjesta, partizanske straže, seoske straže), 2. davanje direktive NO – odborima, pomaganje NO – odborima, da postanu stvarni organi demokratske narodne vlasti, i kontrola njihovog rada, 3. organizacija službe bezbjednosti pozadine oslobođenih teritorija, 4. propaganda u zemlji i inostranstvu ...«[58]

Međutim ni ova reorganizacija Vrhovnog štaba NOV i DVJ već nije mogla udovoljiti sve većim potrebama za jednim centralnim rukovodstvom nad novim organima vlasti oslobođenoga teritorija. Silom prilika ovaj Privremeni upravni odsjek pri Vrhovnom štabu NOV i DVJ morao se i sam naročito baviti poslovima osiguranja pozadine, te je pretežnim dijelom on vršio one funkcije, koje su bile u neposrednoj vezi s vojnim zadacima samog Vrhovnog štaba.[59] S daljnjim razvitkom ratnih operacija i ti su poslovi postajali sve opsežniji, pa se i pored djelovanja spomenutog Privremenog upravnog odsjeka i dalje nametala potreba za reorganizacijom vrhovnog rukovodstva u pogledu narodnooslobodilačkih odbora.[60] Toj potrebi udovoljeno je najzad s osnutkom Antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Jugoslavije (AVNOJ-a).

Razlozi za osnutak AVNOJ-a bili su međutim složeni. Ovo su tijelo izazvale koliko unutrašnje, toliko i vanjskopolitičke prilike, u kojima se Jugoslavija nalazila pod uvjetima Narodnooslobodilačkoga rata pod jesen 1942. godine. Osnutak AVNOJ-a izražavao je činjenicu, da se Narodnooslobodilačka borba i Narodna revolucija u Jugoslaviji razvila do stepena, gdje je takav centralni rukovodstveni organ već bio neophodno potreban kao karika ujedinjavanja i koordinacije već mnogobrojnih osnovnih organa nove vlasti.

»Naše Veće – kazao je Moša Pijade u svom uvodnom referatu na Prvom zasjedanju AVNOJ-a – se ne osniva ni prekasno, ni prerano, već upravo u onom trenutku, kada ga i unutrašnja i spoljna situacija zahtevaju i čine ga i potrebnim i mogućim. Ako bismo njegovo formiranje odložili za mesec-dva, moglo bi se dogoditi, da i borci i svi rodoljubi požale, što su propustili da na vreme učine jedan korak nužan za daljnje napredovanje Narodnooslobodilačke borbe ...[61]

[58] Privremeni upravni odsjek prestao je postojati potkraj novembra 1942., kada je formiran AVNOJ, te je u obavještenju Pozadinskog odsjeka Vrhovnog štaba NOV i POJ pod pov. br. 95 od 26. novembra 1942. svima komandama područja javljeno, da – »poslovi, koje je Privremeni upravni odsek pri Vrhovnom štabu vršio u vezi sa narodnooslobodilačkim odborima, prelaze na Izvršni odbor AVNOJ-a, odnosno na njegove odseke (davanje direktiva i kontrola rada) ...«

[59] O tim poslovima vidjeti pobliže kod *Gerškovića*, cit. djelo, str. 87–92.

[60] O tome posebno vidjeti *Titov* referat na V. Kongresu KPJ, cit. izdanje, str. 108. i 109.

[61] »Prvo i Drugo zasedanje Antifašističkog veća narodnog oslobođenja Jugoslavije« (po stenografskim beleškama i drugim izvorima), Beograd (bez naznake godine izdanja), str. 31.

Unutrašnji razlozi, koji su pod jesen 1942. godine govorili da je potrebno osnovati AVNOJ, bili su prilično komplikovani, ali i očigledni. Za osnutak ovakvog vrhovnog centralnog rukovodstvenog tijela napose govorio je u prvome redu dotadanji razvitak jugoslavenske Narodnooslobodilačke borbe, a s tim u vezi već spomenuto povećanje oslobođenog teritorija i sve veće mreže narodnooslobodilačkih odbora kao osnovnih organa nove vlasti u Jugoslaviji. Jedinstvo akcije svih faktora Narodnooslobodilačke borbe iziskivalo je reorganizaciju tadanjeg rukovodstva, odnosno formiranje jednog zasebnog tijela, koje će samo vršiti poslove ujedinjavanja i usklađivanja djelovanja svih organa nove vlasti na oslobođenom dijelu Jugoslavije, kako bi se Vrhovni štab time oslobodio ove svoje dotadanje dužnosti i mogao upravljati isključivo vojnim poslovima narodnooslobodilačkog rata. No pored ove, ranije već spomenute okolnosti, za osnutak AVNOJ-a naime govorile su napose još i neke druge unutrašnjopolitičke činjenice.

Tu je pored ostaloga na prvome mjestu stajala i potreba da se što bolje organizuje jedinstveno rukovodstvo samog Narodnooslobodilačkog pokreta. Ukazivala se sve jače potreba za tim, da se maksimalno sistematski razvije politički rad ovog Pokreta po svima dijelovima Jugoslavije, a naročito u njenom tadanjem okupiranom dijelu. Dotle je i ovu funkciju s vidnim uspjehom vršio sam Vrhovni štab. Ali sa spomenutim rasplamsavanjem Narodnooslobodilačke borbe Vrhovni štab nije više mogao otpravljati i ove poslove, pored svojih drugih, prvenstveno vojničkih u vezi s ratnim operacijama, onako kako su to sve vidnije iziskivale političke potrebe snažnog porasta Narodnooslobodilačkog pokreta. Pored svojih vojnih poslova Vrhovni štab se više nije mogao baviti intenzivno i s političkim rukovodstvom, te se za to tražio poseban organ, koji će – uporedo s njime – raditi na tome području.[62]

S tim u vezi naročito se povećavala i potreba produženja sistematske političke akcije protiv svih kolaboracionističkih elemenata u zemlji. Raznovrsni su kolaboracionisti naime istupali protiv Narodnooslobodilačkog pokreta pomognuti od strane okupatora, te se protiv naroda Jugoslavije borili svojim oružanim formacijama, a istovremeno veoma živo djelovali propagandistički, da ovu svoju akciju prikažu kao da je ona u narodnom interesu, a sama Narodnooslobodilačka borba protivna životnim interesima zemlje. Iako su razni ti kolaboracionistički elementi međusobno po svome programu bili suprotni, kako se to vidjelo između velikohrvatskih i velikosrpskih šovinističkih kolaboracionista, ipak su oni svi zajedno protiv Narodnooslobodilačkog pokreta bili složni, te protiv Narodnooslobodilačke borbe zajedno istupali.

[62] U svom uvodnom govoru na Prvom zasj. AVNOJ-a ističe vrhovni komandant NOV i POJ *Tito* potrebu, da se obrazuje »jedno tijelo, koje će zajedno s Vrhovnim štabom Narodnooslobodilačke vojske i partizanskih odreda Jugoslavije, zajedno s narodnooslobodilačkim odborima, podupirati našu borbu, organizirati pozadinu, organizirati našu politički i ekonomski razrušenu zemlju ...« (Stenografske bilješke sa Prvog zasjedanja AVNOJ-a, cit. djelo, str. 15.).

Svi su oni na razne načine nastojali, da zakoče razvitak Narodnooslobodilačkog pokreta, kada ga već nisu mogli posvema ugušiti. Radi toga oni su pokušavali da oko sebe okupe sve one, koji su još neodlučno stajali naprama narodnooslobodilačkom ratu, pa su s obzirom na to pored ostaloga i naglašavali kako – »još nije vrijeme« za oslobodilački pokret, odnosno da s okupatorima treba (»barem do zgodnije prilike«) tražiti puteve kompromisa i slično. Pri tome se nije mnogo vodilo obzira na činjenicu, da su okupatori dotle već provodili sistematski teror nad stanovništvom okupirane Jugoslavije, da su je raskomadali i da su negirali osnovna prava čovjeka građanina naše zemlje. Protiv tih kolaboracionističkih elemenata već je i do jeseni 1942. rukovodstvo Narodnooslobodilačkog pokreta vodilo uspješnu borbu raskrinkavajući ih na svima linijama. Ali djelovanje tih neprijateljskih elemenata protiv interesa narodnooslobodilačkoga pokreta nije prestajalo te se s daljnjim razvitkom Narodnooslobodilačke borbe i u tom pogledu pod jesen 1942. nametala sve vidnija potreba za formiranjem jednog vrhovnog političkog rukovodstva, koje će produžiti tu akciju suzbijanja i likvidiranja tih Narodnooslobodilačkom pokretu neprijateljskih elemenata i koje će tijelo centralizirati sve te i slične političke akcije razvijajući ih u pojačanom opsegu prema osnovnim smjernicama ovog Pokreta. Takav politički organ imao je biti AVNOJ.[63]

Vanjskopolitički razlozi govorili su u jednakoj mjeri za neophodnost formiranja jednog takvog političkog rukovodstva Narodnooslobodilačkog pokreta u Jugoslaviji. Za to je naime napose govorila potreba suzbijanja djelovanja kraljevske vlade u inostranstvu, izrazito neprijateljske prema Narodnooslobodilačkom pokretu u okupiranoj zemlji. U tom pogledu nametala se neophodnost žive, sistematske i planski vođene političke akcije, kako bi se savezničkim vladama predstavilo stanje stvari u Jugoslaviji nasuprot fingiranim prikazivanjima od strane spomenute kraljevske vlade u emigraciji i njenih agenata u samoj Jugoslaviji.

Uporna propaganda jugoslavenske kraljevske vlade u emigraciji protiv Narodnooslobodilačkog pokreta nametala je dakle potrebu, da se stvori takvo političko tijelo, koje će kao vrhovno političko rukovodstvo predstavljati jugoslavenski Narodnooslobodilački pokret pred svjetskom javnošću, te pravilno je obavještavati o zbivanju u Jugoslaviji, a napose imati legitimaciju da govori o ciljevima Narodnooslobodilačke borbe. Ovo je tijelo imalo preuzeti na sebe zadaću i da istovremeno raskrinkava kolaboracionistički stav agenata jugoslavenske kraljevske vlade, da ukazivanjem na činjenice ukaže na pravo djelovanje onih elemenata oko emigrantske vlade, koji su napose u tuzemstvu vodili zajedno s okupatorima pravi rat protiv jugoslavenske Narodnooslobodilačke borbe.[64]

[63] Vidjeti uvodnik »Borbe« od 10 januara 1943. o zadacima AVNOJ-a.

[64] Na to političko djelovanje emigrantske jugoslavenske kraljevske vlade naročito oštro udara AVNOJ već na svom Prvom zasjedanju (vidjeti na pr. Rezoluciju o osnivanju AVNOJ-a i dr.).

Osnutak AVNOJ-a došao je dakle kao neophodnost, nametnuta kako unutrašnjim, tako i vanjskopolitičkim mnogim razlozima. No uporedo s tim objektivnim faktorima treba ovdje naročito ukazati i na jedan faktor, koji je tu bio od osobitoga značaja, a to je – djelovanje Komunističke partije Jugoslavije. Ona je naime ukazujući na tadašnje osnovne zadatke Narodnooslobodilačkog pokreta naročito nastojala, da se pod jesen 1942. formira Antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Jugoslavije, kako bi se lakše i svestranije moglo otpravljati sve one poslove, koje je i sam razvitak Narodnooslobodilačke borbe nametao jednom takvom rukovodstvenom tijelu. Svi ti i mnogi drugi, ovdje nespomenuti uzročni faktori, doveli su jeseni 1942. do obrazovanja AVNOJ-a.

PRVO ZASJEDANJE AVNOJ-A

AVNOJ je potkraj novembra 1942. stvoren na način, koji je odgovarao tadanjim prilikama zemlje u punom jeku narodnooslobodilačkog rata. Do njegovog formiranja nije došlo provođenjem prethodnih parlamentarnih izbora sa svima ovdje uobičajenim formalnostima i procedurom u vezi s izbornim sistemima. AVNOJ je dakle nastao bez sličnih izbornih predradnji, u sredini koja je bila stubokom zahvaćena ratom, u prilikama gdje se vodila prava borba na život i smrt naroda s okupatorima.

Međutim su ipak na zasjedanju kasnije Privremene narodne skupštine neki pripadnici tadašnje manjine (u tom predstavništvu) na izvjestan način aludirali na tu okolnost, te ovo istakli kao nedostatak demokratskog načina formiranja Antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Jugoslavije.[65] Ovakve napomene pokazivale su, da ti pojedinci nisu sasvim shvatili suštinu Narodnooslobodilačke borbe u Jugoslaviji, ni tadanje prilike u zemlji izloženoj svakodnevnim neprijateljskim udarima, a osim toga ovo je pokazivalo da ti ljudi nisu bili upoznati niti sa mnogim važnim događajima na tadašnjem oslobođenom području u tom procesu revolucionarnog nastajanja nove vlasti u Jugoslaviji.

Točno je naime, da za formiranje AVNOJ-a nisu bili ni predviđeni, a ni provedeni izbori, kako se to inače običava u parlamentarnim sredinama. No i pored toga ipak je lišeno stvarnog osnova, kada se tvrdi kako je ovo predstavničko tijelo formirano uopće bez ikakvih izbora. Činjenice naime pokazuju, da su obrazovanju AVNOJ-a zaista prethodili izvjesni izbori za organe nove vlasti na oslobođenom dijelu Jugoslavije. Teško je ovaj čas točno ustanoviti kada su takvi prvi izbori provedeni na oslobođenom teritoriju Jugoslavije, ali se sa sigurnošću može kazati, da su već od početka 1942. na tom dijelu zemlje mjestimice provedeni bili izbori za na-

[65] Vidjeti o tome: »Treće zasedanje Antifašističkog veća narodnog oslobođenja Jugoslavije i zasedanje Privremene narodne skupštine« (7–26 avgust 1945), Beograd. (bez godine izdanja), str. 134. i d.

rodnooslobodilačke odbore, naravno gdje su to dozvoljavale tadašnje ratne prilike. O tome na pr. govore posebno i t. zv. Fočanski propisi (od februara 1942.), gdje se pored ostaloga kaže:

»... Potrebno je da se u svim selima, gde NOO-i još ne postoje, izvrši od naroda njihov izbor. Ako je selo maleno ili zaselak, ne treba birati odbor od nekoliko ljudi, već samo jednog poverenika, koji će biti veza između svog sela i NOO-a svoje opštine, te raditi u selu po uputstvima svog opštinskog NOO-a. Svi seoski (kmetijski) NOO-i i poverenici iz jedne opštine ili grupe sela potčinjeni su opštinskom NOO-u. Tamo gde su do sada jednu opštinu sačinjavala mnoga sela, raštrkana i udaljena, treba radi lakšeg rada razdeliti sela na nekoliko grupa i stvoriti nekoliko opštinskih NOO-a, koji će raditi samostalno. Seoski i opštinski NOO-i izabraće sebi pogodnu zgradu (staru opštinu, školu ili drugu narodnu zgradu) za svoje sedište.

Seoski NOO-i i poverenici biraju se na zboru sela (kmetije) od svih seljaka, muških i ženskih. Žene također mogu biti birane i za članove NOO-a.

Opštinski NOO bira se na skupštini delegata (izaslanika) iz svih sela i zaselaka jedne opštine ili grupe sela.

Čim se bar u većini opština ili grupe sela izaberu opštinski NOO-i, održava se sreska konferencija, na koju dolaze delegati (izaslanici) svih opština i na njoj se bira Sreski narodno-oslobodilački odbor, koji je najstarija građanska vlast u srezu ...

... U sreski Narodno-oslobodilački odbor mogu se izabrati ljudi iz raznih mesta u srezu, ali u sedištu mora biti stalno nekoliko članova (najmanje trojica), koji će kao uži sreski odbor vršiti poslove, dok će se puna sednica (plenum) sreskog NOO-a održavati s vremena na vreme ...

... Delegate za sresku konferenciju, koje bira sreski NOO, biraju seljani na opštinskom zboru, i to tako, da na svakih 50 stanovnika dolazi jedan delegat. Oni će na sresku konferenciju doneti pismenu potvrdu svog opštinskog NOO-a da su izabrani ...«[66]

U jednom drugom, istovremeno objavljenom direktivnom aktu Vrhovnog štaba (iz početka februara 1942.), koji se na oslobođenom području proširio kao brošura pod naslovom »Zadaci i ustrojstvo narodno oslobodilačkih odbora«, kaže se o tome na uvodnom mjestu ovo:

»... NOO-i nijesu i ne smiju biti organi pojedinih političkih stranaka i organizacija. Oni se biraju demokratskim putem ...

... Na oslobođenom području NOO-i jesu organi narodne vlasti birani slobodno i neposredno od samog naroda.«[67]

Odavde se vidi kako je već za narodnooslobodilačke odbore kao osnovne organe nove vlasti na jugoslavenskom oslobođenom području bila predviđena izbornost. AVNOJ se formirao od pripadnika jugoslavenskog Narodnooslobodilačkog pokreta, koji su uglavnom bili – pretežnim svojim dijelom – i članovi pojedinih svojih područnih NOO-a. Najveći dio njih došao je do tih funkcija kroz izbore, o kojima je naprijed bila riječ. Već ove okolnosti pokazuju koliko je bilo neosnovano prigovarati formiranju AVNOJ-a bez prethodnih parlamentarnih izbora i u tome predstavničkom tijelu gledati neko dekretirano tijelo.

[66] *Geršković*, cit. djelo, str. 33.
[67] *Geršković*, isto str. 69 i 70.

U vezi s time potrebno je ukazati napose i na stav, kojeg je sam AVNOJ na svom prvom zasjedanju zauzeo prema izbornosti. U AVNOJ-evoj Rezoluciji (objavljenoj 27. novembra 1942. s Prvog zasjedanja) reklo se o tome i slijedeće:

»... Ovlašćuje se Izvršni odbor, da pripremi Izborni red, po kojemu će narod, čim za to budu ostvareni potrebni uslovi, na slobodnim demokratskim izborima birati članove AVNOJ-a.«[68]

Iz navedenoga slijedi da je prednji prigovor o neizbornosti AVNOJ-a bio neumjestan i tendenciozan, a napose da se pri tome nije uzelo u obzir stanje, u kojemu je došlo do obrazovanja ovoga tijela. Ono je zaista bilo sazvano, a ne neposredno birano predstavništvo, ali s obzirom na tadašnje prilike ova okolnost nipošto ne može umanjiti njegov pravi značaj.

Kako je sazvan AVNOJ? Prvo zasjedanje Antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Jugoslavije sazvao je Vrhovni štab NOV i POJ.[69] Vrhovni komandant NOV i POJ uputio je naime 20. oktobra 1942. poziv na to zasjedanje AVNOJ-a.[70] Evo što o tome kaže u svom referatu na Prvom zasjedanju AVNOJ-a tadašnji izvjestilac verifikacionog odbora AVNOJ-a:

»... 1. Vrhovni štab NOV i POJ pravilno ocenjujući potrebu formiranja jednog političkog predstavničkog tela naroda Jugoslavije, koji vode herojsku borbu protiv fašizma i njegovih domaćih slugu, a u cilju daljeg uspešnog vođenja Nanarodno oslobodilačkog rata, posle konsultovanja raznih političkih grupa i ljudi širom zemlje, uputio je pozive za ovu osnivačku skupštinu Antifašističkog veća narodnog oslobođenja Jugoslavije za 26. novembra u Bihaću.

2. Na osnovu ove odluke Vrhovnog štaba, vrhovni komandant Narodno oslobodilačke vojske i partizanskih odreda Jugoslavije, drug Tito, uputio je pozive poznatim političkim ljudima i istaknutim borcima protiv fašizma. Od svih tih poziva 71 je drugovima uručen, ali su od njih uspeli na ovo zasedanje da stignu samo 54, koliko je i predalo svoja uverenja ...

... 4. Verifikacioni odbor isto tako konstatuje, da u spisak većnika nisu uneseni delegati Slovenije, koji nisu stigli usled poteškoća na putu ...«[71]

Aludirajući upravo na mogućnosti kasnijih prigovora o izbornosti ovog predstavništva o tome je kazao tadašnji delegat Veselin Masleša slijedeće:

[68] »Prvo i Drugo zasedanje Antifašističkog veća narodnog oslobođenja Jugoslavije«, cit. izdanje, str. 60.

[69] U tekstu takva poziva kaže se uz ostalo: »Vrhovni štab uzeo je na sebe inicijativu da sazove skupštinu istaknutih boraca i rodoljuba, koji su od početka ustanka nesebično i požrtvovano učestvovali u Narodnooslobodilačkoj borbi u cilju održavanja Veća narodnog oslobođenja Jugoslavije i Veća narodnih poverenika kao najviše narodne vlasti u Jugoslaviji ...

Stoga ceneći tvoju iskrenu privrženost i odanost Narodno-oslobodilačkoj borbi, pozivamo te, da se primiš članstva u Veću narodnog oslobođenja Jugoslavije, te da kao takav lično učestvuješ na konstitucionom zasedanju Veća. Treba odmah da kreneš i dođeš u B. Petrovac, gdje će ti se saopštiti mesto i vreme zasedanja (potpis: komandant Tito)«.

[70] Stenografske bilješke sa Prvog zasjedanja AVNOJ-a, cit. izdanje, str. 67.

[71] Isto, str. 27.

»... Političko predstavništvo naroda Jugoslavije, drugovi i braćo, formalno nije izabrano, ali ono je demokratskije, nego ma koje izabrano predstavništvo do danas u Jugoslaviji. Izabrano je drugovi po tome što ste vi, što smo svi mi ovde, godinu i po dana birani po planinama i proplancima, po gudurama i klancima, po kiši i zimi, u neprestanoj borbi protiv okupatora stojeći na braniku interesa naroda. I zbog toga, ako nam neko kaže »niste izabrani«, mi mu možemo reći: »Nema toga predstavništva, koje je ovako izabrano kao mi. Mi smo izabrani u borbi, to su naši izbori i mi smo ponosni, što smo tako izabrani.«[72]

S obzirom na pitanje o karakteru AVNOJ-a može se prema izloženomu kazati slijedeće: Po svome načinu postanka AVNOJ je dakle imao karakter jednog predstavništva formiranog preko poziva, odnosno koopcijom i moglo bi ga se stoga nazvati kooptiranim tijelom. Njemu se dakle može odreći izbornost u formalnom smislu te riječi, jer nije neposredno nastao po izborima, za nj provedenim.[73] Ali mu se stoga ne može osporavati demokratski karakter načina njegovog postanka i to kako s obzirom na revolucionarni okvir u čitavom tom procesu nastajanja nove vlasti u Jugoslaviji, tako napose i s obzirom na spomenute već AVNOJ-u prethodne izbore za NOO-e kao osnovne organe te nove vlasti.

TOK PRVOG ZASJEDANJA AVNOJ-A

Prvo zasjedanje AVNOJ-a održano je u Bihaću[74] i to 26. i 27. novembra 1942. godine. Prvoga dana tog Zasjedanja bila je svečana sjednica kojom je ovo Zasjedanje otvoreno. Na njoj je niz govornika istakao osnutak takvog predstavničkog tijela iznoseći za to uglavnom već spomenute razloge.

Tom je prilikom, poslije konstatacije da su se pozvani delegati odazvali pozivu Vrhovne komande NOV i POJ, održao referat Vrhovni komandant Tito, u kome je pored ostaloga ukazao na prilike, u kojima nastaje AVNOJ, te na njegove osnovne zadatke, koje će rješavati zajedno s Vrhovnim štabom.

»... Rezultat dugotrajne, teške i krvave borbe – nejednake borbe, jer smo mi u borbu stupili gotovo goloruki – rezultat te borbe jest i to, što mi danas imamo mogućnost, da se ovdje sastanemo, da stvorimo jedan organ, jedno tijelo, koje će zajedno s Vrhovnim štabom Narodnooslobodilačke vojske i partizanskih odreda Jugoslavije, zajedno s narodnooslobodilačkim odborima, podupirati našu borbu, organizirati pozadinu organizirati našu političku i ekonomski razrušenu zemlju – ukoliko se to u ovim prilikama može učiniti, da bismo ovu tešku borbu mogli dovesti do pobjedonosnog svršetka ...«[75]

[72] Isto, str. 31.

[73] Popis članova Prvog zasj. AVNOJ-a objavljen u cit. stenografskim bilješkama (»Prvo i Drugo zasedanje Antifašističkog veća narodnog oslobođenja Jugoslavije«, str. 137).

[74] Bihać je Narodnooslobodilačka vojska oslobodila 4. novembra 1942. godine (»Borba« br. 24–25, za novembar 1942.).

[75] Stenografske bilješke s Prvog zasjedanja AVNOJ-a, cit. izdanje, str. 15.

Drugi dan zasjedanja bio je ispunjen radnim programom.[76] Niz govornika izlagao je uglavnom tadašnje prilike u Oslobodilačkom ratu i naročiti značaj, koji za oslobodilačku borbu ima osnivanje AVNOJ-a kao vrhovnog političkog rukovodstva Narodnooslobodilačkog pokreta.

»... Tako izabrano Antifašističko veće« – kazao je tom prilikom Veselin Masleša – »jeste i biće najviše političko predstavništvo naroda Jugoslavije u ovom trenutku. U njemu treba i mora da se ogleda bratstvo naših naroda u borbi protiv okupatora i njegovih slugu, u njemu treba da se ogleda jedinstvo fronta i pozadine, u njemu treba da se ogleda volja naroda, da se bori do konačne pobede, u njemu mora da se ogleda vernost našim saveznicima ...«[77]

»Unutrašnja i (svjetsko) politička situacija« – kazao je tada M. Pijade u svom referatu – »zahtevaju od nas, da u ovom trenutku stvaramo veće ovakva karaktera, kakav smo mu mi dali i kakav smo predložili u našem Statutu. U toku Narodnog ustanka narod je sam, iz vlastite potrebe borbe stvorio narodnooslobodilačke odbore kao organe svoje vlasti. Ti su odbori nužno zamenili sve organe stare vlasti. Oni su se širili i postajali sve više masovne narodne organizacije. Pored njih stvarale su se i razvijale masovne antifašističke omladinske organizacije. Izvršni odbor, koji će biti izabran iz sredine ovog Veća, osloniće se u svom radu na narodno oslobodilačke odbore i na sve druge masovne antifašističke narodne organizacije, bile one partiske ili vanpartiske. Narodno oslobodilački odbori imaće u ovom Veću, u njegovom Izvršnom odboru, najvišu instancu, koja će rukovoditi njihovim radom, koja će im davati uputstva, koordinirati njihov rad i kontrolirati ga ...«[78]

Na ovom svom Prvom zasjedanju AVNOJ je (27. novembra 1942.) donio tri osnovna akta i to: 1. Rezoluciju »o osnivanju Antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Jugoslavije«, 2. Rezoluciju »o organizaciji AVNOJ-a« i 3. »Proglas AVNOJ-a narodima Jugoslavije«. Sva ta tri akta zajedno sačinjavaju jedinstvenu konstataciju osnutka ovog vrhovnog predstavničkog tijela Jugoslavije, te ističu njegov naročiti značaj za daljnji razvitak Narodnooslobodilačkog pokreta uopće, a napose i za izgradnju novog jugoslavenskog sistema vlasti.[79]

»*Rezolucija o osnivanju Antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Jugoslavije*« predstavlja zapravo osnovni akt ovog Zasjedanja. Po svome sadržaju ta Rezolucija ima konstitutivni karakter, jer se njom naime izražava stvaranje ovog centralnog i vrhovnog političkog rukovodstva Narodnooslobodilačkog pokreta Jugoslavije, kao i klice kasnijeg najvišeg organa nove vlasti na oslobođenom području. No ta Rezolucija ima ujedno i deklaratorni karakter i to utoliko, što se u njoj formuliraju osnovni principi i glavni ciljevi jugoslavenskog Narodnooslobodilačkog pokreta.[80] Redaktori ovog akta podijelili su je formalno na dva njena sastavna dijela, prvi koji govori o relevantnim historijskim činjenicama u vezi s ovim Zasjedanjem i drugi koji sadrži sam zaključak o stvaranju toga tijela.[81]

[76] Isto, str. 25.

[77] Isto, str. 31.

[78] Isto, str. 32.

[79] Isto, str. 53. i d.

[80] Naročito – načela narodnog suvereniteta i ravnopravnosti naroda Jugoslavije.

[81] U tome je njezin naročiti konstitutivni karakter.

S obzirom na važnost ovog akta donosimo ovdje tu Rezoluciju u cjelini. Njen tekst glasi:

»Na skupštini održanoj u oslobođenom Bihaću, dana 26. i 27. novembra 1942., predstavnici naroda svih zemalja Jugoslavije, bez razlike narodnosti, vere i političko-partijske pripadnosti

Konstatuju

da je aprilski vojni slom Jugoslavije neposredna posledica nenarodne politike i čitavog niza izdaja vojnog i političkog vodstva Jugoslavije;

da su narodi Jugoslavije, koji su odlučno hteli sa oružjem u ruci da brane svoju slobodu i nezavisnost, bili predati na milost i nemilost fašističkom osvajaču;

da je panično begstvo jugoslovenske vlade značilo sramno napuštanje i izneverenje naroda u najtežim trenutcima njegove istorije;

da su fašistički okupatori zaveli nad svima narodima Jugoslavije nezapamćeni režim barbarske svireposti, režim istrebljivanja čitavih naroda i rasa, masovnog i zverskog ubijanja žena, dece i staraca u pozadini, pljačke, nasilja i pustošenja čitavih prostranih oblasti;

da su se domaći izdajnici Pavelić, Nedić i njima slični stavili u službu okupatorima protiv svojih vlastitih naroda i isto tako ogrezli u krvi svojih naroda, služeći okupatorima kao krvavi dželati, i da zverstva četnika, koji stoje pod komandom ministra Draže Mihajlovića, nad svim narodima Jugoslavije, nisu manje svirepa ni manje masovna od zverstava okupatora, ustaških i Nedićevih bandi;

da su skoro sve bivše političke stranke ili organizacije u većini zemalja Jugoslavije pasivno posmatrale stanje stvari ili se s njime pomirile. Jedne na taj način što su odmah otvoreno prišle okupatoru, druge što su prvo odbijale i samu pomisao na kakvu borbu protiv okupatora, da bi zatim u toku razvoja Narodno oslobodilačke borbe otišle direktno u izdaju. Stav većine ljudi iz vodstva ovih stranaka: »Još nije vreme za borbu protiv okupatora« ubrzo se pretvorio u stav: »Već je vreme za borbu u korist okupatora protiv pobunjenog naroda«;

da se veliki deo oficira, naročito viših, stavio u raznim formama na raspoloženje okupatoru u njegovoj borbi protiv svih naroda Jugoslavije;

da se skoro sav opštinski i državni aparat bivše Jugoslavije[82] koji je kroz niz godina bio izdajnički pripreman i osposobljavan za to, stavio u službu fašističkih okupatora i postao njihovim poslušnim oružjem za uništenje naroda;

da je jedino Komunistička partija Jugoslavije ostala verna narodu i njegovoj slobodi, te da je odmah pozvala sve narode, sve političke stranke osim otvoreno izdajničke, sve poštene i rodoljubive ljude u zajedničku, oružanu borbu protiv okupatora;

da su se na ovaj poziv oduševljeno odazvale široke mase svih naroda Jugoslavije, dižući narodni ustanak, svi pošteni i rodoljubivi ljudi organizujući gerilske partizanske odrede, a da su se na ovaj poziv oglušila skoro sva vodstva političkih stranaka;

da su svi narodi Jugoslavije u oružanoj borbi protiv okupatora i njihovih slugu dali najuzvišeniji primjer, šta mogu učiniti goloruki narodi protiv daleko nadmoćnijeg osvajača, samo kad su voljni da se bore za svoju čast, slobodu i nezavisnost;

da su u toj borbi podneli i podnose ogromne žrtve, uvereni da neće biti uzalud;

[82] Sten. bilj., cit. izd., str. 53.

da je u plamenu narodnog ustanka, koji je zahvatio sve narode i sve zemlje Jugoslavije, ostvareno borbeno jedinstvo svih rodoljubivih snaga naših naroda, bez obzira na bivše građanske političke stranke i u direktnoj borbi s njihovim bivšim vodstvom, od kojih je većina, u raznim oblicima, prešla na stranu okupatora.

Konstatujući ovo i odajući slavu i poštu senima hiljada palih narodnih heroja i milionskim narodnim žrtvama fašističkog terora, skupština predstavnika svih naroda Jugoslavije donosi sledeću

Rezoluciju

1. Blagodareći jedinstvu svih iskrenih rodoljuba u Jugoslaviji, koje se iskovalo u osamnaestmesečnoj oružanoj borbi protiv fašističkih okupatora i svih njihovih slugu i pomagača, prvobitni mali partizanski odredi, koji su tu borbu poveli golim šakama, izrasli su u moćnu i nepobedivu Narodno oslobodilačku vojsku. Njezine proleterske i partizanske udarne brigade i odredi proslavili su se pod hrabrim i mudrim rukovodstvom Vrhovnog Štaba i komandanta Narodno oslobodilačke vojske i Partizanskih odreda Jugoslavije druga Tita i zahvaljujući sve jačem razbuktavanju narodnog ustanka i sve većem priliv narodnih masa u redove Narodno oslobodilačke vojske ovih dana prerasli su i organizuju se u divizije i korpuse,[83] pred kojima se otvaraju nove široke perspektive velikih i odlučnih pobeda.

Naša slavom ovenčana Narodno oslobodilačka vojska junački je odolela svim dosadašnjim ofanzivama neprijatelja i njegovim podmuklim spletkama, ona se svojim pobedama izdigla do činioca od međunarodnog značaja. Svi narodi Jugoslavije pokazuju na delu, što i mi ovde, kao njihovi predstavnici, javno utvrđujemo, da priznaju i pomažu tu vojsku kao jedini izraz i oruđe njihove svete oslobodilačke borbe, kao jedinu zdravu i jedinu stvarno narodnu snagu, sposobnu da tu borbu dotera do pobedničkog kraja, dok su se pred očima celog sveta raspršile u dim sve laži proturene u stranoj javnosti o tobožnjoj borbi protiv okupatora, koju »vodi« izdajnik Draža Mihajlović.

2. Herojska odbrana Kavkaza i Staljingrada pod najtežim uslovima, kao i prošle zime slavna odbrana Moskve i Lenjingrada, ne samo da oduševljavaju naše narode, nego su za njih i poslednje jamstvo skore konačne pobede slobodoljubivih naroda nad varvarskim fašizmom. Porobljeni slovenski narodi mogu vedro gledati u svoju blisku slobodnu budućnost, jer na čelu borbe za njihovo oslobođenje stoji moćni Sovjetski Savez s njegovom nepobedivom Crvenom armijom pod rukovodstvom genijalnog Staljina. Operacije savezničke britanske i američke vojske u Africi također znače znatan doprinos bržem raspadanju italijansko-nemačke koalicije.

Svoju ogromnu i neograničenu ljubav prema velikom zaštitniku slovenskih i svih porobljenih naroda, prema Sovjetskom Savezu, narodi Jugoslavije pokazali su i pokazuju čitavom svojom neprekidnom borbom protiv fašista u svima manifestacijama svoga raspoloženja.

Narodi Jugoslavije i njihova Narodno oslobodilačka vojska s radošću pozdravljaju pobedničke napore američkih i britanskih trupa i borbenih Francuza u Africi, gledajući u tim velikim demokratskim narodima svoje saveznike u borbi za uništenje fašističke kuge.

3. Skupština pozdravlja historijsku notu Sovjetske vlade od 14. septembra o. g. o odgovornosti hitlerovskih osvajača i njihovih pomagača za zločine, koje su izvršili u okupiranim državama Evrope. S najvećim ponosom primili su narodi Jugoslavije ono veliko priznanje, koje je u toj noti učinjeno njihovoj na-

[83] O tome pobliže »Bilten Vrhovnog štaba« br. 20–21–22. za septembar-oktobar-novembar 1942. godine.; vidjeti u Zborniku dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu jugoslavenskih naroda, tom. II, cit. izd., str. 195. i slij.

rodno oslobodilačkoj partizanskoj borbi.[84] Narodni predstavnici, okupljeni u ovoj skupštini, izjavljuju da će i dalje ulagati sve napore u toj borbi, svesni reči te note, koje kažu da je van svake sumnje, da će uspešan razvitak te slavne partizanske borbe biti jedan od najvažnijih uslova konačnog sloma opšteg neprijatelja i da će on približiti čas odmazde. Oni izjavljuju da će svestranim prikupljanjem podataka o zločinima okupatora i njihovih pomagača i otkrivanjem zločinaca pomoći Narodnooslobodilačku vojsku, da joj ne umakne nijedan zločinac i da nijedna nevina žrtva ne ostane neosvećena.

Ali skupština smatra za svoju dužnost prema nevinim žrtvama da pred celim svetom izjavi: da su zverstva, koja su počinili i danas čine nad Srbima, Hrvatima i Muslimanima, četnici Draže Mihajlovića ne manje masovna i svirepa od zverstava okupatora i ustaša i da Jugoslovenska izbeglička vlada nosi punu odgovornost za te zločine, za koje ona prosipa odlikovanja zločincima; da prema tome ona nije imala moralnog prava, da pored vlada drugih porobljenih država potpisuje apel Sovjetskoj vladi o pitanju odgovornosti za te zločine okupatora i njegovih pomagača. Njen ministar Draža Mihajlović spada pored fašističkih okupatora, pored Pavelića, Ljotića, Nedića, Pećanca također na optuženičku klupu za zločine izvršene nad narodima Jugoslavije.

4. Jedinstvo naroda Jugoslavije u Narodno oslobodilačkom ratu obuhvatilo je najšire mase svih naroda Jugoslavije, sve prave i iskrene rodoljube bez razlike narodnosti, vere i partijskopolitičke pripadnosti, sve društvene slojeve, ljude i žene, sve prave i iskrene rodoljube, bez obzira na različite forme, koje je ono dobilo u različitim zemljama i pokrajinama. Najuzvišeniji izraz tog jedinstva jeste Narodno oslobodilačka vojska, u čijim se redovima bore rame uz rame rodoljubi svih naroda Jugoslavije, svih vera i različitih partijskih opredelenja.

U Slovenačkoj[85] je ostvarena *Osvobodilna fronta*[86] kao opštenarodno telo, obuhvatajući sve društvene slojeve, sve političke partije, struje i organizacije u slovenačkom narodu, komuniste, sokole i druge demokratske i rodoljubive elemente osim male šake izdajničke bele garde, koja služi okupatoru. *U Hrvatskoj*[87] je također ostvarena Narodno oslobodilačka fronta, koja je privukla u svoje redove sve što je pošteno i istinski rodoljubivo u hrvatskom narodu, u redovima radnika i seljaka, narodne inteligencije i u redovima Hrvatske seljačke stranke, usprkos izdajničkom ili kukavičkom držanju većeg dela vrhova HSS i oportunističke politike »čekanja« i trpljenja dra Vlatka Mačeka.[88] *U Srbiji*[89] privremeni vojnički uspesi okupatora, koji su došli kao posledica izdaje Nedića i Draže Mihajlovića,[90] nisu mogli razbiti jedinstvo srpskog naroda iskovano u ognju narodnog ustanka.[91] U svim zemljama, gde živi srpski narod, razbijači jedinstva naroda, izdajnički četnici, izgubili su svaki moralni i poli-

[84] »Istorijski arhiv Komunističke partije Jugoslavije«, tom I, knjiga 2 (»Borba« 1942–1943.), Beograd, 1949., str. 119.

[85] Podvučeno u originalu.

[86] Podvučeno u samom originalu.

[87] Isto.

[88] Pobliže o tome: Drugi kongres Komunističke partije Hrvatske, cit. izd., str. 68. i d.

[89] Podvučeno u originalu.

[90] *Moma Marković*, Pregled Narodnooslobodilačke borbe u Srbiji, Beograd, 1947., str. 66. i slij.

[91] »Ali poraz partizana u Srbiji« – kaže o tome maršal Tito u svom Političkom referatu na V. Kongresu KPJ – »bio je samo lokalan, privremen poraz. Narodni ustanak razvijao se i dalje i širio po čitavoj Jugoslaviji. Već u oktobru mjesecu mi imamo u Sloveniji prvu ofanzivu talijanskih jedinica protiv slovenskih partizana, koja je imala zadatak, da uništi partizanske odrede u Notranjskoj i Gorenjskoj. To takozvano čišćenje trajalo je skoro tri nedjelje; u tim operacijama učestvovale su tri divizije. Razumije se, da je to jako utjecalo na dalji razvitak partizanskog pokreta u Sloveniji u 1941. godini, ali ga nije moglo ugušiti i spriječiti, da se rasplamti novom snagom 1942. godine.« (»V. kongres KPJ«, cit. izd., str. 93).

tički oslonac i drže se samo uz pomoć okupatora i strahovitim terorom. *Crnogorski* narod,[92] koji se listom bio digao na oružje protiv okupatora i ovoga dovèo do toga, da već mora napustiti Crnu Goru, podlegao je jednim delom izdajničkoj propagandi četničkih vođa kao što su Bajo Stanišić, Blažo Đukanović i Krsto Popović, koji su uz pomoć okupatora privremeno poremetili jedinstvo crnogorskog naroda i omogućili okupatoru, da ponovo ugnjetava crnogorski narod, koji je teškim žrtvama bio oslobodio čitavu Crnu Goru. Ali ta je izdaja danas poznata crnogorskom narodu i on se već ponovo diže da svrgne okupatorski jaram i četničko haranje po Crnoj Gori. Slično i u *Hercegovini*,[93] gde su četnički vođi, pomognuti oružanom snagom italijanskog okupatora, privremeno uspeli da razbiju jedinstvo naroda, koji je u ustanku već bio postigao velike uspehe, i gde sada narodni ustanak ponovo oživljava. *U Bosni*[94] narodni ustanak usprkos svima naporima Pavelića, Nedića i Draže Mihajlovića, Nemaca i Talijana, usprkos izdajničkim sporazumima četničkih oficira i vojvoda sa okupatorima i Pavelićem, nije nikad malaksao, nego je zabeležio najveće uspehe. Uspesi Narodno oslobodilačke vojske u pravcu Zapadne Bosne silno su pomogli masovno razbuktavanje narodnoga ustanka u Dalmaciji.

5. U svim zemljama Jugoslavije od samog početka oružane borbe nicali su na oslobođenoj i neoslobođenoj teritoriji narodno oslobodilački odbori kao nužni organi jedinstva pozadine i fronta, kao od samog naroda stvorena tela, koja su okupljala narod u njegovim naporima da pomogne svoje junačke borce, koja su ujedinjavala stanovništvo u Narodno oslobodilačkoj borbi. Oni su nužnim razvitkom postali organima narodno-demokratske vlasti i potvrdili se kao izraz jedinstvene narodne volje za oslobođenje ispod jarma fašizma. Na prostranoj oslobođenoj teritoriji nema sela bez narodno-oslobodilačkih odbora spojenih u opštinskim i sreskim svojim telima. Mnogobrojni narodno-oslobodilački odbori rade ilegalno pod najtežim uslovima u još neoslobođenim delovima zemlje. Oni su glavno oružje jedinstva naroda u oslobodilačkoj borbi, jedinstva pozadine i fronta, koje je bilo i ostaje uslov i zaloga konačne pobede nad krvavim okupatorima i njihovim ustaškim i četničkim slugama. Preko njih, kao i preko ženskih i omladinskih antifašističkih organizacija ostvaruju se nadčovečanski napori narodnih masa u pozadini.

6. Oslobodilački pravedni rat naroda Jugoslavije, oružani ustanak naroda silno se razbuktao i proširio ove jeseni i neodoljivo ruši pred sobom sve prepreke. Niču kao iz zemlje nove čete i bataljoni, koji se brzo pretvaraju u brigade i divizije. Silan talas antifašističke borbe sve se više i više širi. Svuda narodne mase uviđaju da je Narodno oslobodilačka vojska jedini njihov borac, zaštitnik i osvetnik. Izgladnjavani i maltretirani hrvatski domobrani predaju se Narodnooslobodilačkoj vojsci u masama, koja ih vraća kućama, jer u njima gleda svoju buduću braću, kojima je oružje silom gurnuto u ruke.[95] Sve dublje prodire u mase vojnika, pa i oficira domobrana svest o izdajničkoj zlikovačkoj strahovladi ustaša, koji su bacili hrvatski narod u ropstvo i naneli mu najveću ljagu u njegovoj historiji. Ali pod uticajem snažnih udara naše herojske vojske protiv četničkih bandi i njihovih gospodara raspadaju se te tvorevine izdaje i reakcije i mnogi zavedeni seljaci, koje su izdajnički oficiri uvukli u bratoubilačku borbu umesto u borbu protiv okupatora, predaju se i odriču daljeg služenja svojih izdajničkih vođa. I u krajevima gde su ti izdajnički vođi uspeli da zavedu narod obećavajući mu mir i sigurnost života i imovine na bazi saradnje sa okupatorima i ustašama, narod je otvorio oči, jer je postao žrtva zverskih masovnih pokolja od strane ustaša, četnika i okupatora. Narod je

[92] Podvučeno u originalu.
[93] Isto.
[94] Isto.
[95] Takav stav jugoslavenske Narodnooslobodilačke vojske prema domobranima, koje su Nijemci prisilno mobilizovali posredstvom svojih agenata u »Nezavisnoj državi Hrvatskoj«, imao je snažnog odjeka na priliv dobrovoljaca u oslobodilačku vojsku. On je uz ostalo uticao i na stav hrvatskog sela prema Narodnooslobodilačkom pokretu, kojemu hrvatski seljaci sve masovnije prilaze i sudjeluju u NOP-u.

krvavo platio u takvim krajevima svoju naivnu veru u sporazum četnika sa ustašama i okupatorima, i taj se sporazum na delu pokazao kao sporazum za masovno ubijanje Hrvata i Muslimana od strane četnika, a Srba od strane ustaša, no na mnogim mestima pokolje[96] vrše svi ti zlikovci zajedno i nad Srbima i nad Hrvatima i nad Muslimanima. Skupština zbog toga javno ulaže protest protiv postupaka izbegličke jugoslovenske vlade, koja rasipa odlikovanja baš na najgore zločince i izdajice i obmanjuje svetsku javnost kako borbu protiv okupatora u Jugoslaviji vodi njen ministar Draža Mihajlović. U tome pogledu, kao i u pogledu odbrane pred svetskom demokratskom javnošću časti onih hrabrih i poštenih jugoslovenskih oficira, koji nisu izdali narod u njegovoj oslobodilačkoj borbi već se od prvog dana bore u partizanskim redovima, a mnogi su i svoje živote položili na oltar narodne slobode, skupština u potpunosti shvata i potpisuje sve izjave, koje je dao Vrhovni štab Narodno oslobodilačke vojske.[97]

7. Ogroman razmah Narodno oslobodilačke borbe, visoki stupanj na koji se uspela naša borba, mnogobrojni i sve složeniji zadaci koji se na tom stupnju borbe nameću svima nama, zahtevaju stvaranje jednog tela, koje će još više i bolje sjedinjavati velike narodne napore za konačnu pobedu. Zbog toga predstavnici sviju zemalja Jugoslavije, okupljeni u slobodnom Bihaću, odlučuju da se konstituišu u *Antifašističko veće narodnog oslobođenja Jugoslavije*[98] kao najviši politički izraz stvorenog čvrstog jedinstva naroda Jugoslavije, izraz njihove nesalomive volje za pobedu nad okupatorima i svima njihovim slugama i pomagačima, kao telo koje će još više razviti i ujediniti napore narodno-oslobodilačkih odbora i svih drugih narodnih masovnih antifašističkih organizacija u oslobođenim i još neoslobođenim delovima naše zemlje.

8. U Antifašističkom veću narodnog oslobođenja Jugoslavije okupljeni su predstavnici svih narodnosti, vera i antifašističkih političkih partija i grupa, koji su se na delu pokazali verni i odani narodu, koji su izdržali sva iskušenja teške borbe za narodno oslobođenje. Antifašističko veće narodnog oslobođenja Jugoslavije i iz njegove sredine izabrani Izvršni odbor stajaće pored Vrhovnog štaba Narodno oslobodilačke vojske i Partizanskih odreda Jugoslavije, kao vrhovnog vojničkog rukovodioca narodno oslobodilačke borbe, na čelu te borbe kao njeno političko predstavništvo.

9. Osnovni zadatak Antifašističkog veća narodnog oslobođenja Jugoslavije biće – dalje razvijanje jedinstvenosti napora svih naroda Jugoslavije za izvojevanje konačnog oslobođenja za sve njih i za stvaranje uslova za punu njihovu slobodu i ravnopravnost u oslobođenoj bratskoj zajednici, koju nitko neće moći razoriti, jer će se iskovati u ognju zajedničke borbe. U tom cilju Antifašističko veće narodnog oslobođenja Jugoslavije trudiće se da još više razvije i utvrdi već ostvareno jedinstvo pozadine i fronta, da Narodno oslobodilačka vojska i Partizanski odredi budu dostojno snabdeveni. Veće će se truditi, da razvije i učvrsti narodno oslobodilačke odbore i pomogne sve ostale narodne masovne antifašističke organizacije, da obezbedi što uži kontakt između naroda i narodno oslobodilačkih odbora, da učvrsti ličnu i imovnu sigurnost, da podigne prosvetni

[96] Tim terorističkim akcijama Osovina je u Jugoslaviji provodila specifičan genocid nad narodom Jugoslavije. Specifičnost ovoga ratnog zločina Osovine sastoji se napose u činjenici, da su se pri sistematskom zatiranju naroda Jugoslavije uporedo s uobičajenim fašističkim metodama uništavanja upotrebljavali i domaći, kvizlinški elementi, da oni u tome sudjeluju, kako bi na taj način što više raspirili mržnju i produbili jaz između naroda Jugoslavije, te doveli tako do potpunog samoistrebljenja jugoslavenskih naroda. U tim terorističkim (i očevidno planski smišljenim) akcijama naročito su se isticali ustaše »povratnici« iz Italije, a ne manje od njih i četnici Draže Mihajlovića. Iako su se oni među sobom politički razlikovali, njih je ujedinjavala politička sljepoća i mržnja protiv jugoslavenskog narodnooslobodilačkog pokreta, kao i služenje okupatoru protiv vlastite zemlje.

[97] »Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu jugoslavenskih naroda«, tom. II., cit. izd., str. 168. i 169.

[98] Podvučeno u originalu.

nivo stanovništva, da organizuje socijalno staranje i zdravstvenu službu, jednom reči, Veće će uložiti sav trud da u ovim teškim danima oslobodilačkoga rata, kada sve nas očekuju najveći napori, organizuje što je moguće bolje našu pozadinu za uspešnu borbu protiv fašističkih osvajača, i time doprinese konačnoj pobedi naše pravedne stvari.

10. Antifašističko veće narodnog oslobođenja Jugoslavije izabraće iz svoje sredine Izvršni odbor s predsednikom i tri potpredsednika i uputiće sa ovog zasedanja svoj proglas narodima Jugoslavije i njihovim hrabrim borcima.[99]

11. Za vojničko vođenje narodno oslobodilačkog rata naroda Jugoslavije, Antifašističko veće narodnog oslobođenja Jugoslavije izražava svoje puno i neograničeno priznanje, zahvalnost i poverenje Vrhovnom štabu NOV i POJ i Vrhovnom komandantu drugu Titu, zaklinjući se da će budno čuvati interese narodno oslobodilačke borbe i da će sve svoje napore usmeriti na postizanje ovog uzvišenog cilja za koji se naša slavna Narodno oslobodilačka vojska s tako beprimernim junaštvom bori.«

Glavni dio ove Rezolucije sastoji se dakle u konstataciji o osnutku AVNOJ-a kao najvišeg rukovodnog organa Narodnooslobodilačkog pokreta s posebnim zadacima obzirom na razvitak nove vlasti, a istodobno se utvrđuje i odgovornost emigrantske kraljevske vlade za rad njenih agenata u zemlji. Skupština je već ovom Rezolucijom označila taj rad adekvatnim onim nedjelima ostalih kolaboracionističkih elemenata, te u njima ističe elemente ratnog zločina. Rezolucijom se dakle optužuje i sama emigrantska kraljevska vlada za ratne zločine u Jugoslaviji i to kao intelektualni začetnik i pomagač njenih agenata (na čelu s Dražom Mihajlovićem) u zločinu veleizdaje. Karakteristično je pri tome, da ova skupština AVNOJ-a istom Rezolucijom izražava i svoju osudu nad emigrantskom vladom, te Vrhovnom komandom Kraljevine Jugoslavije za aprilski slom, čiju kapitulaciju smatra aktom veleizdaje.

No u državnopravnom pogledu od osobitog je značaja onaj dio te Rezolucije, koji govori o razvitku nove vlasti u Jugoslaviji. Prema riječima ove Rezolucije AVNOJ preuzima na sebe ne samo zadatke izrazito političko-propagandističke prirode, kao faktor koji ima ujedinjavati napore akcije oko političkog jedinstva naroda Jugoslavije u njegovoj borbi za oslobođenje, nego s time u vezi ima i zadatak da djeluje u smjeru daljeg razvitka i učvršćenja narodnooslobodilačkih odbora kao organa nove vlasti u Jugoslaviji. U Rezoluciji je istaknuto u tom pogledu i razgraničenje funkcija između AVNOJ-a i Vrhovnog štaba NOV i POJ, jer se kaže da će AVNOJ voditi poslove nad civilnim, a Vrhovni štab nad vojnim stvarima, odnosno da će AVNOJ svoje funkcije vršiti – »pored Vrhovnog štaba Narodnooslobodilačke vojske i partizanskih odreda Jugoslavije«, ali s tim da će AVNOJ biti – »na čelu te borbe kao njeno političko predstavništvo«.[100]

Pravo mjesto AVNOJ-a u tadašnjem procesu izgradnje nove vlasti u Jugoslaviji osvjetljavaju napose njegove funkcije, koje je on od svoga osnutka vršio u pogledu narodnooslobodilačkih odbora. U tom pogledu značajna je odluka ove skupštine, koja prema toj Rezoluciji nameće

[99] Proglas je donijelo Prvo zasjedanje u svom plenumu.

[100] Vidjeti točku 8. Rezolucije o osnivanju AVNOJ-a (Stenografske bilješke s Prvog zasjedanja, cit. izdanje, str. 58.).

AVNOJ-u dužnost da se uporedo s nastojanjem oko razvitka i učvršćenja narodnooslobodilačkih odbora brine zato, »da učvrsti ličnu i imovnu sigurnost, da podigne prosvetni nivo stanovništva, da organizuje socijalno staranje i zdravstvenu službu ...« i t. d.[101] To dakle pokazuje da je AVNOJ već od svoga osnutka imao dvostruku zadaću – prvo, da bude vrhovno političko rukovodstvo jugoslavenskog Narodnooslobodilačkog pokreta i drugo, da istovremeno faktično bude najviši rukovodilac izgradnje novog sistema vlasti u Jugoslaviji.

Drugi akt s ovog prvog AVNOJ-*evog zasjedanja je »Rezolucija o organizaciji* AVNOJ-*a«*. Ona zapravo predstavlja samo razradu prve, osnovne Rezolucije. Ovim aktom je naime skupština tog AVNOJ-evog zasjedanja utvrdila strukturu tog predstavništva i međusobni odnos njegovih dijelova u cilju što boljeg i jedinstvenijeg otpravljanja njegovih poslova. Ta Rezolucija ima dakle samo izrazito organizacioni karakter. Zbog boljeg poznavanja strukture ovog tijela u njegovim prvim danima donosimo i ovaj akt u cjelini. Ta Rezolucija glasi:

»1. Antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Jugoslavije jeste opštenacionalno i opštepartijsko političko pretstavništvo narodno oslobodilačke borbe u Jugoslaviji. Oslanjajući se na narodno oslobodilačke odbore i sve ostale masovne narodne antifašističke organizacije, partiske i vanpartiske, Antifašističko vijeće narodnog oslobođenja ima za zadatak da do krajnjih granica ujedini napore rodoljubivih antifašističkih snaga svih naroda i svih društvenih slojeva u Jugoslaviji u njihovoj zajedničkoj borbi za konačno oslobođenje ispod fašističkog ropstva, za uništenje svih narodnih neprijatelja i za stvaranje uslova za bolju i srećniju budućnost naših naroda u slobodnoj bratskoj zajednici.

Zato Antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Jugoslavije sastavljaju pretstavnici svih naroda i svih političkih stranaka i grupa, koji su aktivno učestvovali i učestvuju u narodno oslobodilačkoj borbi protiv fašističkih okupatora i domaćih njihovih izdajničkih slugu i pomagača.

2. Antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Jugoslavije bira iz svoje sredine pretsjednika, tri potpretsjednika i Izvršni odbor za vođenje redovnih poslova.

3. Pretsjedništvo Antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Jugoslavije rukovodi Vijećem, saziva njegove sjednice i sjednice Izvršnog odbora, priprema dnevni red za njihove sjednice, pretsjedava na njima i koordinira rad pojedinih otsjeka Izvršnog odbora. Pretsjedništvo zastupa vijeće u javnosti.

4. Za vođenje tekućih poslova, neophodnih za izvršenje zadataka narodno oslobodilačke borbe na današnjem visokom stupnju njenog razvitka, Izvršni odbor podijelit će se na otsjeke, a svakom otsjeku stajaće na čelu jedan član Izvršnog odbora.

5. Izvršni odbor Antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Jugoslavije radi po odlukama i uputstvima plenarnih sjednica Vijeća, kojem odgovara za svoj rad, te mu podnosi izvještaje o svom radu kao i svoje odluke na naknadno odobrenje.

6. Izvršni odbor pretresa na svojim sjednicama poslove pojedinih otsjeka, koji sprovode njegove odluke.

Prelazno naređenje.[102] – Ovlašćuje se Izvršni odbor da preduzme korake, da se Antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Jugoslavije što prije proširi većim brojem narodnih pretstavnika iz svih zemalja Jugoslavije, koji će biti delegirani od naroda svoga kraja.

[101] Točka 9. citirane Rezolucije (cit. djelo, str. 58. i 59.).
[102] Tekst donosimo od riječi do riječi, točno prema originalu.

Ovlašćuje se Izvršni odbor da pripremi Izborni red, po kojem će narod, čim za to budu ostvareni potrebni uslovi, na slobodnim demokratskim izborima birati članove Antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Jugoslavije:[103]

Ova rezolucija stupa na snagu današnjim danom«.

U toj se Rezoluciji ističe dakle dvoje: njen uvodni i organizacioni dio. U uvodnom dijelu tu se najprije (ponovno) naglašuju osnovni zadaci, koje dobiva AVNOJ, pa se prema tome u drugom njenom dijelu i utvrđuju strukturalne linije ovog predstavničkog tijela.

Ova Rezolucija podvlači napose kako je AVNOJ osnovan prvenstveno stoga, da bude »opštenacionalno i opštepartijsko političko predstavništvo narodnooslobodilačke borbe Jugoslavije«. To je značilo konstataciju da su AVNOJ tada sačinjavali »pretstavnici svih naroda i svih političkih stranaka i grupa, koji su aktivno učestvovali i učestvuju u narodnooslobodilačkoj borbi«. Treba ovdje dodati i činjenicu, da je na tom Zasjedanju zaključeno proširenje AVNOJ-a na taj način, što će u nj biti naknadno novi članovi »delegirani od naroda svoga kraja«. AVNOJ je dakle ovdje istaknut kao predstavništvo, u koje ulaze sve antifašističke političke stranke i grupe, ali pod uvjetom da »učestvuju u narodnooslobodilačkoj borbi«. Dajući time AVNOJ-u obilježje takvog jednog svestranačkog političkog predstavništva ovom se Rezolucijom napose istakao (kako smo na to već naprijed ukazali) i njegov izborni karakter, jer je predviđeno, da će se »čim za to budu ostvareni potrebni uslovi« članovi AVNOJ-a birati »na slobodnim demokratskim izborima«.

S obzirom na funkcionalnu stranu i ova Rezolucija ističe dva osnovna zadatka AVNOJ-a: koliko ulogu najvišeg političkog rukovodstva Narodnooslobodilačkog pokreta za vrijeme oslobodilačkoga rata, toliko i AVNOJ -eve funkcije u vezi s nadzorom nad svima narodnooslobodilačkim odborima. Tu ova Rezolucija samo ponavlja te osnovne linije, izražene već u prvoj Rezoluciji s tog Zasjedanja.

U pogledu same strukture AVNOJ-a vidi se prema ovoj Rezoluciji, da je AVNOJ uglavnom imao sastav sličan tadanjim narodnooslobodilačkim odborima. No AVNOJ se ipak u izvjesnom pogledu strukturalno razlikovao od ovih osnovnih organa nove vlasti na oslobođenom jugoslavenskom području. I prema ovoj Rezoluciji proizlazi, da se AVNOJ tada sastojao iz tri dijela, koja su međusobno sačinjavala jedinstvenu cjelinu, naime iz: a) plenuma, b) predsjedništva i c) Izvršnog odbora. Odnos između ova njegova tri dijela bio je i tom Rezolucijom utvrđen strogo prema centralističkom principu. Na vrhu te organizacije stajao je naime plenum, kojemu su ostali dijelovi AVNOJ-a bilo neposredno ili posredno podređeni i prema njemu zavisni. Plenum je kao sveukupnost članova AVNOJ-a bio nosilac svih prava ovog predstavništva. U krajnjoj liniji sve su se funkcije AVNOJ-a sticale u njemu. Svi važniji AVNOJ-evi akti ili su neposredno proizlazili iz plenuma ili ih je plenum imao naknadno odobriti, odnosno su i vršeni prema direktivama plenuma. Predsjedništvo AVNOJ-a imalo je

[103] Stenografske bilješke, cit. izd. str. 59. i 60.

pravo i dužnost da vrši sve poslove AVNOJ-a, ali umjesto plenuma i pod uvjetom, da njegove odluke naknadno odobri plenum. Ono je dakle bilo samo delegirani organ plenuma, te je vršilo funkcije plenuma samo iz tehničkih razloga (nemogućnost hitnog saziva plenuma) i pod uvjetom naknadnog odobrenja tih akata Predsjedništva. Izvršni odbor bio je eksekutivni organ plenuma i njegovog Predsjedništva. On je dakle vršio funkcije po pravu, kojeg je dobio od plenuma odnosno od Predsjedništva, a važnost njegovih akata učinjena je zavisnom od odobrenja plenuma i Predsjedništva.

Treći akt s ovog Prvog zasjedanja bio je njegov »Proglas AVNOJ-a *narodima Jugoslavije«*. To je ustvari bio deklaratoran akt s ovog Zasjedanja, u kojemu je dat sažeti pregled dotadašnjeg toka Narodnooslobodilačke borbe, ističu se razlozi osnivanja AVNOJ-a, te podvlače njegovi osnovni zadaci. I ovaj akt iznosimo – zbog njegove naročite važnosti – ovdje u cjelini. Taj Proglas glasi:

»Braćo svih narodnosti i vjera![104]

Veliki uspjesi naše narodno oslobodilačke borbe, izvojevani junačkim djelima i naporima naše hrabre vojske, omogućili su nam da podignemo svoj glas sa oslobođene teritorije naše domovine i da vam objavimo osnivanje Antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Jugoslavije, koje sa današnjim danom, sporazumno sa Vrhovnim štabom Narodno oslobodilačke vojske i partizanskih odreda,[105] preuzima svoje dužnosti po svim pitanjima i stvarima narodnih potreba i života upravne, privredne, socijalne, zdravstvene, finansiske, propagandističke, prosvjetne i vjerske prirode, a naročito organizovanja pomoći našoj junačkoj narodnoj vojsci i partizanskim odredima.

Prvu našu riječ upućujemo borcima, komandirima, komandantima i političkim komesarima, koji su položili svoje živote i žrtvovali svoje zdravlje u naročovječanskim borbama, koje su kroz minulih osamnaest mjeseci vođene pod najtežim uslovima a kojima po žrtvovanju, svijesti i heroizmu boraca nema premca u istoriji naših naroda. Imena njihova slavom ovjenčana vječno će pominjati zahvalno potomstvo. Poklonimo se sjenima palih junaka sa zakletvom, da ćemo produžiti putem, koji su nam oni pokazali i u amanet ostavili. Jedinstveni i složni izdržaćemo u borbama sve dotle dok ne istjeramo i posljednjeg okupatorskog vojnika iz naše zemlje i ne uništimo njihove sluge i izdajice u zemlji.

Bezbrojne su žrtve, koje su naši narodi podnijeli od početka rata pa do danas. Tijela stotine i stotine hiljada izmučenih i iznakaženih ljudi, među njima nevinih staraca, žena i djece, leže danas rasutà u gomilama po svim stranama naše zemlje: to su žrtve jednog do danas neviđenog i nezapamćenog svirepog zvjerstva naših dušmana i domaćih izroda. Ustaše i četnici, žbiri i panduri, natjecali su se u vršenju zločinstava sa tuđinom, s fašističkim okupatorima.

Braćo!

Našim velikim saveznicima, nepobjedivoj Crvenoj armiji i britanskoj i američkoj vojsci, koji se bore zajedno s nama protiv fašističkih zavojevača, upu-

[104] Podvučeno u samom originalu. Sve, što je ovdje štampano kurzivnim slovima, podvučeno je u samom originalu.

[105] Tu je podvučen paralelizam između AVNOJ-a i Vrhovnog Štaba NOV i POJ. Ovdje se radilo o podjeli funkcija: AVNOJ je preuzeo civilne, a Vrhovnom štabu su ostale vojne funkcije.

ćujemo naše pozdrave sa zavjetom, da će naša Narodno oslobodilačka vojska voditi do kraja veliki oslobodilački rat sve do konačne pobjede nad podlim njemačkim fašističkim tiranima i zavojevačima.

Narodi Jugoslavije!

Uz naš pozdrav mi vas sa oslobođene teritorije pozivamo, da se okupite oko Antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Jugoslavije, da mobilišete sve svoje zdrave i žive snage, kako bi s uspjehom što skorije okončali veliko djelo narodnog oslobođenja. Pod parolom: »sve za front i slobodu – naprijed do pobjede!«

Naša pobjeda biće potpuna samo onda kada se narodi u slobodnoj svojoj zemlji budu osjećali kao svoj na svome, kada budu sami preko svojih slobodnom voljom izabranih narodno oslobodilačkih odbora, solidarnim radom sviju, kao i organizacijom u svima granama naše narodne privrede, obezbijedili sve uslove za jedan poredak, koji će im pružiti mogućnost da ostvare istinsku i pravu demokratiju i da izgrade jednu slobodnu, nezavisnu i bratsku zajednicu.

Da bi se sve to postiglo, potrebna je prije svega jedinstvena i složna borba protiv fašističkog poretka, koji nam želi nametnuti italijansko-njemačka koalicija, kao i protiv starog reakcionarnog poretka, koji pokušava silom održati izbeglička jugoslavenska vlada, iako su naši saveznici, englesko-sovjetsko-američka koalicija, proklamovali pravo svake nacije da bira poredak, kakav želi. Fašistički poredak znači porobljavanje i istrebljivanje naših naroda. On je opasnost, koja je diktirala članovima englesko-sovjetsko-američke koalicije neophodnost zajedničke akcije, da bi spasli čovječanstvo od povratka u divljaštvo i srednjevjekovna zvjerstva. A što znači stari poredak znaju narodi Jugoslavije, jer su ga dobro osjetili na svojim grbačama pod raznim jugoslovenskim vladama.

Mi nećemo stari državni aparat bivših vlada, koji je danas u službi okupatora; nećemo njene korumpirane petokolonaške i izdajničke činovnike i oficire, policijske i žandarmerijske žbire. Isto tako nećemo više ni nametnute opštinske odbore i pokvarene opštinske činovnike, koji su stajali i prije u službi policijskih vlasti, a u zavisnosti od seoskih zelenaša i glavešina raznih političkih stranaka, a danas su u službi okupatora.

Naročita pažnja naroda treba da bude danas koncentrisana na zločine, koje su počinili protiv Narodno oslobodilačke borbe četnici Draže Mihajlovića, ministra izbjegličke vlade. Ove izdajničke bande spregle su se sa najvećim krvnicima naroda, s njemačkim i italijanskim okupatorima i njihovim ustaškim slugama. I dok nas izbjeglička vlada poziva da mirujemo i da čekamo njen poziv, dotle u isto vrijeme izdaje uputstva svome ministru Draži Mihajloviću, da sa četnicima udari u leđa naše vojske u momentu, kada se ona bori protiv ustaša i okupatora. Ali je zato ta vlada imala smjelosti da pred javnošću i saveznicima uspjehe naše narodne vojske u Hrvatskoj, Dalmaciji i Bosni pripiše vrhovnom vođstvu komandanta Draže Mihajlovića.

Izdajnik Draža Mihajlović sa svojim četnicima nalazi se danas u otvorenoj borbi protiv Narodno oslobodilačke vojske koja jedina u našoj zemlji pretstavlja težnje i snagu naroda Jugoslavije, koji su svoju vjernost i odanost prema saveznicima, a pored toga i neograničenu ljubav prema zaštitniku slovenskih i svih porobljenih naroda prema Sovjetskom Savezu, dokazali još i time što su im pružili podršku, za koju su bili kadri: dizanjem ustanka i prihvatanjem odlučnog otpora i borbe protiv hitlerovskih bandi, vežući tako kroz sve vrijeme rata velike snage neprijatelja, koje bi on mogao da upotrebi u krvavim borbama na istočnom frontu.

Narodi Jugoslavije!

Vi već danas u borbi s okupatorom teško osjećate sramnu igru starih političkih stranaka, koje preko svojih ministara i prvaka »vladaju« iz inostran-

stva. Sa svima onima, što su danas protiv Narodno oslobodilačke borbe, počevši od petokolonaša Ljotićevih pa do četničkih bandi Draže Mihajlovića, bjelogardejaca slovenačkih i Pavelićevih ustaša, naći će se zajedno vođe tih političkih stranaka, da bi pokušali oslabiti i razbiti narodni pokret i front slobode.

Ne samo vođstvo srbijanskih političkih stranaka, već i vođstvo Hrvatske seljačke stranke i Slovenske ljudske stranke, zbili su se danas oko centra reakcije, koji pretstavlja ultrareakcionarna velikosrpska grupa – Srpski kulturni klub pretsjednika izbjegličke vlade profesora Slobodana Jovanovića. Ova velikosrpska grupa uvela je u vladu vođstvo Hrvatske seljačke stranke i Slovenske ljudske stranke, samo da bi ih iskorišćavala za svoje ciljeve. A onda se oni tijesno povezaše uz velikosrpsku grupu, jer vjeruju da će ova pomoću svojih četnika zaplašiti hrvatski i slovenski narod, koji se sve više grupiše oko svog Narodno oslobodilačkog fronta.

Dok prvaci Hrvatske seljačke stranke sjede u toj vladi, a vođstvo njeno u Zagrebu poziva hrvatski narod da bude miran i da čeka, dotle najveći zlotvori srpskog naroda, izdajice i dželati Srbije, velikosrpski četnici i banditi u sporazumu s ministrom izbjegličke vlade Dražom Mihajlovićem i Pavelićevim ustašama, haraju po Dalmaciji – biseru i koljevci hrvatstva.

Hrvati!

Pozivamo vas, da se u bratskoj zajednici sa Srbima, preko svoje Narodno oslobodilačke fronte okupite oko Antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja, da ustanete protiv četnika, ustaša i okupatora. Pozivamo sve domobranske oficire i vojnike da prelaze u redove Narodno oslobodilačke vojske, jer ustanak i borba su jedini put ka sreći i nezavisnosti hrvatskoga naroda!

Slovenci!

Prvaci Slovenske ljudske stranke i ministri u izbjegličkoj vladi sporazumno sa vođstvom stranke u Ljubljani, mirno posmatraju djela izdajničke bijele garde, koju su okupatori organizovali za suzbijanje ustanka u Sloveniji a udaraju protiv Osvobodilne fronte, koja je obuhvatila sve slojeve i političke partije, struje i organizacije u slovenačkom narodu. Bijela garda, ta šaka jada za koju se zakačila izbjeglička vlada, isto tako kao i za četničke bande, samo će još više ojačati otpornu i borbenu snagu slovenačkog naroda, koji se hrabro bori za svoju slobodu i domovinu protiv okupatora.

Muslimani!

Vi ste na svojim leđima osjetili svu oštrinu ustaških zločina, izvršenih protiv Srba u Bosni, Hercegovini i Sandžaku onda, kada su krvoždne četničke bande počele da kolju vašu djecu i žene i da pale vaša sela i domove. Vođstvo jugoslovenske muslimanske organizacije varalo vas je u danima najtežih nevolja i nesreća, koje ustaše izazvaše svojim pokoljem srpskog življa. Danas već muslimani znaju gdje im je mjesto u zajedničkoj borbi s onima, koji se bore za ravnopravnost, bratstvo i vjersku snošljivost.

Bosanci i Hercegovci samo ujedinjeni i složni, preko svojih narodno oslobodilačkih odbora, a u redovima Narodno oslobodilačke vojske, možete sebi ostvariti jednu ljepšu i zajedničku budućnost. Muslimani ne smiju više biti roba, o koju će se nadmetati velikosrpski pljačkaši, pokvarenjaci i izrodi, sve zbog toga da bi mogli vladati jedni ili drugi. Vama svima i Srbima i Hrvatima i Muslimanima potrebna je iskrena i bratska saradnja, da bi Bosna i Hercegovina kao jedinica u našoj bratskoj zajednici, mogla napredovati na zadovoljstvo svih bez razlike na vjeru i stranku.

Crnogorci!

Nemojte dozvoliti da izdajnički četnici prljaju najveće i najslavnije dane istorije: dane herojske borbe protiv okupatora. U borbenom bratstvu sa svim narodima Jugoslavije crnogorski narod će konačno ostvariti svoju slobodu i nezavisnost, u slobodi i bratstvu sa svim narodima Jugoslavije.

Makedonci!

Fašistički imperijalisti, kao i velikosrpski i velikobugarski hegemonisti, donijeli su samo nesreću i ropstvo makedonskom narodu, čiju su domovinu pretvorili u monetu za potkusurivanje svojih imperijalističkih interesa. Vaša sloboda leži u našoj borbi. Pridružite se narodno oslobodilačkoj borbi svih naroda Jugoslavije!

Srbi!

Vi ste najteže osjetili fašističku politiku istrebljivanja naših naroda, baš na vas je pala sva težina posljedica velikosrpske ugnjetačke politike svih jugoslovenskih režima. Pozivamo vas da odlučno, snažno i složno udarite protiv fašističkih osvajača, protiv četničkih i ustaških izdajica i da ne dopustite da grobari vaše slobode, oni koji su poklali vaše najbolje sinove zajedno s fašističkim okupatorom, istrebljuju sada hrvatski narod. Dižite se svi na oružje, u veliki oslobodilački rat protiv okupatora za slobodu i bratsku zajednicu Srbije, Crne Gore, Hrvatske, Slovenije, Bosne i Hercegovine i Makedonije.

Antifašističko vijeće narodnog oslobođenja izabralo je danas iz svoje sredine svoj Izvršni odbor s pretsjednikom i tri potpretsjednika.

Za vojničko vođenje narodno oslobodilačkog rata Antifašističko vijeće narodnog oslobođenja izražava neograničeno i puno priznanje i zahvalnost Vrhovnom komandantu drugu Titu.

Pozivajući sve narode Jugoslavije da pomognu svim raspoloživim silama i sredstvima Antifašističko vijeće narodnog oslobođenja u vršenju njegovih teških dužnosti, naročito u njegovim naporima, koje će uložiti za ostvarenje jedinstva naroda i vojske, pozadine i fronta, očekujući od naroda da razviju do savršenstva započetu akciju snabdijevanja Narodno oslobodilačke vojske i partizanskih odreda

Živjela naša Narodno oslobodilačka vojska i partizanskih odredi!

Živjela oslobodilačka borba naših naroda!

Živjeli naši Saveznici Sovjetska Unija, Engleska i Amerika!

Smrt fašizmu – Sloboda narodu!«[106]

Ovaj Proglas ima pored ostaloga i naročiti programatski karakter, jer se u njemu ističu osnovne linije djelatnosti AVNOJ-a i čitavog jugoslavenskog Narodnooslobodilačkog pokreta. U prvome redu ovdje se podvlači osnovni cilj tog Pokreta – borba za oslobođenje čitave zemlje od okupatora. S tim u vezi naglašuje se i potreba za jačanjem Narodnooslobodilačkog pokreta i oslobodilačke borbe, a naročito se traži odlučna akcija protiv svih kolaboracionističkih elemenata. Proglas ističe radi toga potrebu jedinstva naroda Jugoslavije na svima linijama.

No u tome Proglasu istaknuta je – iako ne sasvim izričito – i revolucionarna tendencija smjene sistema u Jugoslaviji. U Proglasu se naime

[106] Stenografske bilješke, cit. izdanje, str. 60. do 65.

– pored spomenutog osnovnog cilja Narodnooslobodilačkog pokreta – ukazuje i na neophodnost rušenja sistema vlasti stare Jugoslavije i njene zamjene novim političkim sistemom, čiji su osnovni organi narodnooslobodilački odbori. Ta nota revolucionarnosti u ovom Proglasu vidi se napose iz onih stavova, gdje se govori o potrebi potpunog oslobođenja naroda Jugoslavije i to ne samo od fašizma, nego i od svega onoga, što je sputavalo slobodan razvitak naroda. Ističući da je osnovni cilj Narodnooslobodilačkog pokreta potpuno oslobođenje naroda Jugoslavije u ovom se Proglasu s tim u vezi kaže, kako je za to potpuno oslobođenje potrebna jedinstvena i složna borba ne samo protiv fašističkog poretka, nego i protiv »starog reakcionarnog poretka, koji pokušava silom održati izbjeglička jugoslovenska vlada«. Proglas ukazuje s tim u vezi i na potrebu smjene starog državnog aparata (»mi nećemo stari državni aparat bivših vlada ...«), te bi se odatle zaključivalo, da se u navedenim formulacijama sadržanim u Proglasu (»protiv starog reakcionarnog poretka«) mislilo dakle na neophodnost uklanjanja centralističkog i monarhijskog sistema stare Jugoslavije. Neosporno je svakako da se tim formulacijama u Proglasu mislilo na potrebu rušenja centralizma u Jugoslaviji, jer je to uređenje države bilo smetnja za potpuno rješenje nacionalnog pitanja. Drugo je međutim pitanje, da li se time mislilo već i na smjenu društvenog poretka, na rušenje kapitalističkog sistema i uspostavu novog, socijalističkog društvenog poretka. Ima izvjesnih znakova, koji bi govorili protiv takve tendencije već u ovom Proglasu. Protiv takve pretpostavke govorila bi na pr. Izjava Izvršnog vijeća AVNOJ-a i Vrhovnog štaba od 8. februara 1943., o kojoj govorimo pobliže u narednom izlaganju. U njoj se naime izričito među glavnim ciljevima Narodnooslobodilačke borbe – ne ističe ta revolucionarna smjena sistema u Jugoslaviji. Ali ako pažljivije analiziramo formulaciju Proglasa AVNOJ-a s ovog njegovog prvog Zasjedanja, onda dolazimo do zaključka, da je tu ipak barem u izvjesnom pogledu došla do izražaja revolucionarna tendencija o potrebi smjene društvenih sistema. U Proglasu se naime ističe kako će pobjeda u oslobodilačkom ratu omogućiti narodima Jugoslavije, da bi »obezbijedili sve uslove za jedan poredak, koji će im pružiti da ostvare istinsku i pravu demokraciju« uz to »da izgrade jednu slobodnu, nezavisnu i bratsku zajednicu«. Ustajući »protiv starog reakcionarnog poretka« u Proglasu se ističe kako su i savezničke velesile zagarantovale »pravo svake nacije da bira poredak kakav želi«.

Prema navedenomu nameće se zaključak, da su u tom Proglasu zaista istaknuti i elementi Narodne revolucije. Obrazovanje AVNOJ-a došlo je dakle u onom periodu jugoslavenske Narodnooslobodilačke borbe, kada se ne samo već učvrstila nova vlast izražena u njenim osnovnim organima, u narodnooslobodilačkim odborima, nego kada se stalo neposrednije misliti i na mogućnosti revolucionarne smjene čitavog sistema. A u tome se i sastoji posebno značenje ovog AVNOJ-evog Proglasa.

KAKAV JE KARAKTER AVNOJ-A DO DRUGOG ZASJEDANJA

Iz navedenoga slijedi da je AVNOJ već od svog osnutka bio ne samo vrhovni politički rukovodilac narodnooslobodilačkog pokreta, nego i najviši faktor u tadanjem procesu nastajanja nove vlasti u Jugoslaviji.[107] No s tim u vezi, a s obzirom na AVNOJ-evo kasnije proglašenje za vrhovnog organa državne vlasti nove Jugoslavije (na Drugom njegovom zasjedanju)[108] ovdje se nameće pitanje o tome – *kakav je bio karakter* AVNOJ-*a u tom procesu izgradnje nove vlasti u Jugoslaviji za oslobodilačkoga rata.*

Odgovor na to pitanje daje najneposrednije ono stanje, koje je postojalo u tome razdoblju, naime od Prvog do Drugog zasjedanja AVNOJ-a, a to pokazuju napose one funkcije, koje je AVNOJ u to vrijeme obavljao. S obzirom na ono, što je o tome naprijed navedeno kod analize triju akata s Prvog zasjedanja AVNOJ-a, može se postaviti ujedno i pitanje – nije li AVNOJ već u tome razdoblju, t. j. između njegovog Prvog i Drugog zasjedanja već bio najviši organ nove vlasti u Jugoslaviji.

Iz navedenih naime akata Prvog zasjedanja AVNOJ-a vidi se, da je on dobio u zadatak i odlučivanje »po svima pitanjima i stvarima narodnih potreba i života, upravne, socijalne, zdravstvene ...« i t. d. prirode.[109] AVNOJ i njegov Izvršni odbor nisu dakle – kako se to kaže u t. 8. njegove osnovne Rezolucije[110] – »stajali pored Vrhovnog štaba ... na čelu te borbe kao njeno *političko predstavništvo*«,[111] nego su već tada njemu stavljene u nadležnost i takve funkcije, koje faktično prelaze okvire djelatnosti jednog vrhovnog političkog rukovodstva. Te zadaće, koje je naime AVNOJ preuzeo na sebe prema spomenutim njegovim osnovnim aktima, spadaju redovno u djelokrug organa političke vlasti. Preuzimajući dakle takve funkcije AVNOJ je samim time poprimio ujedno i obilježja organa vlasti, a po svom hijerarhijskom odnosu prema narodnooslobodilačkim odborima kao osnovnim organima nove vlasti, AVNOJ je time obilježen faktično kao najviši njezin organ, makar se to izričito ovdje i nije istaklo.

AVNOJ-ev karakter kao faktičnog najvišeg organa nove vlasti u tadašnjem njezinom nastajanju vidi se napose i iz djelovanja njegovog Izvršnog odbora u spomenutom razdoblju, t. j. u vremenu između Prvog i Drugog njegovog zasjedanja. Uskoro su naime poslije Prvog zasjedanja u okviru Izvršnog odbora osnovani ovi AVNOJ-evi odsjeci: Upravni od-

[107] Ali je i dalje ostao prvotni paralelizam između AVNOJ-a (kao faktora za civilne poslove) i Vrhovnog štaba NOV i POJ (kao faktora za vojna pitanja NOB-e).

[108] »Odluka o vrhovnom zakonodavnom i izvršnom narodnom predstavničkom telu Jugoslavije ...« od 29. novembra 1943.

[109] Iz uvodne riječi AVNOJ-eva Proglasa.

[110] »Rezolucije o osnivanju Antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Jugoslavije« od 27. novembra 1943.

[111] Podcrtao pisac.

sjek,[112] Privredno-finansijski odsjek, [113] Zdravstveni odsjek, nadalje Odsjek za socijalno staranje,[114] Prosvjetni odsjek i Propagandni odsjek. Ovim su odsjecima rukovodili za to određeni članovi Izvršnog odbora, a oni su djelovali prema direktivama Predsjedništva AVNOJ-a i odgovarali njemu, odnosno i plenumu. Iz podataka, koji su sačuvani o djelovanju ovih odsjeka proizlazi da su oni zaista vršili funkcije organa vlasti.

Upravni odsjek Izvršnog odbora AVNOJ-a koordinirao je na ovom sektoru rad svih narodnooslobodilačkih odbora, te nastojao da to djelovanje bude jedinstveno i posvema u skladu s osnovnim zadacima nove vlasti. Tako je na pr. prema raspoloživim podacima ovaj Odsjek održao 15. januara 1943. u Bihaću konferenciju s predstavnicima sreskih narodnooslobodilačkih odbora i sa delegatima komandi područja Bosanske Krajine,[115] a na toj su se konferenciji raspravljala pitanja djelovanja narodnooslobodilačkih odbora kao osnovnih organa nove vlasti u Jugoslaviji. Prema sačuvanom izvještaju s te konferencije ovom je prilikom Moša Pijade[116] ukazao na tadašnju problematiku narodnooslobodilačkih odbora i tom je prilikom napose naglasio slijedeće:

> »Za uspešno rešenje svih teških problema u ovom najvažnijem sudbonosnom času svih naših naroda, od ogromne je važnosti valjana organizacija naše narodne vlasti. Još ima mnogo i velikih nedostataka. Uklanjati te nedostatke. popravljati rad svih organa vlasti, podići ugled i autoritet vlasti, stvoriti najtešnju saradnju vojnih i građanskih vlasti, razgraničavajući njihovu nadležnost – eto to je također jedan od velikih zadataka, radi kojih je sazvana ova konferencija.
>
> Ona naravno ima *savetodavni karakter*[117] i posle nje će odgovorna rukovodeća tela vojnih i građanskih vlasti, na osnovu vaših mišlenja i predloga davati potrebna uputstva, kako bi rad svih naših organa vlasti bio jednoobrazan ...«[118]

[112] Uvid u poslovanje ovog Upravnog odsjeka pruža napose zabilješka o Konferenciji predstavnika sreskih NOO-a i komandi područja, koja je održana 15. januara 1943. u *Bosanskoj krajini pod rukovodstvom Upravnog odsjeka Izvršnog odbora* AVNOJ-a (vidjeti: Stenografske bilješke s Prvog zasj. AVNOJ-a, cit. izdanje, str. 123. i d.).

[113] Ekonomsko financijski odsjek Izvršnog odbora AVNOJ-a razvio je od Prvog zasj. AVNOJ-a živu djelatnost u rješavanju aktuelnih pitanja privrednog života na oslobođenom teritoriju. O tome radu napose svjedoče neki sačuvani dokumenti kao akt ovog Ekonomsko-finacijskog odsjeka od 31. decembra 1942. o činovničkom pitanju na oslobođenom teritoriju, zatim o pitanju najamnine za stanove, o napuštenim imanjima, o mlinovima, o pitanju pljačkanja stoke od strane ustaša i četnika, o pitanju obrade zemljišta, o taksama, o sječi šume, o trgovini na oslobođenom teritoriju i dr., zatim raspis ovog Odsjeka od 28. decembra 1942. »svim opštinskim NOO-ima« o opljačkanoj stoci, o obradi zemlje, napose o napuštenim zemljištima (Stenografske bilješke s Prvog i Drugog zasj. AVNOJ-a, cit. izdanje, str. 105.–120.).

[114] Taj je odsjek otpravljao napose »problem zbrinjavanja i smještanja na našem oslobođenom teritoriju hiljada izbjeglica i pogorelaca, hiljada djece bez roditelja« (Stenogr. bilješke, cit. izd., str. 94. i slij.).

[115] Stenografske bilješke sa Prvog i Drugog zasj. AVNOJ-a, cit. izdanje, str. 123–130.

[116] Koji je »u ime Odseka Vrhovnog štaba za vojne vlasti u pozadini« održao na toj Konferenciji referat o političkim prilikama i događajima u svijetu, istakavši napose vanjskopolitički značaj Narodnooslobodilačke borbe.

[117] Podcrtao autor.

[118] »Prvo i Drugo zasedanje Antifašističkog veća narodnog oslobođenja Jugoslavije«, cit. izdanje, str. 125.

Na toj konferenciji iznio je Ivan Milutinović drugi referat u kojemu je o ovoj problematici pored ostaloga kazao slijedeće:

»... Dosadašnji narodno oslobodilačke odbori, kao organi vlasti, nisu bili međusobno čvrsto povezani i ustvari se nisu osećali kao prava narodna vlast. Često puta mešale su se i vojne vlasti. Nije redak slučaj, da su komandanti odreda ili bataljona, pa čak i komandanti područja, smenjivali narodno oslobodilačke odbore. Proširenjem područja slobodne teritorije, osnivanjem AVNOJ-a kao najvišeg političkog tela, ostvareni su i uslovi, da se nova narodna vlast učvrsti i pravilno organizuje ...«[119]

Prema tom izvještaju sa ove konferencije razvila se nakon toga diskusija »u kojoj su delegati uglavnom postavljali konkretna pitanja Izvršnom odboru AVNOJ-a, kako da postupe u ovom ili onom slučaju«. Iz toga i nekih drugih akata o radu ovog Upravnog odsjeka Izvršnog odbora AVNOJ-a vidi se, da je taj Odsjek nadzirao rad narodnooslobodilačkih odbora i to više kao faktor koordinacije, nego li kao nadređeni naredbodavni faktor. Upravni odsjek davao je direktive, ukazivao je narodnim odborima na njihove grješke i nedostatke u radu, davao im uputstva, a rjeđe je i sam naređivao, što se perhoresciralo u težnji da se narodnooslobodilački odbori razviju posvuda kao organi vlasti za svoje područje u punom smislu riječi. No ipak su uputstva ovog Upravnog odsjeka imala značaj naredbodavnih akata, jer je ugled AVNOJ-a bio toliko velik, da se svaki njegov direktivni akt poštivao kao naredba vrhovne vlasti i redovno provodio u djelo.

Privredno-finansijski odsjek rješavao je opća pitanja s područja privrednog života na oslobođenom teritoriju. O njegovom djelovanju sačuvano je više dokumenata, iz kojih se vidi da je ovaj Odsjek djelovao kao organ vlasti, čije su direktive, a nerijetko i rješavanja konkretnih pitanja, obvezivali narodnooslobodilačke odbore kao njemu (za to područje) podređene organe vlasti.

Od poslova ovog Odsjeka naročito treba istaknuti raspis »zajma narodnog oslobođenja«. Na prijedlog ovog Odsjeka raspisao je naime Izvršni odbor AVNOJ-a 15. januara 1943. ovaj zajam narodnog oslobođenja u iznosu od 500 miliona dinara »za potrebe Narodnooslobodilačke vojske i partizanskih odreda Jugoslavije i za sela uništena od okupatora, ustaša i četnika«.[120] Spomenuti Privredno-finansijski odsjek Izvršnog odbora rješavao je u spomenutom razdoblju niz pitanja ekonomskog karaktera

[119] Isto, str. 126.

[120] U obrazloženju raspisa ovog zajma Izvršni odbor AVNOJ-a (februara 1943.) kaže uz ostalo: »... Zajam narodnog oslobođenja bit će zajam naročite vrste. Iza njega ne stoji nikakva finansiska garancija. Njegove obveznice ne će biti predmet berzanskih špekulacija. Njegovo upisivanje ne će zavisiti od visine kamate, niti od ma kakvih finansiskih uslova. Osnova zajma bit će još šire povjerenje naroda u snagu naše Narodnooslobodilačke vojske i volja naroda, da se bori do konačne pobjede. Zbog toga zajam Narodnog oslobođenja ne će se upisivati s olovkom u ruci, nego sa ljubavlju i svješću, da je potrebno dati sve za vojsku i za borbu. Garanciju za uloženi novac narod će tražiti u samom sebi, u svojoj borbi, u svojoj snazi i svojoj pobjedničkoj volji ...« (»Prvo i Drugo zasedanje Antifašističkog veća narodnog oslobođenja Jugoslavije«. cit. izd.. str. 116.).

kao što su: 1. pitanje činovnika, njihovih plata i njihova zaposlenja,[121] 2. pitanje stambene najamnine,[122] 3. pitanje osvjetljenja,[123] 4. pitanje muhadžira i onih, koji su bježali s imanja,[124] 5. pitanje mlinova,[125] pilana,[126] pitanje pljačkanja stoke kod Srba od strane ustaša i drugih,[127] pitanja obrade zemljišta,[128] naplate raznih taksa,[129] pitanje sječe šume,[130] trgovine,[131] obligacija i bonova,[132] zatim pitanje napuštene zemlje[133] i dr.

[121] »Zasada« – kaže se u citiranom aktu Ekonomsko-finansijskog odsjeka Izvršnog odbora AVNOJ-a od 31. decembra 1942. »nema mogućnosti da im (t. j. činovnicima, primj. autora) damo platu i penziju, ali svi oni, koji nemaju nikakvih mogućnosti za uzdržavanje, neka se jave NOO-ima u dotičnom mjestu za pomoć. Svaki onaj, koji je sposoban za vojsku, može se javiti u vojsku, a ženska za bolničarku. Činovnici, koji su sposobni i voljni da rade, mogu se zaposliti prilikom otvaranja analfabetskih tečajeva, osnovnih škola i na razne druge poslove, u Komandama mjesta, Područja i t. d.« (»Prvo i Drugo zasedanje ...« cit. izd., str. 105.).

[122] O »pitanju kirije« kaže se u cit. aktu: »Zasada daje se moratorijum za kirije, kao i za sva dugovanja. Kod toga treba praviti razliku kod onih ljudi, koji danas prave obrt, a to su kafane, berbernice i još neke manje radnje, koje trebaju i moraju plaćati jedan doprinos Nof-u (Narodno-oslobodilačkom fondu, primjedba autora). Iz tog fonda davat će se pomoć onima, koji se jave, a naročito siromašnim kućevlasnicima, koji su dosad živjeli od kirije. Prilikom ubiranja ovih doprinosa u NOF treba onima od kojih se ubira kirija, objasniti, zašto se to od njih naplaćuje i u koje svrhe služi. Nikako se ne smije postupiti šematski i reći, da se naplaćuje kirija«. (cit. djelo, str. 105.).

[123] »Električne centrale pripadaju NOO-u dotičnog mjesta. Zatim osvjetljenje plaćaju svi oni, koji mogu, a naročito plaćaju one radnje, koje mogu kao berbernice, kafane i radnje, koje danas rade« (cit. djelo, str. 105.)

[124] O njima »riješeno je da se izvrši popis svih takvih i da se povrate natrag odakle su i došli, jer se na taj način može provjeriti i utvrditi, kakvi su bili prije njihovog bjegstva ...« (cit. djelo, str. 106.).

[125] »... Kontrolu nad mlinovima trebaju voditi NOO-i i strogo voditi računa, da ne bi više naplaćivali ujam ili ušur. Ujam, ušur mora biti objavljen preko NNO-a, tako da svaki seljak zna, koliko ima da plati meljave« (cit. djelo, str. 106).

[126] »Po ovom pitanju donijeta je odluka, da pilane, koje su bile svojine ustaša ili petokolonaša, preuzima vojska i ona njima raspolaže. Prirodna stvar, da kod toga treba voditi računa, ako je potrebno za pogorelce, a ne postoji hitna potreba za vojsku, takve se pilane mogu upotrebiti za pilenje dasaka za pogorelce. Sve privatne pilane, koje nisu ustaške ili petokolonaške, ostaju vlasništvo dotičnog, ali i kod njih treba utvrditi, koliko vlasnik može naplaćivati po jednom kubnom metru od isječenog drveta. I on kao i mlinar ima da plaća jedan doprinos NOF-u, koji određuje NOO prema njegovu imovnom stanju. Voditi računa, da li ima još kakvih prihoda ili kakva imanja i na osnovu toga ocijeniti skalu za mjesečni prihod u NOF« (cit. djelo, str. 106).

[127] »... Po ovom pitanju donijet je zaključak, da se formiraju komisije i to: jedan predstavnik iz onog sela, koje je opljačkano, jedan seljak iz onog sela, koje je opljačkalo i jedan predstavnik vojske iz Komande Mjesta ili Komande Područja. Ova komisija ima da pomoću seljaka utvrdi, koliko je u jednom selu opljačkano stoke, po mogućnosti od koga je pljačana i da se onda ta stoka povrati dotičnom opljačkanom selu. Nikako se ne smije dozvoliti, da pojedinci pribavljaju sebi opljačkanu stoku. U slučaju ako je stoka opljačkana, a njena gazde nema, takva se stoka stavlja na raspolaganje dotičnom NOO-u, odakle je bio opljačkani seljak« (cit. djelo, str. 106.).

[128] »Pitanje obrađivanja zemlje, koju su ustaše dali pojedinim seljacima na obradu, kao i plod sa dotične zemlje. Ovo pitanje riješeno je tako, da prihod sa te zemlje, naročito onaj dio, koji je imao da se da NDH sav oduzme od dotičnog seljaka i preda NOF-u, a ovaj će dotičnom seljaku, čija je zemlja bila, dati koliko mu je potrebno za izdržavanje njegovo i njegove familije do novog žita. Ako je pak onaj, koji je obrađivao zemlju, bogatiji seljak i ima svoje imanje i dovoljan prihod sa svog imanja za sebe i svoju familiju, onda sav prihod od obrađene zemlje, koja je bila oduzeta od srpskog seljaka, ima da da u NOF. U slučaju, ako nema vlasnika, čija je zemlja obradivana, već je on i čitava njegova familija poubijana, onda se takvo zemljište i prihod

Zdravstveni odsjek rješavao je probleme u vezi s narodnim zdravstvom, a napose suzbijanje zaraznih bolesti na oslobođenom teritoriju i sl. Zdravstveni odsjek Izvršnog odbora obavijestio je tako na pr. jednim svojim raspisom narodnooslobodilačke odbore o svom osnutku, a istovremeno pozvao područne, odnosno mjesne organe vlasti, da na svojem području osnuju Zdravstvene sekcije[134] stim, da ga one obavještavaju o svome radu i o zdravstvenim prilikama na svom području.[135] U tom se raspisu na kraju ističe: »Sreski narodnooslobodilački odbori treba odmah da pristupe radu oko osnivanja seoskih i opštinskih zdravstvenih sekcija i treba da o tome obavijeste Zdravstveni odsjek AVNOJ-a ...«[136]

sa takvog zemljišta predaje NOF-u. To vrijedi i za sijeno, kao i za druge cerealije. Treba objaviti preko NOO-a, da odredba o imanjima, koja je NDH davala u vlasništvo. odnosno na obradu seljacima u pojedinim mjestima, ne vrijedi i da takva imanja, ukoliko nemaju svojih vlasnika, već su poubijani sa strane ustaša, postaju svojina NOO-a, koji su dužni da tu zemlju obrađuju na način, koji će im se docnije saopštiti. O tom pitanju mi ćemo na vrijeme dati upute, kako i na koji način da se obrađuje zemljište, kada dođe za to vrijeme« (cit. izdanje, str. 107.).

[129] »Pitanje naplaćivanja taksa za klanje stoke, pitanje maltarine, riješeno je, da se takve takse ne naplaćuju, već da se stoka slobodno kolje, a da seljak slobodno donosi sve svoje proizvode na pijacu« (cit. djelo, str. 107).

[130] »... Odbori su dužni postaviti šumare, koji imaju da vode računa, tko i kako šumu siječe. Pogorelcima naročito treba dozvoliti, da mogu da sijeku šumu za podizanje svojih kuća, u tom slučaju staviti im na raspoloženje sva potrebna sredstva« (isto, str. 107.).

[131] »Da bi trgovina oživjela, a naročito da bi se podizala inicijativa kod pojedinaca. donijeta je odluka, da se trgovci zainteresuju za preorijentiranje na razne grane privrede, a naročito na udruživanje radi kupovine nekih artikala, i to slobodnim putem, da bi docnije počeli razmjenu sa drugim mjestima, koja nemaju dotičnih artikala ...« (isto, str. 107.).

[132] »Po pitanju obligacija i bonova još nije donijeta nikakva odluka, a čim bude donijeta, mi ćemo vam saopćiti ... Pitanje izjednačivanja cijena, odnosno maksimiranja cijena još je u proučavanju, kao i čitav privredni plan na slobodnoj teritoriji, pa čim i to pitanje bude prodiskutovano, mi ćemo vam saopćiti, kako i na koji način ima da se izvrši čitav taj posao« (cit. djelo, str. 107.).

[133] »Napuštenom zemljom smatra se svaka zemlja, na koju ma iz kakva razloga u vrijeme poljskih radova odustaje vlasnik, tè zemlju nema ko da radi ...«

»... Sve zemlje stalno napuštene prelaze u narodnu svojinu, pod rukovodstvom KNOO-a, a zemlje privremeno napuštene dolaze pod kontrolu KNOO-a. ali samo za ovo vrijeme, dok su vlasnici odsutni. Čim prilike dozvole, da se vlasnicima omogući povratak na svoje napuštene zemlje, KNOO obavijestit će opštinske i seoske odbore, da se takva imanja izuzimaju ispod kontrole KNOO-a i uruče vlasnicima ...« (Raspis o odlukama Izvršnog odbora AVNOJ-a, donesenim na sjednici od 28. decembra 1942, objavljen u cit. djelu, str. 110).

[134] Raspis o osnivanju Zdravstvenog odsjeka Izvršnog odbora AVNOJ-a od decembra 1942 (bez oznake dana), u kojemu je za zdravstvene sekcije rečeno, da će one djelovati »kao pomoćni organi na zdravstvenom polju«.

[135] Pritome je u ovom raspisu naveden podrobno niz mjera, koje će zdravstvene sekcije na svome području morati provoditi (borba protiv ušljivosti, snabdijevanje zdravom pijaćom vodom, čistoća stanova, čistoća tijela, paljenje krečana, sabiranje ljekovitog bilja, uništavanje lješeva životinja, borba protiv bjesnila, borba protiv šuge (češe), mjere u slučaju pojave zaraznih bolesti i dr.

[136] »Seoske zdravstvene sekcije slat će preko narodnooslobodilačkih odbora, najmanje jednom za 15 dana, izvještaje o zdravstvenim prilikama i svom radu opštinskom narodnooslobodilačkom odboru, koji će sa svojom zdravstvenom sekcijom srediti te izvještaje i poslati sreskom narodnooslobodilačkom odboru. Ovaj će na isti način postupiti i poslati izvještaj Zdravstvenom odsjeku AVNOJ-a« (t. 12. ovog raspisa).

Propagandni odsjek prema jednom svom izvještaju Izvršnom odboru AVNOJ-a[137] imao je zadatak, da obavještava javnost o suštini i ciljevima Narodnooslobodilačkog pokreta, na razne podesne načine, štampom, svakovrsnom propagandom, da organizuje povremeno kampanje o raznim aktuelnim političkim i kulturno-prosvjetnim pitanjima i t. d.[138]

Prosvjetni odsjek podnio je Izvršnom odboru izvještaj o svom radu krajem 1942. i iz njega se može razabrati njegov svestran rad na prosvjetnom području. Ovaj Odsjek pored ostaloga utvrdio je za oslobođeni teritorij tri tipa škola: narodnu osnovnu školu, tečajeve za nepismene i narodni univerzitet, te je poduzimao korake, da se »sve već postojeće škole i kurzevi na oslobođenoj teritoriji (saobraze) ... ovim vrstama škole ...«

Iz tog izvještaja doznajemo, da je ovaj Prosvjetni odsjek dotle izradio ovo: »1. statut narodnog univerziteta,[139] 2. uputstvo za rad u osnovnim školama, 3. poziv i uputstvo NOO-ima za otvaranje osnovnih škola,[140] 4. poziv i uputstvo NOO-ima za otvaranje analfabetskih tečajeva, 5. nastavni program za Narodni univerzitet, 6. materijal za nastavu (skripta) za Narodni univerzitet, 7. raspis o opštem planu prosvetnog rada, sa pozivom na mobilizaciju sviju raspoloživih snaga za likvidaciju nepismenosti, 8. upitnik upućen NOO-ima za prikupljanje podataka o prosvetnim prilikama na oslobođenoj teritoriji. U toku je: 1. otvaranje Narodnog univerziteta u Bihaću s organizovanjem posebnih tečajeva i bibliotekom, 2. otvaranje osnovnih škola u srezu bihaćkom i pazinskom, 3. izrada nastavnog programa za analfabetske tečajeve, 4. izrada nastavnog programa za dečje domove (pionire), 5. specijalni nastavni program za vojne jedinice ...«[141]

Sve su to poslovi, koji pripadaju u kompetenciju organa političke vlasti, te stoga daju naročito obilježje samom AVNOJ-u. Ovdje treba dodati i činjenicu, da je AVNOJ zajedno s Vrhovnim štabom NOV i POJ početkom godine 1943. objavio dva akta vanjskopolitičkog karaktera: *Izjavu* o osnovnim ciljevima Narodnooslobodilačkog pokreta u Jugoslaviji, nami-

[137] Objavljen na str. 92. i 93. cit. djela o *Prvom i Drugom zasjedanju* AVNOJ-a.

[138] Propagandni rad imao je u zadatku: »stvaranje i pronalaženje novih sredstava propagande, koja bi osvežila i oživela našu propagandističku aktivnost ... organizovanje naročitih, vremenski ograničenih, propagandnih kampanja po svim konkretnim radovima i pitanjima (kao na primer kampanja za upis zajma), češće izdavanje aktuelnih brošura ... redovnije izlaženje lista »Narodno oslobođenje« ... organizovanje glumačkih trupa ... organizovanje i stalna kontrola diletantskih, pevačkih i dr. kulturnih trupa ... stavljanje pod kontrolu celokupne propagandne delatnosti raznih vanpartijskih organizacija, stvaranje seoskih čitaonica, koje su u nekim krajevima Like i Korduna pokazale dobre rezultate ...« (Izvještaj Propagandnog odsjeka Izvršnom odboru AVNOJ-a).

[139] Vidjeti: »Prvo i Drugo zasedanje Antifašističkog veća narodnog oslobođenja Jugoslavije«, cit. izdanje, str. 99 i 100.

[140] O osnovnim školama ovaj Odsjek razradio je opširna »Uputstva nastavnicima-cama za rad u osnovnim narodnim školama« (vidjeti: cit. djelo, str. 101–104).

[141] Izvještaj o radu Prosvjetnog odsjeka Izvršnom odboru AVNOJ-a od 25. decembra 1942 (u Bihaću).

jenjenu uglavnom javnosti u našoj zemlji[142] i *Notu* Vrhovnog štaba NOV i POJ i Izvršnog odbora AVNOJ-a savezničkim vladama radi obavještenja o stvarnom kolaboracionističkom stavu Draže Mihajlovića i njegovih četnika utvrđujući »da jugoslovenska vlada u Londonu, s jedne strane ratuje preko svoga ministra Draže Mihajlovića i njegovih četnika protiv Narodnooslobodilačke vojske i Partizanskih odreda Jugoslavije na strani okupatora, a na drugoj strani, u isto vrijeme, koristi se gostoprimstvom saveznika, koristi se diplomatskom podrškom saveznika«; ovom Notom AVNOJ i Vrhovni štab NOV i POJ predlažu, da bi komisija saveznika »utvrdila ovdje u Jugoslaviji stvarno stanje i da jedamput za uvijek učini kraj strašnoj prijevari i zabludi svjetske javnosti«.

Ako dakle pod organom vlasti razumjevamo onog faktora, koji na stanovitom teritoriju kao svoju redovnu funkciju vrši poslove organizovane političke prinude, onda se prema naprijed navedenomu zaista može s osnovom kazati, da je i AVNOJ već od svojih prvih dana imao takva obilježja. On je naime na oslobođenom teritoriju Jugoslavije već od svoga osnutka kao svoj osnovni zadatak obavljao funkcije političke prinude, otpravljao je naime poslove općeg značaja s namjerom da time regulira i učvrsti onakav poredak, koji je odgovarao interesima i ciljevima Narodnooslobodilačkog pokreta u Jugoslaviji.

[142] Ovu Izjavu s obzirom na njezinu naročitu važnost donosimo ovdje u cijelosti: »Usled toga što okupatori, ustaše i četnici Draže Mihajlovića neprekidno na razne načine šire klevete i lažne informacije o Narodno-oslobodilačkom pokretu i njegovim ciljevima, smatramo za potrebno da izdamo sledeću izjavu:

Narodnooslobodilački pokret u Jugoslaviji pod rukovodstvom Vrhovnog štaba NOV i POJ i Antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Jugoslavije, jeste opštenarodni pokret, u kojemu učestvuju svi pravi rodoljubi bez obzira na političko i vjersko ubeđenje i nacionalnost. Taj pokret ima za cilj:

1. Oslobođenje zemlje od okupatora i izvojevanje nezavisnosti i istinski demokratskih prava svima narodima Jugoslavije;

2. Neprikosnovenost privatne svojine i punu mogućnost samoinicijative u industriji, trgovini i poljoprivredi;

3. Nikakvih radikalnih promjena u odnosu na društveni život i djelatnost, osim zamjene reakcionarnih općinskih uprava i žandarma – koji su se bili stavili u službu okupatora – narodnooslobodilačkim odborima, koji imaju istinski demokratski narodni karakter.

Sve važnije mjere, kako u odnosu na društveni život, tako i u državnoj organizaciji, rešavat će posle svršetka rata predstavnici naroda, koje će zaista slobodno birati sam narod;

4. Narodnooslobodilačkom pokretu, koji se bori za slobodu naroda, za socijalna i demokratska prava, jeste tuđe svako nasilje i nezakonitost;

5. Oficirima, koji pristupaju u Narodnooslobodilačku vojsku, zagarantovani su njihovi činovi i položaj, koji odgovara njihovim sposobnostima;

6. Narodnooslobodilački pokret priznaje u potpunosti nacionalna prava Hrvata, Slovenaca, Srba, kao i Makedonaca, Crnogoraca i drugih. Taj pokret je jednako hrvatski, kao i srpski i slovenački. Prema tome on predstavlja garantiju, da će biti izvojevana nacionalna prava svim narodima Jugoslavije ...«

Ovu su Izjavu potpisali: u ime Antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Jugoslavije predsjednik dr. Ivan Ribar, te u ime Vrhovnog štaba NOV i POJ, vrhovni komandant Tito.

U vezi s prednjom konstatacijom treba ukazati i na neke činjenice, koje to sa svoje strane potkrijepljuju. Tako je na pr. već u pozivu Vrhovnog štaba budućim vjećnicima AVNOJ-a bilo istaknuto, da do ovog Zasjedanja dolazi »radi održavanja Veća narodnog oslobođenja Jugoslavije i Veća narodnih poverenika kao najviše narodne vlasti u Jugoslaviji ...«[143] Očito se dakle i time izrazila zamisao o potrebi formiranja takvog tijela, koje će makar i de facto preuzeti na sebe ovaj zadatak. Tu okolnost potvrđuju i sami akti, koje je AVNOJ tada donio na svom Prvom zasjedanju, a napose kada je u jednoj njegovoj Rezoluciji – govoreći o njegovim funkcijama – istaknuto kako ovo tijelo – »preuzima svoje dužnosti po svim pitanjima i stvarima narodnih potreba ...«[144]

Napose treba ovom prilikom ukazati i na uvodni referat vrhovnog komandanta NOV i POJ, koji je otvarajući ovo Prvo zasjedanje pored ostaloga rekao i ovo:

> »... Mi nemamo mogućnosti, da stvorimo jednu legalnu vladu, jer nam to još međunarodni odnosi i prilike ne dozvoljavaju. Ali mi imamo pravo na jedno – a to je: da u ovim teškim okolnostima stvorimo jedno političko tijelo, jedan politički organ, koji će okupiti sve narodne mase, koji će okupiti naš narod i povesti ga, zajedno s našom junačkom vojskom dalje u borbe, koje stoje pred nama, a koje će biti veoma teške. Mi nemamo nikakve vlasti na našem teritoriju osim naših narodno oslobodilačkih odbora, koje je sam narod stvorio. Mi ne priznajemo razne fašističke marionetske vlade i baš zato mi moramo na ovoj zemlji, na ovoj svojoj zemlji natopljenoj krvlju najboljih sinova naših naroda, stvoriti takvo stanje, u kome će naš narod – i u takvim okolnostima – moći pridonijeti Narodno oslobodilačkoj borbi svoj maksimum ...«
>
> »... Potrebno je da se organizira vlast, politička vlast, koja će moći mobilizirati, koja će sve one latentne snage, koje postoje u našem narodu iskoristiti u jednom općem smjeru, a to je: borba protiv fašističkih zlikovačkih okupatora. borba protiv njihovih saveznika, naših domaćih izdajnika, ustaša, četnika i drugih ...«[145]

U ovom referatu istaknuta je očigledno namjera da se na tome Zasjedanju formira jedno tijelo, koje će biti organ vlasti. Na to upućuju napose gornje riječi: »potrebno je da se organizira vlast, politička vlast«. Mislilo se time ne samo na narodnooslobodilačke odbore, za koje se tu izričito istaklo da su već postojeći organi nove vlasti u Jugoslaviji, nego se pri tome išlo za tim, da se ta nova vlast organizuje, a radi toga se upravo i prišlo sazivu tog prvog zasjedanja AVNOJ-a. O tome napose govori i M. Pijade, jedan od glavnih faktora sazivanja prvog zasjedanja AVNOJ-a, kada u svojoj studiji pod naslovom »Pet godina narodne države« pored ostaloga o tome kaže i ovo:

> »... Ako je u vreme osnivanja AVNOJ-a sa stanovišta situacije u zemlji, i tada moglo biti zamišljeno obrazovanje privremene vlade (ma da bi u ovoj situaciji ona imala više manifestacioni, nego operativni karakter), međunarodni uslovi to još nisu dopuštali ...«[146]

[143] »Prvo i Drugo zasedanje Antifašističkog veća narodnog oslobođenja Jugoslavije«, cit. izdanje, str. 67.

[144] Kako se dade zaključiti na pr. iz AVNOJ-eva Proglasa.

[145] »Prvo i Drugo zasedanje Antifašističkog veća ...«, cit. izdanje, str. 15.

[146] »Izabrani govori i članci, 1948–1949«, cit. izd., str. 130.

»... Vodeće sile antifašističke koalicije nemaju u to vreme pravu sliku o onome, što se događa u Jugoslaviji, i obrazovanje neke privremene vlade kod nas ne bi u tom času naišlo na njihovu podršku. Zato u Bihaću nije moglo biti urađeno ono, što je godinu dana kasnije postalo moguće u Jajcu ...«[147]

Iz prednjega proizlazi slijedeće: 1. da je uglavnom zbog vanjskopolitičkih prilika i to napose s obzirom na neobavještenost savezničkih vlada o pravom stanju stvari u Jugoslaviji pod uvjetima Narodnooslobodilačkoga rata, kao i s obzirom na njihovu povezanost i odnose s monarhijom i kraljevskom vladom u emigraciji, bilo još jeseni 1942. politički nemoguće da se razvitak novog jugoslavenskog sistema vlasti – započet s osnivanjem narodnooslobodilačkih odbora kao osnovnih njegovih organa – već na prvom zasjedanju AVNOJ-a dovrši time što bi se već tada (na prvom zasjedanju AVNOJ-a) obrazovala nominalno i formalno nova vlada za Jugoslaviju, nasuprot kraljevskoj vladi u emigraciji s kojom su savezničke vlade održavale diplomatske odnose i podržavale ju, te 2. da je AVNOJ uza sve to stanje, već od svog osnutka faktično vršio poslove organa političke vlasti, makar da se njega sve do njegovog Drugog zasjedanja (29. novembra 1943.) nigdje nije izričito nazvalo jugoslavenskom vladom.

Ako razmatrajući državnopravni karakter jednog organa vlasti gledamo više na njegovu stvarnost, nego li na nominalnu njegovu stranu, onda je točno da se kod AVNOJ-a mogu već od njegovog osnutka primjetiti izvjesna obilježja nove jugoslavenske vlade[148] i pored toga što on nije nosio (do Drugog svog zasjedanja) takav naziv. To se može razabrati koliko s obzirom na tadanji njegov položaj u sistemu nove jugoslavenske vlasti, koja je nastajala pod uvjetima prerastanja Narodnooslobodilačke borbe u Narodnu revoluciju, toliko napose i s obzirom na njegovu funkcionalnu stranu.

S obzirom na njegov položaj u tom novom sistemu, koji se postepeno izgrađivao, AVNOJ je neosporno zauzimao najviše mjesto, kako smo to već naprijed istaknuli. Nasuprot već gustoj mreži narodnooslobodilačkih odbora dolazi pod jesen 1942. AVNOJ kao onaj faktor, koji sve te osnovne organe nove vlasti međusobno povezuje i ujedinjuje njihovu djelatnost kao najviša karika u tom lancu, koji se stvarao kao rezultat revolucionarnog previranja u Jugoslaviji.

S obzirom na funkcionalnu njegovu stranu vidjeli smo već iz ranijeg izlaganja, da je AVNOJ već od svog osnutka dalje postupao kao organ političke vlasti i to kako na tadanjem oslobođenom dijelu Jugoslavije, tako tu i tamo i u pogledu još neoslobođenog jugoslavenskog područja, kada se ukazala potreba da AVNOJ istupi i kao nosilac nove vlasti za Jugoslaviju. Spomenuli smo ujedno ranije, da je AVNOJ u toj svojoj funkciji

[147] Ibidem, str. 131.

[148] Prvi je u našoj literaturi o »de facto vladi« nove Jugoslavije pisao prof. *Ivo Krbek* u svojoj raspravi pod naslovom »Pravni komentar Sporazumu Tito–Šubašić«, koju je objavio još na oslobođenom teritoriju (vidi izdanje od 1944. godine, str. 6. i d.).

istupao prema narodnooslobodilačkim odborima kao njima nadređeni organ, te je on dakle od svog osnutka dalje istupao kao najviši organ nove vlasti za Jugoslaviju.

U času njegovog osnutka postojala je i međunarodno bila je priznata stara jugoslavenska vlada, vlada Kraljevine Jugoslavije, koja se nalazila u emigraciji od svog bjegstva iz zemlje, 15. aprila 1941. godine. Od svog prvog zasjedanja AVNOJ se funkcionalno javlja nasuprot ovoj tada još legitimnoj kraljevskoj vladi u emigraciji. Tu su se dakle sve očitije suprotstavljale dvije strane, legitimna i faktična, dotadanji međunarodno još priznati legitimitet kraljevske vlade i faktično nastalo novo stanje stvari u otpravljanju poslova s pozicija najvišeg organa vlasti u Jugoslaviji. S takvim funkcionalnim stanjem i položajem AVNOJ-a u okviru novog sistema jugoslavenske vlasti s narodnooslobodilačkim odborima kao osnovnim organima javljao se i problem o tadanjem karakteru AVNOJ-a, nametalo se naime pitanje: *može li se njemu za to vrijeme priznati svojstvo vlade?* Da li je AVNOJ u vremenu između njegovog Prvog i Drugog zasjedanja *bio nova jugoslavenska vlada?*

Već poslije Prvog svjetskog rata dovele su tada izmijenjene političke prilike u svijetu, napose u vezi sa stvaranjem novih država odcjepljenjem od stare države (kao što je to bilo za raspada habsburške monarhije potkraj 1918. godine), do stanovitih izmjena u dotadanjem gledanju na razvitak državnosti uopće, a na pojavu novih vlada napose. Razmatrajući neke od takvih državnopravnih promjena, koje su nastale u vezi s Prvim svjetskim ratom, u nauci se stalo sve više razvijati i braniti gledište o *t. zv. faktičnim vladama,* koje nastaju nasuprot legitimnim vladama država, s kojima se na stanovitom teritoriju revolucionarno raskida dotadanja državnopravna veza.

Tako je na pr. N. Sander u svom djelu »Das Factum der Revolution und die Kontinuität der Rechtsordnung« s obzirom na slične revolucionarne raskide sa starom državnošću i na faktičnu izgradnju nove državne vlasti, istakao kako – »faktična vlada« postoji i onda – »ako ona još nije ni međunarodno priznata«.[149] Dok on dopušta postojanje takve »faktične vlade« bez obzira na to da li ju priznaju druge države ili ne, dotle na pr. jedan drugi pisac s područja međunarodnog prava ide u tom pogledu i dalje. N. Spiropoulos u svom djelu »Die de facto Regierung im Völkerrecht« smatra da »de facto vlada« postoji i onda, ako nova vlast još nije ovladala s čitavim teritorijem stare države, ali razvivši se na pretežnom njenom dijelu već organizovano istupa protiv stare državne vlasti, odnosno dotadanjeg režima rušeći staru vladu. On smatra da svojstvo »faktične vlade« treba priznati onom faktoru, koji je razvio organizovanu političku prinudu i vrši funkcije vlasti kao »vladajuća ustanova«

[149] O postanku nove jugoslavenske države vidjeti na pr. *autorovu* »Državnopravnu historiju jugoslavenskih zemalja XIX. i XX. vijeka«, knjiga II. izd. 1954., str. 368. i d.

(»Regierungsbehörde«) i to na »gotovo čitavom državnom teritoriju«.[150] Drugi jedan autor s istoga područja krenuo je pri tome još dalje, kada (A. Verdross) zastupa mišljenje o potrebi priznanja svojstva t. zv. faktične vlade novoj vlasti čak i onda, ako – još nije formiran ni centralni organ te nove vlasti, koja međutim već postoji i faktično djeluje na određenom teritoriju.[151] Od naših autora slično mišljenje zastupa Milan Bartoš, koji u svom djelu »Međunarodno javno pravo«[152] o tome pored ostaloga piše: »... Ako pobunjenička strana organizuje svoju vojsku i bori se protiv dosadašnjeg vlastodršca pod organizovanim vođstvom, ako gospodari značajnim delom teritorije i suvereno vlada na njoj, onda samim tim ona nužno postaje faktor u međunarodnom životu«.[153]

AVNOJ naime nastaje pod jesen 1942., kada se na tadašnjem velikom oslobođenom dijelu Jugoslavije već ustalila nova vlast s narodnooslobodilačkim odborima kao osnovnim, kojima on pridolazi kao najviši organ te vlasti. Na tom dijelu Jugoslavije pored ove organizovane vlasti postojala je već i regularna Narodnooslobodilačka vojska kao član antifašističke koalicije u borbi protiv sila Osovine. Na tadašnjem oslobođenom dijelu Jugoslavije AVNOJ s narodnooslobodilačkim odborima vršio je funkcije političke vlasti nezavisno od bilo kog drugog faktora, dakle suvereno, potpuno samostalno. AVNOJ je dakle već od svog osnutka ispoljavao gore spomenuta svojstva, koja se općenito i danas smatraju potrebna za konstataciju o postojanju izvjesne »faktične vlade«. Upravo kod osnutka AVNOJ-a ova teorija o »faktičnoj vladi« i dobiva svoju neposrednu potvrdu naročito s obzirom na revolucionarni način, kako se u Jugoslaviji za vrijeme prošlog rata i javila ta »faktična vlada« s AVNOJ-em (do njegovog Drugog zasjedanja).

Dok je sve do Drugog zasjedanja AVNOJ-a u prilog kraljevske vlade u emigraciji govorio pravni momenat, napose s obzirom na međunarodnopravno stanovište, da se okupacijom ne ukida suverenitet zaposjednute države, već da ga u emigraciji predstavlja ranija vlada, dotle je nasuprot ovom državnopravnom legitimističkom stavu u vezi s neprekinutim kontinuitetom govorilo za AVNOJ – stvarno stanje, koje je tada postojalo u Jugoslaviji.

Tečajem Narodnooslobodilačke borbe, odnosno sa sve očitijim izrazima Narodne revolucije kroz izgradnju narodnooslobodilačkih odbora kao organa nove vlasti, ovdje su se u pogledu državnopravnog stanja za Jugoslaviju sukobljavale dvije strane: pravna i faktična. Već od jeseni 1941.

[150] *Spiropoulus* »Die de facto Regierung im Völkerrecht«, Kiel, 1926, str. 23: »... die jenige Regierungsbehörde, die ihre Obrigkeitsgewalt faktisch über nahezu das gesammte Staatsgebiet erstreckt«.

[151] *Alfred Verdross*, »Das Völkerrecht«, II. izdanje, Wien, 1950., str. 224.

[152] O tome i – *Juraj Andrassy*, Međunarodno javno pravo, I. izdanje, Zagreb 1949, str. 41, II. izdanje, Zagreb, 1953, str. 97. i slij.

[153] *Milan Bartoš*, Međunarodno javno pravo, knjiga I., Beograd, 1954, str. 443.

s prvim narodnooslobodilačkim odborima, a napose od jeseni 1942., odnosno od osnutka AVNOJ-a,[154] sve se oštrije sukobljavaju dvije suprotnosti – tadanja državnopravna legitimnost kraljevske vlade u emigraciji i revolucionarna faktičnost narodnih odbora s AVNOJ-em na čelu. U tadanjem procesu nastajanja nove vlasti u Jugoslaviji pod uvjetima Narodne revolucije za Drugog svjetskog rata ističe se specifična slika tadanjeg jugoslavenskog državnopravnog stanja. Polazeći od juridičkog stanovišta – tada još legitimnu vlast za Jugoslaviju predstavljala je međunarodno priznata kraljevska vlada u inostranstvu, ali njoj nasuprot u samoj zemlji već je postojala nova, faktična vlast, koja je nastala oslobađajući zemlju od okupatora i njihovih pomagača te istodobnim rušenjem stare vlasti Kraljevine Jugoslavije. Dok je vrhovni predstavnik tadanje još legitimne vlasti Kraljevine Jugoslavije bila kraljevska vlada u emigraciji, revolucionarnu vlast predstavlja u samoj Jugoslaviji AVNOJ, kao njezin najviši organ. Ranije ustavnopravno uređenje Kraljevine Jugoslavije prividno i formalno još postoji,[155] ali ga je u samoj zemlji faktično već srušila Narodna revolucija. Jugoslavenska Narodna revolucija pokazala je djelom, da je u stvaranju države jači fakat nego li pravo, jer s pobjedom revolucije ovaj fakat postaje i neprikosnovenim pravom, ako mu pridođe sila, koja će trajno štititi novo stanje.

AVNOJ se javlja u vrijeme, kada se u tom procesu jugoslavenske Narodne revolucije nova vlast kroz narodnooslobodilačke odbore već snažno razvila i postala nesporna revolucionarna činjenica, te kada je za dovršenje tog novog sistema jugoslavenske vlasti bio potreban najviši organ, koji će s vrhova te nove organizacije djelovati kao najviši njezin faktor. AVNOJ u vremenu od Prvog do Drugog svog zasjedanja nije nominalna, ali je po svom statusu u tom novom sistemu vlasti i po svojim osnovnim funkcijama, on nedvojbeno već od svog osnutka bio – *faktična vlada nove Jugoslavije*. Rušeći time de facto, iako još ne de jure, pozicije kraljevske vlade u emigraciji, AVNOJ je dakle već od svog osnutka bio naročiti izraz pobjede jugoslavenske Narodne revolucije uklanjajući de facto ono, što je dotle postojalo de jure, da bi s konačnom pobjedom Narodne revolucije u Jugoslaviji to novo državnopravno stanje s njim na čelu dobilo kasnije i svoju ustavnu sankciju.

[154] Naime između Prvog i Drugog zasjedanja AVNOJ-a.

[155] Jer je u vrijeme Prvog zasjedanja AVNOJ-a još uvijek kraljevska vlada u emigraciji bila de jure predstavnik Kraljevine Jugoslavije, koje suverenitet nije uništila neprijateljska okupacija zemlje. Tek s Drugim zasjedanjem AVNOJ-a prestaje i de jure potpuno suverenitet Kraljevine Jugoslavije, jer ovo Zasjedanje ozakonjuje faktični i pravni prestanak i te stare države, a sankcionira postanak nove jugoslavenske države DFJ. K tome treba naglasiti, da se i do Drugog zasjedanja AVNOJ-a širenjem NOO-a faktično već utvrđivao narodni suverenitet rušeći tako državni suverenitet Kraljevine Jugoslavije. I taj proces dovršen je dakle s Drugim zasjedanjem AVNOJ-a.

DRUGO ZASJEDANJE AVNOJ-A

To je zasjedanje AVNOJ-a predstavljalo naročitu prekretnicu u državnopravnom razvitku nove Jugoslavije. Ono je značilo ozakonjenje dotadašnjeg procesa revolucionarne izgradnje nove vlasti u Jugoslaviji pod uvjetima Narodnooslobodilačke borbe, a istovremeno ono je izrazilo i prestanak postojanja Kraljevine Jugoslavije sa svim državnopravnim posljedicama toga fakta. Ovo zasjedanje naime zakonski utvrđuje osnutak nove jugoslavenske države, tada nazvane Demokratska federativna Jugoslavija, što je ujedno značilo i rušenje dotadanje Kraljevine Jugoslavije u svim njenim još neuklonjenim državnopravnim aspektima.

Osobiti je dakle značaj Drugog zasjedanja AVNOJ-a napose u tome, što u njemu dolazi do svog najvišeg izražaja dotadašnji revolucionarni razvitak nove vlasti u Jugoslaviji, a ujedno s time i likvidacija starog sistema vlasti Kraljevine Jugoslavije. S Drugim zasjedanjem AVNOJ-a ozakonjuje se suverenitet nove jugoslavenske države, Demokratske federativne Jugoslavije, a kroz to istovremeno nestaje suvereniteta Kraljevine Jugoslavije, jer na jednom te istom državnom teritoriju ne mogu postojati dvije države i dva istovrsna suvereniteta. S osnutkom Demokratske federativne Jugoslavije nestalo je – s ovim Drugim zasjedanjem AVNOJ-a – i Kraljevine Jugoslavije. Drugo zasjedanje AVNOJ-a je dakle rođendan Demokratske federativne Jugoslavije, a kraj Kraljevine Jugoslavije.

Ovo zasjedanje predstavlja međutim samo naročito značajnu karikU u lancu, koji sačinjavaju i u puno jedinstvo povezuju mnoge činjenice u revolucionarnom nastajanju nove vlasti u Jugoslaviji. Ta karika znači najvišu, kulminacionu točku, jer je na tom Zasjedanju dotadašnja postepena izgradnja nove vlasti u Jugoslaviji dobila svoj završni konstrukcioni ondašnji oblik, svoje vrhovne organe državne vlasti i prve temeljne državnopravne akte.

Do tog prekretničkog Zasjedanja i njegovih akata doveli su mnogi vanjski i unutrašnji, objektivni i subjektivni faktori, na koje ovdje želimo ukazati u bitnim linijama, prije nego prijeđemo na analizu nekih državnopravnih problema, koji se stiču naročito na ovom području i koji već zbog svoje specifičnosti iziskuju potrebu pobližeg osvrta na njih.

ŠTO JE PRETHODILO SAZIVU DRUGOG ZASJEDANJA AVNOJ-A

Kako je jugoslavenska Narodnooslobodilačka borba, odnosno Narodna revolucija u Jugoslaviji nastala i razvila se pod uvjetima Drugog svjetskog rata, zavisno od mnogih svojih unutrašnjih i vanjskih, objektivnih i subjektivnih uzročnih faktora, potrebno je radi bolje jasnoće pregleda tog zbivanja prethodno ukazati na sam okvir, u kojem se Drugo zasjedanje AVNOJ-a javilo. Prema tome treba dakle najprije ukazati na svjetskopolitičke prilike, koje su sa svoje strane govorile za saziv ovog Drugog zasjedanja AVNOJ-a, drugim riječima – potrebno je prethodno osvr-

nuti se na opće prilike u svijetu, koje su za Drugog svjetskog rata vladale neposredno pred spomenuto Zasjedanje AVNOJ-a.

Svjetskopolitičke prilike uoči Drugog zasjedanja AVNOJ-a nametale su neophodnu potrebu za takvim daljim korakom u izgradnji novog sistema vlasti u Jugoslaviji, i to napose s obzirom na dotadašnji razvitak Drugog svjetskog rata i činjenicu, da se pred skorim, sve to očiglednijim slomom sila Osovine već pristupalo diplomatskim akcijama oko reorganizacije Evrope, oslobođene od fašističke okupacije. Opće stanje na frontovima kao i time izazvane političke akcije stavljale su pred vodstvo jugoslavenskog Narodnooslobodilačkog pokreta, odnosno pred AVNOJ i Vrhovni štab NOV i POJ zadatak, da dovrši otpočeto djelo izgradnje novog sistema vlasti u Jugoslaviji, kako bi predusrelo događajima formiravši legitimnog vrhovnog predstavnika novog jugoslavenskog političkog sistema i osiguralo osnovnu tekovinu Narodne revolucije – novu vlast oličenu u narodnooslobodilačkim odborima s AVNOJ-em kao vrhovnim svojim organom na čelu.

Na frontovima protiv Osovine vidjelo se već jasno, da je neizbježan slom oružanih snaga fašizma. Poslije prvih, početnih vojnih uspjeha Osovina gubi svoju dalju ofenzivnu sposobnost, a antifašistički blok preuzima sve vidnije na sebe inicijativu na frontovima prisiljavajući oružane snage Osovine na defenzivu i povlačenje s prvotno zauzetih njihovih pozicija. Na Istočnom frontu Crvena armija poslije odlučne pobjede nad njemačkom armijom feldmaršala von Paulusa (februara 1943.) ubrzo prelazi u ofenzivu te goni Osovinske invazore sa svog teritorija. Dojučerašnji ofenzivni Osovinski odredi prinuđeni su da se povlače »prema utvrđenom planu«,[156] što je značilo i to, da se Crvena armija oktobra te godine poslije oslobođenja Kijeva sve više približavala poljskim i rumunjskim granicama. Na jugu Evrope poslije sloma von Rommelovih snaga u Africi kod El-Alameina savezničke trupe iskrcavaju se jula te godine u Siciliji, te prodirući prema sjeveru dovode do kapitulacije fašističku Italiju (8. septembra 1943.). Antifašistička koalicija ulazi sve očiglednije u period konačnih pobjeda. Njemačka oružana snaga je još uvijek veoma moćna, ali ne više tako, da bi mogla odvratiti od sebe neminovnost poraza.

U takvim prilikama javlja se sve jasnije i diplomatska akcija državnika antifašističkih velesila oko uređenja Evrope po njenu skorom, predviđanom konačnom oslobođenju od fašističke okupacije. Pod jesen te godine dolazi (od 19. do 30. oktobra) do objave t. zv. »Moskovske deklaracije«,[157] koja otvara niz idućih diplomatskih konferencija od dalekosežnog političkog značaja.

[156] Kako se to svojevremeno često običavalo formulirati u Osovinskim ratnim izvještajima zadnjih godina Drugog svjetskog rata.

[157] U Moskvi je od 19. do 30. oktobra 1943. trajala konferencija državnika SSSR-a, SAD i Vel. Britanije, a po njenu završetku izdana je posebna deklaracija (»Moskovska deklaracija«). Na toj se konferenciji raspravljalo o koordinaciji ratnih napora država u antifašističkom bloku i vođenju rata do bezuvjetne kapitulacije fašizma. No ovaj sastanak političkih vrhova savezničkih velesila imao je i očiti politički karakter s ob-

Vojnička i politička situacija u svijetu zahtijevala je dakle da vodstvo jugoslavenskog Narodnooslobodilačkog pokreta prijeđe u odlučnu akciju oko uređenja pitanja o priznanju tekovina jugoslavenske Narodnooslobodilačke borbe, da poduzme sve potrebne korake, kako ga ne bi događaji pretekli. Jugoslavenska kraljevska vlada u emigraciji razvija naročito pod jesen veoma živu akciju protiv jugoslavenske Narodnooslobodilačke borbe ne prestajući s napadima na vodstvo Narodnooslobodilačkog pokreta i produžujući da pobjede Narodnooslobodilačke vojske pripisuje svom »ministru vojske i mornarice te komandantu vojske u otadžbini« Draži Mihajloviću. Vlada B. Purića naslijedila je od svoje prethodnice, vlade Slobodana Jovanovića jednaku upornost u izopačavanju karaktera, djelatnosti i ciljeva jugoslavenske Narodnooslobodilačke borbe, a sve u težnji, ne bi li posredstvom savezničkih vlada omogućila svoj povratak u zemlju i uspostavu starog sistema.

Već sa svog Prvog zasjedanja AVNOJ je objavio osudu politike emigrantske vlade, a napose je ukazao na kolaboracionističku djelatnost njenih eksponenata u zemlji, koji su na čelu s Dražom Mihajlovićem otvoreno ratovali na strani okupatora protiv jugoslavenske Narodnooslobodilačke vojske. Početkom februara 1943. izdao je AVNOJ zajedno s Vrhovnim štabom spomenutu Notu, u kojoj je ponovo istakao tu kolaboracionističku djelatnost agenata kraljevske vlade u emigraciji te naglasio neophodnost priznanja jugoslavenske Narodnooslobodilačke borbe.

Odlučne pobjede Narodnooslobodilačke vojske nad okupatorskim oružanim odredima uporedo s činjenicom, da je jugoslavenski oslobodilački rat već tada (sredinom 1943.) prisiljavao Osovinu, da na ovom dijelu Evrope stalno drži osjetne vojne snage i da na tom faktično stvorenom »Trećem frontu«[158] vodi ratne operacije velikoga stila, koje su iziskivale sve veće kontingente vojske i sve više ratnog materijala,[159] sve te i druge činjenice prinudile su savezničke velesile, da konačno – makar i djelimično samo – izmijene svoje dotadašnje držanje prema jugoslavenskoj Narodnooslobodilačkoj vojsci. Dolazak prve savezničke Vojne misije krajem maja 1943. na oslobođeni teritorij Jugoslavije[160] imao je i vojničko

zirom na pitanje njihova poslijeratnog stava u svijetu, makar da o tome nema pobližih i potpuno pouzdanih podataka.

[158] Neki njemački autori (kao na pr. *Walter Görlitz*, u djelu »Der zweite Weltkrieg, 1939–1945« i dr.) govore o »Četvrtom frontu« s obzirom na ratne operacije Osovine protiv jugoslavenske Narodnooslobodilačke vojske.

[159] U svom članku »O projektu programa KPJ« M. Pijade piše na jednom mjestu, da je jugoslavenska Narodnooslobodilačka vojska »... u času kad se susrela s Crvenom armijom, koja joj je kao saveznik došla da pomogne, brojala oko pola miliona boraca, a posle oslobođenja Beograda naša je armija dala na front preko 800.000 boraca – računajući partizanske odrede ...« (Izabrani govori i članci, 1948–1949«, cit. izd., str. 64.) Maršal Tito na V. kongresu KPJ u svom političkom referatu kaže na jednom mjestu, da je za Pete ofenzive (sredinom 1943. godine) »naša armija brojala preko 300.000 vojnika, imajući jedanaest korpusa regularne vojske, sastavljene iz proleterskih i drugih diviziia ...« (»V. Kongres KPJ«, cit. izd., str. 116).

[160] Na čelu s britanskim brigadnim generalom *Fitzroy Mac-Leanom*, koji je svoj dolazak na oslobođeno jugoslavensko područje i boravak pri Vrhovnom štabu NOV i POJ opisao u svom memoarskom djelu »Eastern Approaches«, ed. by Jonathan Cape, London, 1949. (prevedeno na naš jezik pod naslovom »Zlatna grana«, Zagreb, 1952.).

i političko značenje. U vojnom pogledu ovo je izražavalo savezničko priznanje jugoslavenske Narodnooslobodilačke vojske kao »ratujuće stranke«, što je za sobom povlačilo i značajne međunarodno-pravne posljedice.[161] U političkom pogledu mogao se odatle izvoditi zaključak da su saveznici faktično time uzeli na znanje, da je u Jugoslaviji tečajem Narodnooslobodilačkog rata u izvjesnom pogledu izmjenjeno stanje, iako to međutim nije još značilo i priznanje smjene političkog sistema u Jugoslaviji. Za to je trebalo još mnogo napora i borbi, koje su predstojale, a koje se više nisu smjele ni odlagati. AVNOJ i Vrhovni štab NOV i POJ u dotadašnjoj svojoj strukturi još nisu bili u mogućnosti, da istupaju kao legitimni predstavnici nove državnosti, koja se postepeno izgrađivala, ali kojoj je još formalno ipak nedostajao njezin vrhovni organ vlasti i legitimni predstavnik pred inozemstvom. Trebalo je dakle već s obzirom na svjetskopolitičko stanje pristupiti daljem koraku izgradnje novog jugoslavenskog sistema, a za to su već bili sazreli i uvjeti u samoj zemlji.

Unutrašnje stanje u Jugoslaviji pod jesen 1943. jednako je nametalo potrebu, da se dovrši već u znatnoj mjeri razvijena izgradnja narodne vlasti na oslobođenom području i da se u potpunosti ostvari revolucionarna smjena sistema ne samo u njegovim osnovnim jedinicama, u narodnooslobodilačkim odborima, nego i u samom vrhu nove organizacije vlasti. AVNOJ je već od samog početka sve izrazitije istupao kao faktična vlada na jugoslavenskom oslobođenom teritoriju, ali su i vanjske i unutrašnje prilike iziskivale, da se ta faktičnost ozakoni. Za to je govorio niz uzročnih faktora u samoj zemlji.

a) *Razvitak ratnih operacija* u Jugoslaviji sve je jasnije otkrivao beznadnost Osovinskih ratnih planova o mogućnosti da se uništi jugoslavenska Narodnooslobodilačka vojska. Oni, koji su aprila 1941. likovali nad slomom vojske Kraljevine Jugoslavije i toliko bučno govorili o t. zv. »munjevitom ratu«,[162] hvalisali se svojom nepobjedivošću ukazujući na brzu pobjedu nad Kraljevinom Jugoslavijom »u ratu od dvanaest dana«[163] vje-

[161] Savezno priznanje jugoslavenske Narodnooslobodilačke vojske za člana antifašističkog bloka u ratu protiv Osovine ukazivalo je na protivupravnost Osovinskog postupanja sa zarobljenim jugoslavenskim partizanima protivno Ženevskoj Konvenciji o ratnim zarobljenicima od 1929., jer se s njima kao s pripadnicima regularne vojske u ratu, dakle kao s priznatom »ratujućom strankom« moralo postupati u duhu međunarodnog ratnog prava. Do formiranja jugoslavenske redovne Narodnooslobodilačke vojske u tom pogledu (za reguliranje međunarodno pravnog položaja jugoslavenskih partizana u zarobljeništvu) imale su se primjenjivati odredbe Haških konvencija o pravilima suhozemnog rata od 1899. i 1907., o čemu se fašističke komande malo ili nimalo vodile računa. Kršenje tog međunarodnog prava predstavljalo je međutim — s obzirom na Zakon broj X savezničke Kontrolne komisije od 1945. i čl. 6. Statuta Međunarodnog vojnog suda - ratni zločin.

[162] Tako je na pr. »Deutsche allgemeine Zeitung« od 19. aprila 1941. pisala »Protivno svim predviđanjima, a u prvom redu nasuprot svima željama Engleza, ipak je vojna u ovoj brdovitoj zemlji bila munjeviti rat i kao takva ulazi u povijest ...« Slično javlja i DNB od istoga dana, i t. d.

[163] Adolf Hitler u svom govoru o »svršetku« rata protiv Jugoslavije, održanom 12. juna 1941., kaže o tom »munjevitom ratu«: »Mit der Niederwerfung Jugoslawiens in einem Feldzug von noch nicht zwölf Tagen ...« (Službena zbirka dokumenata AOK, cit. izd., str. 143).

rujući, da su konačno u potpunosti uklonili svaku mogućnost oružanog otpora poslije aprilske kapitulacije,[164] ti politički vrhovi Osovine morali su najzad uvidjeti, da je svršeno s tom fikcijom i da se u Jugoslaviji razvila sasvim druga stvarnost.

Od malobrojnih partizanskih odreda razvila se regularna jugoslavenska Narodnooslobodilačka vojska,[165] koja je rasla danomice i poslije svake neprijateljske ofenzive dobivala nove snage, formirala svoje nove jedinice i rasla do takve moći, s kojom je Hitlerova Vrhovna komanda i protiv svoje volje konačno morala računati. Potkraj 1943. taj snažni porast bio je već takav, da je prema nekim podacima i sama njemačka komanda na Balkanu (generalpukovnik von Löhr i general Foertsch, načelnik štaba njemačke grupe armija F) predložila Hitleru, da »Titove snage prizna za ratujuću stranku«.[166] Opisujući ratne operacije na Balkanu Walt. Görlitz u svom djelu »Drugi svjetski rat 1939.–1945.« pored ostaloga daje ovakvu ocjenu oružanih snaga jugoslavenske Narodnooslobodilačke vojske:

> »... Bilanca komunističkog partizanskog ratovanja u Rusiji[167] vrijedi u daleko većoj mjeri za djelimično iz nacionalnih motiva a dijelomice i uslijed komunističkog podsticanja proizašao – partizanski rat na Balkanu,[168] na kome se konačno razvio četvrti front ovoga rata,[169] a koji je od ratišta, na kojemu su se donosile konačne odluke, zadržavao okruglo 600.000 njemačkih vojnika ...«[170]

[164] Zato je Hitler odmah nakon pobjede u tom »munjevitom ratu« od aprila 1941. pristupio (decembra iste godine) izvršenju svog plana o uništenju Jugoslavije – i kao države. Radi toga i izdaje njemačka Vrhovna komanda 12. decembra odredbe o podjeli Jugoslavije (»Vorläufige Richtlinien für die Aufteilung Jugoslawiens«), kako smo to već naprijed istakli.

Ali utoliko je teže Hitlerovo ogorčenje, pošto je kasnije saznao da se u vezi s aprilskom kapitulacijom i »munjevitim ratom« radi zapravo tek o prvoj fazi rata u Jugoslaviji, jer se jugoslavenska Narodnooslobodilačka borba rasplamsala do značajnih razmjera. Tim povodom on na pr. u pismu od 16. februara 1943. piše Mussoliniju uz ostalo i ovo: »... Rasprostranjenost pobunjeničkih organizacija Tita izaziva zaprepaštenje i zabrinutost ...« (»Les lettres échangées par Hitler et Mussolini, Paris, 1946., str. 143. B. Krizman, cit. djelo, str. 131).

[165] O tome pobliže vidjeti: *Titov* Politički referat na V. kongresu KPJ, cit. izdanje, str. 101. i d.

[166] *Walter Görlitz*, cit. djelo, II. svezak, str. 140.

[167] Kako kaže *W. Görlitz* u citiranom djelu (objavljeno 1951. godine) – »... des kommunistischen *Bandenkrieges* in Russland ...« (cit. djelo, str. 140.).

[168] No i *Görlitz*, međutim, u kasnijem izlaganju priznaje, da su se jugoslavenski partizanski odredi razvili u redovnu vojsku ili. kako on kaže (na str. 70. knjige II.): »... der sich vollziehenden Konsolidierung der Bandenarmee ...« U vezi s time ističe (na str. 152. istog djela) kakav je odjek dolaska savezničkih vojnih misija Vrhovnom štabu NOV i POJ. gdje kaže: »... Die verschiedenen fremden Militärmissionen bei den Banden veranlassten Hitler im Sommer zu den Befehl, Angehörige solcher Abordnungen bei der Gefangennahme entsprechend den Richtlinien des Kommandobefehls von 18. Oktober 1942. zu behandeln, obwohl das Amt-Militär im Reichssicherheits-Hauptamt, die Abteilung Fremde Heere Ost des Generalstabes und der Oberbefehlshaber daran festhalten, dass sie als Kriegsgefangene behandelt werden ...« (cit. djelo, knj. II., str. 152).

[169] *W Görlitz* ovdje očito misli na krajnju etapu Drugog svjetskog rata, kada su saveznici proveli svoje planove o iskrcavanju i razvili ratne operacije ne samo s juga Italije prema njenom sjeveru, nego i na Zapadu.

[170] *W. Görlitz*, cit. djelo, knj. II., str. 123.

Brojni njemački izvori iz vremena prošloga rata potvrđuju ovu Görlitzovu konstataciju o zamašitosti i o značaju jugoslavenskog ratišta. Jugoslavenska Narodnooslobodilačka borba vezala je za to ratište preko 600.000 osovinskih vojnika, koji bi inače – da su bili slobodni za akciju na drugim stranama – mogli uvelike barem otežati konačni ishod rata. Činjenica je, da su sile Osovine protiv jugoslavenske Narodnooslobodilačke vojske tečajem Drugog svjetskog rata vodile sedam velikih i mnoštvo drugih, manjih ofenziva s jednakim bezuspješnim rezultatom.

»... Sve neprijateljske ofenzive – kazao je o tome maršal Tito u svom političkom referatu na V. kongresu KPJ[171] – imale su za cilj: na datoj teritoriji uništiti partizane ili regularne narodnooslobodilačke jedinice i ugušiti ustanak. Teške borbe u tim ofenzivama uvijek su donosile i teška iskušenja za stanovništvo teritorija, na kojima su vođene borbe. Neprijatelj je obično primjenjivao najsurovije metode protiv civilnog stanovništva: palio sela, ubijao sve, što se nije uspjelo skloniti u šume, pljačkao imovinu i t. d. Prema tome – čitava naša zemlja stalno je bila poprište borbi na život i smrt – jer se borba vodila i na neoslobođenoj teritoriji, u gradovima i selima. Tu borbu vodili su u pozadini neprijatelja ili bolje reći – u srcu neprijatelja komunistički omladinci, radnici i svi ostali pravi rodoljubi ...«[172]

Izvještaji okupatorskih vlasti iz Jugoslavije kroz sve 4 godine njihove okupacije naše zemlje otkrivaju svu težinu situacije, u kojoj su se sile Osovine našle uslijed ustanka naroda Jugoslavije i njegove oslobodilačke borbe. Već pod jesen 1941. osjetile su okupacione vlasti da otpor naroda Jugoslavije poprima sve ozbiljnije opsege, i svaki dan pokazivao im je sve veću opasnost s te strane po njihove strateške planove. Uporedo s neprekidnim i to bezuspješnim ratovanjem protiv jugoslavenskih partizana s oslobođenog područja, okupatori su se morali boriti i na tadašnjem još neoslobođenom području, te su i oni sami morali uvidjeti kako je – osim tek malobrojnih petokolonaških, kolaboracionističkih elemenata – sav narod ove zemlje u oslobodilačkom ratu, bilo to neposredno u samoj oružanoj borbi s oslobođenog područja, bilo posredno u mnogobrojnim i raznim oslobodilačkim akcijama, koje su se vodile na tadašnjem okupiranom dijelu Jugoslavije na svima sektorima, gdje god je to bilo ma koliko moguće.

Ratište u Jugoslaviji predstavljalo je za Osovinu sve težu stranu, naročito s obzirom na tadašnje ratne operacije na Istočnom frontu i u Africi. Na jugoslavenskom, tada zaista »trećem frontu«, vodile su se žestoke oružane borbe između osovinskih odreda i jugoslavenskih partizana (pod čime ovaj čas mislimo na sveukupnost oslobodilačkih oružanih snaga Jugoslavije), a u njima su sile Osovine doživljavale sve osjetnije poraze. Razvitak jugoslavenske Narodnooslobodilačke vojske predstavljao je za Osovinu znatnu prepreku u njenim planovima, te je stoga ona nastojala da svima sredstvima razbije jugoslavensku oslobodilačku vojsku i da konačno likvidira to ratište, o kojemu Osovinski vrhovi aprila 1941. nisu ni slutili. To nastojanje Osovine poprimilo je značajne opsege naročito od kraja 1942. godine.

[171] Vidjeti, *Titov* Politički referat, »V. Kongres KPJ«, cit. izdanje, str. 117.
[172] Isto, str. 119.

Četvrta ofenziva Osovinskih trupa protiv jugoslavenske Narodnooslobodilačke vojske počela je krajem januara 1943. i to s ciljem, da se konačno uništi »jugoslavenske partizane« i likvidira »bande u Jugoslaviji«, kako su Osovinski službeni izvještaji nerijetko svojevremeno nazivali jugoslavensku Narodnooslobodilačku vojsku. Radi toga je ovu ofenzivu neprijatelj pokrenuo s vrlo jakim oružanim snagama,[173] ali je usprkos premoći i brojem boraca i tehničkom spremom ova neprijateljska ofenziva doživjela potpuni slom.[174] Nešto kasnije, maja 1943. počinje neprijateljska Peta ofenziva. Nju su Osovinski komandanti pripremili temeljitije i zamislili bolje, nego li prethodnu. Uslijed jačih napadačkih snaga, bolje neprijateljske taktike i tehničke nadmoćnosti u toj ofenzivi napadačima je jedno vrijeme uspjelo da dovedu i do većeg opkoljavanja jugoslavenske oslobodilačke vojske na tromeđi Crne Gore, Bosne i Hercegovine, ali je i ta ofenziva konačno, krajem juna iste godine, doživjela puni slom, jednako kao i prethodna. Poslije proboja neprijateljskog obruča na Sutjesci i Zelengori[175] jedinice jugoslavenske Narodnooslobodilačke vojske prešle su najzad u protivnapad, te oslobodile više mjesta i proširile oslobođeni jugoslavenski teritorij, te krenule prema Dalmaciji, Crnoj Gori i Sandžaku.[176]

U ovim neprekidnim i oštrim borbama jugoslavenska Narodnooslobodilačka vojska vezala je u to vrijeme za ovo ratište 21 njemačku i 15 talijanskih divizija i to pored većeg broja satelitskih vojnih jedinica. Iako je jugoslavenska oslobodilačka vojska – prema izjavi maršala Tita na V. kongresu KPJ – tečajem ove, Pete ofenzive imala oko 300.000 boraca, ona je nasuprot velike neprijateljske premoći ipak uspjevala da razbije sve Osovinske planove o likvidaciji ovog Balkanskog fronta, te da po oslobođenju ovdašnjih svojih odreda prebaci te trupe na Istočni front i na jug.

Početkom septembra (8. septembra 1943.) kapitulirala je fašistička Italija, a povodom toga uslijed brze akcije jugoslavenske Narodnooslobodilačke vojske, pomognute akcijom samog stanovništva, došlo je ujedno i do velikog proširenja oslobođenog teritorija Jugoslavije. S tim u vezi došlo je i do znatnog priliva novih boraca u Narodnooslobodilačku vojsku. O posljedicama toga događaja kazao je maršal Tito u spomenutom svom referatu na V. kongresu KPJ slijedeće:

> »... S kapitulacijom Italije i razoružavanjem 12 italijanskih divizija omogućeno nam je da naoružamo desetine hiljada novih boraca da stvorimo nove divizije i korpuse. Skoro cijela Dalmacija s otocima bila je u našim rukama. Naše jedinice napadale su neprijatelja po cijeloj Jugoslaviji i oslobađale sve nove i nove predjele naše zemlje. A sa oslobođenjem novih oblasti ulivale su se u

[173] O odnosu snaga u toj ofenzivi, a posebno o političkom odjeku njena sloma kod naroda Jugoslavije vidjeti napose Politički referat maršala *Tita*, cit. djelo, str. 116.

[174] Vidjeti Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslavenskih naroda, tom II., cit. izd., str. 277 i slij.

[175] O Petoj ofenzivi vidjeti: *Tito*, Borba za oslobođenje Jugoslavije (1941–1945), izd. Kulture. Beograd, 1944., str. 145. i d.

[176] Isto djelo, str. 147.

Narodno oslobodilačku vojsku nove hiljade boraca. Pod konac 1943. godine bio je oslobođen veliki dio Makedonije, Južne i Istočne Srbije, Sandžaka, Crne Gore, pretežan dio Bosne i Hercegovine, skoro cijela Lika, Kordun i Banija, veliki dio Slavonije i veliki dio Slovenije ...«[177]

Ostali dio Jugoslavije držali su i dalje okupatori. Oni su se od sada još jače, još žilavije upirali da pod svojom kontrolom održe u Jugoslaviji glavne komunikacione linije, te su od septembarske kapitulacije fašističke Italije krenuli u Jugoslaviji svima silama, da povrate stare pozicije i da konačno unište sve opasnijeg protivnika, kojeg su s osnovom gledali u jugoslavenskoj Narodnooslobodilačkoj vojsci i stavu naroda Jugoslavije. Radi toga njemačka Vrhovna komanda poduzima novu, Šestu ofenzivu protiv Jugoslavije s ciljem, da konačno likvidira »jugoslavenske partizane« i ponovno u potpunosti zavlada Jugoslavijom.

No i ova, kao i naredna velika Sedma ofenziva završila je sličnim slomom. Niz ovih vojnih neuspjeha Osovine u Jugoslaviji jasno su govorili koliko je neosnovana bila fikcija Hitlerovske Njemačke proljećem 1941., kada su poslije aprilske kapitulacije Vrhovne komande Kraljevine Jugoslavije (17. aprila 1941.) vjerovali, da su konačno i u potpunosti svojoj vlasti potčinili ovu zemlju. Suprotno svakom iščekivanju vrhova sila Osovine, protivno svima »realnim« planovima njemačke Vrhovne komande, Jugoslavija se oslobađala od fašističkog jarma, narodni ustanak razvio se do oslobodilačkoga rata na predjelu, koji je kroz četiri godine toga rata vezao velike snage osvajača slabeći mu time i njegovu nekadanju udarnu snagu protiv drugih njegovih protivnika iz okvira antifašističkog bloka.

Taj porast jugoslavenske Narodnooslobodilačke vojske i njezini znatni uspjesi predstavljali su podjesen 1943. jedan od faktora, koji su govorili za saziv Antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Jugoslavije. Pobjedama Narodnooslobodilačke vojske ostvareno je prostrano oslobođeno područje Jugoslavije, na kojemu je trebalo urediti stanje, koje je odgovaralo potrebama daljeg razvitka Narodnooslobodilačkog pokreta i izgradnje nove vlasti.

b) *Razvitak narodne vlasti u Jugoslaviji* predstavljao je s tim u vezi drugi značajni faktor, koji je zahtijevao dalju izgradnju osnovne konstrukcije novog sistema vlasti na oslobođenom dijelu Jugoslavije, te konačno uklanjanje svih ostataka starog sistema.

Od osnutka AVNOJ-a razvila se živa djelatnost oko organizacije nove vlasti i to ne samo na oslobođenom, nego čak i u nekim mjestima tada još okupiranog dijela Jugoslavije.[178]

[177] Cit. zbornik, str. 114.

[178] O ilegalnim NOO-ima (za vrijeme Narodnooslobodilačkog rata) na području Hrvatske istaknuto je na II. kongresu KPH ovo: »Veliku aktivnost razvili su na svim područjima i NOO-i u Zagrebu, Sušaku, Karlovcu, Brodu, Sisku i Šibeniku. Ovi NOO-i ne samo što su se održali pod uslovima četverogodišnje okupacije, već su i razvijali veliku aktivnost, koju je okupator i te kako osjetio. Ali ni jedan jedini ilegalni NOO okupator nije uspio likvidirati i onemogućiti mu djelatnost. Karakterističan momenat u organizaciji naših ilegalnih gradskih NOO-a bio je u tome, što su se odbori stvarali

»Osnovno pitanje – pisala je »Borba« od 10. januara 1943. – koje se postavilo pred Izvršni odbor AVNOJ-a bilo je pitanje učvršćenja, jačanja i osposobljenja narodne vlasti i njenih organa – narodnooslobodilačkih odbora. Jedna od prvih mera Izvršnog odbora bila je raspisivanje izbora za narodnooslobodilačke odbore na jednom delu oslobođene teritorije (Podgrmeč, Petrovac, Drvar). Narod treba da bira svoje organe vlasti. U krajevima, gde izbori još nisu održani, biće uskoro raspisani. Izvršni odbor će učiniti sve da se demokratski princip narodne vlasti što potpunije ostvari ...«[179]

Tako se dakle neposredno nakon Prvog zasjedanja AVNOJ-a gledalo na izgradnju novog sistema vlasti u Jugoslaviji pod uvjetima oslobodilačkoga rata. Na svima stranama radilo se oko uređenja narodnooslobodilačkih odbora, koji su prekrili čitavo oslobođeno područje.[180] Treća godina oslobodilačkoga rata bila je ispunjena mnogim oružanim borbama s okupatorskim snagama, a uporedo s time i sistematskim radom na izgradnji osnovnih organa nove vlasti.[181]

Ali uporedo s ovim snažnim razvitkom narodnooslobodilačkih odbora poslije osnutka AVNOJ-a dolazi i do *osnivanja područnih vrhovnih političkih rukovodstava u pojedinim jugoslavenskim zemljama.* Do toga je došlo uglavnom iz unutrašnjepolitičkih potreba, kako bi se formiranjem tih »zemaljskih političkih rukovodstava« (kako su se ova tijela i tada općenito nazivala) ne samo omogućio jači razvitak jugoslavenskog Narodnooslobodilačkog pokreta, nego istovremeno dalo i jačeg izraza težnji da se ostvari načelo ravnopravnosti naroda Jugoslavije i neposrednije priđe k demokratskom rješavanju nacionalnog pitanja. Takva politička rukovodstva stvorena su uskoro u svim jugoslavenskim zemljama s namjerom da budu ne samo vrhovni centri za političku akciju oko širenja i jačanja Narodnooslobodilačkog pokreta, nego da budu i klice za dalji razvitak nove jugoslavenske državnosti u skladu s demokratskim rješenjem nacionalnog pitanja u Jugoslaviji.

po rajonima, poduzećima, ustanovama, ulicama – tako da su deseci hiljada građana bili obuhvaćeni mrežom gradskih NOO-a. To je NOO-e čvrsto vezalo s narodom ...« (»Drugi kongres KP Hrvatske«, izd. 1949., str. 167). *M. Šnuderl* u svom djelu »Dokumenti o razvoju ljudske oblasti v Sloveniji«, izd. Ljubljana, 1949, iznosi na str. 31. naređenje Izvršnog odbora Osvobodilne fronte Slovenije, da 3. januara 1942. (kao na dan uspomene na pale žrtve) nijedan Slovenac ne smije izići iz kuće na ulicu, a niti u kakav javni lokal (»Slovenski poročevalac«, br. 32 od 30. decembra 1941.).

[179] »Istorijski arhiv KPJ«, tom. I. knj. 2., str. 355–356.

[180] Naročito u svima našim gradovima. U citiranom izvještaju na Drugom kongresu KPH (vidi primjedbu br. 178) nije posebno istaknut ilegalni NOO u Splitu,, a prema mnogim podacima on je pokazao značajnu djelatnost za ciljeve NOP-a.

[181] Pobliže o tome vidjeti napose: Obrazloženje nacrta Općeg zakona o narodnim odborima sa strane maršala Tita i M. Pijade, referat pod naslovom »Narodni odbori kao organi državne vlasti«, objavljeno u brošuri pod naslovom »O narodnim odborima«, cit. izdanje, Beograd, 1946, zatim *Titov* referat na Drugom zasjedanju AVNOJ-a, njegov Politički referat na V. kongresu KPJ (cit. zbornik, str. 80. i d.), *Eduard Kardelj,* »KPJ u borbi za novu Jugoslaviju, za narodnu vlast i socijalizam«. u cit. zborniku, str. 354 i d., *Ivo Krbek,* »Razvitak narodnih odbora kao osnovnih organa vlasti radnog naroda«, objav. u zborniku »Nova Jugoslavija«, cit. izd., str. 42. i d. *Ed. Kardelj,* »Deset godina narodne revolucije« (1941–1951), izd. »Kulture«, 1951., str. 29.; *M. Pijade,* »Izabrani govori i članci« (1948–1949), cit. izd., str. 69. i dr.

U Srbiji se na poticaj i pod rukovodstvom Vrhovnog štaba,[182] već od rane jeseni 1941. osnivaju narodnooslobodilački odbori,[183] a potkraj septembra iste godine formiran je i okružni Narodnooslobodilački odbor u Užicu, koji pored ostaloga vrši i jurisdikciju nad kolaboracionistima i drugim za oslobodilački pokret štetnim elementima,[184] objavljuje moratorij, te vrši raznovrsne poslove, koji inače spadaju u djelokrug političkih vlasti. Iste godine u novembru osnovan je ovdje i »Glavni narodno oslobodilački odbor za Srbiju«, koji je dobio u dužnost da radi na osnivanju daljih narodnooslobodilačkih odbora, na njihovom ujedinjavanju, da nadzire rad svih tih nižih organa vlasti i t. d. Međutim je decembra iste godine pod pritiskom mnogo jačih neprijateljskih snaga jugoslavenska Narodnooslobodilačka vojska bila prisiljena napustiti Srbiju, a uslijed toga bio je presječen tada i ovaj snažni početni razvitak nove vlasti na oslobođenom tadanjem dijelu Srbije. Ovi su NOO-i zajedno sa spomenutim Glavnim NOO-om za Srbiju stoga prešli u ilegalnost i pod tim uvjetima djelovali sve do podjesen 1944. godine, do oslobođenja Srbije.

U Sloveniji je na poticaj KPS još 27. aprila 1941. osnovana Osvobodilna fronta Slovenije (OF) i to kao općepartijsko tijelo sa zadatkom, da mobilizuje i organizuje sve napredne snage zemlje u Narodnooslobodilačku borbu.[185] Plenum Osvobodilne fronte konstituirao se 20. septembra 1941. u Slovenski narodnoosvobodilni odbor sa zadatkom, da on — »edini predstavlja, organizira in vodi slovenski narod na vsem njegovem ozemlju«.[186] Taj organ stao je međutim postepeno sve više vršiti i akta vlasti,[187] a napose da regulira ustrojstvo i rad odbora OF.[188] Izvršni odbor

[182] Na Savjetovanju vojnih delegata u Stolicama (26. septembra 1941.) pored ostaloga zaključeno je, da se pristupi stvaranju oslobođenog teritorija, a pošto je to prema utvrđenom planu i izvršeno, Vrhovni štab je rukovodio dalje osnivanjem prvih NOO-a, njihovom organizacijom i njihovim radom, te je novembra iste godine (1941) osnovan i Glavni narodnooslobodilački odbor za Srbiju (vidj. Moma Marković, Pregled Narodnooslobodilačke borbe u Srbiji, izd. 1947., str. 60. i d.).

[183] Prema podacima, koje pruža Dragojlo Dudić, bivši komandant Valjevskog odreda (iz 1941)), u svome Dnevniku navodno je prvi dekret o radu nove vlasti u Srbiji donesen u vezi s oslobođenjem srbijanske varošice Krupnja. U tom Dnevniku se naime navodi: »Prvi dekret nove vlasti u ovome mestu naređuje ukidanje svake druge vlasti. Ovim dekretom ukinuta je vlast sreskog načelstva, opštine i žandarmeriske stanice u Krupnju. Sreski sud, poreska uprava, katastarska sekcija obustavlja rad do završetka Narodno-oslobodilačke borbe ...« (vidjeti i *L. Geršković*, Dokumenti o razvoju narodne vlasti, II. izdanje, Beograd, 1948., str. 20.).

[184] Vidjeti o tome napose: Istorijski arhiv KPJ. tom. I. knj. I., str. 131. i dr.

[185] Pobliže o tome vidjeti: *M. Šnuderl*, Zgodovina ljudske oblasti, cit. izdanje. str. 124. i d.

[186] *M. Šnuderl*, Dokumenti, cit. izdanje, str. 21.

[187] Prema podacima, sačuvanim objavom u »Slovenskom poročevalcu« iz 1941. može se ustanoviti, da je Slovenski narodnoosvobodilni odbor (kao organ OF) već pod jesen 1941. donosio akte nesumnjivo političke vlasti, jer on na pr. donosi 1. oktobra 1941. Odluku o zaštiti slovenskog naroda i njegova pokreta za oslobođenje i ujedinjenje, u kojoj utvrđuje elemente krivičnog djela veleizdaje i propisuje za to određenu kaznu (kaznu smrti) (v. »Slovenski poročevalac«, br. 19. od istog dana), zatim Odluku o narodnom zajmu (»Slov. poročevalac« isti broj), Izvršni odbor Osvobodilne fronte

OF objavljuje uskoro i prinudne neke propise za svoje područje,[189] a juna 1942. ustanovljuje Narodnoosvobodilni svet s obilježjima faktične vlade za Sloveniju,[190] nešto kasnije – 17. septembra iste godine ustanovljuje se Upravna komisija za oslobođeno slovensko područje;[191] kočevski zbor slovenskih narodnih poslanika početkom oktobra iste godine istupa kao vrhovno narodno predstavništvo Slovenije, formira Izvršni odbor OF, koji produžuje vršiti funkcije slovenske vlade.[192] Pod jesen 1943. u Sloveniji je nova vlast već bila organizovana kao jedinstvena cjelina.

U Crnoj Gori je 8. februara 1942. formiran Narodnooslobodilački odbor za Crnu Goru i Boku sa zadatkom, da pored političkog rukovodstva s Narodnooslobodilačkim pokretom vrši i neke funkcije vlasti za to oslobođeno područje;[193] poslije osnutka AVNOJ-a sastaje se 15. novembra 1943. u Kolašinu Prvo zasjedanje Zemaljskog antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Crne Gore (ZAVNO Crne Gore), kojega Rezolucija o organizaciji ZAVNO Crne Gore pokazuje, da se i tu nova vlast vidno razvila prema novom političkom sistemu.[194]

objavljuje 11. oktobra 1941. »Kratko navodilo terenskim, krajevnim, rajonskim in okrožnim odborom OF« u kojemu ističe, kako ti odbori »moraju dvigniti svojo samozavest ter aktivnost in se že denes čuditi kot elementi suverene narodne oblasti« (vidjeti *M. Šnuderl*, Dokumenti, cit. izd., str. 24. i d.).

[188] *Šnuderl*, cit. djelo str. 27.

[189] *M. Šnuderl*, Dokumenti, cit. izd., str. 41.

[190] »Slovenski poročevalac« od 14. jula 1942. u br. 28. donosi »Odlok o imenovanju poverjenikov v Narodnoosvobodilni svet«, kojom pozivom na sjednicu Osvobodilne fronte Slovenije objavljuje imena povjerenika za Sloveniju.

[191] *M. Šnuderl*, Dokumenti, cit. izd., str. 84.

[192] Tako na pr. Izvršni odbor Osvobodilne fronte Slovenije (IOOF) na osnovu AVNOJ-eve Odluke o zajmu narodnog oslobođenja (od 15. januara 1943.) donosi Odluku o raspisu 3% zajma narodnog oslobođenja (od 8. oktobra 1943.), istoga dana i odluku »o omejitvi prometa s nepremičninami, gospodarskimi podjetji in imovinskimi pravicami«, nadalje Odluku »o ustavitvi poslovanja rednih sodišč. o poslovanju zemljišne knjige in nepravdnih sodnih oddelkov« (od istoga dana), Odluku »O osnovanju znanstvenoga Instituta pri IOOF« (od 12. januara 1944.) i dr. (vidjeti: *M. Šnuderl*, Dokumenti, cit. izd., str. 108. i d.).

[193] Tako se u Proglasu Skupštine crnogorskih i bokeljskih rodoljuba pored ostaloga reklo: »... U cilju organizovanja i učvršćenja narodne vlasti na oslobođenoj teritoriji, na Skupštini crnogorskih i bokeljskih rodoljuba 8. februara o. g. izabran je Narodnooslobodilački odbor za Crnu Goru i Boku. Njegovi zadaci su: da organizuje, izgradi i poveže sve narodnooslobodilačke odbore (seoske, opštinske i sreske), da ih podigne na stepen prave narodne vlasti, da ih osposobi da postanu živi centri naše pozadinske organizacije. Narodnooslobodilački odbori, iako su privremeni nosioci narodne vlasti, *moraju postati istinski organi* ...«

[194] Pošto se na Zemaljskoj skupštini, održanoj u Kolašinu 15. i 16. novembra 1943. konstituiralo Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Crne Gore i Boke (ZAVNO Crne Gore i Boke) u tada izdanoj Rezoluciji pored ostaloga se reklo:

»Za vođenje redovnih poslova, neophodnih za izvršenje zadataka Narodno-oslobodilačke borbe, Izvršni odbor dijelit će se na odsjeke, a svakom odsjeku na čelu stajat će jedan član Izvršnog odbora.

... Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Crne Gore i Boke donosit će odluke po svim pitanjima, koja se tiču zajedničkog interesa svih naroda Jugoslavije u suglasnosti sa odlukama Antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Jugoslavije«.

U Hrvatskoj se prvi NOO-i javljaju već od augusta 1941.[195] te se ubrzo razvijaju ne samo na oslobođenom, nego i na tada još neoslobođenom području,[196] a nakon osnutka AVNOJ-a i tu se javlja potreba jače povezanosti ovih osnovnih organa nove vlasti. Stoga se 13. i 14. juna 1943. održava u Otočcu, odnosno na Plitvicama, Prvo zasjedanje Zemaljskog antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Hrvatske (ZAVNOH), i to ne samo kao vrhovno političko rukovodstvo NOP-a, nego dobiva i zadatke da vrši neke akte vlasti. Već je njemu prethodni Inicijativni odbor ZAVNOH-a, kreiran početkom marta 1943. u selu Ponorima (Lika) dobio zadatak, da »preuzme rukovođenje svim poslovima narodne vlasti u Hrvatskoj«. U t. zv. »Plitvičkoj rezoluciji«, izdanoj 15. juna 1943. sa spomenutog Prvog zasjedanja ZAVNOH-a, naročito je ukazano na zadatak ZAVNOH-a, da ujedinjuje na svome području NOO-e i da prema njima istupa kao koordinacioni vrhovni faktor nove vlasti.[197] Pod jesen iste godine ZAVNOH na svom Drugom zasjedanju (u Plaškom, 14. oktobra 1943.) formira svoj Izvršni odbor, koji preuzima na sebe funkcije faktične vlade za Hrvatsku, iako se još nije kao takav konstituirao.[198]

U Bosni i Hercegovini poslije osnutka AVNOJ-a dolazi 26. i 27. novembra 1943. do Prvog zasjedanja Zemaljskog antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Bosne i Hercegovine (ZAVNOBIH), što znači izrazitu potvrdu progresivnog razvitka novog sistema vlasti i na ovom području. Tom prilikom ZAVNOBIH je objavio Rezoluciju i Proglas narodu Bosne i Hercegovine, u kojima se ističu dosadašnji rezultati Narodnooslobodi-

[195] Kako na pr. ističe Politički referat na Drugom kongresu KPH (održan 21.–25. novembra 1948. u Zagrebu) (vidjeti: »Drugi kongres Komunističke partije Hrvatske«, cit. izdanje, str. 167.).

[196] Vidjeti na istom mjestu o ilegalnim NOO-ima u Hrvatskoj za vrijeme Drugog svjetskog rata.

[197] Objavljujući osnutak ZAVNOH-a kaže se u »Plitvičkoj rezoluciji« (od 14. juna 1943.) i ovo: »Osnovni zadaci, koji se pred ZAVNOH postavljaju jesu: a) Dalje razvijanje Narodno-oslobodilačke borbe na području Hrvatske i dalje okupljanje svih rodoljubivih demokratskih snaga u Jedinstvenu narodno-oslobodilačku frontu sa ciljem oslobođenja Hrvatske ispod krutog fašističkog ropstva i stvaranje slobodne Hrvatske u bratskoj zajednici sa slobodnom Srbijom i slobodnom Slovenijom, slobodnom Crnom Gorom, slobodnom Makedonijom i slobodnom Bosnom i Hercegovinom ... d) Jačati narodnooslobodilačke odbore kao organe narodne demokratske vlasti i, preko njih organizirati sve grane političkog, ekonomskog, socijalnog, prosvjetnog i vjerskog života u Hrvatskoj ...«

[198] U »Pravilniku o unutrašnjoj organizaciji i radu ZAVNOH-a koji je donijelo Drugo zasj. ZAVNOH-a (u Plaškom, 13. oktobra 1943) rečeno je:

»Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Hrvatske je općenarodno i općestranačko političko predstavništvo Narodnooslobodilačke borbe u Hrvatskoj, koje pod svojim rukovodstvom preko okružnih i pokrajinskih, odnosno oblasnih NOO-a, ostvaruje jedinstvenu organizaciju narodnooslobodilačkih odbora kao organa Jedinstvene narodnooslobodilačke fronte ... Izvršni odbor za vođenje redovitih poslova bira tajništvo, koje se sastoji od tajnika i petorice članova. Za vršenje tekućih poslova osnivaju se odjeli. Svakom odjelu stajat će na čelu član Izvršnog odbora ... Izvršni odbor Zemaljskog antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Hrvatske radi po odlukama i uputama plenarnih sjednica Vijeća, kojem odgovara za svoj rad, podnosi izvještaj o svom radu, kao i svoje odluke na naknadno odobrenje ...«

lačke vojske, a s tim u vezi posebno i dotadašnji razvitak narodne vlasti na oslobođenom području zemlje.

U Rezoluciji ZAVNOBIH ističe, kako je već »više od dvije trećine teritorije Bosne i Hercegovine oslobođeno« i kako »narodi Bosne i Hercegovine ne žele više povratak starog stanja, koje je i dovelo do naše nesreće ...«.[199] Od značaja je za točnu ocjenu državnopravnog značaja ovog Prvog zasjedanja ZAVNOBIH-a ovaj njegov zaključak izražen u Rezoluciji:

> »... Narodi Bosne i Hercegovine stvaraju u zajednici s ostalim narodima Jugoslavije novu demokratsku federativnu Jugoslaviju slobodnih i ravnopravnih naroda, u kojoj će biti zajamčena puna ravnopravnost svim njenim narodima. Narodi Bosne i Hercegovine, u zajednici s drugim narodima Jugoslavije, zajedničkim naporima kroz oružanu borbu za slobodu i nezavisnost izvojevali su pravo da urede svoju zemlju onako, kako to najviše odgovara volji i interesima i njih samih i svih naroda Jugoslavije ...«[200]

Ovaj zaključak jasno pokazuje, da je i ZAVNOBIH formiran kao izraz jugoslavenske Narodne revolucije, koja ruši stari, a izgrađuje novi sistem vlasti. Rezolucija, kao i Proglas ZAVNOBIH-a,[201] govore revolucionarnim jezikom i pokazuju, da je tada osnovani ZAVNOBIH već u času svog stvaranja mnogo više negoli samo vrhovno političko predstavništvo Narodnooslobodilačkog pokreta u Bosni i Hercegovini. Rezolucijom utvrđeni osnovni zadaci ZAVNOBIH-a pokazuju, da je ovo tijelo već tada dobilo u zadatak agende, koje mu daju obilježja faktične vlade za oslobođenu Bosnu i Hercegovinu.[202]

I na oslobođenom području *Sandžaka* dolazi 20. novembra 1943. u Plevljima do osnutka Zemaljskog antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Sandžaka, gdje je jednako izražen revolucionarni proces rušenja starog, a izgradnje novog sistema vlasti u Jugoslaviji.[203] Ovaj ZAVNO Sandžaka dobiva već od svog osnutka *pored* zadaće političkog rukovodstva Narodnooslobodilačkog pokreta u Sandžaku[204] ujedno i ovlaštenje, da vrši funkcije političke vlasti, a napose da ujedinjuje i nadzire djelovanje narodnooslobodilačkih odbora na njegovom području.[205] I ovaj se organ dakle ovdje već od svog osnutka ispoljava s izrazitim obilježjima faktične vlade za svoje područje.

[199] *L. Geršković*, Dokumenti, cit. izd. str. 206.

[200] Točka 4 citirane Rezolucije.

[201] *Geršković*, Dokumenti, str. 210 i slij.

[202] U t. 5. ZAVNOBIH-ove Rezolucije (bez oznake datuma) se pored ostaloga kaže: »... Zato se pred ZAVNOBIH postavljaju zadaci: da učvršćuje bratstvo i jedinstvo naroda Bosne i Hercegovine; da razvija oružanu borbu protiv okupatora i njihovih pomagača, uvodeći nove borce u naš Narodnooslobodilački pokret, naročito Muslimane i Hrvate; da oslanjajući se na narodnooslobodilačke odbore, od seoskih do oblasnih, učvršćuje i proširuje novu narodnu vlast, veliku tekovinu naroda u njegovoj borbi ...«

[203] *L. Geršković*, Dokumenti, cit. izd., str. 219.

[204] U Rezoluciji, koja je na tom Zasjedanju (u Plevljima, 20. novembra 1943.) donesena, kaže se (u t. 9) ovo »Kao najglavniji zadatak Zemaljskog antifašističkog vijeća jeste ujedinjenje svih snaga i jačanje svih napora Sandžaka u borbi za konačno oslobođenje naših naroda od okupatora i domaćih izdajnika. U tu svrhu Zemaljsko vijeće još više će razviti i ujediniti rad narodnooslobodilačkih odbora ...«

[205] *L. Geršković*, Dokumenti, cit. izd., str. 220.

Tako je u jesen 1943. sa snažnim razvojem Narodnooslobodilačke vojske i proširenjem tadašnjeg oslobođenog teritorija[206] nova vlast u Jugoslaviji bila organizovana dvojako: za cijelu zemlju fungirao je AVNOJ kao de facto vlada, a za pojedine jugoslavenske zemlje pored njihovih područnih narodnooslobodilačkih odbora kao osnovnih organa (u cijeloj zemlji) izgradila su se i područna zemaljska vrhovna politička rukovodstva, ali koja su – slično kao i AVNOJ – od svog osnutka dalje, s obzirom na svoje funkcije, sve izrazitije pokazivala da imaju obilježja faktične vlade za svoje područje. Takva izgradnja nove vlasti nametala je i s ove strane potrebu da se AVNOJ formalno proglasi za vrhovnog organa državne vlasti, da se dakle dosadanjem faktičnom stanju doda i njegova izričito pravna sankcija.

c) *Vanjskopolitičko stanje u Jugoslaviji* nametalo je u ne manjoj mjeri takvu potrebu izgradnje završne linije u tadašnjoj revolucionarnoj izgradnji nove vlasti u Jugoslaviji. Sve očitije približavanje pobjedi antifašističkog bloka nad Osovinom dovodilo je do toga, da su se državnici savezničkih velesila stali neposrednije baviti aktuelnim političkim problemima u vezi s bliskim krajem rata. Ta diplomatska djelatnost savezničkih državnika očitovala se izvjesnim dijelom već i na konferenciji u Teheranu (početkom decembra 1943.). Prema nekim podacima[207] već su za rata saveznički državnici razmatrali i pitanje Jugoslavije. Nije se dakle moglo više odlagati s uređenjem državnopravnog stanja u samoj zemlji, jer događaji nisu nikoga čekali.

Jugoslavenska kraljevska vlada u inozemstvu djelovala je međutim svima sredstvima, da pred savezničkim vladama stvori za sebe što povoljnije izglede. Pored toga što je ova emigrantska vlada u samoj zemlji podržavala svoje agente i produžavala posredstvom njih kolaboracionističku djelatnost, ona je u savezničkim krugovima nastojala da na svaki način suzbije i onemogući svaku akciju, koja se u savezničkom inozemstvu otpočela u prilog stvari jugoslavenske Narodnooslobodilačke borbe. Nije se pri tome prezalo ni od toga, da su se pobjede jugoslavenske Narodnooslobodilačke vojske pripisivale Draži Mihajloviću i t. d.[208]

U namjeri da se raskrinka ovakva djelatnost kraljevske vlade u emigraciji objavio je Izvršni odbor AVNOJ-a zajedno s Vrhovnim štabom već početkom 1943. zajedničku Notu savezničkim vladama o pravom stanju u Jugoslaviji.[209] No i poslije ovog akta Izvršnog odbora AVNOJ-a kra-

[206] *Čubelić-Milostić*, Pregled narodnooslobodilačke borbe Jugoslavije, izd. Matice Hrvatske, I. izdanje, Zagreb, 1952., str. 177 (tabela oslobođenog teritorija pod jesen 1943.).

[207] Tako je na pr. o tome pisalo: »Mirovoe hazjajstvo« za 1946, pril. 3 (vidjeti i *J. Andrassy*, Razvitak međunarodnih odnosa nove Jugoslavije, objavljeno u zborniku »Nova Jugoslavija«, cit. izdanje, str. 187).

[208] Dokumenti o izdajstvu Draže Mihajlovića, izdanje Državne komisije za utvrđivanje ratnih zločina okupatora i njihovih pomagača, Beograd, 1945.

[209] U ovoj Noti (ob avljenoj navodno januara 1943, a ona sama ne nosi oznaku dana izdanja) Vrhovni štab NOV i POJ i Izvršni odbor AVNOJ-a zajedno ističu:

»Mi smo više puta saopštavali preko radio stanice »Slobodna Jugoslavija«, da vojni ministar jugoslavenske vlade u Londonu, Draža Mihajlović otvoreno sarađuje sa itali-

ljevska vlada u emigraciji produžila je svoje djelovanje protivno interesima Narodnooslobodilačkog pokreta.

Jugoslavenska kraljevska vlada u emigraciji oslanjala se pri tome na državnopravni kontinuitet. Ona je kao legitimna vlada Kraljevine Jugoslavije[210] obilno iskorištavala svoj međunarodno priznati položaj i odnos prema savezničkim vladama. Nasuprot ovom međunarodno priznatom legitimitetu emigrantske kraljevske vlade nisu se ni tada još AVNOJ, a ni Vrhovni štab NOV i POJ,[211] mogli u međudržavnim odnosima javljati s jednakim stavom, jer su sve okolnosti pokazivale kako se bez obrazovanja jedne s državnopravne strane legitimne vlade nije moglo prema inostranstvu tada još istupati onako, kako su to već iziskivali događaji, a naročito potreba suzbijanja djelovanja kraljevske vlade u emigraciji.

Svi ti dakle, i unutrašnji i vanjskopolitički razlozi, tražili su – naročito pod jesen 1943. – da se konačno pristupi dovršenju dotle izgrađivane konstrukcije novog sistema vlasti, te da se AVNOJ proglasi za najvišeg organa nove državne vlasti u Jugoslaviji.

SAZIV I TOK DRUGOG ZASJEDANJA AVNOJ-A

U takvim prilikama sazvao je Izvršni odbor AVNOJ-a njegovo Drugo zasjedanje za 29. novembra 1943. u oslobođeni bosanski grad Jajce.[212] Delegate za ovo Zasjedanje (u svemu je prvotno bilo predviđeno 250, a kasnije 268 delegata)[213] izabrala su nadležna zemaljska antifašistička vijeća, odnosno Glavni štab za Vojvodinu,[214] te su verificirana svega 264 delegata, ali su na Drugo zasjedanje mogla stići svega 142 delegata.[215]

janskim vojnim okupatorskim vlastima, a potajno preko pojedinih četničkih komandanata sarađuje i s Nemcima i ustašama. Draža Mihajlović nema nikakve regularne vojske, već ima takozvane četničke odrede, koje je on, pomoću italijanske komande, organizovao u Bosni, Crnoj Gori, Hercegovini, u Lici, Sibiji i t. d. Naoružanje, municiju, hranu i ostale prinadležnosti, uključivši i plate, četnici Mihajlovića dobivaju od Italijana, Nemaca i ustaša.

Izjavljujemo pred licem čitavog sveta – i za ovo snosimo punu odgovornost – da četnici Draže Mihajlovića nisu dosada ispalili nijednog metka protiv italijanskih okupatora, da se četnički vođe Birčanin, Jevđević, pop Đujić, Bajo Stanišić i ostali nalaze u Splitu, Mostaru i Lovrani i t. d., pri štabovima italijanske komande, da četnici Mihajlovića ratuju na strani okupatora protiv Narodnooslobodilačke vojske i partizanskih odreda od novembra meseca 1941. god., da četnici Draže Mihajlovića učestvuju u svakoj ofanzivi okupatora na našu oslobođenu teritoriju pod komandom italijanskih i nemačkih oficira ...«

[210] Jer Osovinska okupacija Jugoslavije nije uništila, nego samo suspendovala mogućnost vršenja suvereniteta Kraljevine Jugoslavije u tuzemstvu.

[211] Pored sveg savezničkog priznanja jugoslavenske Narodnooslobodilačke vojske kao »ratujuće stranke«.

[212] Vidjeti: Prvo i Drugo zasedanje Antifašističkog veća narodnog oslobođenja Jugoslavije, cit. izdanje, str. 252.

[213] Prvotno predviđeno 250 delegata, a na samom Zasjedanju usvojen prijedlog Predsjedništva, da se verificira još 11 delegata Sandžaka i 7 iz Makedonije (naprijed citirano djelo, str. 176).

[214] Skupština je usvojila takav prijedlog verifikacionog odbora (op. cit.).

[215] Cit. djelo, str. 176.

Već u samom uvodnom izlaganju predsjednika ovog Zasjedanja, dra Ivana Ribara, istaknuto je zbog čega se ono sazvalo i koji je osnovni zadatak tog zasjedanja. Predsjednik Ivan Ribar je uz ostalo tom prilikom već na početku Zasjedanja naglasio ovo:

»... Prema izloženomu, AVNOJ, kako je stvoren kao najviše opće međustranačko političko tijelo, zaostao je mnogo za događajima, koji su se zbili u minuloj godini. AVNOJ, kakav je do danas, ne odgovara više ne samo suvremenim potrebama i težnjama naših naroda, već ni stečenom narodnom pravu. AVNOJ dakle mora da izmijeni svoj karakter u pravcu pretvaranja u najviši zakonodavni organ državne vlasti, a Izvršni odbor AVNOJ-a mora izmijeniti svoj karakter u pravcu svog pretvaranja u najviši izvršni organ državne vlasti naše zemlje, u njenu vladu. Ovo su danas opći zahtjevi narodnih masa u čitavoj Jugoslaviji, svih njenih naroda, koji s pravom nastoje da obezbijede plodove svoje teške i krvave oslobodilačke borbe.«[216]

Od državnopravnog značaja bio je referat, koji je na tom zasjedanju održao tadašnji vrhovni Komandant NOV i POJ Josip Broz Tito. U tom izvještaju dan je reljefni pregled najvažnijih događaja u minulim dvjema godinama Narodnooslobodilačke borbe i njihova ocjena, s unutrašnjeg i vanjskopolitičkog gledišta. Osnovna linija tog izvještaja sastojala se u konstataciji, da je na poziv Komunističke partije Jugoslavije došlo u Jugoslaviji do općenarodnog ustanka,[217] koji se razvio u Narodnooslobodilačku borbu,[218] a koja je prerasla u Narodnu revoluciju, čiji su izrazi bili već prvi narodnooslobodilački odbori što nastaju kao negacija starog, a afirmacija novog sistema vlasti na oslobođenom području Jugoslavije.[219] U Titovom referatu naročito su podvučene činjenice, koje ukazuju na saradnju vladinih agenata s neprijateljem i akciju te kraljevske vlade proti Narodnooslobodilačke borbe u Jugoslaviji.[220] Tu se uz ostalo kaže:

»... U vezi s time, a naročito s razvitkom sveopćeg narodnog ustanka u vezi s oslobođenjem sve većih teritorija, u vezi sa sve većim zadaćama, koje se postavljaju pred naše narode i u vezi s razvojem događaja u inostranstvu, potrebno je blagovremeno poduzeti sve mjere za daljnje uspješno razvijanje Narodnooslobodilačke borbe, potrebno je poduzeti sve mjere, da bi naši narodi osigurali sebi takvo državno uređenje, koje bi se zasnivalo na bratstvu i ravnopravnosti svih naroda Jugoslavije i koje bi garantiralo istinsku slobodu i demokratiju svim slojevima društva ...

[216] »Prvo i Drugo zasedanje ...«, cit. izdanje, str. 148.

[217] »U toj teškoj, sa sigurnošću mogu reći najtežoj situaciji u historiji naših naroda, našla se jedna organizacija u našoj zemlji, koja se dvadeset godina nalazi takoreći izvan zakona i bila proganjana od svih vlastodržaca u Jugoslaviji, i koja je sada sve iskustvo i organizatorske sposobnosti, sve svoje oprobane borce stavila u službu svog porobljenog naroda na oružani ustanak, koja nije klonula duhom, već je visoko digla zastavu oslobodilačke borbe i koja je do danas u toj borbi zajedno sa svojim narodom, istrajala ...« (uvodni govor vrhovnog komandanta NOV i POJ maršala Tita).

[218] »Počeli su se stvarati – kazao je tom prilikom Tito – partizanski odredi, najprije u Srbiji, Bosni i Hercegovini, pa onda opći narodni ustanak u mjesecu julu u Crnoj Gori, zatim širenje partizanskih pokreta u Hrvatskoj, Sloveniji i t. d. Sve je to pokazalo, da je naša zemlja, iako porobljena, ostala nepokorena, i da su naši narodi spremni doprinijeti i najveće žrtve za svoje oslobođenje ...« (op. cit. str. 180).

[219] »Prvo i Drugo zasedanje ...«, cit. izdanje, str. 181.

[220] Isto, str. 182, 184.

»... Kroz pune dvadeset i tri godine monarhija se potpuno kompromitirala kod naroda. Ona nije bila nosilac demokratskih načela, već diktature najreakcionarnije klike. Monarhijá nije bila spona za bratstvo naroda Jugoslavije i temelj za stvaranje snažne državne narodne zajednice. Monarhija je bila nosilac velikosrpske hegemonije i ugnjetavanja drugih naroda ...

»... Pokojni kralj Aleksandar 1929. godine raspustio je parlamenat i uveo vojnu diktaturu. Uveo je režim terora i nasilja. Kralj Petar II. postao je već od početka centar oko koga se okupljala sva ona reakcija, koja je upropastila našu zemlju. Štaviše, on je sve vrijeme podržavao, i još uvijek podržava, najsramnijeg izdajnika Dražu Mihajlovića i njegove vojvode. O tome ima stotine i hiljade dokaza i to znaju svi naši narodi. U vezi s tim samo republikanski demokratski oblik vladavine može spriječiti, da se našim narodima ne dese nikad više slične nesreće ...[221]

U diskusiji, koja se poslije ovog referata razvila na tom Zasjedanju, svi delegati govornici saglasili su se s osnovnim linijama ovoga referata, koji je značio izrazitu i nedvoumnu osudu monarhije u Jugoslaviji. Čitavo ovo Zasjedanje pokazivalo je duboku solidarnost u konstataciji, kako je prethodni sistem Kraljevine Jugoslavije neprikladan za novonastale prilike u Jugoslaviji i da monarhija ne odgovara interesima naroda. Zasjedanje je nedvoumno zauzelo dakle stanovište, da je republikanski oblik vladavine najpodesniji za novu Jugoslaviju, koja je nastajala za vrijeme Narodnooslobodilačke borbe i koja je na tom Drugom zasjedanju AVNOJ-a dobijala svoje završne konstrukcione elemente. Vidjelo se očito, da je to Zasjedanje mišljenja kako dotadašnji revolucionarni razvitak nove vlasti u Jugoslaviji treba dopuniti konstituiranjem vrhovnog organa državne vlasti republikanskog oblika.

Zauzevši takav stav ovo Drugo zasjedanje AVNOJ-a donijelo je više državnopravnih akata, kojima je pravno formuliran taj revolucionarni preobražaj sistema u Jugoslaviji, te ujedno i ozakonjena nova vlast kao osnovna tekovina Narodne revolucije. U tu svrhu ovo je Zasjedanje donijelo: a) u samom plenumu Zasjedanja: 1. Deklaraciju i Proglas AVNOJ-a, 2. Odluku o »vrhovnom zakonodavnom i izvršnom narodnom predstavničkom tijelu Jugoslavije i Nacionalnom komitetu oslobođenja Jugoslavije za vrijeme Narodnooslobodilačke borbe«, 3. Odluku o »oduzimanju prava zakonite vlade Jugoslavije takozvanoj jugoslavenskoj vladi u inostranstvu i o zabrani povratka u zemlju kralju Petru II. Karađorđeviću«, 4. Odluku »o izgradnji Jugoslavije na federativnom principu«,[222] 5. Odluku »o priznanju i zahvalnosti Narodnooslobodilačkoj vojsci«,[223] 6. Odluku o uvođenju naziva maršala Jugoslavije u Narodnooslobodilačkoj vojsci Jugoslavije«,[224] 7. Odluku »o odobravanju odluka, naredaba i izjava Izvršnog odbora AVNOJ-a i Vrhovnog štaba NOV i POJ«.[225] U plenumu je istog dana nadalje izabrano i Predsjedništvo AVNOJ-a;[226] b) Predsjedni-

[221] Isto, str. 185–186.

[222] Zbornik zakona, uredaba i naredaba, izdanje »Narodnih novina«, službenog lista federalne Hrvatske, sv. I., godina 1945., str. 31.

[223] Isto, str. 31.

[224] Isto, str. 32.

[225] Isto, str. 32.

[226] *Geršković*, Dokumenti, cit. izd., str. 257.

ništvo AVNOJ-a donijelo je pored Odluke o imenovanju Nacionalnog komiteta oslobođenja Jugoslavije[227] još i Odluku »o dodjeljivanju naziva maršala Jugoslavije Josipu Brozu Titu«[228] i Odluku »o obrazovanju Državne komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača«.[229]

U državnopravnom pogledu, naime s obzirom na izgradnju nove jugoslavenske države, od osobitog su značaja pored uvodne Deklaracije naročito tri prva državnopravna akta, koja je tom prilikom donio AVNOJ, naime: Odluka o konstituiranju AVNOJ-a kao vrhovnog organa državne vlasti nove Jugoslavije, zatim Odluka o oduzimanju legitimnosti kraljevskoj vladi u emigraciji i Odluka o izgradnji Jugoslavije na federativnom principu. Te tri Odluke predstavljaju prve temeljne državnopravne akte nove Jugoslavije, one dakle sačinjavaju privremene ustavne odredbe nove jugoslavenske države iz tog perioda njena revolucionarnog nastajanja za Drugog svjetskog rata. Zbog njihove važnosti, kao i s obzirom na neke državnopravne probleme s tim u vezi, ukazat ćemo u idućim izlaganjima pobliže na te prve ustavne norme nove jugoslavenske države.

Deklaracija Drugog zasjedanja AVNOJ-a predstavlja osnovni uvodni državnopravni akt, kojim se utvrđuju osnovni principi novog sistema vlasti pored iznošenja bitnih uzročnih faktora jugoslavenske Narodne revolucije. U ovom je aktu AVNOJ napose obrazložio zbog čega se raskida sa starim političkim sistemom centralističke monarhije i osniva nova jugoslavenska država republikanskog i federativnog uređenja.

Nakon uvodnog izlaganja o dotadašnjem razvitku Narodnooslobodilačke borbe i njenih rezultata ovom se Deklaracijom napose konstatovalo uglavnom slijedeće:

> »1. Dvije i po godine naše narodno oslobodilačke borbe dokazale su čitavom svijetu da su narodne mase Jugoslavije odlučno i čvrsto krenule putem oružanog otpora protiv okupatora, putem koji je našim narodima pokazala Komunistička partija Jugoslavije i kojim su zajedno s njom išle sve istinski rodoljubive snage i političke grupe naših naroda.
>
> Ogromna većina narodnih masa Jugoslavije svrstala se u narodno oslobodilačke redove i aktivno poduprla svoju Narodno oslobodilačku vojsku. Zajedno s tim masama aktivno su učestvovali u narodno oslobodilačkom pokretu i njegovim organima svi rodoljubivi pošteni funkcioneri iz svih političkih partija i grupa i domoljubivih organizacija. Sve to podjednako vrijedi za sve narode Jugoslavije. Svojom aktivnošću u narodno oslobodilačkom pokretu narodne su mase Jugoslavije otvoreno i glasno izrazile svoj protest protiv izdajnika, reakcionara i špekulanata u zemlji i inozemstvu, koji su se nasiljem i prijevarom držali na vlasti u staroj Jugoslaviji, pa sada ponovo pokušavaju – opirući se na najreakcionarnije krugove da se dočepaju vlasti pomoću izdaje, prijevare i špekulacije. Ali svi ti pokušaji ne mogu sakriti činjenicu, da je u toku narodno oslobodilačke borbe stvoren potpuno nov odnos političkih snaga u našoj zemlji, te da mora također i u državnom vodstvu taj novi odnos snaga biti na prikladan način izražen«.[230]

[227] *Geršković*, cit. dj., str. 261–262.

[228] *Geršković*, isto, str. 260–261.

[229] Zbornik zakona, uredaba i naredaba, cit. izdanje, sv. I., za 1945. godinu, str. 33.

[230] Isti Zbornik, sv. I za 1945, str. 28.

Pošto je istaknut općenarodni karakter oslobodilačke borbe u Jugoslaviji, kao i njezino prerastanje u Narodnu revoluciju, ovdje se u toj Deklaraciji nadalje ističe i činjenica, da je u oslobodilačkom ratu istovremeno s pitanjem vlasti riješeno i nacionalno pitanje. O tome naime kaže se u toj Deklaraciji slijedeće:

»... Narodima Jugoslavije za njihovu borbu protiv okupatora nisu bili potrebni prethodni sporazumi o ravnopravnosti i t. d.[231] Oni su se latili oružja, počeli oslobađati svoju zemlju i time sebi ne samo stekli, nego i osigurali pravo na samoodređenje, uključujući pravo na otcjepljenje ili ujedinjenje s drugim narodima. Sve snage, koje učestvuju u narodnooslobodilačkom pokretu od prvog dana priznaju našim narodima ta prava. I baš zbog toga, narodi Jugoslavije još su se tješnje povezali u zajedničkoj borbi. Kroz dvije i po godine herojske borbe protiv okupatora i njihovih pomagača u narodnim masama Jugoslavije skršeni su ostaci velikosrpske hegemonističke politike, razbijeni su pokušaji da se u naše narode ubaci međusobna mržnja i nesloga, a istovremeno su poraženi i ostaci reakcionarnog separatizma. Time su stvoreni ne samo materijalni i općepolitički, nego i svi moralni uvjeti za stvaranje buduće bratske, demokratske, federativne zajednice naših naroda nove Jugoslavije, izgrađene na ravnopravnosti njezinih naroda. I zbog toga, upravo danas, kada stoje pred konačnim istjerivanjem okupatora iz svoje zemlje, narodi Jugoslavije opravdano zahtjevaju da se uspostavi takvo državno vodstvo, koje će i po svom sastavu i po svom programu biti jamstvo, da će svim narodima Jugoslavije u federativnoj Jugoslaviji biti i stvarno osigurana istinska ravnopravnost ...«[232]

Pošto je ukazano ne samo na osnovne principe Narodnooslobodilačke borbe i njezine ciljeve u daljnjem svom sadržaju ova Deklaracija naročito ističe sukrivnju kraljevske vlade u emigraciji za ratne zločine, koje počinjaju njezini agenti na čelu s Dražom Mihajlovićem.

»Pomoću svojih agenata – kaže se dalje u ovom aktu – a u prvom redu Draže Mihajlovića, ta je vlada sistematski organizirala bratoubilački rat u svim zemljama Jugoslavije u isto vrijeme, dok je klevetnički za to bacala odgovornost za pokolje i zločine, koje su vršile i još vrše četničke bande, koje službeno nose ime »Jugoslovenska vojska u otadžbini«. U isto vrijeme je radila na tome, da zavadi narode Jugoslavije, da ih nahuška na međusobno klanje ...«

Nakon ovog uvodnog dijela, koji je zapravo predstavljao obrazloženje, u Deklaracije se završava na ovaj način:

»S obzirom na sve te činjenice, Antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Jugoslavije, kao najviše i jedino pravo predstavništvo volje svih naroda Jugoslavije

Odlučuje

1. da se Antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Jugoslavije konstituira u vrhovno zakonodavno i izvršno predstavničko tijelo Jugoslavije, kao vrhovni predstavnik suvereniteta naroda i države Jugoslavije kao cjeline i da se uspostavi Nacionalni komitet oslobođenja Jugoslavije kao organ sa svim obilježjima narodne vlade, preko kojega će Antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Jugoslavije ostvarivati svoju izvršnu funkciju,

[231] Pri čemu se očigledno mislilo na ranije neuspjele oportunističke akcije oko nacionalnog pitanja, napose hrvatskog pitanja u staroj Jugoslaviji, kao što to na pr. pokazuju već t. zv. »Markov protokol« (od 13. aprila 1923. poslije skupštinskih izbora od 18. marta 1923), zatim na Deklaraciju HSS o priznanju centralizma od 27. marta 1925., a napose Sporazum Cvetković-Maček od 26. avgusta 1939. s osnutkom Banovine Hrvatske.

[232] *Geršković*, cit. djelo, str. 248.

2. da se izdajničkoj, jugoslovenskoj izbjegličkoj »vladi« oduzmu sva prava zakonite vlade Jugoslavije, a napose da predstavlja narod Jugoslavije ma gdje i ma pred kim,

3. da se pregledaju svi međunarodni ugovori i obaveze koje su u inozemstvu u ime naroda Jugoslavije sklopile izbjegličke »vlade« u cilju njihova poništenja ili ponovnog sklapanja, odnosno odobrenja i da se ne priznaju međunarodni ugovori i obaveze, koje bi u buduće u inozemstvu eventualno sklopila izbjeglička takozvana vlada,

4. da se Jugoslavija izgradi na demokratskom federativnom principu kao državna zajednica ravnopravnih naroda,

5. da se svi ti zaključci formuliraju u posebnim odlukama AVNOJ-a ...«[233]

Deklaracija dakle sadržava bitne elemente novog državnopravnog stanja Jugoslavije, koje je posebno razrađeno narednim aktima s tog Drugog zasjedanja AVNOJ-a. Ova Deklaracija Drugog zasjedanja AVNOJ-a ima prema tome ne samo deklaratorni karakter s obzirom na objavu osnovnih načela novog državnopravnog stanja Jugoslavije, nego se u njoj ispoljava i njen konstitutivni karakter utoliko, što se ovdje pravno fiksiraju u bitnim linijama glavne postavke osnovnih državnopravnih akata, koje je tom prilikom posebnim odlukama razradilo ovo Drugo zasjedanje AVNOJ-a. Kako dakle ova Deklaracija sadrži u sebi u bitnim potezima osnovne elemente novog državnopravnog stanja Jugoslavije, to se u njoj ispoljavaju i obilježja novog jugoslavenskog ustavnog akta. Ova Deklaracija naime predstavlja općeniti, temeljni državnopravni akt nove jugoslavenske države i to s obzirom na to, što se njom izražava: 1. konstituiranje najvišeg organa nove državne vlasti, 2. rješenje jezgre nacionalnog pitanja s ozakonjenjem federativnog ustrojstva nove jugoslavenske države, 3. regulira pitanje oblika vladavine odbacujući monarhiju kao nepodesno i štetno ustrojstvo i 4. što u bitnim linijama uređuje i pitanje državnopravnog kontinuiteta nove države s obzirom na njene međunarodnopravne odnose. Ove osnovne postavke Deklaracije razrađuju dalje ostali akti, koje je tom prilikom donio AVNOJ, a na koje se ovdje pobliže osvrćemo.

1. Odluka »O vrhovnom zakonodavnom i izvršnom narodnom predstavničkom tijelu Jugoslavije i Nacionalnom komitetu oslobođenja Jugoslavije kao privremenim organima vrhovne narodne vlasti u Jugoslaviji za vrijeme Narodnooslobodilačkog rata« – predstavlja prvi takav temeljni akt, kojim je Drugo zasjedanje AVNOJ-a pobliže razradilo naprijed navedene svoje glavne postavke, sadržane u spomenutoj Deklaraciji.

U toj se Odluci ističu uglavnom dva osnovna dijela. U prvom njenom dijelu sadržani su osnovni principi nove jugoslavenske državnosti, te se s obzirom na njih pravno formulira i konstituiranje vrhovnih organa nove države. U drugom se dijelu u bitnim linijama normira unutrašnja organizacija tih novih vrhovnih organa državne vlasti i njihov međusobni odnos. Posebni značaj ima u tom pogledu prvi dio ove Odluke, koji glasi:

[233] Isto, str. 250–251.

»I. U skladu s čvrstom voljom naroda Jugoslavije, da se iz njihove sloge i jedinstva u borbi protiv okupatora izgradi nova, na nacionalnom bratstvu i ravnopravnosti zasnovana Jugoslavija kao zajednička domovina svih njenih naroda, i zahvaljujući uspjesima jedinstvene Narodno oslobodilačke vojske i Partizanskih odreda Jugoslavije, koja je pod rukovodstvom Vrhovnog štaba u samoj borbi ujedinila sve narodno oslobodilačke pokrete naroda Jugoslavije, Antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Jugoslavije razvilo se – u vrijeme oslobodilačkog rata – u vrhovnog predstavnika suvereniteta naroda i države Jugoslavije kao cjeline.

II. Odgovarajući toj činjenici i stepenu razvitka narodno oslobodilačke borbe u Jugoslaviji, u skladu s principima federativnog uređenja bratske, na demokratskoj osnovi i nacionalnoj ravnopravnosti izgrađene Jugoslavije, Antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Jugoslavije konstituira se[234] u vrhovno zakonodavno i izvršno narodno predstavničko tijelo Jugoslavije za vrijeme narodno oslobodilačkog rata ...«[235]

Ova Odluka dakle pravno formulira slijedeće državnopravne činjenice: 1. AVNOJ-evo konstituiranje u vrhovnog organa nove državne vlasti za Jugoslaviju, 2. njegov privremeni karakter, jer je taj organ vlasti vremenski određen samo do kraja narodnooslobodilačkoga rata i 3. proglašenje federativnog uređenja države kao neophodnog njenog ustrojstva, naime time što se AVNOJ proglašuje predstavnikom »suvereniteta naroda i države *Jugoslavije kao cjeline*«.

Ovom se Odlukom dakle – u vezi sa spomenutom Deklaracijom – *ozakonjuje postanak nove jugoslavenske države*. Ova je državnopravna činjenica u toj Odluci izražena time, što se tu pravno utvrđuje osnutak vrhovnih organa nove države, a istovremeno ističu i njeni osnovni državnopravni principi. Može se dakle s osnovom reći za ovu Odluku da je ona *imala ustavni karakter*.

S tim u vezi javilo se u našoj literaturi i pitanje – da li ta Odluka ima konstitutivni karakter, odnosno *da li je zaista nova jugoslavenska država stvorena na Drugom zasjedanju* AVNOJ-a. Nasuprot gornjoj tezi o konstitutivnosti ove Odluke svojevremeno se kod nas u razmatranju pravnog značaja ovih AVNOJ-evih akata isticalo kako nova jugoslavenska država nije stvorena na Drugom zasjedanju AVNOJ-a već da je ona na pr. nastala čak s prvim narodnooslobodilačkim odborom, dakle već u prvoj godini narodnooslobodilačkog rata u Jugoslaviji.[236] Po jednom drugom tumačenju nova jugoslavenska država nastala bi istom onda, kada je bila – međunarodno priznata. Ni jedno ni drugo ovo stanovište nije osnovano, jer analiza historijskih fakata ukazuje na osnovanost prednje teze o konstitutivnosti ove AVNOJ-eve Odluke, dakle i tvrdnje da je nova jugoslavenska država nastala s Drugim zasjedanjem AVNOJ-a.

[234] Zapravo – proglašuje se za vrhovnog organa državne vlasti.

[235] Zbornik zakona, uredaba i naredaba Službenog lista federalne Hrvatske, sv. 1. za 1945., str. 30.

[236] Pobliže o tome u mojoj raspravi »Postanak jugoslavenske republike«, objavljeno u »Zborniku Pravnog fakulteta« u Zagrebu 1948., zatim u drugoj knjizi »Državnopravne historije jugosl. zemalja XIX. i XX. vijeka«, izd. Zagreb, 1954, str. 368. i dr.

No ovdje odmah treba dodati i to, da se na činjenicu osnutka države uopće, a napose nove jugoslavenske države, ne smije gledati nezavisno i izolovano od svega tome prethodnog zbivanja. Stoga se ni državnopravna konstitutivnost spomenute AVNOJ-eve Odluke ne smije shvatiti kao da je nova jugoslavenska država stvorena s Drugim zasjedanjem AVNOJ-a bez ikakve veze s prethodnim razvitkom narodnooslobodilačkih odbora i općim prilikama u Jugoslaviji za njenog narodnooslobodilačkog rata. Sasvim je drukčiji smisao gornje teze o konstitutivnosti ove Odluke (i postanku nove jugoslavenske države s Drugim zasjedanjem AVNOJ-a), ako to Zasjedanje (i ovu Odluku) povezujemo s prethodnim razvitkom nove vlasti u Jugoslaviji do Drugog zasjedanja AVNOJ-a. U tom slučaju ovo Zasjedanje AVNOJ-a nije ništa drugo nego tadanja završna linija procesa izgradnje novog jugoslavenskog sistema vlasti, koji se počeo izgrađivati već s prvim narodnooslobodilačkim odborima (dakle još u 1941. godini), a koji je svoju završnu konstrukcionu liniju u tadanjim prilikama dobio s obrazovanjem vrhovnih organa nove državne vlasti, što je pravno izraženo spomenutom AVNOJ-evom Odlukom i njegovom Deklaracijom. Ovdje se dakle radi o specifičnom procesu postepene izgradnje države, pri čemu je AVNOJ prerastao iz faktičnog u pravni vrhovni organ nove države.[237]

Netočno je, ako se s obzirom na to pretpostavlja kao da s takvom konstitutivnošću u pogledu državnopravnog položaja AVNOJ-a stvarno nije došlo ni do kakve bitne promjene. AVNOJ je – kako smo već izložili – s Drugim zasjedanjem prerastao od faktične vlade u najviši organ nove državne vlasti. On je i po svojim novim funkcijama bio osjetno različit od istoimenog predašnjeg tijela. On je od svog Drugog zasjedanja preuzeo na sebe sve funkcije sveukupne državne vlasti, i zakonodavne i izvršne, a osim toga on je tada izričito dobio i pravo da istupa kao »predstavnik suvereniteta naroda i države Jugoslavije kao cjeline«. Drugim riječima, AVNOJ ne samo što je od svog Drugog zasjedanja preuzeo svojstva najvišeg organa državne vlasti ujedinjujući u sebi sve njezine funkcije, nego se od tada on javlja i kao legitimni predstavnik nove države u njenim međudržavnim odnosima. Dakle, s osnutkom vrhovnog organa nove državne vlasti (točnije – s njegovim prerastanjem od faktične vlade u nominalnog i legitimnog vrhovnog organa državne vlasti nove Jugoslavije) AVNOJ se time u međunarodnopravnom pogledu javlja i kao novi subjekt tih odnosa. Namjesto Kraljevine Jugoslavije – koja s time i de jure prestaje postojati – stupa u međunarodne odnose nova jugoslavenska država, koju od svog Drugog zasjedanja legitimno predstavlja AVNOJ.

Naprijed navedena konstitutivnost ove prve osnovne AVNOJ-eve Odluke potkrijepljena je dakle sa znatnim promjenama, koje su za Jugoslaviju nastale od tog Drugog zasjedanja AVNOJ-a kako u unutrašnjem, tako i u vanjskopolitičkom pogledu. Jezgru te konstitutivnosti – uzimajući je

[237] U točki 1. Odluke o konstituiranju AVNOJ-a za vrhovnog organa nove državne vlasti ističe se, kako se – »Antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Jugoslavije razvilo ... u vrhovnog predstavnika suvereniteta naroda i države Jugoslavije kao cjeline ...«

u već spomenutom njezinom evolutivnom značenju – predstavlja svakako činjenica, da se od tog Zasjedanja istom javlja nova jugoslavenska državnost, naime Demokratska federativna Jugoslavija[238] kao novi subjekt međudržavnih odnosa.

U problemu oko vremena postanka nove jugoslavenske države treba imati na umu činjenicu, da se ovdje radi o jednom procesu, a ne o spontanom nekom događaju. Pobijajući gornju tezu o postanku nove jugoslavenske države s Drugim zasjedanjem AVNOJ-a i predstavljajući kao da je ova država nastala »s prvim NOO-om«,[239] upada se kod takvog stanovišta u onu grešku, koju se želi pridati tezi o njenom postanku s Drugim zasjedanjem AVNOJ-a. Jer takvo stanovište (o postanku DFJ s osnutkom prvog NOO-a) nije u najmanju ruku oslobođeno statičnosti i nehistorijskoga gledanja na ovaj postepeni proces. Nema sumnje, da je već osnutak prvih narodnooslobodilačkih odbora (u jesen 1941.[240]) bio značajan događaj u državnopravnom pogledu, jer je ta činjenica već ukazivala dovoljno jasno kamo će se dalje kretati razvitak državnopravnog stanja u Jugoslaviji pod uvjetima tadašnjeg narodnooslobodilačkog rata. No osnutak prvih narodnooslobodilačkih odbora nipošto nije značio, a nije ni mogao da znači – i osnutak nove jugoslavenske države.

Prvi narodnooslobodilački odbori bili su tek početak jednog procesa, koji se razvijao s porastom Narodnooslobodilačke borbe, odnosno Narodne revolucije u Jugoslaviji. No taj proces došao je do svoje vrhunske točke istom onda, kada su se na Drugom zasjedanju AVNOJ-a formirali

[238] Ovaj naziv nove jugoslavenske države (skraćeno – DFJ) ne ističe se još na Drugom zasjedanju AVNOJ-a, a ni dugo poslije njega. U prvo vrijeme se nova država općenito naziva Jugoslavijom uz adjektivno isticanje njene demokratičnosti i federativnog uređenja, kako u aktima Drugog zasj. AVNOJ-a, tako na pr. i u aktima SNOS-a, kao na pr. u Deklaraciji »Slovenskega narodnega osvobodilnega sveta o uzpostavi Nacionalnega komiteta osvoboditve Slovenije«, u čl. I i II. i t. d. Novi naziv države (»Demokratska Federativna Jugoslavija« ističe se, međutim, u aktima Trećeg zasjedanja ZAVNOH-a (na pr. u Odluci o ZAVNOH-u kao najvišem organu »države Hrvatske kao ravnopravne federalne jedinice Demokratske Federativne Jugoslavije« od 9. maja 1944. i t. d.), u Odlukama SNOS-a od decembra iste godine (kao na pr. u Odluci »o narodni vladi Slovenije« od 5. maja 1945. i t. d.), a onda i u aktima Nacionalnog komiteta oslobođenja Jugoslavije kraiem 1944., kao na pr. u Odluci NKOJ-a »o organizaciji Državnog statističkog ureda Demokratske Federativne Jugoslavije« (od 14. decembra 1944.), u Odluci »o Službenom listu Demokratske Federativne Jugoslavije« (od 19. decembra 1944.) i t. d.

[239] Pobliže o tome vidjeti pored radova navedenih u primjedbi pod brojem 236. i raspravu »O postanku nove jugoslavenske države«, objavljenu u Zborniku »Nova Jugoslavija« izdanje Pravnog fakulteta u Zagrebu 1954. godine, str. 9. i d.; *Ivo Krbek*, Pravni komentar Sporazumu Tito-Šubašić, cit. izdanje od 1944., str. 6., zatim od istog autora Razvitak narodnih odbora kao osnovnih organa vlasti radnog naroda u cit. zborniku »Nova Jugoslavija«, str. 50; nadalje *Jovan Stefanović*, Ustavno pravo FNR Jugoslavije i komparativno, II. izdanje, Zagreb. 1954., I. knjiga, str. 174. i d., a napose *M. Pijade*, Dvadesetideveti novembra 1949., objavlj. u čas. »Arhiv za pravne i društvene nauke« za 1951., str. 511. i d. i dr.

[240] Kao što je to vidno izraženo na pr. u direktivnom članku *Eduarda Kardelja* »Narodnooslobodilački odbori moraju postati istinski privremeni nosioci narodne vlasti«, objavljenom u »Borbi« od 19. oktobra 1941., a napose u spomenutim t. zv. »Fočanskim propisima« od poč. 1942. godine i dr.

prvi legitimni organi nove državne vlasti za Jugoslaviju.[241] Tu se istom javlja nova država kao nepobitna činjenica.

Država je, uzevši općenito, organizacija klasne vlasti, a to znači sistem ili sveukupnost njenih organa povezanih međusobno jedinstvom klasne vlasti i hijerarhijskim odnosom tih organa. Prvi narodnooslobodilački odbori – iako i sami klica nove države – bili su još daleko, da budu već tada organizacija nove vlasti, odnosno da već 1941. predstavljaju sistem nove jugoslavenske političke vlasti. Oni su istina bili njezini organi, te su svojim širenjem očito najavljivali stvaranje nove države, ali država – to oni 1941. još nisu bili.

U tom procesu nastajanja nove državnosti, čiji su vidni znaci zaista bili prvi i naredni narodnooslobodilački odbori, u tom stvaranju nove jugoslavenske države prvi očitiji izraz novog, ali još uvijek nedograđenog sistema političke vlasti, predstavljalo je Prvo zasjedanje AVNOJ-a. Tu se naime AVNOJ javlja kao faktična vlada za novu Jugoslaviju, ali to faktično stanje dobiva svoju legalizaciju istom s Drugim zasjedanjem AVNOJ-a. Tad istom moglo se govoriti o novoj jugoslavenskoj državi.

Neosnovano je dakle objašnjavati postanak nove jugoslavenske države ukazivanjem na prve narodnooslobodilačke odbore, a jednako je krivo tražiti njen postanak u međunarodnom priznanju. To priznanje već i samo pretpostavlja novu državu kao gotovu činjenicu, dakle i ono dolazi post factum.

Ali spomenuta konstitutivnost Drugog zasjedanja AVNOJ-a ukazuje na dvostranost tog revolucionarnog nastajanja nove države: s jedne strane na rušenje stare, a s druge na istovremeno stvaranje nove državnosti. Baš u toj revolucionarnoj dvostranosti i leži konstitutivni karakter ove Odluke.

U ovoj Odluci nadalje izražen je i *privremeni karakter* AVNOJ-a kao vrhovnog organa državne vlasti Demokratske federativne Jugoslavije. Svojevremeno, prilikom diskusija o Privremenoj narodnoj skupštini, s opozicione strane pokušavalo se prikazati kao da isticanje privremenosti AVNOJ-a na njegovom Drugom zasjedanju znači kao da bi čitava izgradnja novog sistema vlasti, zajedno s AVNOJ-em, navodno imala privremeni karakter, t. j. bila ograničena samo »za vrijeme narodnooslobodilačke borbe«, kako se istaklo u ovoj AVNOJ-evoj Odluci. No već stilizacija odredbe čl. 2. ove Odluke pokazuje, da njeni redaktori nisu tako mislili, nego su time željeli naglasiti samo privremenost AVNOJ-a kao najvišeg organa nove državne vlasti i to – »za vrijeme narodnooslobodilačke borbe«. Očigledno je intencija redaktora ove odredbe bila ta, da će se poslije narodnooslobodilačke borbe imati donijeti odluka o tome, da li će

[241] Jer se istom s formiranjem najvišeg NOO-a, naime AVNOJ-a kao vrhovnog organa nove vlasti, može govoriti o cjelini, o organizaciji vlasti, koje su se osnovni elementi (njezini dijelovi, odnosno organi) dotle već razvijali izgradnjom NOO-a. Tad istom može se s punim osnovom govoriti o sistemu nove vlasti, a dotle tek o izgradnji, nedovršenoj izgradnji novog sistema u nastajanju.

AVNOJ i dalje ostati vrhovni organ nove državne vlasti ili će ga zamijeniti kakav drugi organ tog sistema vlasti.[242]

U spomenutoj AVNOJ-evoj Odluci pored ostaloga došao je do izražaja napose i *princip jedinstva vlasti.* Ovdje se naime AVNOJ proglasio za takvo najviše predstavničko tijelo, koje će u sebi ujedinjavati i zakonodavne i izvršne funkcije vlasti. AVNOJ dakle nije ni u času svog konstituiranja kao vrhovni organ državne vlasti imao obilježja parlamenta. U njemu nije bilo elemenata, koji bi odvajali legislativu od eksekutive. U istoj Odluci naročito je ukazano na *princip narodnog suvereniteta.* Pod time se mislilo na ozakonjenje vlasti širokih narodnih masa. Ovime se naglasila razlika između klasne suštine ukinutog sistema Kraljevine Jugoslavije s njenom isključivom državnom suverenošću i birokratskim centralizmom na čelu s neodgovornim, a svemoćnim monarhom, nasuprot narodnim masama Jugoslavije, kojima se time željelo naglasiti isključivo pravo na vlast. U ovoj se Odluci nadalje posebno istakao i *princip ravnopravnosti naroda Jugoslavije* time, što je naglašena potreba da nova jugoslavenska država bude uređena kao federacija.

Ova AVNOJ-eva Odluka prema tome pravno izražava osnovne elemente nove jugoslavenske državnosti, te joj se s osnovom priznaje *ustavni karakter.* U njoj je napose istaknuto ono, po čemu se novi jugoslavenski sistem vlasti ima bitno razlikovati od onog Kraljevine Jugoslavije: nasuprot pseudokonstitucionalnosti[243] i pseudoparlamentarizma[244] centrali-

[242] To se može zaključiti već iz samog tekstualnog pregleda AVNOJ-eve Odluke o njegovu konstituiranju kao vrhovnog organa nove vlasti u Jugoslaviji – »za vrijeme Narodnooslobodilačkog rata«.

[243] Manje za period Vidovdanskog Ustava, a više za vrijeme važenja Oktroiranog Ustava (od 3. septembra 1931.), može se govoriti o pseudokonstitucionalnosti u staroj Jugoslaviji. Za važenja Vidovdanskog Ustava »prerogative« t. zv. »prvog ustavnog faktora« (monarha) bile su pravno ograničene ustavnim utvrđenjem kompetencije Narodne skupštine, a napose normiranjem političke odgovornosti vlade Narodnoj skupštini (uporedo s onom prema kralju), a nadalje i normiranjem garancija demokratskih prava građana. No politička praksa ukidala je ipak sve vidnije ova ustavna ograničenja, te se faktično ipak pokazivalo, kako je monarh kao »prvi ustavni faktor« postajao sve više stvarno nadređen svima drugim organima vlasti u državi. Zakon o zaštiti države (od 3. avgusta 1921.) uostalom uvelike je derogirao spomenute ustavne garancije demokratskih prava građana (slobodu ličnosti, nepovredivost stana itd.).

Za vrijeme važenja Oktroiranog Ustava pored sve formalne ustavnosti ipak je – sad već mnogo očitije nego za Vidovdanskog Ustava vrhovni faktor vlasti bio vladar, ni kome odgovoran a svima nadređen. Stilizacija o demokratskim pravima građana i u samim stavovima tog oktroiranog Ustava bila je vidno stegnuta do praznih formulacija (»ukoliko zakon drukčije ne određuje« i slično). Napose treba istaknuti činjenicu, da su ostali na snazi i apsolutistički zakoni iz Šestojanuarskog režima.

[244] Pseudoparlamentarizam u staroj Jugoslaviji postojao je izrazito za važenja Oktroiranog Ustava (od 3. septembra 1931.), a o tome se moglo govoriti u mnogo manjoj mjeri za postojanja Vidovdanskog Ustava. Za važenja Vidovdanskog Ustava parlamentarizam se praktički počeo suzbijati s postepenim prevladivanjem faktične vlasti kraljeve nad Narodnom skupštinom, što je kasnije dovelo do toga, da je politička odgovornost vlade Skupštini (t. zv. vlada parlamentarne većine) postala tek ustavna formulacija, koja nije imala istinskog sadržaja, jer ju je prigušila odgovornost vlade prema kralju kao »prvom ustavnom faktoru«. Za Oktroiranog Ustava postojao je u Kraljevini Jugoslaviji parlamentarizam tek po formi, odnosno jer je postojalo

stičke Kraljevine Jugoslavije ova Odluka formulira konstituiranje nove jugoslavenske države »na demokratskoj osnovi i nacionalnoj ravnopravnosti«.

U organizacionom pogledu ova Odluka određuje osnovne linije o sastavu prvog vrhovnog organa vlasti Demokratske federativne Jugoslavije. Prema toj Odluci AVNOJ kao najviši organ nove državne vlasti sastoji se od plenuma, njegovog Predsjedništva i Nacionalnog komiteta oslobođenja Jugoslavije. Plenum je zapravo onaj forum, u kojemu se stiče vrhovna vlast u novoj državi. On delegira svoje članove za Predsjedništvo,[245] a ovo imenuje poseban vrhovni izvršni organ, Nacionalni komitet oslobođenja Jugoslavije, koji »ima sva obilježja narodne vlade«. No AVNOJ sačinjavaju ipak sva ova tri njegova dijela zajedno, ali je njegov Plenum najviši faktor vlasti, jer u sebi on ujedinjuje sve svoje članove i njemu su odgovorni i Predsjedništvo i Nacionalni komitet oslobođenja Jugoslavije.[246]

U pogledu odnosa između Plenuma i Predsjedništva a prema tome i Nacionalnog komiteta oslobođenja Jugoslavije posebni propis sadrži odredba čl. 4. ove Odluke, gdje se o tome kaže:

> »Predsjedništvo Antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Jugoslavije predstavnik je, u ime Vijeća, narodnog i državnog suvereniteta i vrši sve njegove funkcije, zakonodavne i izvršne, u vremenu između zasjedanja Vijeća, kome odgovara za svoj rad«.

Prema tome Predsjedništvo AVNOJ-a imalo je dakle vršiti sve funkcije vrhovnog organa državne vlasti – umjesto Plenuma, kada ovaj ne bude u mogućnosti da to (u međuzasjedanju) obavlja. No iako je Predsjedništvo otpravljalo (u međuzasjedanju) ove funkcije, ono ipak *nije bilo vrhovni organ državne vlasti.* Uglavnom stoga, što je bilo samo podređeno plenumu i što je valjanost njegovih akata bila uvjetovana s potrebom naknadnog odobrenja od strane Plenuma.[247]

2. Drugi je osnovni akt, koji je donijelo to Drugo zasjedanje AVNOJ-a njegova »*Odluka o oduzimanju prava zakonite vlade Jugoslavije* takozvanoj jugoslovenskoj vladi u inostranstvu i o zabrani povratka u zemlju

vrhovno predstavničko tijelo – čak dvodomno predstavništvo. Ali kako sama struktura tog predstavništva (napose Senata, koji je pretežnim dijelom bio sastavljen od delegata, očito zavisnih od vlade), tako i po samim ustavnim formulacijama nadležnosti Narodne skupštine (neodgovornost vlade prema Narodnoj skupštini, skučeno budetsko pravo, ograničena autonomija Skupštine), sve je to pokazivalo, da je u tom periodu Kraljevina Jugoslavija imala tek pseudoparlamentarizam. Uostalom i sam Ustav od 3. sept. 1931. u čl. 1 ne spominje više u nazivu države atribut parlamentarizma.

[245] Član 3 ove Odluke (»Prvo i Drugo zasedanje Antifašističkog veća narodnog oslobođenja Jugoslavije«, cit. izdanje, str. 224).

[246] Po čl. 7. ove Odluke »za svoj rad Nacionalni komitet odgovara Antifašističkom vijeću narodnog oslobođenja Jugoslavije« (cit., str. 225).

[247] Po čl. 4 »Predsjedništvo Antifašističkog veća narodnog oslobođenja Jugoslavije predstavnik je, u ime Veća, narodnog i državnog suvereniteta Jugoslavije i vrši sve njegove funkcije, zakonodavne i izvršne, *u vremenu između zasedanja Veća, kome odgovara za svoj rad*« (podcrtao pisac).

kralju Petru II. Karađorđeviću«. Tom odlukom AVNOJ je pravno regulirao pitanje oblika vladavine Demokratske federativne Jugoslavije.[248]

No formulacija, kojom je to u ovoj Odluci učinjeno, dala je kasnije povoda za protuslovna tumačenja njezinoga smisla i pravog značenja. Pojavilo se naime pitanje o tome – *kakav je stav zauzeo* AVNOJ *na svom Drugom zasjedanju o obliku vladavine?* Da li se AVNOJ time odlučio za republikanski oblik vladavine ili je to pitanje ostavio nerješeno, pa čak i zadržao – monarhijsko uređenje?

Na to pitanje odgovaralo se uglavnom na dva različita načina. Po jednome AVNOJ nije na ovom svom Zasjedanju ni riješio pitanje oblika vladavine, već je navodno i u novoj državi (poslije Drugog zasjedanja) i dalje ostala monarhija, makar u nekom specifičnom položaju s obzirom na svoje odnose prema novom sistemu vlasti. Po drugom stanovištu je AVNOJ na Drugom zasjedanju ukinuo monarhiju i ozakonio republikanski oblik vladavine. *Koje je od tih dvaju stanovišta osnovano?*

Prvo stanovište (o neukidanju monarhije spomenutom AVNOJ-evom Odlukom) oslanja se u prvome redu na sam *tekst odredbe čl. 2.* ove Odluke, koja naime glasi:

> »Kralju Petru II. Karađorđeviću zabranjuje se povratak u zemlju s tim da će pitanje kralja i monarhije riješiti sam narod svojom vlastitom voljom poslije oslobođenja čitave zemlje.«[249]

Ne može se osporiti, da ovakva stilizacija spomenute odredbe zaista daje izvjesnog osnova za takvo tumačenje. Prema ovoj formulaciji zaista se može pretpostaviti, da pitanje monarhije u novoj državi Drugo zasjedanje AVNOJ-a nije riješilo, jer da će o monarhiji i o kralju »riješiti sam narod svojom vlastitom voljom« i to nakon što bude oslobođena cijela država. Pitanje oblika vladavine imalo bi prema tome biti ostavljeno in suspenso do konačnog i potpunog oslobođenja. Za takvo tumačenje govorili su međutim još i neki drugi događaji, na koje tu ukazujemo.

Ovdje treba naročito ukazati i na *Sporazum Tito–Šubašić*, kojim su u dva navrata 1944. regulirani tadašnji državnopravni problemi nove Jugoslavije, napose ovo pitanje oblika vladavine. Gleda li se naime na ta dva akta ovog Sporazuma nezavisno i odvojeno od svega, što im je prethodilo i što je taj Sporazum uvjetovalo,[250] onda se zaista može doći do gornjeg tumačenja o tome – kao da je AVNOJ na svom Drugom zasjedanju ipak zadržao monarhiju u Demokratskoj federativnoj Jugoslaviji, makar i pod nekim posebnim uvjetima. Ovo utoliko više, što bi se za takvo tumačenje – polazeći istim putem – moglo naći izvjesnog osnova i u samom tekstu Deklaracije o proglašenju Federativne narodne republike Jugoslavije, koju je 29. novembra 1945. objavila Ustavotvorna skupština nove

[248] Taj naziv nove Jugoslavenske države (vidi primjedbu broj 238) izmijenjen je Deklaracijom o proglašenju FNRJ od 29. novembra 1945. godine.

[249] »Prvo i Drugo zasedanje ...«, cit. izdanje, str. 226.

[250] Tekst ovog Sporazuma vidjeti u Zborniku zakona, uredaba i naredaba Službenog lista Federalne Hrvatske, sv. II, za 1945., str. 140. i 141.

države kao svoj prvi akt.[251] No da li ovi akti daju stvarnog osnova za takvo tumačenje?

Sporazum Tito–Šubašić u svom prvom aktu, koji je formuliran na Visu 16. juna 1944. godine,[252] sadrži, naime, ovu konstataciju:

> »Nacionalni komitet oslobođenja Jugoslavije smatra, da u ovom trenutku nije potrebno isticati i zaoštravati pitanje kralja i monarhije, jer ono danas ne predstavl a smetnju za suradnju između Nacionalnog komiteta oslobođenja Jugoslavije i vlade g. dr. Šubašića, pošto je s obje strane prihvaćeno da će konačno rješenje državnog uređenja donijeti narod poslije oslobođenja cijele zemlje ...«

Ustvari, ovdje se ponavlja slična formulacija, koja je sadržana i u spomenutoj odredbi t. 2. AVNOJ-eve Odluke, koja je to najprije regulirala. Time bi se dakle još više utvrdila osnovanost navedenog tumačenja o zadržanju monarhije i u sklopu DFJ. Konkretnije nešto govori o monarhiji u Jugoslaviji drugi akt ovog Sporazuma (sklopljen u Beogradu, 1. novembra 1944.), a on o tome sadrži slijedeće:

> »... Pošto je Jugoslavija priznata u društvu Ujedinjenih naroda u svom starom obliku i kao takva funkcionira, mi ćemo tako našu zemlju predstavljati i nadalje pred vanjskim svijetom i u svim aktima vanjske politike, dok naša državna zajednica, buduća demokratska federativna Jugoslavija, ne dobije, slobodnom odlukom naroda, svoj definitivni oblik vladavine.
>
> Do toga časa, da bi se izbjeglo svako moguće zaoštravanje odnosa u zemlji, sporazumjeli smo se da kralj Petar II. ne ulazi u zemlju dok narodi o tome ne donesu svoju odluku, a u njegovoj odsutnosti kraljevsku vlast da vrši Kraljevsko namjesništvo.
>
> Kraljevsko namjesništvo postavlja se ustavnim aktom kralja, na prijedlog Kraljevske vlade, a po sporazumu Predsjednika Nacionalnog komiteta oslobođenja Jugoslavije Maršala Josipa Broza-Tita sa Predsjednikom Kraljevske vlade drom Ivanom Šubašićem. Kraljevsko namjesništvo polaže zakletvu kralju, a vlada polaže zakletvu narodu ...«[253]

Radi točnije ocjene našeg pitanja o obliku vladavine u DFJ (poslije Drugog zasjedanja AVNOJ-a) potrebno je da se ovom prilikom ukaže i na neke dalje državnopravne akte, koji su slijedili iza spomenutog Sporazuma. U vezi s drugim aktom ovog Sporazuma bivši kralj Petar II. donio je 29. januara 1945. *Odluku pod pov. brojem 54*, u kojoj se ističe:

> »Želeći dati izražaja Našoj odluci da narodi Jugoslavije slobodno i preko demokratski izabrane Ustavotvorne skupštine izraze svoju suvcrenu volju o konačnom uređenju države, odlučili smo da našu Kraljevsku vlast, do odluke Ustavotvorne skupštine, prenesemo na Kraljevsko Namjesništvo.
>
> Ovu Našu želju saopćili smo Našoj Kraljevskoj vladi i Kraljevska vlada ju je u cijelosti odobrila.«[254]

[251] Ukazujući na ovu Deklaraciju (od 29. novembra 1945.) smatralo se (iako to mišljenje nije u literaturi razrađeno), da je istom ona u pogledu oblika vladavine nove jugoslavenske države imala konstitutivni državnopravni karakter, odnosno da je istom s tim aktom Ustavotvorne skupštine u novoj Jugoslaviji ukinuta monarhija i da ona u tom pogledu dakle ne bi imala deklaratoran pravni učinak.

[252] Pobliže o uzrocima i značenju ovog Sporazuma vidjeti Titov referat na V. kongresu KPJ (»V. kongres KPJ«, cit. izdanje, str. 134. i d).

[253] Zbornik zakona, uredaba i naredaba Službenog lista Federalne Hrvatske, cit. izd., sv. II. str. 141.

[254] Isti Zbornik, str. 141.

Nakon ove Odluke bivši kralje Petar II. posebnim je *Ukazom 2. marta 1945.* imenovao Kraljevsko namjesništvo, sastavljeno od tri člana.[255] Ovo Kraljevsko namjesništvo položilo je malo zatim zakletvu – bivšem kralju Petru II., ali istovremeno i narodu – i to pred Predsjedništvom AVNOJ-a u Beogradu.[256] Tako je u sistem vlasti Demokratske federativne Jugoslavije uveden – na osnovu Sporazuma Tito–Šubašić – jedan novi, osobiti organ vlasti, Kraljevsko namjesništvo i to sa zadacima, koje je odredio spomenuti Sporazum, kao njegov isključivi pravni osnov.

Sve te navedene činjenice mogu dakle proizvesti dojam kao da se na Drugom zasjedanju AVNOJ-a nije raskrstilo s monarhijom, odnosno da je pitanje oblika vladavine ostalo i dalje otvoreno i – što je najzad samo konsekvencija toga stava, da je i na Drugom zasjedanju AVNOJ-a i dalje, makar i tacite samo, zadržan monarhijski oblik vladavine u pogledu Jugoslavije. Bez obzira na paradoksalnost, koju pokazuje čitav tok Drugog zasjedanja AVNOJ-a i takvog pretpostavljanja (o nerješenju oblika vladavine za novu državu, odnosno zadržanju monarhije), naprijed navedene činjenice pružaju svakako izvjesnu mogućnost za takvu dedukciju. Ako sam AVNOJ kaže da će pitanje »kralja i monarhije« riješiti narod »poslije oslobođenja čitave zemlje«, nadalje ako se u dvjema aktima Sporazuma Tito–Šubašić naglašuje postojanje neke »kraljevske vlasti«, koju bivši kralj Petar II. prenosi posebnom Odlukom na »Kraljevsko namjesništvo« i dapače on posebnim Ukazom imenuje to Namjesništvo, kakvo drugo tumačenje preostaje onomu, tko ne želi sagledati čitav kompleks tadašnjeg razvitka nove jugoslavenske državnosti?

K tome još treba dodati i činjenicu, da je i Predsjedništvo AVNOJ-a 7. marta 1945. donijelo »Zakon o ukidanju člana 5., 6., 7. i 8. Odluke o vrhovnom zakonodavnom i izvršnom narodnom predstavničkom tijelu Jugoslavije i Nacionalnom komitetu oslobođenja Jugoslavije ...«,[257] koji glasi:

[255] Kraljevsko namjesništvo je istina postavio bivši kralj spomenutim Ukazom, ali iako se u tom Ukazu to ne ističe, treba istaći, da je do tog imenovanja došlo »po sporazumu Predsjednika Nacionalnog komiteta oslobođenja Jugoslavije sa Predsjednikom Kraljevske vlade ...« kako se izričito kaže u drugom aktu Sporazuma Tito-Šubašić (od 1. novembra 1944.). Prema tome ovo imenovanje Kraljevskog namjesništva putem tog Ukaza je tek po svojoj formi samo akt bivšeg kralja, a po svom stvarnom izvoru je to pretežnim dijelom akt AVNOJ-a, odnosno NKOJ-a jer je NKOJ dao na to kralievo imenovanje svoj pristanak. Uostalom, o tome donekle govori i činjenica, da je kralj na Kraljevsko namjesništvo prenio svoju »Kraljevsku vlast« još 29. januara 1945. spomenutim Ukazom.

[256] Kako je prema vjerodostojnom izvoru i učinjeno prilikom polaganja zakletve Kraljevskog namjesništva.

[257] Treba ovdje napose istaći, da je od državnopravnih akata s Drugog zasjedanja AVNOJ-a povodom Sporazuma Tito-Šubašić izmijenjeno samo ono, što je normirao spomenuti Zakon. Ova izmjena nastala je u vezi sa tim Sporazumom, a bila je nužna zato, što umjesto NKOJ-a nastaje Privremena narodna vlada DFJ, te su prema tome odredbe Drugog zasjedanja AVNOJ-a izgubile svoju vrijednost već tim faktom. Ali ovaj Zakon ujedno potvrđuje još jednu u državnopravnom pogledu značajniju činjenicu, naime – da su i poslije Sporazuma Tito-Šubašić i dalje (osim ovih sada ukinutih propisa o NKOJ-u) ostale i dalje na snazi sve odredbe, koje je AVNOJ donio na svom Dru-

»... Član 1.

Ukida se član 5., 6., 7. i 8. Odluke o vrhovnom zakonodavnom i izvršnom predstavničkom tijelu Jugoslavije i Nacionalnom komitetu oslobođenja Jugoslavije kao privremenim organima vrhovne narodne vlasti u Jugoslaviji za vrijeme narodnooslobodilačkog rata, koji se odnose na Nacionalni komitet oslobođenja Jugoslavije, kao na najviši izvršni i naredbodavni organ narodne vlasti u Jugoslaviji, preko kojeg Antifašističko vijeće narodnog oslobođenja ostvaruje svoju izvršnu funkciju ...«[258]

Istovremeno Predsjedništvo AVNOJ-a donijelo je i Zakon o raspuštanju Nacionalnog komiteta oslobođenja Jugoslavije pozivajući se na odredbe ovog, naprijed spomenutog Zakona, kojim su izmjenjene citirane odredbe,[259] donesene na Drugom zasjedanju AVNOJ-a.[260] Ti su akti dakle u vezi s utanačenjima sadržanim u Sporazumu Tito–Šubašić, te bi se i za njih moglo pretpostaviti da potkrijepljuju prednje stanovište o tome, da na Drugom zasjedanju AVNOJ-a još nije bilo riješeno pitanje oblika vladavine nove jugoslavenske države.

Napokon se može u prilog toga stanovišta ukazivati i na prvi akt Ustavotvorne skupštine FNRJ, odnosno na *Deklaraciju o proglašenju Federativne narodne republike Jugoslavije* od 29. novembra 1945., koja glasi:

... I. Demokratska Federativna Jugoslavija proglašuje se narodnom republikom pod imenom Federativna narodna republika Jugoslavije.

Federativna narodna republika Jugoslavija je savezna država republikanskog oblika, zajednica ravnopravnih naroda, koji su slobodno izrazili svoju volju da ostanu ujedinjeni u Jugoslaviji.

II. Sa ovom odlukom konačno se u ime svih naroda Jugoslavije ukida monarhija u Jugoslaviji, a Petar II. Karađorđević s celom dinastijom Karađorđevića lišava se svih prava, koja su njemu i dinastiji Karađorđevića pripadala«.

Nema sumnje, da gornje stanovište (o ostavljanju otvorenim pitanja monarhije u DFJ) ima prema tome izvjesnih uporišta, iz kojih se jednostranim tumačenjem može izvoditi spomenuti već zaključak. Njega međutim opovrgavaju mnoge činjenice, o kojima govorimo u narednom izlaganju.

Drugo stanovište o obliku vladavine u DFJ ne mimoilazi gore navedene činjenice, ali na njih gleda u njihovoj međusobnoj zavisnosti i njihovoj povezanosti sa sveukupnim državnopravnim razvojem nove Jugoslavije.

Prvi argument za ovu tezu (o uvođenju republikanskog oblika vladavine u DFJ sa Drugim zasjedanjem AVNOJ-a) je već činjenica, da je na vrhu organizacije vlasti DFJ stajalo predstavničko tijelo. Već to prema

gom zasjedanju. I to dakle upućuje na zaključak, da uvođenje »kraljevske vlasti« u Demokratsku Federativnu Jugoslaviju, kao i obrazovanje Kraljevskog namjesništva nije izmijenilo ništa u suštini državnopravnog sistema, kako je on sankcioniran na Drugom zasj. AVNOJ-a.

[258] Vidjeti Zbornik zakona, uredaba i naredaba za Federalnu Hrvatsku, cit. izdanje, str. 142. i 143.

[259] NKOJ raspušten je po ovom Zakonu istom pošto je imenovana Privremena narodna vlada DFJ – kako se to vidi iz teksta ovog Zakona (odnosno njegova uvodnog obrazloženja).

[260] Vidjeti: Zbornik zakona, uredaba i naredaba Federalne Hrvatske. cit. izdanje, sv. II. za 1945., str. 142.

ovom stanovištu, isključuje osnovanost pretpostavke o mogućnosti monarhije u DFJ, kojoj je na čelu AVNOJ kao njen najviši organ vlasti.

Ovu konstataciju ne umanjuje ni spomenuta odredba čl. 2 AVNOJ-eve Odluke o zabrani povratka b. kralju u zemlju, prema kojoj će »pitanje kralja i monarhije riješiti sam narod ...« poslije konačnog oslobođenja zemlje. Toj se odredbi ne može pripisivati drugo značenje, do li to da je AVNOJ time želio naglasiti kako će se poslije svršetka narodnooslobodilačkog rata odlukom naroda konačno riješiti ovo pitanje, koje je međutim već na Drugom zasjedanju dobilo svoju, istina privremenu odluku s uvođenjem republikanskog oblika vladavine.

Spomenuta AVNOJ-eva odredba čl. 2. cit. Odluke nije značila dakle suspenziju rješenja oblika vladavine, nego podcrtavanje prava naroda da on po svršetku rata odluči *konačno* o tome. Privremeno, t. j. dok traje narodnooslobodilački rat ovo je pitanje rješeno uvođenjem republikanskog oblika vladavine. Tome protivno tumačenje spomenute odredbe čl. 2. ove AVNOJ-eve Odluke (da monarhija time nije uklonjena iz Jugoslavije) stoji u oštroj suprotnosti i sa jasnom osudom monarhije, kako je to izraženo u AVNOJ-evoj Deklaraciji, pa i samoj toj Odluci, iz čijeg se teksta isjeca jedino odredba čl. 2, te joj se pripisuje gornje značenje, sasvim protivno svemu onomu, što je AVNOJ na Drugom zasjedanju istakao i ustanovio za monarhiju kao potpuno nepodesan oblik vladavine u novoj jugoslavenskoj državi.

Deklaracija o proglašenju FNRJ od 29. novembra 1945. nije prema tome ni imala, a niti je mogla imati kakav konstitutivni karakter, jer njom nije (istom 29. novembra 1945.) u Jugoslaviju uvedena republika, već je ona ostvarena u novoj jugoslavenskoj državi već s Drugim zasjedanjem AVNOJ-a. Ovo potvrđuje temeljita analiza državnopravnih akata Drugog zasjedanja AVNOJ-a, napose spomenuta njegova Deklaracija i Odluka o oduzimanju prava zakonite vlade emigrantskoj kraljevskoj vladi, zatim činjenica da je od tada u DFJ vrhovni organ vlasti AVNOJ kao predstavničko tijelo, koje akta vlasti vrši kolegijalno, a napokon i sam kontekst ove Deklaracije od 29. novembra 1945. godine. U njoj se istina proglašuje republika u Jugoslaviji, ali to još ne znači da se ona istom tada (29. novembra 1945.) ovdje i tek uvela. Akt konstituiranja jednog državnopravnog stanja[261] i akt proglašenja toga stanja ne moraju uvijek padati u isto vrijeme. Ako ima osnovanih razloga, tad se ova dva akta mogu vremenski i razlučiti. Ovdje se u pogledu oblika vladavine nove jugoslavenske države to i desilo. Republikanski oblik vladavine konstituiran je na Drugom zasjedanju AVNOJ-a (29. novembra 1943.) zajedno s osnutkom same države, sa završnom izgradnjom njene tadašnje osnovne konstruk-

[261] Kraljevsko namiesništvo vršilo je funkcije vlasti na osnovu Sporazuma Tito -Šubašić (od 1. novembra 1944.), i to uglavnom funkcije reprezentacije Jugoslavije pred inostranstvom i sve one s tim u vezi (diplomatska domaća i strana predstavništva), dakle djelimično poslove vanjske funkcije nove države, a od unutrašnje funkcije ono je vršilo samo jednu – imenovanje Privremene narodne vlade DFJ.

cije,[262] dok je proklamacija toga stanja izvršena istom dvije godine kasnije, i to s ovom Deklaracijom o proglašenju FNRJ (29. novembra 1945.) S Drugim zasjedanjem AVNOJ-a uvedena je dakle republika u Jugoslaviju, ali zavisno od toga, da li će ovaj oblik vladavine (kako to kaže i odredba čl. 2. AVNOJ-eve Odluke o oduzimanju prava zakonite vlade emigrantskoj vladi, od 29. novembra 1943.) po oslobođenju cijele zemlje narod i odobriti. Zato je AVNOJ-eva odluka o republikanskom obliku vladavine (iz 1943.) imala samo privremeni karakter, dok je Ustavotvorna skupština FNRJ ovo pitanje konačno riješila spomenutom Deklaracijom od 29. novembra 1945. godine.[263]

No ipak izvjesne poteškoće pri toj konstataciji predstavlja ono, što je o kraljevskoj vlasti regulirano spomenutim Sporazumom Tito–Šubašić. S pravom se naime može postaviti pitanje: ako je s Drugim zasjedanjem AVNOJ-a u DFJ zaista uvedena republika, ako je dakle nova jugoslavenska država od svog osnutka na Drugom zasjedanju AVNOJ-a imala republikanski oblik vladavine, *kako treba tumačiti uvođenje Kraljevskog namjesništva* u tu republiku i *kakav sadržaj je imala kraljevska vlast*, o kojoj govore državnopravni akti, koji su s tim bili u vezi?

Značaj Sporazuma Tito–Šubašić[264] sastojao se prvenstveno u činjenici, da su time bili stvoreni uvjeti za likvidaciju dotadašnjeg dualiteta u predstavljanju Jugoslavije prema inostranstvu. Ovdje je od značaja činjenica da je kroz taj akt i sama bivša vlada tada već nestale Kraljevine Jugoslavije priznala državnopravne promjene, nastale u Jugoslaviji za vrijeme Drugog svjetskog rata.[265] Nema sumnje, da je s tim Sporazumom pri-

[262] Samo konstituiranje AVNOJ-a za vrhovni organ državne vlasti nove Jugoslavije ukazuje na osnovanost ovog zaključka. Državnopravni konstitutivni akti Drugog zasj. AVNOJ-a izražavaju radikalnu promjenu državnopravnog stanja time, što se konstituira nova država, u kojoj monarh nije nikakav (a najmanje vrhovni) organ vlasti. Osim toga u toj organizaciji nove državne vlasti Jugoslavije na njenu vrhu stoji AVNOJ, dakle predstavničko tijelo, koje je najviše i koje već s obzirom na jasno izraženi svoj najviši položaj u novom državnom aparatu ne dopušta nikakve komparacije (s monarhom), a niti još manje kakvé nadređenosti (nasuprot kralju). Uporedo s time – taj najviši organ nove državne vlasti otpravlja svoje funkcije kolegijalno, dakle dijametralno suprotno monarhijskom monističkom sistemu vlasti u bivšoj Kraljevini Jugoslaviji.

[263] Dovoljno je letimice razgledati sadržaj Deklaracije AVNOJ-a s njegova Drugog zasjedanja, da se dođe do zaključka kako to predstavničko tijelo na samo da nije htjelo zadržati monarhiju, nego je otvoreno osuđuje zbog kolaboracije s neprijateljima i kao takvu odbacuje. To govori i cijela AVNOJ-eva Odluka o zabrani povratka u zemlju bivšem kralju.

[264] Pobliže o tome vidjeti spomenutu već raspravu prof. *Ive Krbeka*, na čiju teoretsku analizu treba ukazati posebno s obzirom na vrijeme, kada je ona pisana (1944. godine).

[265] U smislu ovog Sporazuma (drugog njegova akta, od 1. novembra 1944.) vlada dra Ivana Šubašića donijela je neposredno zatim posebnu Deklaraciju, u kojoj se uz ostalo istaklo ovo:

»... Vlada priznaje privremenu upravu, koju je postavilo Antifašističko vijeće i Nacionalni komitet oslobođenja Jugoslavije kao potrebu održanja unutrašnjeg mira i reda i narodne pomoći borcima oslobodilačke vojske, dok se ne obrazuje jedinstveno predstavništvo zemlje ...

... Vlada poziva sav naš narod, da se okupi u ujedinjenom borbenom frontu pod vodstvom maršala Tita, kako bi postigao što skorije izvojevanje pobjede nad neprija-

znata i od strane Nacionalnog komiteta oslobođenja Jugoslavije izvjesna koncesija, jer joj se priznao legitimitet djelovanja pro futuro pod uvjetom da se vrši u okviru ovog Sporazuma i u skladu s interesima Narodno oslobodilačkog pokreta.[266] No od presudne važnosti pri tome ipak je nedvojbeno činjenica, da ovim Sporazumom nije izmjenjena suština državnopravnog stanja u Jugoslaviji, kako je to formulirano u aktima ovog Drugog zasjedanja AVNOJ-a. Najzad nije nipošto izmjenjena ni AVNOJ-eva Odluka o oduzimanju legitimnosti emigrantskoj vladi, niti je ma kako umanjen državnopravni položaj AVNOJ-a i Nacionalnog komiteta oslobođenja Jugoslavije kao novih vrhovnih organa u DFJ.[267]

Temeljitija analiza državnopravnog razvitka Demokratske federativne Jugoslavije (od Drugog zasjedanja AVNOJ-a sve do Ustavotvorne skupštine) pokazuje napose, da ni sa tim Sporazumom, ni s kreiranjem Kraljevskog namjesništva nije u Jugoslaviju uvedeno nikakvo »dvovlašće«, odnosno da pored vlasti na čelu s AVNOJ-em i Nacionalnim komitetom oslobođenja Jugoslavije nije tim aktima u DFJ stvarno uspostavljena kraljevska vlast u starom, monarhijskom smislu, makar da se u spomenutim aktima i govori o »kraljevskoj vlasti«. Ovdje je riječ o jednom specifičnom državnopravnom stanju, koje iziskuje svoje podrobnije objašnjenje. Ovo pobliže osvjetljava sam način kojim je došlo do spomenutih akata (Sporazuma i dvaju akata bivšeg kralja Petra II.), a napose analiza time stvorenog državnopravnog stanja.

Do Sporazuma Tito–Šubašić došlo je ne iz unutrašnje političkih potreba (kojih za to nije ni bilo), nego s obzirom na vanjskopolitičko stanje, u kojemu se tada nalazila Jugoslavija prema savezničkim velesilama. Taj akt bio je izraz političke nužde, kada se moralo urediti međunarodnopravni položaj Jugoslavije, makar i s izvjesnim koncesijama prema bivšoj kraljevskoj vladi u emigraciji.

> »Mi smo – kazao je o tome maršal Tito u svom političkom referatu na V. kongresu KPJ – *morali pristati na ovaj sporazum na uporan zahtjev zapadnih* saveznika. Oni su nam htjeli svom svojom silom ponovo nametnuti kralja, dakle staru diskreditiranu monarhiju, a s njom i sav onaj balast oko njega, to jest

teljem i pristupio mirnom i plodnom radu na obnovi zemlje. Vlada će usredotočiti sve svoje snage na izrađivanju unutrašnjeg mira buduće demokratske i federativne Jugoslavije, organizovane slobodnom voljom jugoslavenskih naroda ...«

[266] Jer prema aktima Drugog zasj. AVNOJ-a kraljevska vlada u emigraciji ima (od Drugog zasjedanja AVNOJ-a) karakter ilegitimnog tijela, pošto je od 29. novembra 1943. NKOJ postao jedina legitimna vlada za Jugoslaviju. Ali Sporazumom Tito-Šubašić ta dotle ilegitimna kraljevska vlada dobiva ipak od strane AVNOJ-a pristanak na vršenje nekih akata vlasti (drugim aktom Sporazuma Tito-Šubašić), te se prema tome s obzirom na taj njezin ograničeni djelokrug (u smislu odobrenja prema Sporazumu Tito-Šubašić) na nju više ne odnosi odluka Drugog zasj. AVNOJ-a, jer ona otada ima pristanak AVNOJ-a i NKOJ-a u okviru Sporazuma Tito-Šubašić.

[267] Vidjeti: drugi akt Sporazuma Tito-Šubašić od 1. novembra 1944 (»Pošto je Jugoslavija priznata u društvu Ujedinjenih naroda u svom starom obliku i kao takva funkcionira, mi ćemo tako našu zemlju predstavljati i nadalje pred vanjskim svijetom i u svim aktima vanjske politike, dok naša državna zajednica, buduća demokratska federativna Jugoslavija, ne dobije slobodnom odlukom naroda svoj definitivni oblik vladavine ...«)

najgore reakcionare. Kralj bi bio neka vrsta trojanskog konja, preko koga bi se polako vraćalo na staro, a u najboljem slučaju narod bi ponovo morao da se lati oružja i izvojuje ono, što je već jedanput imao. Prema tome mi smo se riješili na taj sporazum zbog toga, što smo poznavali svoju snagu, što smo znali, da je ogromna većina naroda uz nas i da će nas on uvijek podržavati, kad to zatreba. Osim toga mi smo imali takvu oružanu silu, o čijoj snazi naši protivnici nisu mogli ni slutiti, a kralj i njegova vlada nisu imali ništa, jer je Draža Mihajlović bio ne samo diskreditiran kao saradnik okupatora, već i razbijen od naših jedinica. Prema tome, mi nismo imali čega da se bojimo, i mi smo pristali na taj sporazum, koji nije mogao ništa naškoditi, već samo koristiti – ako se bude pravilno radilo. A tako se kasnije i dogodilo ...«[268]

Tvrdnja, da u Demokratsku federativnu Jugoslaviju ovim Sporazumom i kasnijim Kraljevskim namjesništvom zaista nije uvedeno nikakvo *dvovlašće*, proizlazi napose iz niza činjenica.

Prvo – ni u času sklapanja ovog Sporazuma, a ni kasnije, napose u vrijeme »prijenosa kraljevske vlasti« na Kraljevsko namjesništvo, nije niti de facto, a niti de jure više postojala kraljevska vlast za Jugoslaviju, jer je s Drugim zasjedanjem AVNOJ-a ozakonjeno dotadašnje revolucionarno rušenje sistema vlasti Kraljevine Jugoslavije, te u samoj Jugoslaviji više nije (u to vrijeme) ni bilo nikakvih organa te stare, već ukinute vlasti Kraljevine Jugoslavije, tek su još s obzirom na neprekinuti vanjski državnopravni kontinuitet ostali u međudržavnim odnosima izvjesni ostaci tog starog državnopravnog stanja posredstvom djelovanja kraljevske vlade u emigraciji;

Drugo – bivši kralj Petar II. svojom Odlukom pod pov. broj 54. od 29. januara 1945. (t. j. o prenosu kraljevske vlasti na Kraljevsko namjesništvo – s obzirom na Sporazum Tito–Šubašić) de facto na Kraljevsko namjesništvo nije prenio nikakvih stvarnih elemenata te kraljevske vlasti, jer nje u to vrijeme ni de facto ni de jure više nije ni bilo. Bivši kralj Petar II. nije tim aktom prenio na Namjesništvo nekadanja ovlaštenja kralja kao organa državne vlasti u smislu Oktroiranog Ustava Kraljevine Jugoslavije, jer je ona konačno s Drugim zasjedanjem AVNOJ-a i de jure prestala postojati.[269] No on je ipak na to Kraljevsko namjesništvo prenio nešto od kraljevske vlasti, to je nesumnjivo, ali to su bili tek ilegitimni ostaci tada već prestale kraljevske vlasti, koji su se zadržali na području vanjske funkcije države u vezi sa spomenutim vanjskim kontinuitetom Jugoslavije.

Na Drugom zasjedanju AVNOJ-a konstituirana nova jugoslavenska država, Demokratska federativna Jugoslavija, još u to vrijeme nije bila izričito i pravno međunarodno priznata. Još uvijek je Jugoslaviju pred inostranstvom predstavljala kraljevska vlada u emigraciji i kralj. Oni su to vršili do Drugog zasjedanja AVNOJ-a legitimno, a poslije njega ilegitimno, jer je od Drugog zasjedanja legitimni predstavnik suvereniteta

[268] Vidjeti: »V. kongres KPJ«, cit. izdanje, str. 139.

[269] Po kojemu je kralj bio vrhovni organ državne vlasti, u čijim su se rukama usredotočavale sve njezine funkcije, a on sam bio svima organima te vlasti nadređen, i nije za to nikome bio odgovoran (prema odredbama čl. 25–28. Ustava od 3. septembra 1931., zatim napose prema čl. 29–34 istog Ustava).

Jugoslavije bio samo AVNOJ. No emigrantska kraljevska vlada održavala je diplomatske odnose s inostranstvom i nakon Drugog zasjedanja AVNOJ-a, a to je dovodilo do štetnih posljedica za Jugoslaviju. Poslije Drugog zasjedanja AVNOJ-a stvoren je dakle u pogledu međunarodnog položaja Jugoslavije izvjestan duplicitet, jer je zemlju predstavljao legitimno AVNOJ, odnosno Nacionalni komitet oslobođenja Jugoslavije, a ilegitimno – bivša vlada u emigraciji. Tu svoju ilegitimnu već funkciju, odnosno ostatke svoje nekadašnje kraljevske vlasti prenio je bivši kralj Petar II. – spomenutom Odlukom (29. januara 1945.) na Kraljevsko namjesništvo, i ništa više.

Na području sveukupnoga prava važi načelo, da nitko ne može na drugoga prenijeti više prava, nego li ga sam ima. To vrijedi i u ovom slučaju prenosa »kraljevske vlasti« na Kraljevsko namjesništvo. Drugo zasjedanje AVNOJ-a ozakonilo je konstituiranje nove jugoslavenske države, DFJ. Istovremeno to je značilo i negaciju, rušenje stare države, Kraljevine Jugoslavije u svima njenim ostacima. Kralj Petar II. bio je organ vlasti u toj staroj, s Drugim zasjedanjem AVNOJ-a već prestaloj državi. On dakle nije bio nikakav organ vlasti u Demokratskoj federativnoj Jugoslaviji, te u pogledu nje on nije imao nikakvih ovlaštenja na funkcije vlasti. Prema tome on ih nije dakle ni mogao nikome predati, odnosno na drugoga prenijeti. Odavde slijedi, da spomenutim prenosom »kraljevske vlasti« nije u Demokratsku federativnu Jugoslaviju dakle uvedeno nikakvo »dvovlašće«.

Kraljevsko namjesništvo je međutim ipak vršilo t. zv. vanjske funkcije države, a od unutarnjih – ono je imenovalo Privremenu narodnu vladu na čelu s maršalom Titom. No ovlaštenje za to očito ono nije dobilo sa spomenutim prenosom »kraljevske vlasti«, već je pravo na te akte ono de facto izvodilo iz ovlaštenja, koja mu je za to davao AVNOJ. Uostalom, i samo Kraljevsko namjesništvo imenovao je bivši kralj Petar II. spomenutim Ukazom (od 2. marta 1945.) istom nakon što je na to pristao AVNOJ. On je zaključujući prema tadašnjem državnopravnom stanju bio ipak najviši faktor, koji je o tome imao konačno odlučiti. A tako je bilo i sa svim kasnijim aktima ovoga Kraljevskog namjesništva za čitavog njegovog trajanja i djelovanja (do 29. novembra 1945.).

Sam osnutak Kraljevskog namjesništva nije izazvao nikakve bitne izmjene u suštini tadašnje vlasti Demokratske federativne Jugoslavije. Kreiran je, istina, ovaj specifičan organ vlasti i to čak na samim njenim vrhovima, ali u njenoj biti nije se ipak time ništa izmijenilo. I dalje je ta vlast ostala intaktna kao i dotle, AVNOJ je i dalje ostao najviši organ te vlasti, a Privremena narodna vlada, formirana namjesto Nacionalnog komiteta oslobođenja Jugoslavije, bila je u potpunosti zavisna i podređena prema AVNOJ-u, odnosno prema kasnijoj Privremenoj narodnoj skupštini.

Kraljevsko namjesništvo u DFJ nije naime bilo istovjetno sa Namjesništvom u Kraljevini Jugoslaviji niti po svom porijeklu, niti po svojim funkcijama, a ni po svome mjestu u sistemu nove jugoslavenske državne

vlasti.[270] Naročito treba naglasiti kao neospornu činjenicu, da to Kraljevsko namjesništvo nije nipošto, ni u kom pogledu bilo nadređeno ni AVNOJ-u, a ni Privremenoj narodnoj skupštini, niti je ono prema tim vrhovnim organima vlasti bilo čak i u paralelnom nekom odnosu.[271]

Na prvi pogled osjeća se izvjesna suprotnost između Kraljevskog namjesništva i AVNOJ-a, odnosno spomenute »kraljevske vlasti« (a tu zaista treba staviti pod navodne znakove) i novog jugoslavenskog sistema na čelu s AVNOJ-em, odnosno s kasnijom Privremenom narodnom skupštinom. Kraljevsko namjesništvo je nominalno imalo karakter organa vlasti, jer su mu (i Sporazumom Tito–Šubašić) stavljene u dužnost izvjesne funkcije vlasti. Njemu nasuprot, ako ne baš izričito, a ono stvarno, stajala je nova državna vlast na čelu s AVNOJ-em i Nacionalnim komitetom oslobođenja Jugoslavije. Postojala je dakle neka suprotnost između tog nominalnog i stvarnog državnopravnog stanja u Demokratskoj federativnoj Jugoslaviji, suprotnost između jednog, po nazivu barem monarhijskog i drugog, po svojoj suštini republikanskog stanja, suprotnost između nominalnog i stvarnog stanja.

No ta je suprotnost ipak bila tek prividna, nje stvarno nije bilo. Jer iz naprijed izloženoga vidi se, da Kraljevsko namjesništvo nije ni de facto, ni de jure vršilo kraljevsku vlast, već je svoje funkcije zasnivalo, odnosno izvodilo iz sistema vlasti Demokratske federativne Jugoslavije. Njemu je za sve njegove funkcije davao i mogao dati ovlasti samo AVNOJ, odnosno kasnija Privremena narodna skupština, a nikako – bivši kralj Petar II., koji nije bio nikakav organ vlasti u DFJ.[274]

Sve što je naprijed izloženo o ovom pitanju (kako je reguliran oblik vladavine u novoj jugoslavenskoj državi u razdoblju od Drugog zasjedanja AVNOJ-a do Deklaracije Ustavotvorne skupštine od 29. novembra 1945. o proglašenju FNRJ) svodi se na zaključak, da je s ovom AVNOJ-evom Odlukom (o oduzimanju legitimnosti emigrantskoj vladi Kralje-

[270] Namjesništvo je prema odredbama čl. 41 i dr. Ustava od 3. septembra 1931. vršilo kraljevsku vlast umjesto kralja, dakle je ono imalo sve kraljevske prerogative loco regis. Kraljevsko namjesništvo prema Ustavu od 1931. bilo je dakle najviši organ državne vlasti Kraljevine Jugoslavije, svima nadređeno, a nikome ne odgovorno (jer je napose i za sve akte Kraljevskog namjesništva Kraljevine Jugoslavije vrijedila norma čl. 34 tog Ustava, te je dakle u sistemu Kraljevine Jugoslavije i Kraljevsko namjesništvo bilo ujedno i politički neodgovorno.

[271] Kraljevsko namjesništvo je zaista u sistem vlasti nove Jugoslavije unijelo neke heterogene elemente (»Kraljevsku vlast« – makar da ona de jure nije više postojala, ali su tu bile barem njene monarhijske oznake u – republičkom sistemu!). S Kraljevskim namjesništvom AVNOJ nije ništa izgubio na svom državnopravnom karakteru kao vrhovni organ državne vlasti u DFJ. I sama činjenica da su od državnopravnih akata Drugog zasj. AVNOJ-a izmijenjene samo odredbe sadržane u čl. 5–8 Odluke o konstituiranju AVNOJ-a kao vrhovnog organa, već to (pored niza drugih državnopravnih akata) potvrđuje zaključak, da ustanova Kraljevskog namjesništva nije umanjila status AVNOJ-a u sistemu vlasti nove Jugoslavije.

[272] Prema drugom aktu Sporazuma Tito-Šubašić.

[273] Pobliže o tome govori autorova rasprava »Postanak jugoslavenske republike«, cit. izdanje, str. 55 i d.

[274] Isto djelo, str. 74. i d.

vine Jugoslavije od 29. novembra 1945.) *sankcioniran republikanski oblik vladavine u* DFJ, a istovremeno konstituiranjem nove jugoslavenske države i konačnom državnopravnom likvidacijom Kraljevine Jugoslavije ujedno time i *ukinuta monarhija u Jugoslaviji*, ali je to državnopravno rješenje imalo tada (na Drugog zasjedanju AVNOJ-a) samo *privremeni karakter*, jer konačnu odluku o tome pitanju treba da donese narod po oslobođenju čitave države.

Na kraju analize ove AVNOJ-eve Odluke (o oduzimanju prava zakonite vlade kraljevskoj vladi u emigraciji) preostaje nam za osvrt još njezin drugi dio, koji govori *o državnopravnom kontinuitetu Jugoslavije.* U vezi sa spomenutim oduzimanjem legitimiteta emigrantskim vladama već tada se javila potreba o reguliranju pitanja o državnopravnom kontinuitetu Jugoslavije s obzirom na međunarodne ugovore, koje je bivša kraljevska vlada sklopila u inozemstvu za Jugoslaviju. O tome se u ovoj Odluci kaže ovo:

> »3. Nalaže se predsjedništvu Antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Jugoslavije, da u svrhu poništenja i ponovnog sklapanja odnosno odobrenja, pregleda međunarodne ugovore i obaveze, koje je u inozemstvu u ime Jugoslavije sklopila izbjeglička »jugoslavenska vlada«.
>
> 4. Međunarodni ugovori i obaveze, koje bi u buduće u inostranstvu sklopila u ime Jugoslavije ili njenih naroda izbjeglička takozvana jugoslavenska vlada neće se priznati ...«[275]

Ovdje treba podvući u prvom redu okolnost, da je tom Odlukom AVNOJ regulirao samo pitanje važnosti onih međunarodnih ugovora (»i obaveza«), koje je sklopila bivša jugoslavenska kraljevska vlada u emigraciji. Ta se Odluka dakle ne odnosi na ranije međunarodne ugovore, koje su sklopile ranije vlade stare Jugoslavije (Kraljevine SHS, odnosno Kraljevine Jugoslavije) do 6. aprila 1941. godine. Njihova obvezatnost ovom Odlukom dakle nije bila ni tangirana. Radilo se jedino o obvezatnosti međunarodnih akata emigrantske vlade i to kako onih sklopljenih do Drugog zasjedanja AVNOJ-a, tako i onih, koje bi ta bivša vlada u emigraciji možda sklopila poslije ovog Zasjedanja AVNOJ-a.

U pogledu međudržavnih ugovora (i obaveza) bivše kraljevske vlade u emigraciji AVNOJ je ovdje (ovom Odlukom) zauzeo stav rezerve. Drugo zasjedanje AVNOJ-a naime nije zauzelo principijelno stav nepriznavanja svih tih ugovora (i obaveza), nego je odredilo *prethodni revizioni postupak* i to kao uvjet za priznanje njihove obvezatnosti po Demokratsku federativnu Jugoslaviju. Drugim riječima, AVNOJ je odlučio, da će priznati samo one međunarodne ugovore (i obveze), koje je do njegovog Drugog zasjedanja sklopila bivša kraljevska vlada u emigraciji, ako se kasnijom revizijom ustanovi, da nisu u suprotnosti s interesima naroda Jugoslavije. Međutim drukčije stanovište zauzeo je AVNOJ u pogledu

[275] U ovoj AVNOJ-evoj Odluci ne govori se o ranijim ugovorima, napose o obavezama stare države, Kraljevine Jugoslavije uopće, nego samo o potrebi revizije za ugovore, odnosno obaveze, koje je sklopila jugoslavenska bivša vlada »u inostranstvu u ime Jugoslavije ili njenih naroda«.

kasnijih ugovora (i obaveza), koje bi bivša emigrantska kraljevska vlada sklopila (poslije 6. IV. 1941.) u inozemstvu, dakle mimoilazeći AVNOJ i Nacionalni komitet. Za njih je ovom Odlukom predviđeno, da se ne će priznati uopće, odnosno da oni ne će imati nikakve pravne obvezatnosti za Demokratsku federativnu Jugoslaviju. Dok su dakle prvi međunarodni ugovori, koje je bivša kraljevska vlada sklopila s drugim državama do Drugog zasjedanja AVNOJ-a, u načelu ipak – iako sub conditionem – priznati, te zadržavaju svoju važnost ex tunc, ako im se to kasnijom revizijom prizna, dotle je za sve kasnije ugovore (i obaveze) bivše kraljevske vlade (sklopljene poslije Drugog Zasjedanja AVNOJ-a s drugim državama) ovom AVNOJ-evom Odlukom normirano, da su ništavi, odnosno da nikako ne obvezuju DFJ.

Time je AVNOJ regulirao pitanje državnopravnog kontinuiteta Jugoslavije prema inostranstvu načelnim priznanjem obvezatnosti ranijih međudržavnih ugovora (i obaveza) Jugoslavije s drugim državama, ali *uz spomenutu rezervu za ugovore (i obaveze) iz perioda emigracije.* Prema tome može se zaključiti i iz ove AVNOJ-eve Odluke, da je on uglavnom time zauzeo *stav o postojanju vanjskog državnopravnog kontinuiteta Jugoslavije*, iako uz ograničenje za spomenute ugovore (i obveze) iz vremena rata.

Što se tiče *unutrašnjeg državnopravnog kontinuiteta Jugoslavije* akti Drugog zasjedanja AVNOJ-a, uključujući i ovu njegovu Odluku, izražavaju prekid tog kontinuiteta, kojega dakle nema između stare i nove Jugoslavije. Revolucija je u razdoblju narodnooslobodilačkog rata presjekla pravnu vezu između Kraljevine Jugoslavije i DFJ, a to naročito izražavaju ovi akti s Drugog zasjedanja AVNOJ-a.

Akti, koje je donijelo Drugo zasjedanje AVNOJ-a predstavljaju prve temeljne državnopravne norme nove Jugoslavije, koja je od početnih dana izgradnje novog sistema vlasti istovremeno razvijala i svoje novo pravo. Proces razvoja novog jugoslavenskog prava dobio je upravo s Drugim zasjedanjem AVNOJ-a svoj naročiti izraz, jer se s konstituiranjem vrhovnih organa i donošenjem prvih temeljnih državnopravnih propisa (AVNOJ-evim tadanjim Odlukama) izrazilo revolucionarni preokret i na području stvaranja novog prava, različitog od onog Kraljevine Jugoslavije. Novi sistem vlasti razvijao je kroz to i svoje novo pravo, koje je bolje odgovaralo osnovnim linijama nove državnosti i bitnim ciljevima novog sistema.

U daljnjoj izgradnji novog jugoslavenskog prava javila se specifična recepcija starog jugoslavenskog prava i to napose u sudskoj praksi na *tadanjem oslobođenom teritoriju.*[276] U nedostatku novih pravnih propisa stalo se primjenjivati norme tada već ukinutog starog jugoslavenskog prava, koje su nadomještale praznine novog prava. Ali i pored ovog oživljavanja starog jugoslavenskog prava takvom recepcijom u sud-

[276] O tome pobliže govorimo u autorovoj raspravi »Neka pitanja izgradnje novog jugoslavenskog prava«, objavljenoj u »Radu Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti«, knjiga br. 300, Zagreb, 1954., str. 251–281.

skoj praksi, ipak se moglo vidjeti kako između stare i nove Jugoslavije ne postoji unutrašnji pravni kontinuitet, jer je Narodna revolucija i na području prava dovela do radikalnog preokreta i na tome području upućujući na neophodnost izgradnje novog prava u skladu s njenom suštinom.

Što se tiče održanog vanjskog državnopravnog kontinuiteta između stare i nove Jugoslavije treba ovdje podvući činjenicu, da se s tim u vezi nova jugoslavenska država javlja od Drugog zasjedanja AVNOJ-a kao posve novi subjekt međudržavnih odnosa.[277] Konstituiranje nove jugoslavenske države, izraženo ovim aktima Drugog zasjedanja AVNOJ-a, pokazuje dakle da je državnopravni kontinuitet u unutrašnjepravnom pogledu presječen i da se u okviru nove države, Demokratske federativne Jugoslavije razvija novo pravo, dok je vanjski pravni kontinuitet i dalje održan, ali da je na mjesto Kraljevine Jugoslavije od tada stupila nova jugoslavenska država kao novi subjekt međudržavnih odnosa Jugoslavije.[278]

3. Treći osnovni državnopravni akt s Drugog zasjedanja AVNOJ-a predstavlja t. zv. »*Odluka o izgradnji Jugoslavije na federativnom principu*«. Ona je pravno izrazila rješenje jugoslavenskog nacionalnog pitanja i to udovoljenjem suštine zahtjeva, sadržanog u tom pitanju, naime zahtjeva za vlastitom nacionalnom državnošću jugoslavenskih naroda ali u sklopu zajedničke, federativne države. Ovaj državnopravni akt Drugog zasjedanja AVNOJ-a glasi:

> »Na osnovi prava svakog naroda na samoodređenje, uključujući pravo na otcjepljenje ili na ujedinjenje s drugim narodima i u skladu s istinskom voljom svih naroda Jugoslavije, posvjedočenom u toku trogodišnje zajedničke narodno oslobodilačke borbe, koja je skovala nerazdruživo bratstvo naroda Jugoslavije, Antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Jugoslavije donosi ovu
>
> *Odluku:*
>
> 1. Narodi Jugoslavije nikada nisu priznali i ne priznaju raskomadanje Jugoslavije od strane fašističkih imperijalista i dokazali su u zajedničkoj oružanoj borbi svoju čvrstu volju da ostanu i dalje ujedinjeni u Jugoslaviji.
> 2. Da bi se ostvario princip suverenosti naroda Jugoslavije, da bi Jugoslavija predstavljala istinsku domovinu svih svojih naroda i da nikad više ne bi postala domenom bilo koje hegemonističke klike, Jugoslavija se izgrađuje i izgradit će se na federativnom principu, koji će osigurati punu ravnopravnost Srba, Hrvata, Slovenaca, Makedonaca i Crnogoraca, odnosno naroda Srbije, Hrvatske, Slovenije, Makedonije, Crne Gore i Bosne i Hercegovine.

[277] Ona, istina, nije od Drugog zasj. AVNOJ-a neposredno i formalno, juridički priznata, ali to ne mijenja ništa na činjenici, da se nova država već javlja u međunarodnim odnosima i da su savezničke vlade tako faktički i postupale. Vidi se to ne samo po zadržavanju svojih (savezničkih) vojnih misija pri Vrhovnom štabu NOV i POJ, nego i u nekim drugim kasnijim aktima, a napose i u formulaciji odredbe VIII Krimske deklaracije, koja govori o Jugoslaviji.

[278] Pitanje vanjskog kontinuiteta potvrdila je kasnije i Privremena narodna vlada, ne samo svojom izjavom, nego i faktičnim pristupanjem reviziji samo onih međunarodnih ugovora Jugoslavije o kojima govori citirana odredba čl. 4 AVNOJ-eve Odluke o zabrani povratka u zemlju kralju Petru i t. d.

3. U skladu s takvom federativnom izgradnjom Jugoslavije, koja se temelji na najpunijim demokratskim pravima, jest činjenica da već sada, u vrijeme narodno oslobodilačkog rata, osnovne organe narodne vlasti kod pojedinih naroda Jugoslavije predstavljaju narodno oslobodilački odbori i zemaljska antifašistička vijeća narodnog oslobođenja (Glavni narodno oslobodilački odbor Srbije, Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Hrvatske, Slovenski narodno oslobodilački odbor, Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Bosne i Hercegovine, Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Crne Gore i Boke, Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Sandžaka, Inicijativni odbor za Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Makedonije) i da je Antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Jugoslavije vrhovno zakonodavno i izvršno predstavničko tijelo naroda i države kao cjeline.

4. Nacionalnim manjinama u Jugoslaviji osigurat će se sva nacionalna prava.

5. Ova Odluka stupa odmah na snagu ...«[279]

Ovom se Odlukom na prvom mjestu naglasila činjenica, da narod Jugoslavije nije priznavao raskomadanje Jugoslavije od strane fašističkih okupatora. Time je dakle i ovim načinom ukazano na državnopravnu ništavost kako takvog postupka okupatora, tako i svih državnopravnih posljedica tog postupka, potpuno oprečnog međunarodnopravnim osnovnim zasadama.[280]

Iz ove AVNOJ-eve Odluke može se zaključiti nadalje i to, da se kod rješavanja jugoslavenskog nacionalnog pitanja i ovdje polazilo od konstatacije, da u Jugoslaviji postoji *internojugoslavenska faktična višenacionalnost*, jer se tu govori o narodima Jugoslavije i njihovom pravu na samoodređenje, odnosno na nacionalni suverenitet. No istovremeno ovdje se naročito podvlači i težnja naroda Jugoslavije, da to svoje pravo ostvare u okviru zajedničke jugoslavenske države.

Iz prednje AVNOJ-eve Odluke proizlazi dakle da su i ovdje uzeta dva osnovna kriterija za rješenje nacionalnog pitanja: spomenuta višenacionalnost naroda Jugoslavije i njihova odluka »da ostanu i dalje ujedinjeni u Jugoslaviji«. To su i ovdje utvrđene polazne linije, odakle se tu krenulo dalje k izgradnji jugoslavenske federacije. Ova dakle AVNOJ-eva Odluka predstavlja sankciju federativnog uređenja nove države s obzirom na spomenutu višenacionalnost naroda Jugoslavije i njihovu težnju za takvom državom, u kojoj će im »biti i stvarno osigurana istinska ravnopravnost.«[281]

Postavi li se *pitanje o karakteru ove* AVNOJ-eve *Odluke*, tada se može kazati da je ona imala i konstitutivan i deklaratoran karakter; konstitutivan s obzirom na činjenicu, da ova Odluka pravno izražava ostvarenje nove jugoslavenske države, čije je ustrojstvo federativno, a deklaratorni s obzirom na ovdje istaknute principe o pravu naroda na samoopredjeljenje: o ravnopravnosti naroda i nacionalnom suverenitetu.

Ali pri konstataciji o konstitutivnom karakteru ove Odluke treba ipak naglasiti, kako se time nije mislilo reći da je do federacije u Jugoslaviji

[279] »Prvo i Drugo zasedanie ...«, cit. izdanje, str. 277–278.
[280] Napose dvije Haške konvencije o pravilima suhozemnog rata, od 1899. i 1907.
[281] Kako se kaže u t. 2 Deklaracije s Drugog zasj. AVNOJ-a.

došlo istom s ovim Drugim zasjedanjem AVNOJ-a. Na to jasno upućuje već i formulacija odredbe sadržane u t. 2. ove Odluke, gdje se reklo kako se – »Jugoslavija izgrađuje i izgradit će se na federativnom principu«. Vidi se dakle, da se jugoslavenska federacija izgrađivala i do samog Drugog zasjedanja AVNOJ-a, čija Odluka to konstatuje i predviđa daljnji razvitak ovog državnog ustrojstva. No s tim u vezi nameće se i potreba za odgovorom na pitanje o razvitku jugoslavenskog federalizma[282] do ove Odluke, odnosno – *kako se federacija u Jugoslaviji razvijala do samog Drugog zasjedanja* AVNOJ-a.

Uzmemo li da je s obzirom na federaciju prekretnički momenat upravo osnutak države, čije ustrojstvo ona obilježava to se i u historijatu jugoslavenske federacije mogu s pravom ustanoviti dva njegova glavna perioda: do Drugog zasjedanja AVNOJ-a i poslije njega. U narednom izlaganju ukazat ćemo u osnovnim linijama na razvitak jugoslavenskog federalizma kroz ove dvije njegove etape.

U prvoj etapi tog procesa (u razdoblju od prvih elemenata nove jugoslavenske državnosti, t. j. od prvih narodnooslobodilačkih odbora do Drugog zasjedanja AVNOJ-a) zapravo se još i ne može u strogom smislu riječi ni govoriti o jugoslavenskoj federaciji, jer u to vrijeme još nema niti nove jugoslavenske države. Ona kroz to vrijeme istom postepeno nastaje s izgradnjom njenih osnovnih organa, narodnooslobodilačkih odbora. No iako se za tu etapu ne može govoriti o federaciji, ipak se u tome procesu nastajanja nove vlasti u Jugoslaviji mogu zapaziti izvjesni elementi jugoslavenskog federalizma.

Taj federalizam u ovoj etapi izgradnje nove vlasti u Jugoslaviji došao je naime do izvjesnog izražaja napose u nekim zaključcima s t. zv. Vojnog savjetovanja, koje je održano 26. septembra 1941. u selu Stolice kraj Krupnja, a naročito i u osnutku spomenutih područnih vrhovnih zemaljskih političkih rukovodstava za pojedine jugoslavenske zemlje. Pri tome se istina nije izričito govorilo ni o federaciji, ni o federalizmu, ali se tu mogu zapaziti njihovi očiti počeci.

Vojno savjetovanje u Stolicama imalo je – kako i sam njegov naziv kaže – prvenstveno zadatak da se organizuju vojne akcije jugoslavenske oslobodilačke vojske.[283] No s tim u vezi na tom Savjetovanju bilo je riječi i o izgradnji nove vlasti u Jugoslaviji. A tu je u izvjesnom pogledu došao do izražaja i jugoslavenski federalizam. O tome Savjetovanju kazao jer maršal Tito u svom političkom referatu na V. kongresu KPJ ovo:

> »... Pod konac septembra 1941. godine, u Stolicama kraj Krupnja, održano je vojno savjetovanje. Na tom savjetovanju bili su prisutni članovi CK i većina članova Vrhovnog štaba Jugoslavije, kao i komandanti nekih većih vojnih jedinica Slovenije, Hrvatske, Bosne i Hercegovine itd. ...

[282] Pod čime razumijevamo akciju za izgradnjom složene države zasnovane na principu nacionalnog suvereniteta u jednoj višenacionalnoj sredini (vidi autorovu knjigu »Razvitak jugoslavenskog federalizma«, Zagreb, 1952. i dr.).

[283] *Moma Marković*, Pregled narodnooslobodilačke borbe u Srbiji. cit. izdanje, str. 60 i d.

... Na tom savjetovanju podnijeli su svoje izvještaje komandanti svih štabova. Pokazalo se, da su u toku četiri mjeseca borbe postignuti veliki rezultati – partizanski pokret je, u to vrijeme, već zahvatio ne samo Srbiju i Crnu Goru, Bosnu i Hercegovinu, već je počeo snažno da se razvije i u Hrvatskoj i Sloveniji ...

... Na osnovu izvještaja doneseno je nekoliko praktičkih zaključaka.

Prvo, Glavni štab narodnooslobodilačkih odreda Jugoslavije dobio je nov naziv: Vrhovni štab narodnooslobodilačkih partizanskih odreda Jugoslavije, a štabovi Hrvatske, Slovenije, Bosne i Hercegovine, Crne Gore, Srbije itd. dobili su naziv – Glavni štabovi tih pokrajina.

Drugo, temeljito je pretreseno pitanje mogućnosti stvaranja slobodnih teritorija u svima pokrajinama, kao što je to već bilo učinjeno u Srbiji, gdje se na oslobođenoj teritoriji i održavalo to savjetovanje; načinjen je i izrađen na tom savjetovanju kako plan stvaranja slobodnih teritorija, tako i vođenja vojnih operacija.

Treće, proširivanje baze ustanka putem stvaranja narodnooslobodilačkih odbora i jačanje Narodnog fronta oslobođenja ...«[284]

Ovdje se naime, pored ostaloga, zaključilo da se u pojedinim jugoslavenskim zemljama formiraju i njihovi Glavni štabovi. Nije se dakle tu ni govorilo o federalizmu, ali na njegove elemente ipak upućuje misao o osnutku ovih Glavnih štabova. Točno je, da se ta potreba nametala iz vojničkih razloga, ali se kraj toga ne smije zaboraviti niti činjenica, da su time pojedine jugoslavenske zemlje dobile i svoja vrhovna vojna rukovodstva, koja su od tada djelovala u okviru i pod nadzorom Vrhovnoga štaba.

Osnutak vrhovnih zemaljskih rukovodstava značio je međutim jasnije izražene elemente jugoslavenskog federalizma. U ranijem izlaganju došli smo do zaključka, da su ta zemaljska rukovodstva u stvari bile *faktične vlade* u pojedinim jugoslavenskim zemljama. Njihov razvitak pokazuje dakle, da se već prije Drugog zasjedanja AVNOJ-a postepeno izgrađivala jugoslavenska federacija, koja je svoje začetke imala u tim područnim organima, kao i u odnosu tadanjeg AVNOJ-a prema njima.[285]

Može se dakle zaključiti s konstatacijom, da se već do Drugog zasjedanja AVNOJ-a na tadanjem oslobođenom području Jugoslavije postepeno izgrađivala jugoslavenska federacija, koja je dolazila do izražaja naročito s razvitkom zasebno organizovane nove vlasti u pojedinim jugoslavenskim zemljama. Njihova vrhovna zemaljska rukovodstva kao njihove faktične vlade bile su vidne potvrde za taj proces postepene federacije u periodu izgradnje nove vlasti u Jugoslaviji.

Druga etapa razvitka jugoslavenske federacije iz vremena narodnooslobodilačkoga rata obilježena je prvenstveno s Drugim zasjedanjem AVNOJ-a i njegovim državnopravnim aktima. No od te prekretničke linije slijedi na oslobođenom području Jugoslavije niz daljnjih državnopravnih

[284] *Titov* Politički referat na V. kongresu KPJ, (»V. kongres KPJ«, cit. izd., str. 77–79).

[285] *Prof. Krbek* u svom citiranom djelu »Pravni komentar Sporazumu Tito-Šubašić« (na str. 15) ističe kako se »ne može vladi Narodnooslobodilačkog pokreta utisnuti u običajnu formulu de facto vlade«, što je točno s obzirom na državnopravni značaj drugog zasjedanja AVNOJ-a i specifičnost revolucionarnog nastajanja novog jugoslavenskog sistema pod uvjetima Narodnooslobodilačkog rata.

događaja, kojima se izražavala sve jača federalizacija države. Tim državnopravnim događajima izgrađivala se dalje jugoslavenska federacija u smislu zaključaka s Drugog zasjedanja AVNOJ-a.

U procesu daljnje izgradnje jugoslavenske federacije daljnje ključne linije predstavlja konstituiranje jugoslavenskih zemalja kao država članica Demokratske federativne Jugoslavije. Daljnji razvitak nove jugoslavenske državnosti naime naročito izražava: 1. konstituiranje Slovenskog narodno osvobodilnog sveta (SNOS) 19. februara 1944. kao vrhovnog organa vlasti Slovenije kao države-članice DFJ,[286] 2. konstituiranje ZAVNOH-a kao vrhovnog organa vlasti Hrvatske kao države-članice DFJ, na Trećem zasjedanju ZAVNOH-a u Topuskom 8. i 9. maja 1944.[287] 3. ZAVNOBIH-a (na njegovom Drugom zasjedanju 1. jula 1944. u Sanskom Mostu[288]) kao vrhovnog organa Bosne i Hercegovine, države-članice DFJ, 4. CASNO-a Crne Gore i Boke na zasjedanju Zemaljskog antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Crne Gore i Boke u Kolašinu, 14. jula 1944. godine,[289] 5. ASNOM-a za Makedoniju,[290] na Zasjedanju održanom 2. avgusta 1944. u manastiru sv. Prohor Pčinjskog i 6. konstituiranje ASNOS-a kao vrhovnog organa vlasti za Srbiju, državu-članicu DFJ (na zasjedanju Velike antifašističke skupštine narodnog oslobođenja Srbije u Beogradu, 11. novembra 1944. godine).[291]

Obrazovanjem tih država-članica završena je u tome periodu osnovna konstrukcija jugoslavenske federacije.[292] Time je Jugoslavija dobila u

[286] Na zasjedanju Slovenskog narodnooslobodilačkog odbora od 19. februara 1944. donesena je Odluka »o preimenovanju Slovenskega narodnoosvobodilnega odbora«, čiji čl. 1 glasi: »Slovenski narodnoosvobodilni svet se kot najviši zakonodajni in izvršilni organ na slovenskem ozemlju preimenuje v Slovenski narodni osvobodilni svet (SNOS)«.

[287] Odlukom »o Zemaljskom antifašističkom vijeće narodnog oslobođenja Hrvatske kao vrhovnom zakonodavnom i izvršnom narodnom predstavničkom tijelu i najvišem organu državne vlasti demokratske Hrvatske« od 9. maja 1944. (Zbornik zakona, uredaba i naredaba demokratske Hrvatske, sv. I. za 1945., str. 17.) i dr.

[288] Napose Odlukom »o konstituisanju Zemaljskog antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Bosne i Hercegovine« od 1. jula 1944. *(Geršković*, Dokumenti, II. izdanje, str. 324. i 325) i dr.

[289] Napose Odlukom »o pretvaranju Zemaljskog antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Crne Gore i Boke u Crnogorsku antifašističku skupštinu narodnog oslobođenja i konstituisanju ove u najviše zakonodavno i izvršno tijelo Crne Gore« od 14. jula 1944. *(L. Geršković*, cit. djelo, str. 339–340).

[290] Naročito Odlukom o konstituiranju vrhovnog organa državne vlasti Makedonije (»Reženije na Antifašiskoto sobranije na narodnoto osloboduenje na Makedonija kako vrhovno zakonodatelno i ispolnitelnitelno narodno pretstavitelno telo i najvisok organ na državnata vlast na Demokratska Makedonija (ASNOM)« od 2. avgusta 1944. *(Geršković*, op. cit., str. 345–356).

[291] Napose Odlukom »o konstituisanju Antifašističke skupštine narodnog oslobođenja Srbije kao vrhovnog zakonodavnog i izvršnog organa državne vlasti demokratske Srbije« od 11. novembra 1944. i dr.

[292] U novije vrijeme javlja se i u našoj literaturi spor o ustrojstvu jugoslavenske federacije, napose ističe se stajalište kako je ona navodno tek šira decentralizacija, te prema tome nije sistem višedržavnosti, nego tek jedna država. Tako na pr. *Rad. Lukić* u svom udžbeniku »Teorija države i prava«, I. knj., Beograd, 1953., str. 312. i d., isti »Suverenost u FNRJ i savezni Ustavni zakon«, objavlj. u čas. »Arhiv za

potpunosti ustrojstvo složene države. Ovu je izgradnju po svršetku rata posebno sankcionirala Ustavotvorna skupština i to napose donošenjem Ustava FNRJ od 31. januara 1946. Time je ujedno završena federalizacija Jugoslavije, inaugurirana spomenutim AVNOJ-evim državnopravnim aktima, a napose njegovom Odlukom o izgradnji Jugoslavije na federativnom principu.

No u tom procesu izgradnje jugoslavenske federacije javljaju se u literaturi u novije vrijeme dva međusobno usko povezana pitanja: prvo – da li je tadanja jugoslavenska federacija, izražena u državnopravnim aktima Drugog zasjedanja AVNOJ-a i daljnjim konstitutivnim aktima pojedinih jugoslavenskih zemalja zaista bila federacija u pravom smislu te riječi, odnosno *da li je Demokratska federativna Jugoslavija u periodu ovog svog nastajanja za oslobodilačkoga rata zaista bila složena država i prema tome sistem višedržavnosti* i drugo – *da li je sam način stvaranja jugoslavenske federacije u tom periodu bio u skladu sa suštinom federacije uopće?*

Prvo pitanje o višedržavnosti jugoslavenske federacije iz spomenutoga razdoblja dobiva danas različite i međusobno suprotne odgovore. Po jednome stanovištu jugoslavenska federacija, kako je izražena u Deklaraciji i Odlukama s Drugog zasjedanja AVNOJ-a i drugim daljnjim spomenutim državnopravnim aktima ne bi bila složena država i prema tome ne bi predstavljala nikakav sistem višedržavnosti. Po drugom, tome suprotnom stanovištu jugoslavenska federacija bi i prema tim aktima i s obzirom na tadašnje faktično državnopravno stanje, a napose s obzirom na odnos između AVNOJ-a i vrhovnih organa pojedinih jugoslavenskih država-članica zaista bila sistem višedržavnosti, odnosno složena država u strogom smislu te riječi.

No o suštini federacije uopće nema pune jedinstvenosti, već se o njoj suprotstavljaju razna mišljenja. U dosadanjoj pravnoj nauci sporno je pitanje o sadržaju federacije uopće. Neki autori naime odriču federaciji svojstvo višedržavnosti, jer smatraju da njezini sastavni dijelovi nisu nikakve države-članice, pošto one navodno i nemaju »pravo samoorganizacije«.[293] Drugi međutim nalaze da se jedinicama federacije ima priznati državnost, ali pod uvjetom da one mogu – barem relativno-samostalno, dakle bez neposrednog miješanja trećeg faktora, upravljati sa svojim područnim poslovima, koje te jedinice nisu prenijele na saveznu državu.[294]

pravne i društvene nauke«, Beograd, br. 2. za 1953., *M. Šnuderl*, »Suvremenost prema Ustavnom zakonu«, objavlj. u čas. »Arhiv ...«, Beograd, br. 1–2. za 1953, *J. Đorđević*, Ustavno pravo, Beograd, 1953., str. 197. i d., *Jovan Stefanović*, Ustavno pravo FNRJ i komparativno, I. knj., Zagreb, 1956, str. 410–416., autorova rasprava »Problem višedržavnosti jugoslavenske federacije«, objavlj. u Zborniku Pravnog fakulteta u Zagrebu. za 1955. godinu i dr.

[293] Tako na pr. *Jov. Stefanović*, u cit. djelu, str. 410. i dr.

[294] Takvo stajalište razvija autor u svojoj raspravi »Problem višedržavnosti u jugoslavenskoj federaciji«, objavlj. u Zborniku Pravnog fakulteta u Zagrebu za 1955. godinu i dr.

Ovdje je izgleda težište pitanja postavljeno na stranu suverenosti. Razumljivo je naime, da se jedinicama federacije ne može priznati svojstvo državnosti, ako se za njih traži – apsolutni suverenitet. Smatramo, da je takvo tumačenje državnosti krivo i u suprotnosti s današnjim faktičnim stanjem država i njihovih međusobnih odnosa. Suverenitet je kao svojstvo državne vlasti uvijek samo relativna kategorija i ne može se postavljati u nekom, nepostojećem, apsolutnom smislu. Pošto apsolutne suverenosti uopće nema, to je krivo tražiti ju kod jedinica bilo koje federacije. Za državnost uopće, a napose kod jedinica savezne države, može se tražiti jedino relativna suverenost, naime mogućnost i pravo samostalnosti u vršenju svojih državnih poslova. Ako su dijelovi jedne države u mogućnosti, da samo one i to bez neposrednog miješanja od strane centralne savezne vlade (odnosno saveznih organa) upravljaju samostalno sa svojim područnim poslovima, onda nema zaprijeke, da im se ne prizna njihova državnost.[295]

Sve to važi i za pravilno rješenje gornjeg pitanja o višedržavnosti jugoslavenske federacije iz razdoblja narodnooslobodilačkoga rata, odnosno u periodu revolucionarne izgradnje nove jugoslavenske države. Ovdje se naime i de facto i de jure mogu ustanoviti elementi spomenute relativne suverenosti jedinica jugoslavenske federacije. I pravne odredbe i činjenice pokazuju ovdje, da su te jedinice u ovom periodu mogle svoje – na saveznu državu neprenesene – poslove otpravljati samostalno, odnosno bez neposrednog miješanja, bez kakvog diktata od strane vrhovnog organa savezne države.

Postoji niz činjenica, iz kojih se vidi ta samostalnost jedinica jugoslavenske federacije u otpravljanju njihovih poslova kroz spomenuto vrijeme. AVNOJ nije neposredno zadirao u poslove, koje su same jugoslavenske zemlje rješavale na svome području – istina u skladu s općim ciljevima narodno oslobodilačkoga pokreta, a tu i tamo i prema uputstvima (ali ne i nalozima) od strane AVNOJ-a. Treba naglasiti, da razgraničenja nadležnosti između AVNOJ-a i vrhovnih organa pojedinih jugoslavenskih zemalja nije u spomenuto vrijeme bilo, a za to se nije tada još ni ukazivala potreba. Općenito uzevši osim poslova narodnooslobodilačkoga rata i u vanjskopolitičkim odnosima, AVNOJ nije na sebe preuzimao funkcije vlasti za pojedine jugoslavenske zemlje, nego su kroz spomenuto vrijeme to one same obavljale. Njihovu samostalnost na tome području nije krnjila činjenica, da se AVNOJ katkada javio s kojim uputstvom u cilju koordinacije djelovanja svih jugoslavenskih zemalja zbog općih, zajedničkih interesa čitave Jugoslavije.[296]

[295] Pritome se ne smije uzimati kao bitni preduvjet za državnost – apsolutna suverenost, koja stvarno nigdje i ne postoji niti je postojala, nego spomenuta mogućnost samostalnog otpravljanja državnim poslovima bez diktata drugog faktora.

[296] Ali u djelovanju pojedinih Odsjeka AVNOJ-a u razdoblju između Prvog i Drugog Zasjedanja bilo je i znakova neposrednog naređivanja samim lokalnim organima (NOO-ima). No takvo neposredno naređivanje AVNOJ-a mjesnim organima nije bilo općenita pojava, jer je AVNOJ – naročito od svog Drugog zasjedanja – uglavnom izdavao direktive odnosno preporuke. U svom uvodnom referatu na Trećem zasj. AVNOJ-a izvjestilac M.

Uporedo s takvim faktičnim stanjem i odnosom između AVNOJ-a i sastavnih jedinica Demokratske federativne Jugoslavije,[297] ovo pravo jugoslavenskih zemalja na njihovu samostalnost u otpravljanju područnih poslova bilo je pravno izraženo i u njihovim tadanjim privremenim ustavnim aktima.[298] U državnopravnim konstitutivnim aktima svih jugoslavenskih zemalja iz spomenutog perioda posvema jasno se vidi, da njihova državnost (u okviru federativne Jugoslavije) nije tada uopće ni bila predmet ma kakvog osporavanja. Bila je to očita državnopravna činjenica.

Uostalom, na tu njihovu državnost ukazuje kasnije i sam Ustav FNRJ kao i Ustavi pojedinih jugoslavenskih zemalja. Iz spomenutog i faktičnog i ovog pravnog stanja proizlazi dakle zaključak, da nema osnova odricati jugoslavenskoj federaciji iz vremena njezinog konstituiranja (za narodnooslobodilačkog rata) svojstvo višedržavnosti. Jugoslavenska federacija, kako je pravno formirana u aktima s Drugog zasjedanja AVNOJ-a i kasnijim sličnim konstitutivnim aktima pojedinih jugoslavenskih zemalja, pokazuje dakle da ima u sebi sve *elemente sistema višedržavnosti.*

Ta višedržavnost jugoslavenske federacije imala je dvije svoje osnovne strane – državnost savezne države pored državnosti pojedinih jugoslavenskih zemalja. Prema tome može se dakle kazati, da je jugoslavenska federacija u spomenutome razdoblju (za vrijeme njenog revolucionarnog nastajanja za trajanja Drugog svjetskog rata) predstavljala *sistem dvojne državnosti.* Odavde slijedi, da je jugoslavenska federacija u tome periodu zaista bila složena država, sastavljena od savezne države i šest njezinih država-članica.

Drugo pitanje o načinu postanka jugoslavenske federacije s tim je usko povezano, pa prema tome na to je pitanje dobrim dijelom dan odgovor već u prednjem izlaganju. Radi se naime o tome, da li je izgradnja ove federacije u skladu sa samom suštinom federacije uopće, odnosno da

Pijade rekao je (na prvoj redovnoj sjednici, 7. avgusta 1945) u tom pogledu ovo: »Ovaj izvještaj ne bi bio potpun, ako se ne bi osvrnuo i na jedan veliki nedostatak u radu Predsedništva, a to je gotovo potpuno odsustvo tesnih veza između Predsedništva AVNOJ-a i predsedništava federalnih narodnih predstavništava. Takve tesne veze neizostavne su, ali njih nije bilo ...«

[297] Vidjeti na pr. »Prvo i Drugo zasedanje ...«, cit. izd., str. 75–136., zatim »Treće zasedanje Antifašističkog veća narodnog oslobođenja Jugoslavije ...«, cit. izd., str. 32. i dr.

[298] U svom članku pod naslovom »Značaj odluka AVNOJ-a« (objavljenom u zborniku »Borba za oslobođenje Jugoslavije«) maršal Tito piše 1944. ovo o tome: »... Nacionalni komitet oslobođenja Jugoslavije mora nastojati, da sve one grane poslova unutrašnje uprave, koji spadaju u domen jedne federativne jedinice, već sada ne samo prepusti toj jedinici, nego da njoj pomogne svojom inicijativom i organizacionim savjetima. S druge strane, Nacionalni komitet treba također da pazi da rukovodeći organi federativnih jedinica ne preuzimaju na sebe kompetencije, koje spadaju u dužnost Nacionalnog komiteta oslobođenja Jugoslavije odnosno centralnog organa Jugoslavije. Takvo razgraničenje može se vršiti već sada, u procesu ovoga rata, ali pritome treba paziti, da se to radi veoma pažljivo i s punim međusobnim sporazumijevanjem ...« (cit. djelo, str. 179).

li se tu radi o demokratskom načinu postanka jedne složene države ili o njenom preustrojstvu usljed isključivog djelovanja vrhovnih organa države, koja je dotle možda imala i karakter unitarne države. Drugim riječima ovdje treba raspraviti – *da li je Demokratska federativna Jugoslavija u času svog konstituiranja bila složena ili unitarna država, koja se kasnije preobrazuje u složenu, federativnu državu.*

Odmah treba naglasiti, da federacija – općenito uzevši – nastaje redovno tako, da se postojeće već države udruže u zajedničku državu na bazi njihove ravnopravnosti, odnosno tako da više država međusobnim sporazumom prenesu jedan dio poslova svoga djelokruga na zajedničku državu, koju one svojim udruženjem tada stvaraju. Na taj način dolazi do jasnog izražaja spomenuti sistem dvojne državnosti federacije kao složene države, sastavljene od zajedničke ili savezne države i svih njezinih sastavnih dijelova kao njezinih država-članica.

Da li je tako nastala jugoslavenska federacija? Na prvi pogled trebalo bi na to odgovoriti negativno. Historijske činjenice naime pokazuju, da u času konstituiranja jugoslavenske savezne države, dakle Demokratske federativne Jugoslavije još nisu bile konstituirane i njene države-članice. U vrijeme Drugog zasjedanja AVNOJ-a naime još nisu formalno stvorene posebne države Slovenija, Hrvatska i t. d. u okviru Demokratske federativne Jugoslavije. Do tog konstituiranja njihovih država dolazi istom kasnije, tečajem 1944. godine, dakle nakon Drugog zasjedanja AVNOJ-a. Prema tome trebalo bi na gornje pitanje odgovoriti ukazavši na ove činjenice, koje kažu da je jugoslavenska federativna država stvorena u vrijeme dok još nisu bile kreirane i njezine države-članice.

Ali bi pogrješno bilo odatle izvoditi dalje zaključak kao da tih posebnih državnosti jugoslavenskih zemalja dotle (do Drugog zasjedanja AVNOJ-a) uopće nije ni bilo, a naročito bi krivo bilo odatle pretpostavljati da je Demokratska federativna Jugoslavija u času svoga konstituiranja (dakle na Drugom zasjedanju AVNOJ-a) do formalnog konstituiranja svih njenih država-članica bila u neku ruku unitarna država, koja se tečajem 1944. razvila u federativnu, dirigujući odozgo stvaranje njenih država-članica.

Ovdje treba podsjetiti na ono, što smo naprijed izložili o t. zv. *faktičnim vladama* u jugoslavenskim zemljama još prije Drugog zasjedanja AVNOJ-a. Ove su vlade postojale de facto, iako ne nominalno. One su dakle bile jedan od značajnih faktora kod stvaranja jugoslavenske federacije uopće, a napose pri njenom konstituiranju na Drugom zasjedanju AVNOJ-a. Nisu te faktične vlade u Jugoslaviji pojedinim vijećnicima AVNOJ-a dale nikakva posebna punomoćstva, ali su te vlade stajale iza tih vijećnika, koji su svi s odnosnog njihovog područja predstavljali te svoje faktične vlade te istupali u ime svojih zemalja – kako se to izričito ističe u njihovim izjavama, koje su oni dali na Drugom zasjedanju AVNOJ-a.

Točno je, da postoji izvjesna specifičnost u tome, što se jugoslavenska federacija konstituira na Drugom zasjedanju AVNOJ-a, a da prethodno

nisu bile formalno obrazovane i njezine države-članice. Ali ta specifičnost ne znači i osnov za negiranje tadanje federacije, odnosno za tezu o Demokratskoj federativnoj Jugoslaviji kao nekoj tadanjoj unitarnoj državi. Takva teza je u suprotnosti s činjenicom, da su već prije Drugog zasjedanja AVNOJ-a pojedine jugoslavenske zemlje postepeno izgrađivale svoju zasebnu državnost i da su se njihova vrhovna zemaljska rukovodstva razvila u faktične njihove vlade, te da je dakle do konstituiranja federacije na Drugom zasjedanju došlo nakon tog prethodnog izgrađivanja državnosti pojedinih jugoslavenskih zemalja. Na Drugom zasjedanju AVNOJ-a bili su dakle predstavnici pojedinih jugoslavenskih zemalja, koje su se organizaciono dotle već izgradile de facto kao države sa svojim faktičnim vladama. One su ušle u jugoslavensku federaciju, a kasnije njihovo nominalno konstituiranje predstavljalo je samo državnopravnu sankciju dotle već svršene činjenice, već dotle izgrađene njihove faktične državnosti. Odatle slijedi dakle zaključak, da pored sve spomenute specifičnosti postanka jugoslavenske federacije (s Drugim zasjedanjem AVNOJ-a) *Demokratska federativna Jugoslavija nije bila unitarna, nego složena država, koja je u svom ustrojstvu već tada ispoljavala elemente sistema višedržavnosti.*

Na kraju ovog izlaganja o AVNOJ-evoj Odluci o izgradnji Jugoslavije na federativnom principu potrebno je podsjetiti na činjenicu, da je ovako nastala i izgrađena jugoslavenska federacija izražavala u tim AVNOJ-evim aktima *državnopravno rješenje jugoslavenskog nacionalnog pitanja.*[299] Stvarajući jugoslavensku federaciju nastojalo se još pod uvjetima narodnooslobodilačkoga rata[300] udovoljiti osnovnom imperativu

[299] O tome govori pobliže napose autorova knjiga »Nacionalno pitanje u jugoslavenskim zemljama«, izdanje Instituta za historiju države i prava na Pravnom fakultetu u Zagrebu, 1956. godine.

[300] Rješenje nacionalnog pitanja u Jugoslaviji kroz federaciju izražava već u tom periodu napose Deklaracija SNOS-a »o potvrditvi dela slovenske delegacije na Drugom zasedanju AVNOJ-a«, u kojoj se uz ostalo kaže: »... Slovenski narod se je združil z narodi Srbije, Hrvatske, Makedonije, Črne Gore, ter Bosne in Hercegovine v enotni državni skupnosti, v federativni Jugoslaviji, zgrajeni na načelih resnične ljudske demokracije in narodne enakopravnosti, svobodno, po lasni volji, na temelju pravice slehernega naroda do samoodločbe ...« (»Slov. poročevalec« br. 4. marta 1944.); ZAVNOH-ova Odluka »o odobrenju rada predstavnika Hrvatske na Drugom zasj. AVNOJ-a«, gdje se kaže: »Hrvatski je narod vjekovima težio za ostvarenjem svoje slobodne nacionalne države. Ova težnja nije mogla biti ostvarena ni u staroj Jugoslaviji, gdje je hrvatski narod bio ugnjetavan od veliko-srpskog hegemonističkog režima, ni u fašističkoj tvorevini tzv. »Nezavisnoj Državi Hrvatskoj«, koja predstavlja najcrnije doba u povijesti hrvatskog naroda.

»U herojskoj borbi protiv fašističkih okupatora i njihovih slugu, narodi Jugoslavije, svaki svojom vlastitom i svi zajedničkom bratskom borbom, stekli su i osigurali sebi pravo na samoodređenje uključujući pravo na odcjepljenje i ujedinjenje s drugim narodima ...

»... Zbog toga na svom III. zasjedanju, pošto se na osnovu prava samoodređenja konstituiralo kao vrhovno zakonodavno i izvršno narodno predstavničko tijelo, kao predstavnik narodnog i državnog suvereniteta i kao najviši organ državne narodne vlasti federalne Hrvatske u sastavu federativne države Jugoslavije, Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Jugoslavije izjavljuje ...« (Zbornik zakona, uredaba i naredaba federalne Hrvatske, sv. I. za 1945., str. 19), te dr.

kojeg je nacionalno pitanje u jugoslavenskim zemljama dotle kroz mnoge ranije decenije uzalud isticalo. *Višedržavnost* jugoslavenske federacije stvorena je u tom razdoblju prvenstveno s obzirom na spomenutu *internojugoslavensku višenacionalnost.* Ta činjenica izražena je kako u spomenutim aktima s Drugog zasjedanja AVNOJ, tako i u Ustavu FNRJ[301] i Ustavima šest država-članica jugoslavenske federacije.[302] No osobiti je značaj ove AVNOJ-eve Odluke (o izgradnji Jugoslavije na federativnom principu), što je ona prvi ustavni akt kojim se u Jugoslaviji rješila državnopravna jezgra jugoslavenskog dotadanjeg nacionalnog pitanja.

Zaključne napomene o značaju Drugog zasjedanja AVNOJ-a

Iz svega što je naprijed navedeno o Drugom zasjedanju AVNOJ-a proizlazi zaključak, da je prekretnički značaj tog Zasjedanja u njegovoj *revolucionarnoj konstitutivnosti.* Ova se naime sastoji u činjenici, što na tom Zasjedanju AVNOJ-a dolazi do vrhunskog izražaja tadanja radikalna, revolucionarna smjena sistema. Drugo zasjedanje AVNOJ-a pravno formulira dvije strane tadanjeg revolucionarnog procesa: s jedne strane – konstituiranje novog sistema vlasti s AVNOJ-em i Nacionalnim komitetom kao vrhovnim organima nove vlasti, a s druge strane – rušenje sistema vlasti Kraljevine Jugoslavije. Drugo zasjedanje AVNOJ-a ozakonilo je naime s jedne strane revolucionarno *obaranje dotadanjeg buržoaskog i centralističkog sistema Kraljevine Jugoslavije,* odnosno uklanjanje njegovih ostataka naročito na tadanjem oslobođenom dijelu Jugoslavije i u njenim međudržavnim odnosima, a istovremeno je ono pravno utvrdilo *i konstituiranje nove jugoslavenske države,* koja je već nosila u sebi izvjesna obilježja *socijalističkog sistema vlasti.*

Taj novi sistem vlasti izgrađen je svestrano istom kasnije, nakon svršetka Drugog svjetskog rata, kada se radikalnije pristupilo razvitku soci-

[301] Napose u čl. 1 Ustava FNRJ, koji glasi: »Federativna Narodna Republika Jugoslavija je savezna narodna država republikanskog oblika, zajednica ravnopravnih naroda, koji su na osnovu prava na samoopredjeljenje, uključujući pravo na odcjepljenje, izrazili svoju volju, da žive zajedno u federativnoj državi«, itd.

[302] Kako se to razabira na pr. iz odredbe čl 2 Ustava NR Hrvatske (»Narodne novine« br. 7 od 23. januara 1947.), koji glasi: »Ostvarujući u svojoj oslobodilačkoj borbi, u bratskom jedinstvu sa Srbima u Hrvatskoj, i u zajedničkoj borbi svih naroda Jugoslavije svoju narodnu državu – Narodnu Republiku Hrvatsku, hrvatski se narod, izražavajući svoju slobodnu volju, a na temelju prava na samoodredenje – uključujući pravo na odcjeplienje i ujedinjenje s drugim narodima – ujedinio na temelju načela ravnopravnosti s ostalim narodima Jugoslavije i njihovim narodnim republikama: Narodnom Republikom Srbijom, Narodnom Republikom Slovenijom, Narodnom Republikom Bosnom i Hercegovinom, Narodnom Republikom Makedonijom i Narodnom Republikom Crnom Gorom u zajedničku, saveznu državu – Federativnu Republiku Jugoslavije«. Jednako je formuliran i čl. 2 Ustava NR Slovenije (»Uradni list Ljudske Republike Slovenije« br. 4a – 1947.), zatim čl. 2 Ustava NR Bosne i Hercegovine (»Službeni list« za Bosnu i Hercegovinu, br. 1 od 8. januara 1947.), čl. 2 Ustava NR Makedonije (»Službeni Vesnik«, br. 1 od 1. januara 1947.) i čl. 2 Ustava NR Crne Gore (»Službeni list« br. 2 od 15. januara 1947.).

jalističke ekonomike i tome odgovarajućih društvenih odnosa u novoj Jugoslaviji. Ali su elementi socijalističkog sistema postojali već u Demokratskoj federativnoj Jugoslaviji, što je naročito pokazivala sama vlast, stvorena prerastanjem Narodnooslobodilačke borbe u Narodnu revoluciju. O tome kaže Eduard Kardelj u jednom svom članku ovo:

»... Ono, što je našoj narodnoj revoluciji pre svega davalo socijalistički karakter, bila je – kao što sam već ranije istakao – pre svega unutrašnja struktura Narodnooslobodilačkog pokreta u Jugoslaviji uopšte; naime činjenica, da je Narodnooslobodilački pokret u svom odlučujućem jezgru bio savez radnog naroda na čelu s radničkom klasom. Takav raspored klasnih snaga je sam po sebi određivao pravac i tempo daljih revolucionarnih promena u Jugoslaviji ..«[303]

Socijalistički karakter ove revolucionarne smjene sistema u Jugoslaviji izvodi se dakle: prvo otuda, što su osnovne snage u tome procesu bile Komunistička partija Jugoslavije s radničkom klasom u savezu sa seljaštvom i drugo, što se u tom procesu srušio buržoaski sistem vlasti Kraljevine Jugoslavije, a na njegovim ruševinama stao izgrađivati novi sistem vlasti, kojemu su smjernice razvitka davale gornje osnovne pokretačke snage u tome procesu. Točno je međutim, da u to vrijeme (još za samoga rata) nije došlo do izričitog i punog obaranja buržoaskog društveno-ekonomskog poretka, ali treba ovdje naglasiti da su za to već, tada stvoreni bitni uvjeti napose izgradnjom sistema vlasti sa spomenutim njenim nosiocima. Istovremeno potrebno je ukazati i na činjenicu, da se pod uvjetima ovog revolucionarnog rađanja novog sistema javljaju i znaci sve očitijega društvenog preobražavanja Jugoslavije, iako se za vrijeme toga rata ovo tek postepeno izražava. O tome je pored ostaloga na V. kongresu KPJ kazao maršal Tito ovo:

»... Ogromna većina naroda Jugoslavije došla je još u toku rata do spoznaje, da stari društveni poredak ne valja, da je on dotrajao i da je potrebno stvarati nov, bolji društveni sistem. Zbog toga se u procesu borbe i moglo iskovati političko jedinstvo radničke klase, pretežnog dijela siromašnog i srednjeg seljaštva i narodne inteligencije. Zbog toga je i bilo moguće još u toku Narodno oslobodilačke borbe protiv okupatora zadati odlučan udarac nosiocima starog buržoaskog društvenog sistema; zbog toga i nije bilo potrebno poslije rata na uličnim barikadama rješavati pitanje vlasti, jer je tu vlast narod već čvrsto držao u ruci kao najveću tekovinu oslobodilačke borbe protiv okupatora i domaćih izdajnika ...«[304]

Iako dakle Drugo zasjedanje AVNOJ-a nije značilo sankciju potpune i posvudašnje likvidacije kapitalističkog sistema u Jugoslaviji, ono je značajno ne samo s obzirom na revolucionarnu smjenu političkog sistema, nego i u pogledu društvenog preobražaja Jugoslavije, jer je s tadanjim ostvarenjem socijalističke države bilo omogućeno da se neposredno poslije rata pride neposrednije konačnoj reorganizaciji jugoslavenskog društva u pravcu izgradnje socijalizma.

[303] *Eduard Kardelj*, »Deset godina narodne revolucije« (1941–1945) izd. Kulture, 1945., str. 49.

[304] Politički referat na V. Kongresu KPJ. cit. izdanje, str. 140.

»Mi smo – kazao je o tome nadalje istom prilikom maršal Tito – preduslove za to već stvorili u toku Narodno oslobodilačke borbe. Svugdje, gdje smo mi bili gospodari teritorije, likvidirali smo žandarmeriju i policiju, općinske, sreske, gradske uprave itd. Postavili smo narodne organe vlasti i njene organe bezbjednosti. Kad je zemlja bila potpuno oslobođena, mi smo to učinili na čitavoj teritoriji Jugoslavije.

... Eto, u svemu tome su bile naše prednosti, koje smo imali i imamo prema svim ostalim zemljama, koje su pošle putem demokratije novoga tipa – narodne demokratije, jer smo srušili stari sistem i gradimo nov, na novim temeljima ...«[305]

Odjek Drugog zasjedanja AVNOJ-a na daljnji razvitak Jugoslavije bio je od osobitog značaja, koji i odgovara njegovom prekretničkom karakteru.[306] U znaku tog Zasjedanja nižu se daljnji važni državnopravni događaji u Jugoslaviji i s obzirom na nju. Sve do Ustava FNRJ od 31. januara 1946. sav javni život u Jugoslaviji odvija se u okviru njegovih utanačenja, a djelovanje vlasti usmjereno je na to, da se život u državi uskladi s normama, koje je ovo Zasjedanje proglasilo kao prvi osnovni zakon nove države. I u inostranstvu moralo se – usprkos svojevremenih rezervi prema novom jugoslavenskom sistemu – uočiti, da je Drugo zasjedanje AVNOJ-a bilo neizmjenjiva historijska činjenica, koju se više nije moglo mimoilaziti. Novo državno uređenje Jugoslavije, izgrađeno prema aktima s tog Zasjedanja, bilo je fakat, koji je tražio priznanje.

U unutrašnjem razvitku Jugoslavije Drugo zasjedanje AVNOJ-a osjetilo se pored ostaloga prvenstveno i najviše na državnopravnom području, u razvitku nove jugoslavenske države, napose njezinog federativnog uređenja. U tom su pogledu državnopravni akti s tog Zasjedanja kao prvi ustavni akti nove države bili jasan podstrek za dovršenje državne izgradnje u skladu s principima, koje je proklamovalo to Zasjedanje.

Za Sloveniju su akti Drugog zasjedanja AVNOJ-a predstavljali poziv za izgradnju vlastite federalne državnosti u sklopu savezne jugoslavenske države, čiju federativnu izgradnju treba dovršiti u skladu s normama ovog AVNOJ-evog zasjedanja. Odjek tog Zasjedanja na razvitak državnosti Slovenije vidi se jasno i iz Deklaracije SNOS-a »o vpostavitvi Nacionalnega komiteta osvoboditve Slovenije« od 19. februara 1944., gdje se uz ostalo reklo:

...Pryo zasedanje Slovenskega narodnega osvobodilnega sveta slovesno ugotavlja in izjavlja, da nudijo zgodovinski sklepi drugega zasedanja AVNOJ-a in nova, demokratična, na bratstvu svojih narodov temelječa, federativna Jugoslavija, grajena pod genijalnim političnim in vojaškim vodstvom maršala Tita, slovenskemu narodu vso pravico in možnost, imeti v okviru skupne jugoslovanske države z NKOJ-em na čelu svojo lastno nacionalno vlado ...«

[305] Isto str. 140.

[306] »Odluke donete u Jajcu« – piše *M. Pijade* u svojoj raspravi »Pet godina narodne države« – »bile su izraz činjenice, da je još usred rata, ne samo u punom fašističkom okruženju Jugoslavije, nego u Jugoslaviji, koja je i sama bila u unutrašnjosti Hitlerove »evropske tvrđave« – iz zajedničke borbe jugoslavenskih naroda, kao tvorevina njihove demokratske revolucije – iznikla nova narodno-demokratska Jugoslavija, a s njome u ovom delu sveta i novi tip države – narodna demokratija, kao posebni oblik socijalističke demokratije« (»Izabrani govori i članci«, cit. izdanje, str. 120.).

Za Hrvatsku se na Trećem zasjedanju ZAVNOH-a (u Topuskom, 8. i 9. maja 1944.) jednako pozivalo na Drugo zasjedanje AVNOJ-a, kako to pokazuje na pr. tadanje ZAVNOH-ova Odluka o vrhovnom organu državne vlasti Hrvatske. Odredba čl. 1. te ZAVNOH-ove Odluke kaže o tome:

»Na osnovu suverene volje i prava samoodređenja naroda Hrvatske, a u skladu s odlukama donesenim na II. zasjedanju Antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Jugoslavije, u Jajcu 29.–30. studenog 1943., Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Hrvatske, vrhovni je organ državne vlasti, vrhovno zakonodavno i izvršno narodno predstavničko tijelo Hrvatske i predstavnik suvereniteta naroda i države Hrvatske kao ravnopravne jedinice Demokratske Federativne Jugoslavije.«

Za Bosnu i Hercegovinu se na Drugom zasjedanju ZAVNOHBIH-a (u Sanskom Mostu, 1. jula 1944.) jednako ukazalo na značaj Drugog zasjedanja AVNOJ-a, kako se to vidi napose iz čl. 1. ZAVNOHBIH-ove Odluke o njegovom konstituiranju u vrhovnog organa državne vlasti za Bosnu i Hercegovinu. U toj se Odluci naime kaže:

»Na temelju slobodno izražene volje naroda Bosne i Hercegovine, a u skladu sa odlukama donijetim na Drugom zasjedanju Antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Jugoslavije na dan 29.–30. novembra 1943. u Jajcu, Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Bosne i Hercegovine konstituiše se u vrhovno zakonodavno i izvršno narodno predstavničko tijelo, u najviši organ državne vlasti Bosne i Hercegovine, ravnopravne federalne jedinice u demokratskoj federativnoj Jugoslaviji ...«

Za Crnu Goru jednako se poziva na odnosne AVNOJ-eve akte na konstitutivnom zasjedanju ZAVNO Crne Gore u Kolašinu 14. jula 1944. U tada donesenoj Odluci o formiranju prvog vrhovnog organa državne vlasti za Crnu Goru kaže se:

»Član 2. – Na osnovu prava samoopredjeljenja naroda Crne Gore, a u saglasnosti sa odlukama donesenim na Drugom zasjedanju AVNOJ-a u Jajcu 29.–30. novembra 1943., Crnogorska antifašistička skupština narodnog oslobođenja konstituiše se u najviše zakonodavno tijelo Crne Gore kao ravnopravne federalne jedinice u Demokratskoj federativnoj Jugoslaviji ...«

Na sličan način došle su do izražaja ove Odluke Drugog zasjedanja AVNOJ-a i kod konstituiranja Makedonije kao države-članice jugoslavenske federacije. Na Sobranju Makedonije, održanom 2. avgusta 1944. istaknuto je u tada donesenom osnovnom Rješenju o obrazovanju vrhovnog organa državne vlasti za Makedoniju (u njegovom članu 1.) slijedeće:

»Osnovajkji se na suverenata volja i pravoto na samoopredelenije na narodot na Makedonija, čiji verni tolkovateli se pretstaviteli na ovoa Sobranije vo soglasije so rešenijata doneseni na II-to zasedanje na AVNOJ (Antifašističko veće narodnog oslobođenja Jugoslavije), vo grad Jajce – 29 noemvri 1943 god. – Antifašiskoto sobranie na narodnoto oslobodjenie na Makedonija (ASNOM) se konstituira vo vrhovno zakonodatelno i ispolnitelno pretstavitelno telo na Makedonija i makedonskata država kao ramnopravna federalna edinica vo demokratska federativna Jugoslavija ...«

I na kraju, akti Drugog zasjedanja AVNOJ-a imali su jednaki odjek i u pogledu Srbije prilikom konstituiranja njene državnosti u sklopu jugoslavenske federacije, na zasjedanju Velike antifašističke skupštine narodnog oslobođenja Srbije, u Beogradu 11. novembra 1944. godine.

Svi tada doneseni akti s ovog Zasjedanja prožeti su načelima i linijama, koje su utvrđene na Drugom zasjedanju AVNOJ-a. Tako se na pr. u IV. odjeljku Deklaracije ASNOS-a (od 11. novembra 1944.) kaže:

»... Smatrajući da istorijske odluke Drugog zasedanja Antifašističkog veća narodnog oslobođenja Jugoslavije odgovaraju životnim interesima srpskog naroda i Srbije, Velika antifašistička narodno-oslobodilačka skupština Srbije u potpunosti odobrava i potvrđuje rad predstavnika Srbije na Drugom zasedanju Antifašističkog veća narodnog oslobođenja Jugoslavije, održanom u Jajcu, 29. novembra 1944 godine.«

Slično kao i kod konstituiranja vrhovnih organa državne vlasti drugih jugoslavenskih zemalja i ovo se Zasjedanje kod obrazovanja svojih najviših organa poziva na državnopravne akte Drugog zasjedanja AVNOJ-a, kako to pokazuje napose st. 6. tadanje ASNOS-ove osnovne Odluke, gdje se kaže:

»... Na osnovu suverene volje srpskog naroda, izražene i u sastanku ove Velike skupštine, na osnovu prava srpskog naroda da sam odluči o svojoj sudbini i da svoju vlast organizuje po svojoj slobodnoj volji, kao i *u saglasnosti sa odlukama* Drugog zasedanja Antifašističkog veća narodnog oslobođenja Jugoslavije od 29. novembra 1943. godine ...«

Svi ti i drugi kasniji državnopravni akti o izgradnji jugoslavenske države poslije Drugog zasjedanja AVNOJ-a pokazuju koliko je snažan odjek tih AVNOJ-evih Odluka bio na taj kasniji državnopravni razvitak Jugoslavije. U unutrašnjepolitičkom pogledu ti su akti (s Drugog zasjedanja AVNOJ-a) značili dakle temeljne državnopravne norme, unutar čijih se okvira imala kretati daljnja izgradnja nove jugoslavenske države. Ta su dakle akta imala izraziti ustavni karakter i to ne samo za saveznu državu, nego i za njezine sastavne dijelove, za sve njene države-članice – sve dok nije donesen Ustav FNRJ (31. januara 1946. godine).

U vanjskopolitičkom pogledu je odjek Drugog zasjedanja AVNOJ-a odgovarao u znatnoj mjeri njegovom prekretničkom karakteru za unutrašnje jugoslavenske odnose. Koliko god se naime u nekim odgovornim savezničkim krugovima dugo vremena (i poslije Drugog zasjedanja AVNOJ-a) živo nastojalo u prilog održanja Kraljevine Jugoslavije, te pomagalo kraljevsku vladu u emigraciji, koliko god su izvjesni državnički krugovi u savezničkim zemljama isticali stanovite rezerve prema Nacionalnom komitetu oslobođenja Jugoslavije, ipak se niti na tim stranama nije moglo jednostavno preći preko značaja kojeg je imalo Drugo zasjedanje AVNOJ-a i u vanjskopolitičkom pogledu.

Tako je na pr. već nekoliko dana poslije tog Zasjedanja, naime 8. decembra 1943. engleska agencija »Reyter« saopćila dosta opširne podatke o Drugom zasjedanju AVNOJ-a, a napose o njegovim Odlukama, te dodala pri tome kako su ovi događaji u Jugoslaviji »izazvali veoma živo interesovanje u Velikoj Britaniji«.[307] Sutradan po ovom saopćenju izjavio je državni sekretar Sjedinjenih američkih država, Cordell Hull

[307] *Dedijer, Dnevnik* (Svedočanstva iz oslobodilačkog rata, knjiga druga, Treći deo, Beograd, 1950, str. 32 i d.); *L. Geršković*, Historija narodne vlasti, II. dio, Beograd, 1955., str. 69. i d.

slično o ovom Zasjedanju zauzevši prema njemu sličan stav kao i Velika Britanija.[308] Nekoliko dana kasnije, 14. decembra 1943., Informacioni ured Narodnog sekretarijata inostranih poslova SSSR-a objavio je o događajima u Jugoslaviji ovo saopćenje:

»Kako se saznaje, krajem novembra održana je na teritoriji Jugoslavije, oslobođenoj od strane partizana, druga skupština Antifašističkog veća narodnog oslobođenja Jugoslavije, sastavljenog od predstavnika svih krajeva zemlje, koja je donela odluku, da se Antifašističko veće pretvori u vrhovni zakonodavni i izvršni organ, i obrazovala je Nacionalni komitet oslobođenja u svojstvu privremene vlade.

... Skupština je utvrdila federativni princip uređenja Jugoslavije.

Ove događaje u Jugoslaviji, koji su već naišli na prijateljske odzive u Engleskoj i Sjedinjenim Američkim Državama, vlada SSSR smatra kao pozitivne činjenice, koje pomažu daljoj uspešnoj borbi naroda Jugoslavije protiv hitlerovske Nemačke. Oni svedoče također o ozbiljnom uspehu novih vođa Jugoslavije na poslu ujedinjenja svih nacionalnih snaga Jugoslavije ...

... Sovjetska vlada smatrajući potrebnim da dobije podrobnije informacije o svima jugoslavenskim događajima i partizanskim organizacijama, rešila je da pošlje u Jugoslaviju Sovjetsku vojnu misiju, kako je to još ranije učinila britanska vlada ...«[309]

Tako je dakle Drugo zasjedanje AVNOJ-a i u vanjskopolitičkom pogledu izazvalo snažan odjek, kako to potvrđuju i druge, kasnije izjave iz savezničkih izvora o prilikama u Jugoslaviji od Drugog zasjedanja do kraja rata.[310] U međunarodnopravnom pogledu s Drugim zasjedanjem AVNOJ-a skopčano je i *prvo pravno priznanje nove jugoslavenske države.* Istina, do izričitog i formalnog priznanja nove jugoslavenske države trebalo je i poslije Drugog zasjedanja AVNOJ-a još dosta vremena, te ovo Zasjedanje dakle nije neposredno u vezi s tim, izričitim priznanjem nove jugoslavenske države, a napose s njenim kasnijim primanjem u Organizaciju ujedinjenih nacija. Ali je ipak to *Drugo zasjedanje* AVNOJ-a *u uskoj vezi s neizravnim ili faktičnim priznanjem* Demokratske federativne države,[311] kako se to izvodi iz narednih činjenica.

Savezničke vojne misije, koje datiraju približno od sredine 1943. (jer je potkraj maja 1943. prva Vrhovnom štabu NOV i POJ stigla savezničk

[308] Vidjeti: *M. Pijade,* O petogodišnjici narodne države, cit. izd., str. 171; *Geršković,* naprijed cit. djelo, II. dio, str. 69.

[309] Prema *M. Pijade,* naprijed cit. djelo. str. 171–172.

[310] Ali ovdje treba radi potpunosti dodati i to, da je nekako u isto vrijeme na Konferenciji saveznih državnika u Teheranu (od 28. novembra do 1. decembra 1943.) bilo govora o Jugoslaviji, i to ne samo o pojačanju slanja pomoći jugoslavenskoj Narodnooslobodilačkoj vojsci, nego i o – podjeli interesnih sfera velesila poslije Drugog svjetskog rata.

[311] Savezničke vojne misije nisu bile akreditovane kod AVNOJ-a, nego pri Vrhovnom štabu NOV i POJ. Prema tome one su prvenstveno imale vojni, a ne diplomatski karakter. Ali ne samo po njihovu sastavu (što je pored izrazito vojnih lica savezničkih sila u sastavu savezničke Vojne misije bio na pr. i sin britanskog premijera, major Randolph Churchill itd), nego i po svojem odnosu prema AVNOJ-u Savezničke vlade znale su za suštinu državnopravnih promjena u Jugoslaviji, njima je bio poznat državnopravni značaj akata Drugog zasj. AVNOJ-a, pa su i pored svega toga zadržali u Jugoslaviji svoje Vojne misije, koje su bile ne samo veza za vojne poslove, nego u najmanju ruku – i promatrači razvitka prilika u Jugoslaviji pod uvjetima pobjede Narodne revolucije.

vojna misija na čelu s britanskim brigadnim generalom Mac Leanom) djelovale su uglavnom akreditovane pri Vrhovnom štabu NOV i POJ. Razumljivo je, da njihov dolazak na jugoslavenski oslobođeni teritorij maja 1943. nije mogao značiti ma kakvo priznanje nove jugoslavenske države, jer ove tada (maja 1943.) još nije ni bilo, nego se ona tek postepeno izgrađivala, kako smo to u ranijem izlaganju već istakli. Ali su te savezničke vojne misije, iako akreditovane i dalje pri Vrhovnom štabu, dobile drugi karakter poslije Drugog zasjedanja AVNOJ-a. Savezničke vlade bile su upoznate s karakterom državnopravnih akata Drugog zasjedanja AVNOJ-a, pa ipak su njihove vojne misije (makar zadržavale i dalje vojni karakter) ostale pri Vrhovnom štabu NOV i POJ, te dalje djelovale koliko kao vojne delegacije, toliko i s izvjesnim diplomatskim karakterom. Slanjem svojih vojnih misija saveznici su najprije priznali postojanje jugoslavenske Narodnooslobodilačke vojske kao regularne vojske i člana antifašističkog bloka protiv Osovine. Tako je zaista i bilo u času dolaska tih misija u Jugoslaviju, sredinom 1943. godine. Ali s formiranjem AVNOJ-a kao vrhovnog organa DFJ, s konstituiranjem nove jugoslavenske države, izmijenio se i državnopravni položaj Vrhovnog štaba, odnosno jugoslavenske Narodnooslobodilačke vojske u sklopu nove državne organizacije. S konstituiranjem DFJ i proglašenjem AVNOJ-a za njenog vrhovnog organa državne vlasti postala je i Narodnooslobodilačka vojska jedan od organa nove jugoslavenske države. Vrhovni štab je dakle i sam bio dio novog sistema vlasti u Jugoslaviji. Produženjem boravka savezničkih vojnih misija pri Vrhovnom štabu nije se dakle priznavala samo jugoslavenska Narodnooslobodilačka vojska za člana antifašističkog bloka, nego se time – u najmanju ruku – uzimalo na znanje, da je u Jugoslaviji došlo do takvih državnopravnih promjena (s Drugim zasjedanjem AVNOJ-a), da je Vrhovni štab od tada dio tog sistema i njegov organ. Savezničke vlade posredstvom tih svojih misija pri Vrhovnom štabu NOV i POJ nisu mogle priznavati samo dio (Vrhovni štab i Narodnooslobodilačku vojsku), a ne priznavati i cjelinu, u koju spada taj dio nerazdvojno od svih njenih preostalih sastavnih dijelova. Boravak savezničkih vojnih misija pri Vrhovnom štabu NOV i POJ nakon Drugog zasjedanja AVNOJ-a ne da se drukčije protumačiti u državnopravnom smislu nego kao *faktično priznanje nove jugoslavenske države.* A u tome je i naročiti odjek Drugog zasjedanja AVNOJ-a na međunarodni položaj Jugoslavije od tog vremena.

Do priznanja nove jugoslavenske države došlo je međutim istom kasnije. Kao prvi izraz juridičkog priznanja smatra se traženje sovjetske komande, odnosno vlade (28. septembra 1944.) da Nacionalni komitet oslobođenja Jugoslavije dozvoli sovjetskim trupama slobodan prolaz preko jugoslavenskog teritorija u cilju provođenja vojnih akcija protiv njemačke vojske.[312] Četiri mjeseca kasnije, 12. januara 1945., objavljena

[312] U svom Političkom referatu na V. kongresu KPJ maršal Tito iznio je ovo saopćenje sovjetske agencije TASS, objavljeno 28. septembra 1944. godine:
»Pre nekoliko dana sovjetska komanda, imajući u vidu interese razvijanja bor-

je i Krimska deklaracija, koja (u VIII. odjeljku) govori o Jugoslaviji i njenom Nacionalnom komitetu oslobođenja Jugoslavije. Ovdje sadržani navod o Sporazumu Tito-Šubašić i potrebi da se on sprovede proširenjem AVNOJ-a i Nacionalnog komiteta, smatra se ne bez stvarnog osnova kao priznanje nove jugoslavenske države, odnosno odatle se izvodi da su potpisnici ove Krimske deklaracije time uzeli na znanje sadržaj obiju akata Sporazuma Tito-Šubašić, dakle da je tečajem toga rata u Jugoslaviji došlo do državnopravnih promjena, koje su pravno izrazili spomenuti akti Drugog zasjedanja AVNOJ-a da je formiran AVNOJ, Nacionalni komitet i t. d.[313] Do samog izričitog priznanja nove jugoslavenske države i uspostave diplomatskih odnosa sa savezničkim vladama trebalo je još dugo,[314] ali u toj borbi za međunarodno priznanje Demokratske federativne Jugoslavije imalo je baš i Drugo zasjedanje AVNOJ-a svoje naročito mjesto, jer od njega i njegovih osnovnih normi je i polazila čitava akcija oko tog priznanja novog jugoslavenskog sistema vlasti.[315]

Tako je dakle i u unutrašnjem i u vanjskopolitičkom pogledu Drugo zasjedanje AVNOJ-a predstavljalo zaista prekretnički državnopravni događaj u Jugoslaviji. Kad na to ukazujemo, onda time ne mislimo ograničiti ovu konstataciju samo na jedan »datum«, kako se svojevremeno prigovaralo gornjoj konstataciji, nego uzimamo Drugo zasjedanje AVNOJ-a kao najvišu točku u tadašnjem revolucionarnom nastajanju nove vlasti u Jugoslaviji za vrijeme prošlog rata. Drugo zasjedanje AVNOJ-a značilo je najviši uspon, do kojega je jeseni 1943. došao razvitak nove vlasti u Jugoslaviji, kada su naime konstituirani prvi vrhovni organi nove države i formulirani prvi njezini temeljni državnopravni akti ustavnog karaktera. A u tome i leži bitni značaj tog Drugog zasjedanja AVNOJ-a.

benih operacija protiv nemačkih i mađarskih trupa u Mađarskoj, obratila se Nacionalnom komitetu oslobođenja Jugoslavije i Vrhovnom štabu NOV i POJ Jugoslavije s molbom, da dadu pristanak na privremeni ulazak sovjetskih trupa na jugoslovensku teritoriju, koja graniči sa Mađarskom. Sovjetska komanda saopštila je tom prilikom, da će sovjetske trupe, pošto izvrše operativne zadatke, biti povućene iz Jugoslavije.

Nacionalni komitet i Vrhovni štab Jugoslavije pristali su da udovolje molbi sovjetske komande. Sovjetska komanda je primila uslov, koji je postavljen s jugoslavenske strane, da će na teritoriji Jugoslavije, u svim oblastima, gdje će se nalaziti jedinice Crvene armije, delovati civilna administracija Nacionalnog komiteta oslobođenja Jugoslavije« (»V. kongres KPJ«, cit. izd., str. 120–121).

[313] Krimska deklaracija u odjeljku, koji govori o Jugoslaviji, sadržava o tome ovo: »Mi smo se sporazumjeli, da maršalu Titu i dru Šubašiću preporučimo kako njihov sporazum treba odmah izvršiti i da je potrebno obrazovati novu vladu prema tom sporazumu.

Preporučujemo isto tako, da nova vlada po svom formiranju, donese izjavu:

1) Antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Jugoslavije (AVNOJ) proširit će se članovima posljednjeg jugoslavenskog parlamenta, koji se nisu kompromitovali saradnjom s neprijateljima. Tako formirano tijelo zvat će se privremenim parlamentom.

2) Zakonodavni akti, koje je donio AVNOJ, podvrgnut će se naknadnoj ratifikaciji od strane Ustavotvorne skupštine« (vidjeti: »Ujedinjene nacije«, izd. Zagreb, 1946.).

[314] Vidjeti: *J. Andrassy*, Razvitak međunarodnih odnosa nove Jugoslavije, objavlj. u zborniku »Nova Jugoslavija«, Zagreb, 1954., str. 175. i d.

[315] *Geršković*, cit. djelo. II. dio, str. 70.

TREĆE ZASJEDANJE AVNOJ-A

Poslije Drugog zasjedanja AVNOJ-a slijedi niz značajnih događaja, koji daju poseban pečat daljem razvitku novog sistema vlasti u Jugoslaviji.[316] Ofenzivna snaga fašističkih sila bila je tada očigledno već skršena, a slom Mussolinijeve Italije (septembra 1943.) predstavljao je samo konstataciju nemoći Osovine, da ostvari svoje imperijalističke ciljeve, koje su njeni državnici još donedavna toliko bučno isticali. Dok se na Istočnom frontu »sistematsko povlačenje« Osovinskih oružanih snaga sve očiglednije pretvaralo u potpuni poraz, napose poslije poraza napadačkih snaga kod Staljingrada, dotle se na Zapadu konačno otvoreni »drugi front« postepeno razvijao s punom premoćnošću savezničkih oružanih snaga nad Hitlerovskom Njemačkom.

Iako se fašistička ratna mašina tada još uvijek osjećala kao snažna sila, ona u 1944. više nije imala one udarne snage iz vremena aprilskog tzv. »munjevitog rata« na Balkanu. Fašističke oružane snage još su uvijek bile kompaktne i dobro organizovane, te znalački vođene, ali one više nisu bile kadre da razviju nekadašnji ofenzivni tempo, a njihove akcije nisu više bile udari iz prvih godina ovoga rata.

U Jugoslaviji su neprijateljske oružane snage od jeseni 1944. zapravo u defanzivnoj akciji, prisiljene da ovdje brane zadržane pozicije pred sve snažnijim udarima jugoslavenske Narodnooslobodilačke vojske. Njemačka komanda na ovom dijelu ratišta bila je sad prinuđena da i sama prizna strateški značaj postojanja i djelovanja jugoslavenske Narodnooslobodilačke vojske. Usprkos još uvijek nerijetkim glasovima o podcjenjivanju ovog svog protivnika, njemačka komanda je ipak tu i tamo – napose u svojim povjerljivim izvještajima Vrhovnoj komandi – morala sad – makar i uvijeno – priznati svoj sve nepovoljniji položaj u ratu s narodom Jugoslavije.

Dvije posljednje neprijateljske ofenzive u Jugoslaviji (vođene tečajem 1944. godine) otkrile su činjenicu, da je u ratnim operacijama na ovom dijelu Evrope došlo do radikalnog preokreta na štetu fašističkih napadača – jugoslavenska Narodnooslobodilačka vojska afirmirala se na Balkanu kao pobjednički faktor u antifašističkom bloku. Poslije sloma sedme neprijateljske ofenzive (od aprila do jula 1944.) fašističke trupe u Jugoslaviji nalaze se u situaciji, kada im je glavno sačuvati po mogućnosti komunikacione veze radi daljeg povlačenja. Konačna pobjeda saveznika, a napose jugoslavenske Narodnooslobodilačke vojske već je očigledna. Ona je tek pitanje skorih dana. Oslobođenjem Beograda (20. oktobra 1944.) obilježena je ta nova etapa ratovanja kao konačno oslobađanje cijele Jugoslavije. Ratne operacije u Jugoslaviji završene su 15. maja 1945., dakle poslije kapitulacije Njemačke (8. maja iste godine), i to s obzirom na upornost fašističkih sila, koje ni pred očiglednom pro-

[316] Upravo u tome razdoblju (od Drugog do Trećeg zasjedanja AVNOJ-a) dovršava se i osnovna konstrukcija jugoslavenske federacije itd.

pašću na više mjesta nisu htjele kapitulirati pred jugoslavenskom Narodnooslobodilačkom vojskom.

Pobjedonosni svršetak Narodnooslobodilačkoga rata nameće nove dužnosti vrhovnom državnom vodstvu nove Jugoslavije. Demokratska Federativna Jugoslavija prelazi u uvjete svog mirnodopskog razvitka, te stoji dakle neposredno pred svojom reorganizacijom. Osnovni državnopravni temelji ostaju u punoj važnosti, jer akti Drugog zasjedanja AVNOJ-a zadržavaju i dalje svoj prvotni ustavni karakter, ali je državno uređenje, konstruirano na Drugom zasjedanju AVNOJ-a, sad već – pod uvjetima mirnodopskog života – stajalo pred očitom potrebom svoje reorganizacije.

U unutrašnjepolitičkom pogledu nova jugoslavenska država stajala je neposredno po svršetku Drugog svjetskog rata pred širokim mogućnostima svoga uspona. Pred njom su se otvarale očite perspektive njenog naprednog razvitka. Pobjeda Narodne revolucije omogućavala je naime konačnu likvidaciju onih osnovnih suprotnosti jugoslavenskoga društva, koje su svojevremeno razjedale sav javni život stare Jugoslavije. U uvjetima buržoaskog sistema Kraljevine Jugoslavije te su se suprotnosti – i socijalne i nacionalne – samo još više zaoštravale i u okvirima kapitalističkog poretka stare Jugoslavije nije se nalazilo konačnog rješenja ni za socijalno, a ni za nacionalno pitanje.

S pobjedom Narodne revolucije, u novom jugoslavenskom političkom sistemu, u poslijeratnom razvitku Demokratske federativne Jugoslavije ta su dva nekad »nerješiva« pitanja stajala pred svojim potpunim rješenjem. Socijalno pitanje ulazilo je u prvi plan zadataka socijalističke države, te su već prvi državnopravni akti nove Jugoslavije učinjeni u smjeru likvidacije toga pitanja, jasno pokazivali smjernice daljnjeg razvitka jugoslavenskoga društva u smjeru izgradnje socijalizma. Nacionalno pitanje dobilo je svoje rješenje upravo na području, koje je za nj bilo primarno i najosjetljivije – u pogledu zahtjeva za nacionalnom državnošću. Izgradnja jugoslavenske federativne višedržavnosti odgovarala je zahtjevima, sadržanim u nacionalnom pitanju. Time je uklonjen glavni nekadanji razlog nacionalističkim trvenjima, rješena je uostalom najbitnija strana nacionalnog pitanja. Od kako je dubokog značaja izgradnja jugoslavenske federacije za rješenje nacionalnog pitanja najbolje će moći ocijeniti onaj, tko pozna svu nepomirljivost političkih borbi oko toga pitanja u staroj Jugoslaviji. Ostvarenje jugoslavenskog federalizma u višedržavnosti Demokratske federativne Jugoslavije rješilo je bitnu stranu jugoslavenskog nacionalnog pitanja i onemogućavalo je nekadanje sukobe između centralista i federalista i t. d. Tako je dakle nova jugoslavenska država ulazila u svoj mirnodopski razvitak neposredno po svršetku rata.

Uporedo s takvim stanjem u novoj jugoslavenskoj državi kretalo se i *njezino pravo*. U tom pogledu – i to naročito od Drugog zasjedanja AVNOJ-a dalje – uzimalo se kao osnovno pravilo, da je Narodna revolucija srušila ne samo politički sistem Kraljevine Jugoslavije, nego da je

ona uklonila i njeno buržoasko pravo. Isticalo se dakle kao osnovno, da – pravo stare Jugoslavije ne važi. Kao temeljne pravne norme Demokratske federativne Jugoslavije isticani su svi državnopravni akti, koje je donijelo Drugo zasjedanje AVNOJ-a, te kasniji propisi, koje su donijela konstitutivna Zasjedanja u pojedinim jugoslavenskim državama-članicama i drugi propisi s time u vezi. Time su bile određene i osnovne konture novog jugoslavenskog pravnog sistema, makar da je on do kraja rata bio još daleko od svoje završne izgradnje. Ipak su time udareni osnovni elementi novog jugoslavenskog pravnog sistema.

No u kasnijem razvitku novog jugoslavenskog prava, naročito od sredine 1944. dalje, počelo se tu i tamo odstupati od istaknutog principijelnog stava o nevažnosti prava Kraljevine Jugoslavije. U praksi mnogih narodnih sudova razvijalo se gledište o dopustivosti primjene propisa iz starog jugoslavenskog prava, ako o stanovitom pravnom pitanju nema nove pravne norme. Postepeno se uvodila pravna praksa po kojoj se stari pravni propisi dakle mogu primjenjivati i u praksi narodnih sudova supsidijarno, ali pod uvjetom da ti stari propisi nisu u suprotnosti »s tekovinama Narodnooslobodilačke borbe«, kako se općenito pri tome isticalo.

Takve pojave dale su državnom vodstvu Demokratske federativne Jugoslavije povoda, da se posebno regulira ovo pitanje razvoja sistema prava nove Jugoslavije. U tu svrhu objavilo je Predsjedništvo AVNOJ-a 3. februara 1945. t. zv. »Odluku o ukidanju i nevažnosti svih pravnih propisa donijetih po okupatorima i njihovim pomagačima za vrijeme okupacije; o važnosti odluka, koje su za to vrijeme donijete; o ukidanju pravnih propisa, koji su bili na snazi u času neprijateljske okupacije«.[317] Povodom nedovoljno jasne formulacije ove Odluke došlo je međutim u kasnijoj sudskoj praksi do protivnih tumačenja,[318] te je s obzirom na

[317] Ova je Odluka objavljena u Zborniku zakona, uredaba i naredaba Federalne Hrvatske, sv. I. za 1945., str. 61. Povod za njeno donošenje dala je potreba sudske prakse na oslobođenom dijelu Jugoslavije i to koliko da se utvrde osnovni okviri pozitivnog prava Demokratske Federativne Jugoslavije, toliko i da se makar i privremeno regulira pitanje valianosti pravnih akata koji su nastali pozivanjem na ranije pravo, da bi se na taj način koliko-toliko riješilo pitanje valjanosti dotadašnjih pravnih odnosa. O toj problematici raspravlja naš rad »Neka pitanja izgradnje novog jugoslavenskog prava», objavljen u Radu J. A., knj. 300. Zagreb, 1954, str. 251. i slij.

[318] U praksi, koja se razvila poslije donošenja ove AVNOJ-eve Odluke br. 132 (od 3. februara 1945.), pojavila su se suprotna tumačenia o valjanosti pravnih propisa Kraljevine Jugoslavije, odnosno da li se zakoni i drugi pravni propisi iz prethodnog sistema mogu primjenjivati u sudskoj praksi DFJ. Jedni su spomenutu Odluku AVNOJ-a tumačili tako, da je njom zabranjeno primjenjivati stare zakone i druge propise Kraljevine Jugoslavije, ako su ove norme u protivnosti s privremenim ustavnim uređenjem nove Jugoslaviie, kako je ono regulirano napose državnopravnim aktima Drugog zasj. AVNOJ-a. Nasuprot tome, moglo bi se primienjivati sve druge pravne odredbe stare Jugoslavije, ako one ne stoje u suprotnosti s tekovinama NOB-e. Po drugom stajalištu, ovom je AVNOJ-evom Odlukom navodno proglašeno, da je cjelokupni pravni sistem Kraljevine Jugoslavije ukinut i da se to njeno ukinuto pravo ne smije primienjivati u novoj Jugoslaviji, ali se može praksa poslužiti u njima sadržanim »pravnim pravilima«, i to pod uvjetom, da ona nisu u protivnosti s osnovnim principima novog državnopravnog stanja.

neujednačenost tadašnje sudske prakse morao 16. oktobra 1946. biti donesen istoimeni Zakon. Njime je ne samo posebno sankcionirano ono, što je spomenutom svojom Odlukom (od 3. februara 1945.) donio AVNOJ, već su ovamo uneseni i neki drugi pravni elementi.[319] No s tim u vezi treba podvući činjenicu, da su osnovi novoga jugoslavenskog prava utvrđeni već tečajem samoga rata, dakle u periodu revolucionarne izgradnje nove jugoslavenske državnosti, te da su njegove temeljne linije normirali državnopravni akti, koje je donijelo kako Drugo zasjedanje AVNOJ-a, tako i spomenute Odluke s konstitutivnih Zasjedanja pojedinih država-članica jugoslavenske federacije.[320]

U unutrašnjepolitičkom pogledu od osobitog su nadalje značaja bili događaji, koji su uslijedili u vezi sa Sporazumom Tito-Šubašić i s obzirom na preporuke, koje je za Jugoslaviju istakla Krimska konferencija (12. februara 1945.) o izvršenju spomenutog Sporazuma.[321] S tim je naime u vezi konačna likvidacija kraljevske vlade u emigraciji, pošto je 7. marta 1945. njen predsjednik Ivan Šubašić predao ostavku, a istovremeno je (s obzirom na spomenuti Sporazum) Predsjedništvo AVNOJ-a uvažilo i ostavku Nacionalnog komiteta oslobođenja Jugoslavije. Time je dakle prestala dotadašnja štetna dvojnost vlada za Jugoslaviju, kada je pored legitimne vlade, pored Nacionalnog komiteta oslobođenja Jugoslavije postojala u inozemstvu i od saveznika još uvijek bila priznata vlada bivše Kraljevine Jugoslavije, iako je ona s Drugim zasjedanjem AVNOJ-a de jure izgubila svoj dotadašnji legitimitet, a de facto više nije u zemlji ni mogla vršiti nikakve funkcije. Obrazovanjem nove, t. zv. Privremene narodne vlade normalizirano je dakle ovo stanje i to u skladu s osnovnim principima, sankcioniranim još na Drugom zasjedanju AVNOJ-a. Kod ovog pregleda značajnih državnopravnih događaja, koji su u Jugoslaviji uslijedili neposredno po svršetku rata i obilježavali njezin – još uvijek – prelazni državnopravni razvitak treba podsjetiti i na obrazovanje Kraljevskog namjesništva (2. marta 1945.) s obzirom na istaknutu njegovu specifičnost i značenje za likvidaciju monarhijskih ostataka iz prethodnog sistema.[323]

[319] Zakon »o nevažnosti pravnih propisa donesenih prije 6. aprila 1941. i za vrijeme neprijateljske okupacije« (od 23. oktobra 1946. godine).

[320] Pregled zakonodavnih akata iz ovog perioda daje pobliže *L. Geršković* u djelu Historija narodne vlasti. II. dio, cit. izdanje, str. 100 i d.

[321] Zaključci saveznićkih državnika o Jugoslaviji kako su formirani u odjeljku VIII Deklaracije objavljene 12. januara 1945. u Jalti (na Krimu) ne predstavljaju ipak miješanje u unutrašnje stvari Jugoslavije, napose ne znače diktat prema AVNOJ-u i NKOJ-u, jer su one samo preporuke, odnosno saveznički savjeti u cilju što brže likvidacije dotadašnjeg dualiteta u pogledu jugoslavenskih vlada.

[322] Koji je raspušten odlukom Predsjedništva AVNOJ-a od 7. marta 1945. pozivom na čl. 4 Odluke o konstituiranju AVNOJ-a kao vrhovnog organa drž. vlasti (od 29. novembra 1943) i »s obzirom na obrazovanje Privremene Narodne Vlade Federativne Jugoslavije« (Zbornik zakona, uredaba i naredaba Federalne Hrvatske, sv. II, za 1945., str. 143.).

[323] Time je istodobno utvrđeno i to, da će funkcije ovog provizornog organa vlasti prestati ipso facto, s odlukom Ustavotvorne skupštine o obliku vladavine nove Jugoslavije. Stoga je Kraljevsko namjesništvo i prestalo postojati 29. novembra 1945., a

U vanjskopolitičkom pogledu obilježeno je ovo razdoblje razvitka Jugoslavije, naime od Drugog do Trećeg zasjedanja AVNOJ-a, sa upornom i dosljednom borbom za savezničko priznanje nove jugoslavenske države. Drugo zasjedanje AVNOJ-a dalo je pravne mogućnosti Nacionalnom komitetu oslobođenja Jugoslavije, prvoj vladi Demokratske federativne Jugoslavije, da se i sa državnopravnih zasada bori za priznanje suvereniteta nove države, a istovremeno da i de facto i de jure može ukazivati na neosnovanost daljeg postojanja tada već ilegitimne emigrantske vlade bivše Kraljevine Jugoslavije.

Nešto poslije Drugog zasjedanja AVNOJ-a učinjen je sa strane Nacionalnog komiteta prvi neposredni napor u tome pogledu. »S odlaskom naše misije na čelu s generalmajorom Velebitom – kazao je o tome maršal Tito u svom ekspozeu na Trećem zasjedanju AVNOJ-a – najprije u Kairo, pa onda u London, bio je uspostavljen prvi kontakt s političkim krugovima u savezničkim zemljama; preko te naše vojne misije mi smo uspjeli da savezničku javnost u velikoj mjeri upoznamo sa stvarnošću u Jugoslaviji.« To nije moglo ostati bez odjeka na konačno rješavanje pitanja o priznanju nove jugoslavenske države. Dotadašnje djelovanje savezničkih vojnih misija u Jugoslaviji, pri Vrhovnom štabu NOV i POJ pripravilo je djelimično već teren za daljnji uspješni rad ove jugoslavenske vojne misije kod saveznika. Taj prvi kontakt jugoslavenske vojne misije sa odgovornim faktorima savezničkog svijeta imao je za posljedicu neposrednije upoznavanje pravog stanja u Jugoslaviji, a s time je jasnije ukazana i potreba da savezničke vlade moraju revidirati svoj stav prema toj neospornoj činjenici.

U vezi s time došlo je 12. avgusta 1944. do sastanka između maršala Tita kao predsjednika NKOJ-a i W. Churchilla, britanskog predsjednika vlade. Na tom sastanku bilo je razgovora o novoj Jugoslaviji i njezinom poslijeratnom uređenju, ali je kao srčika tih pregovora ostala – intaktnost državnopravnih akata donesenih na Drugom zasjedanju AVNOJ-a. O tome sastanku kazao je maršal Tito na spomenutom mjestu ovo:

> »Taj sastanak bio je u vezi s ubrzanjem stvaranja jedne jedinstvene vlade i pretresana su neka pitanja u vezi s koordinacijom operacija. Tom prilikom bilo je isto tako riješeno pitanje predaje ratne mornarice Jugoslaviji ...«[324]

Septembra 1944. otišao je maršal Tito u Moskvu s ciljem, da pored ostaloga tamo ishodi pomoć »radi bržeg istjerivanja okupatora iz naše zemlje«, kako se o tome izjavilo. Povodom toga dolazi do spomenute sovjetske note, kojom se od novih jugoslavenskih vlasti tražila dozvola da sovjetske trupe mogu preći preko jugoslavenskog teritorija u njiho-

da za to nije trebalo donositi poseban kakav zakonodavni akt od strane Ustavotvorne skupštine FNRJ. Pobliže o tome vidjeti: *Ivo Krbek*, Pravni značaj sporazumu Tito–Šubašić, cit. izdanje, autorovu raspravu »Postanak jugoslavenske republike«, cit. izdanje itd.

[324] »Treće zasedanje Antifašističkog veća narodnog oslobođenja Jugoslavije ...«, cit. izd., str. 52.

vim ratnim operacijama protiv njemačke vojske. I ta je činjenica bila jedan od značajnih koraka u akcijama oko priznanja novog državnog stanja u Jugoslaviji.

Tako se dakle i u unutrašnjem i u vanjskopolitičkom pogledu postepeno konsolidovala nova jugoslavenska država ulazeći u svoj mirnodopski razvitak. Po svršetku ratnih operacija Narodnooslobodilačke vojske[325] našla se Demokratska federativna Jugoslavija pred mnogim novim zadacima u vezi s obnovom zemlje i stabilizacijom novog državnog stanja, te je za rješenje tih mnogih pitanja trebalo sad već utvrditi nove puteve i naći nove načine. Državnopravni principi, izraženi pravno s aktima Drugog zasjedanja AVNOJ-a, kao i kasnije pravne norme novih jugoslavenskih vlasti, ostale su i dalje potpuno na snazi, ali je tadašnje državno uređenje nosilo u sebi obilježja svog ratnog porijekla. Trebalo je dakle i tu unijeti potrebne izmjene, a radi toga je pristupljeno sazivu Trećeg zasjedanja AVNOJ-a.

Samo Treće zasjedanje AVNOJ-*a* otpočelo je rad 7. avgusta 1945. u Beogradu, te je time označena nova etapa u državnopravnom razvitku Demokratske federativne Jugoslavije. Ovo Treće zasjedanje AVNOJ-a predstavljalo je naime krajnju liniju dotadašnjeg razvitka novog jugoslavenskog sistema pod uvjetima Narodnooslobodilačke borbe, a s tim ujedno i početak nove faze tog državnopravnog razvoja u mirnodopskim prilikama.

Treće zasjedanje AVNOJ-a sazvano je iz potrebe za reorganizacijom nove jugoslavenske države, koja će ostavši u okvirima privremenog ustavnog uređenja (normiranog s Drugim zasjedanjem AVNOJ-a) stvoriti nove uvjete za daljnji razvitak Jugoslavije. *Za saziv Trećeg zasjedanja govorili su mnogi i unutrašnje i vanjskopolitički faktori.*

U sklopu unutrašnjepolitičkih faktora za taj saziv naročito se ističu tri glavna razloga za to: 1. privremenost AVNOJ-a kao predstavništva stvorenog pod posebnim ratnim prilikama, 2. potreba sankcija za državnopravna akta AVNOJ-a iz toga razdoblja i 3. potreba izvršenja priprema za saziv Ustavotvorne skupštine, kako bi država mogla preći konačno u svoj mirnodopski život.

Privremeni karakter AVNOJ-a nametao je po svršetku rata potrebu, da se što prije donese odluka bilo o daljnjem postojanju ovoga tijela bilo o njegovoj zamjeni s drugim vrhovnim organom DFJ. AVNOJ se i sam, kako smo već naglasili, na svom Drugom zasjedanju (1943.) označio kao organ vlasti, koji će svoje funkcije vršiti samo »za vrijeme narodno oslo-

[325] U svom ekspozeu predsjednik Privremene narodne vlade DFJ maršal Tito kazao je u pogledu završetka ratnih operacija u Jugoslaviji ovo: »Važno je pritome spomenuti, da se neprijatelj nije htio predavati ni kapitulirati ni poslije kapitulacije Njemačke. Svaku stopu naše zemlje, sve do granice, naše jedinice morale su svojom krvlju osvajati, dok neprijateljske snage, koje su htjele da se predaju samo snagama saveznika, nisu bile u Sloveniji opkoljene i uništene« (»Treće zasjedanje Antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Jugoslavije«, cit. izdanje, str. 54). Tako su ratne operacije završile istom 15. maja 1945. u Jugoslaviji, dakle poslije kapitulacije Njemačke.

bodilačke borbe«.[326] Kako je oslobodilački rat završen, trebalo je dakle regulirati ovo pitanje vrhovnog organa državne vlasti.

Pitanje aprobacije AVNOJ-evih akata iz vremena oslobodilačkog rata stajalo je u uskoj vezi s prethodno istaknutim njegovim karakterom, kao organom, koji ima djelovati kroz spomenuto vrijeme, te prema tome i njegove odluke nose na sebi obilježja toga njegovog svojstva. Tako je bilo naglašeno i u odredbi čl. 4. Odluke o konstituiranju AVNOJ-a za vrhovnog organa državne vlasti (na Drugom zasjedanju, 29. novembra 1943.). Bilo je dakle nužno, da se radi odobrenja ili izmjene podvrgnu pregledu svi akti, koje je za vrijeme rata donio bilo plenum AVNOJ-a, bilo njegovo Predsjedništvo ili NKOJ.[327]

Potreba za saziv Ustavotvorne skupštine bila je jedan od naročitih razloga, koji su doveli do Trećeg zasjedanja AVNOJ-a. Novi sistem vlasti u Jugoslaviji, izgrađen još za vrijeme prošloga rata bio je već nepobitna činjenica. Ali tadašnje uređenje DFJ nosilo je na sebi pečat svoga vremena i svog revolucionarnog nastajanja, te se nametala potreba za ustavnom sankcijom tog državnopravnog stanja. Konačno odobrenje i sud o novom sistemu imala je dati tek Ustavotvorna skupština, koja treba ujedno da utvrdi i smjernice za daljnji razvitak nove Jugoslavije. Po svršetku rata bilo je dakle neophodno potrebno da se pripremi sve za saziv tog najvišeg tijela, koje će riješiti i ove značajne zadatke.

U vanjskopolitičkom pogledu javlja se neposredno po svršetku Narodnooslobodilačkoga rata neophodna potreba za reguliranjem međunarodnopravnog položaja nove jugoslavenske države. S tim u vezi predstojalo je napose i rješenje pitanja u vezi s preporukama savezničkih državnika prema spomenutoj već Krimskoj deklaraciji,[328] a napose pitanje proširenja AVNOJ-a.[329] S tih je dakle razloga, i unutrašnje i vanjskopolitičkih, došlo početkom avgusta 1945. do saziva Trećeg zasjedanja AVNOJ-a.

[326] Kako se to vidi napose i iz samog naslova osnovnog akta s Drugog zasjedanja Odluke o konstituiranju AVNOJ-a kao vrhovnog organa državne vlasti Jugoslavije »za vrijeme Narodnooslobodilačkog rata« (vidjeti: »Službeni list Demokratske Federativne Jugoslavije«, br. 1 za 1945., str. 3).

[327] O potrebi naknadnog odobrenja govori i preporuka saveznika AVNOJ-u prema formulaciji Krimske deklaracije, ali je ta potreba bila istaknuta već i u samim aktima Drugog zasjedanja AVNOJ-a u vezi sa činjenicom, da Predsjedništvo AVNOJ-a, kao i Nacionalni komitet oslobođenja Jugoslavije odgovaraju plenumu AVNOJ-a, a sam AVNOJ je privremeni organ vremenski ograničen na trajanje Oslobodilačkog rata.

Predsjedništvo AVNOJ-a je posebnim aktom 7. avgusta 1945. plenumu AVNOJ-a dostavilo prijedlog »za odobrenje svih zakonskih odluka, koje je ovo Predsjedništvo donelo od Drugog zasedanja do danas...« pozvavši se pritome na odredbu čl. 4 Odluke o konstituiranju AVNOJ-a kao vrhovnog organa državne vlasti (od 29. novembra 1943.). Popis tih zakonodavnih akata (koje je odobrila Privremena narodna skupština DFJ) vidjeti u stenografskim bilješkama – »Treće zasedanje Antifašističkog veća narodnog oslobođenja ...« (cit. izd., str. 35–40).

[328] Sa Krimske konferencije (vidjeti primjedbu broj 313).

[329] Vidjeti o tome pitanju: cit. djelo, str. 32 i 42.

To je zasjedanje sazvalo Predsjedništvo AVNOJ-a pozvavši se na odredbu čl. 4. Odluke »o vrhovnom zakonodavnom i izvršnom narodnom predstavničkom tijelu Jugoslavije« (s Drugog zasjedanja AVNOJ-a), što je i samo već pokazivalo, da se i Treće zasjedanje ovoga predstavništva zasniva i treba odvijati u okviru državnopravnih zasada, utvrđenih na Drugom zasjedanju AVNOJ-a.[330]

TOK TREĆEG ZASJEDANJA AVNOJ-A

Nakon uvodne riječi predsjednika AVNOJ-a, dra Ivana Ribara,[331] te konstatacije o postojanju kvoruma za redovan rad sazvanoga tijela,[332] istakao je tadanji izvjestilac, vijećnik AVNOJ-a Moša Pijade osnovne linije razvitka nove jugoslavenske države u razdoblju od Drugog do tog Trećeg zasjedanja. Uz ostalo on je tu rekao:

> »... Ovo Treće zasedanje AVNOJ-a drži se pod uslovima potpuno oslobođene otadžbine, kada Oslobodilački rat naših naroda već stoji za nama. Ovo je jedan od najvećih rezultata pobede, za koju je i AVNOJ dao svoj veliki doprinos. Ovo zasedanje biće ujedno i poslednje zasedanje AVNOJ-a i već zbog toga ima poseban značaj i zadatak, predstavljajući jednu naročitu etapu ka rešenju pitanja unutrašnjeg uređenja na skoro predstojećoj Ustavotvornoj skupštini ...«[333]

Maršal Tito kao tadašnji predsjednik Ministarskog savjeta osvrnuo se istom prilikom pored ostaloga napose na međunarodnopravni položaj Demokratske federativne Jugoslavije[334] naglasivši potrebu potpunog priznanja nove države i konačnog reguliranja pitanja, koja su stajala s tim u vezi. Više govornika u kasnijoj diskusiji istaklo je osobiti značaj Narodnooslobodilačke borbe i njezinih glavnih tekovina, a naročito je naglašen i značaj rješenja nacionalnog pitanja kroz jugoslavensku federaciju.[335]

O samom Trećem zasjedanju obično se govori misleći na četiri sjednice Zasjedanja, koje su održane pod tim nazivom (AVNOJ-a) od 7. do zaključno 10. avgusta 1945. Smatra se naime, da je produženi tok ovog Zasjedanja, pod nazivom Privremene narodne skupštine (od 10. do 26. avgusta 1945.) zapravo novo i od AVNOJ-a različito predstavničko tijelo.

[330] Vidjeti o tome napose izvještaj izvjestioca na Trećem zasjedanju AVNOJ-a M. Pijade na sjednici tog Zasjedanja od 7. avgusta 1945. (Stenografske bilješke s tog Zasjedanja, cit. izd., str. 18. i d.).

[331] O osnovnim zadacima Trećeg zasj. AVNOJ-a; vidjeti cit. stenografske bilješke, str. 13 i d.

[332] Mandatni odbor AVNOJ-a konstatovao je na prvoj sjednici Trećeg zasj. AVNOJ-a (od 7. avgusta 1945.), da je od ukupnog broja poslanika (368) prisutno 318, a odsutno 50 poslanika (»Treće zasjedanje AVNOJ-a«, cit. izdanje, str. 11).

[333] »Treće zasedanje Antifašističkog veća narodnog oslobođenja Jugoslavije ...«, cit. izdanje, str. 18.

[334] Isto izdanje stenografskih bilježaka s Trećeg zasj. AVNOJ-a, str. 59.

[335] Vidjeti o tome napose: str. 60–86, zatim 90–106. cit. izdanja stenografskih bilježaka s Trećeg zasj. AVNOJ-a.

To mišljenje nije točno, pošto je ovo Zasjedanje jedinstvena cjelina, koja obuhvata oba spomenuta njegova dijela.

Prvi dio ovog Zasjedanja održanog od 7. do 10. avgusta 1945. pod nazivom AVNOJ-a, riješio je uglavnom tri osnovna zadatka[336] i to: a) pitanje odobrenja rada AVNOJ-a poslije njegovog Drugog zasjedanja do saziva Trećeg zasjedanja, b) pitanje reorganizacije ovog predstavništva i c) uređenje nekih hitnijih pitanja u vezi sa dovršenjem osnovne konstrukcije federativne izgradnje države.

ad a) Radi odobrenja dosadašnjeg rada AVNOJ-a podnijelo je Predsjedništvo AVNOJ-a[337] ovom Zasjedanju (7. avgusta 1945.) pismeni prijedlog sa dva tome priložena popisa akata AVNOJ-a, odnosno njegovog Predsjedništva i Nacionalnog komiteta (NKOJ-a), koje su oni donijeli u razdoblju od 30. novembra 1943. do 3. avgusta 1945. godine.[338] Plenum Trećeg zasjedanja usvojio je istoga dana ovaj prijedlog Predsjedništva, te je time odobrio sve ove AVNOJ-eve akte.[339] Tako je dakle od strane ovog Zasjedanja dano zakonsko odobrenje za čitavo djelovanje AVNOJ-a kroz spomenuto razdoblje, a konačnu sankciju za taj rad ono dobiva istom kasnije, od Ustavotvorne skupštine.[340]

ad b) Proširenje AVNOJ-a predložilo je njegovo Predsjedništvo 7. avgusta 1945. na tom Zasjedanju i to povodom odluke Ministarskog savjeta (od 4. avgusta te godine) istakavši potrebu, da se to predstavništvo — »proširi u duhu sporazuma Tito-Šubašić«.[341] Obrazlažući ovaj prijedlog predsjednik AVNOJ-a rekao je pored ostaloga:

> »... Pri rešavanju ovog pitanja Ministarski savet stao je na gledište, da treba do krajnjih granica mogućnosti izaći u susret savetu, koji nam je učinila Konferencija savezničkih rukovodilaca u Jalti. Međutim, budući da je narodna skupština, koja je proizašla iz izbora od decembra 1938. bila izabrana pod vrlo nedemokratskim okolnostima, a njeni poslanici za vreme okupacije u većini se držali izdajnički, to je vrlo mali broj mogao doći u obzir za proširenje AVNOJ-a u smislu spomenutog saveta. Zbog toga je Ministarski savet zaključio, da osim izvesnog broja poslanika izabranih 1938. predloži za proširenje AVNOJ-a i poslanike iz postojećih političkih partija i grupa, kao i izvestan broj pojedinaca«.[342]

[336] Tekst Poslovnika AVNOJ-a objavljen na str. 420–438. cit. zbornika stenografskih bilježaka s Trećeg zasj. AVNOJ-a.

[337] Spomenute stenografske bilješke s Trećeg zasj. AVNOJ-a, cit. izdanje, str. 28.

[338] Isto, str. 34 do 40.

[339] Ovdje se radilo isključivo o aktima Predsjedništva AVNOJ-a i NKOJ-a (zato se Predsjedništvo i pozivalo u svom predlogu za potvrdu na odredbu čl. 4 osnovne Odluke s Drugog zasj. AVNOJ-a, koja govori o funkcijama Predsjedništva »između zasjedanja Vijeća«.

[340] Ustavotvorna skupština FNRJ svojom Odlukom od 11. decembra 1945. odobrila je akte AVNOJ-a, kao i sve državnopravne akte donesene tečajem Narodnooslobodilačke borbe (O tome pobliže u zaključku ove radnje).

[341] Kako se izričito kaže u aktu Predsjedništva AVNOJ-a od 7. avgusta 1945., kojim predlaže Vijeću AVNOJ-a, da izvrši to proširenje svog predstavništva (»Treće zasedanje Antifašističkog veća narodnog oslobođenja Jugoslavije ...«, cit., str. 41).

[342] Naprijed citirano djelo, str. 42.

Vijeće je i ovaj prijedlog usvojilo u cjelini,[343] te je tako AVNOJ pored svojih ranijih članova proširen 7. avgusta te godine s novim članovima i to: 1. sa 36 ranijih poslanika, izabranih na izborima u Kraljevini Jugoslaviji 11. decembra 1938. godine,[344] 2. sa 69 pripadnika ranijih političkih stranaka i grupa, koje je Zasjedanje kooptiralo prema prethodnom sporazumu s odnosnim političkim grupama[345] i 3. sa 13 novih poslanika, koje je ovo Zasjedanje primilo »kao pojedince« izvan političkih stranaka i grupa, a s obzirom na njihov dotadašnji istaknuti politički rad.[346] Na kasnijim sjednicama ovog Zasjedanja primljeno je naknadno još nekoliko političara za članove ovog predstavničkog tijela.[347] Time je bilo u ovom pogledu udovoljeno spomenutim preporukama savezničkih državnika i AVNOJ proširen prema tadašnjim političkim potrebama zemlje.

ad c) U pogledu federativne izgradnje države ovo je Zasjedanje na sjednici od 7. avgusta te godine usvojilo Rezoluciju Antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Sandžaka (od 29. marta 1945.) o rasformiranju ove dotadašnje zasebne državnopravne oblasti[348] zaključivši, da se – prema zaključku spomenutog vrhovnog organa vlasti Sandžaka – jedan njezin dio priključi Crnoj Gori, a drugi Srbiji.[349] Nadalje je ovo Treće zasjedanje na sjednici od 10. avgusta te godine prihvatilo i odluku Prve skupštine izaslanika naroda Vojvodine (održane u Novom Sadu 31. jula 1945.) o priključenju Vojvodine Srbiji.[350] Na taj način je dovršena tadašnja osnovna konstrukcija jugoslavenske federacije, uglavnom formirana već tečajem rata u skladu s ustavnim aktima Drugog zasjedanja AVNOJ-a.

[343] Na prijedlog jednog zastupnika primljen je ovaj prijedlog bez diskusije (cit. zbornik stenogr. bilježaka, str. 44).

[344] Popis svih ovih novih vijećnika AVNOJ-a objavljen je u spomenutom zborniku stenogr. bilješ. (»Treće zasedanje Antifašističkog veća narodnog oslobođenja ...«, cit. izd., str. 42 i 43).

[345] Po sporazumu Predsjedništva AVNOJ-a s predstavnicima ranijih političkih stranaka i grupa.

[346] Popis ovih političara objavljen u cit. djelu na str. 43.

[347] Na drugoj i trećoj sjednici ovog Zasjedanja AVNOJ-a (Cit. izdanje stenograf. bilježaka s tog Zasjedanja, str. 47. i 89.).

[348] Vidjeti: cit. izdanje stenograf. bilježaka s tog Zasjedanja, str. 41.

[349] »Antifašističko veće narodnog oslobođenja Sandžaka na svojoj sednici, održanoj 29. marta 1945. godine, donelo je odluku, kojom je rešilo položaj Sandžaka na taj način, što su srezovi: pribojski, mileševski, zlatarski, sjenički, deževski i štavnički pripali federalnoj Srbiji, a srezovi bjelopoljski i pljevaljski federalnoj Crnoj Gori, kao i da se Antifašističko veće narodnog oslobođenja Sandžaka raspusti. Tu je Odluku odobrilo Treće zasj. AVNOJ-a na svojoj prvoj sjednici, 7. avgusta 1945. godine.

[350] Treće zasj. AVNOJ-a prihvatilo je na sjednici od 10. avgusta 1945. zaključak Prve skupštine izaslanika naroda Vojvodine, koji glasi: »Prva skupština izaslanika naroda Vojvodine pozdravlja i slaže se s izjavom, koju su delegati Glavnog narodnooslobodilačkog odbora Vojvodine dali na vanrednom zasjedanju Narodne skupštine Srbije o priključenju Autonomne Vojvodine federalnoj Srbiji. Zato izaslanici naroda Vojvodine mole AVNOJ, da izađe u susret željama naroda Vojvodine i da donese odluku o priključenju Autonomne Vojvodine federalnoj Srbiji« (»Treće zasedanje Antifašističkog veća narodnog oslobođenja Jugoslavije ...«, cit. izd. str. 122 i 123).

Pošto je plenum Trećeg zasjedanja donio gornje zaključke, prihvaćen je prijedlog njegovog predsjednika i skupština je donijela ovu Rezoluciju:

»Antifašističko veće narodnog oslobođenja Jugoslavije odlučuje, da se od danas nazove Privremenom narodnom skupštinom Demokratske federativne Jugoslavije i da u svom sadašnjem proširenom sastavu produži rad pod tim imenom.«

Predsjednik je po izglasanju ovoga zaključka zaključio tu sjednicu s izjavom:

»Objavljujem, da ovoga momenta Antifašističko veće narodnog oslobođenja Jugoslavije sa ovim svojim nazivom prestaje da radi i da se od ovoga momenta zove Privremena narodna skupština Demokratske federativne Jugoslavije.«[351]

S tim u vezi javilo se pitanje – *da li ovaj zaključak tog Zasjedanja od 10. avgusta 1945. znači prestanak* AVNOJ-a? Na to pitanje se do sada uglavnom odgovaralo potvrdno. Uzimalo se da je AVNOJ zaista prestao postojati s tim zaključkom (10. avgusta 1945.), a da od tada postoji Privremena narodna skupština kao zasebno i od AVNOJ-a različito predstavništvo.

Uzima li se ovaj zaključak s njegove formalne strane, odnosno gleda li se samo na naziv tog predstavništva, onda bi imalo izvjesnog osnova za tvrdnju o prestanku AVNOJ-a. No gleda li se na sadržaj i smisao gornjeg zaključka, onda je jasno, da je taj zaključak značio samo produženje postojanja i rada AVNOJ-a, ali pod novim nazivom. Točnost ovog stanovišta potvrđuje: 1. što su AVNOJ i Privremena narodna skupština DFJ imale isti sastav, te se sa gornjim zaključkom ništa u tom pogledu nije izmijenilo, 2. što je Privremena narodna skupština DFJ zaista produžila rješavanje ovih poslova, koje je prethodno već AVNOJ utvrdio kao svoj zadatak i 3. da je Privremena narodna skupština DFJ (koja po riječima gornjega zaključka treba da »u svom sadašnjem proširenom sastavu produži rad pod tim imenom«) uzela na znanje Ukaz svog Predsjedništva od 26. avgusta 1945., kojim se – »sednice Antifašističkog veća narodnog oslobođenja Jugoslavije, odnosno Privremene narodne skupštine Demokratske federativne Jugoslavije, sazvane Ukazom od 14. jula 1945. godine na Treće zasedanje,[352] zaključuje čitanjem ovog Ukaza.«[353] AVNOJ i Privremena narodna skupština bili su dakle jedno te isto tijelo s istim zadatkom.[354]

[351] Cit. djelo, str. 123.

[352] Odatle se vidi jedinstvenost čitavog ovog Zasjedanja (Trećeg zasj. AVNOJ-a i Privremene narodne skupštine).

[353] »Treće zasedanje Antifašističkog veća narodnog oslobođenja Jugoslavije ...«, cit. izd., str. 413.

[354] Isto djelo, str. 118 (o dnevnom redu III. Zasjedanja).

RAD PRIVREMENE NARODNE SKUPŠTINE DFJ

Privremena narodna skupština DFJ otpočela je svoj rad[355] manifestacionim aktom priznanja prema jugoslavenskoj armiji zbog njezinih pobjeda tečajem Oslobodilačkoga rata.[356] U daljnjem toku Zasjedanja raspravilo se i pitanje o pravnoj važnosti akta bivšeg kralja Petra II., kojim je 8. avgusta iste godine opozvao Kraljevsko namjesništvo, te je tim povodom zaključen »prost prijelaz na dnevni red«. Tom prilikom naglasio je M. Pijade:

> »Izjava, koju je u Londonu dao Petar Karađorđević, ne zaslužuje da bude predmet diskusije u ovome domu«.[357]

Takav je zaključak Privremene narodne skupštine DFJ odgovarao tadanjem i faktičnom i pravnom stanju stvari u vezi s ovim pitanjem. Pošto je Petar Karađorđević kao bivši kralj već prestale Kraljevine Jugoslavije, 29. januara 1945. prenio »svoju kraljevsku vlast« na Kraljevsko namjesništvo i pošto ga je spomenutim Ukazom od 2. marta iste godine on i imenovao, samim time on je izvršio ono, na što mu je davao pravo Sporazum Tito-Šubašić. Ovi njegovi akti imali su valjanost jedino i samo s obzirom na mandat, koji je proizlazio iz ovog Sporazuma. Iz tog pravnog osnova međutim nije slijedilo i pravo bivšeg kralja da utiče na daljnji rad Namjesništva. Ovlaštenje, koje mu je svojevremeno dao Sporazum Tito-Šubašić, a stvarno se tu radilo prvenstveno o mandatu NKOJ-a, nije se ni moglo proširiti i na to pravo. Kako međutim Petar Karađorđević u vrijeme ovog svog opoziva tih akata (8. avgusta 1945.) nije bio nikakav faktor vlasti za Demokratsku federativnu Jugoslaviju, to je ovaj njegov opoziv zaista bio lišen svake pravne važnosti, te je Privremena narodna skupština DFJ s osnovom mogla preko tog opoziva preći dalje »na dnevni red«.

U izvršenju svog radnog programa Privremena narodna skupština DFJ donijela je niz zakona, koji su bili predviđeni za uređenje pitanja u vezi s izborima i sazivom Ustavotvorne skupštine. Naročito su značajni bili zakoni, o kojima je riječ u narednom izlaganju.

[355] Produživši prekinutu IV. sjednicu (od 10. avgusta 1945) do 26. avgusta 1945., kada se raspustila vlastitom odlukom usvojivši Ukaz svog Predsjedništva.

[356] »Treće zasedanje Antifašističkog veća narodnog oslobođenja Jugoslavije ...«, cit. izdanje, str. 127.

[357] Pritome se Skupština uopće nije ni upuštala u ocjenu neosnovanosti ovog opoziva. Petar Karađorđević prestao je biti vladar Kraljevine Jugoslavije ne samo de facto, nego i de jure konačno s Drugim zasj. AVNOJ-a, kada je naime konstituirana nova jugoslavenska država, u kojoj on nije bio nikakav organ njezine državne vlasti. Ostatke svoje nekadašnje (s Drugim zasj. AVNOJ-a ukinute već) »kraljevske vlasti« prenio je on Odlukom br. pov. 54. od 29. januara 1945. na Kraljevsko namjesništvo. Ali kako imenovanje Kraljevskog namjesništva – prema drugom aktu Sporazuma Tito–Šubašić – nije bilo isključivo i samo njegov akt, nego je to izvršeno istom nakon pristanka (»po sporazumu«) AVNOJ-a, odnosno NKOJ-a, to bivši kralj Petar II. Karađorđević nije imao isključivoga prava za pomenuti opoziv, i on dakle već s obzirom na to nije predstavljao nikakav državnopravni akt, o kojemu bi trebala raspravljati i odlučivati Privremena narodna skupština DFJ.

Zakon o biračkim spiskovima bio je po vremenu prvi, kojeg je izglasala ova Skupština. Primljen na 4. sjednici ovog Zasjedanja (10. avgusta 1945.) ovaj Zakon utvrdio je biračka prava građana i način kako se to njihovo pravo osigurava upisom u odnosne birački spiskove. O značaju ovog Zakona tom prilikom kazao je tadanji izvjestilac M. Pijade u svom izvještaju Skupštini slijedeće:

»... Treba istaći, pre svega da je biračko pravo svakog građanina ovim zakonom u najpunijoj meri osigurano, i da je takav postupak, da će svako moći na vreme da vidi da li je uveden u birački spisak, i da se može žaliti, ako nije upisan i da u svoju korist ispravi birački spisak. Ali isto tako i svaki građanin, a također i političke i društvene organizacije, imaju po čl. 18. ovoga predloga zakona pravo da izjave žalbu, ako nalaze da su u birački spisak uneta lica, koja su umrla ili koja ne postoje, koja su promenila boravište ili koja nemaju biračko pravo ...«[358]

Zakon o Ustavotvornoj skupštini, primljen na 6. sjednici ovog Zasjedanja (21. avgusta te godine)[359] regulirao je sastav tog predstavničkog tijela i njegovu funkcionalnu stranu. U obrazloženju prijedloga vlade za taj Zakon kazao je na tom Zasjedanju tadanji izvjestilac Eduard Kardelj ovo:

»... Naša nova država izgrađuje se na osnovu krupnih tekovina narodne borbe za slobodu i demokratiju, na osnovu ustavopravnih odluka, naročito onih koje su donesene na Drugom zasedanju AVNOJ-a, kao i na osnovu konvencija ustavnog karaktera i prakse ostvarivane u svakodnevnom životu kroz funkcionisanje aparata narodne vlasti. I iz svih ovih elemenata potrebno je izvući osnovna načela, iz cele ove prakse nužno je utvrditi izvesna osnovna pravila, da bi se pravno i formalno uobličila forma i sistem naše nove države. Sve to naravno, pod uslovom da suverena Konstituanta potvrdi osnove stvorene u toku Narodnooslobodilačkog rata na drugom zasedanju AVNOJ-a i u kasnijoj praksi.

Za donošenje ustava potrebno je izvršiti tri neophodne i osnovne stvari: odrediti koji će organ i kako doneti ustav, formulisati biračko pravo naših državljana i organizovati izborni sistem za izbor poslanika za Ustavotvornu skupštinu.

Predloženi zakoni pravno izražavaju ovu neophodnu potrebu za donošenjem novog ustava. Zakon o Ustavotvornoj skupštini predviđa da se izabere jedan naročiti organ suvereniteta naših naroda, jedno vrhovno svenarodno predstavništvo, koje će odlučiti o ustavu i o svim zakonima, koji su doneseni pre sazivanja Ustavotvorne skupštine ...«[360]

Zakon o izboru narodnih poslanika za Ustavotvornu skupštinu donesen je 22. avgusta te godine na 7. redovnoj sjednici Privremene narodne skupštine.[361] Prijedlog za donošenje ovog Zakona obrazložio je izvjestilac Vladimir Simić istakavši njegove osnovne, principijelne strane, te je tom prilikom uz ostalo rekao:

»... Projekt izbornog zakona predstavlja pobedu narodne demokratije i nosi u sebi sve osnovne karakteristike pravog demokratskog izbornog prava i sistema.

[358] Izglasan 10. avgusta 1945., »Treće zasedanje Antifašističkog veća narodnog oslobođenja Jugoslavije ...«, cit. izdanje, str. 133.
[359] Isto djelo, str. 174–175.
[360] Isto djelo, str. 155–156
[361] Isto djelo, str. 175.

Prema svojim bitnim ustanovama i zakonom ustanovljenoj izbornoj tehnici, on pruža dovoljno garantije: da će narodni poslanici po ovom zakonu biti izabrani slobodno; da će veoma široki red građana imati pravo da bira i da bude biran i to na osnovu opšteg, jednakog, neposrednog i tajnog prava glasanja; da ni verske, ni nacionalne, ni socijalne razlike, niti razlike pola za uživanje aktivnog i pasivnog prava glasa ne postoje i da će poslanike za oba doma Ustavotvorne skupštine birati direktno građani sa dovoljno garantovanim tajnim glasanjem, objektivnošću i pravilnošću izbornog postupka i jednovremenim izborom oba predstavnička doma, čime je dovoljno pokazana ravnopravnost njihova u jedinstvenoj Ustavotvornoj skupštini ...«[362]

Istovremeno je na Zasjedanju objavljen i izvještaj, kojeg je o ovom zakonskom prijedlogu dostavila tadašnja poslanička manjina u Zakonodavnom odboru Privremene narodne skupštine. U njemu je pored ostaloga istaknuto i ovo:

»... Stojeći na gledištu narodnog suvereniteta smatramo da bi narodi naše nove Jugoslavije, prilikom izbora narodnih poslanika za Ustavotvornu skupštinu, jedino mogli doći do izražaja svoje pune suverene volje, ako za to budu imali garanciju u propisima izbornog zakona i u nesmetanoj primeni istih. Po našem shvatanju to je jedini put, da se ne bi ponavljale poznate greške iz skore prošlosti naše državne i narodne zajednice.

Danas, posle duge borbe za građanska i politička prava u predratnoj Jugoslaviji i herojske Oslobodilačke borbe u ratu, naši narodi s pravom zaslužuju da slobodno i nesmetano izraze svoju suverenu volju i preko svojih istinskih predstavnika potpuno osiguraju svoje tekovine stečene na ogromnim žrtvama, koje su viteški i nesebično prinete za našu nacionalnu i građansku slobodu.

Predlog izbornog zakona za Ustavotvornu skupštinu, po suštini svojih propisa i tehničkom načinu izvođenja samih izbora, ne daje punu garanciju da će suverena narodna volja doći do punog izražaja kod svih naprednih političkih partija, koje treba, u srazmeri svojih snaga, da učestvuju u radu Ustavotvorne skupštine na donošenju osnovnih zakona, kojima će se osigurati stečene narodne tekovine, istinska građanska sloboda i puna socijalna pravda ...«[363]

Opozicija se uglavnom protivila donošenju ovih, po vladi tada predloženih zakona, i to uglavnom zbog svog neslaganja sa sistemom vlasti Demokratske federativne Jugoslavije, kako je to očito pokazao i istup opozicione manjine već od prvih dana rada Privremene narodne skupštine.[364] No ta je manjina bila i suviše malobrojna, a k tome i prožeta s političkim elementima iz starog sistema Kraljevine Jugoslavije, nije bila u stanju da svojim argumentima uvjeri većinu o potrebi usvojenja ma koje od njezinih sugestija. Sve ove zakonske prijedloge donijela je Privremena narodna skupština s ogromnom većinom i time pravno omogućila pristupanje izborima za Ustavotvornu skupštinu.

Nakon ovih triju svojih osnovnih zakona Privremena narodna skupština donijela je još *niz zakona*, za koje se tada ukazala potreba da budu izglasani već od strane ovog predstavničkog tijela. Tako je 10. avgusta

[362] Obrazloženje prijedloga Zakona o izboru narodnih poslanika za Ustavotvornu skupštinu, objavljeno u cit. djelu, »Treće zasedanje Antifašističkog veća narodnog oslobođenja Jugoslavije ...«, cit izd., str. 499–500.

[363] Isto djelo (»Treće zasedanje ...«), cit. izd., str. 503.

[364] Vidjeti o tome pobliže: »Treće zasedanje ...«, cit. izdanje, str. 413 i d.

iste godine izglasan Zakon »o proširenju na području Bosne i Hercegovine, Hrvatske i Slovenije, važnosti Zakona o isplati potvrda izdatih prilikom zamjene okupacijskih novčanica i o raspolaganju sa potraživanjima na vezanim računima od 7. juna 1945. godine kao i o isplati potvrda izdatih na okupacijske novčanice, koje u mjestu zamjene nisu bile zakonsko sredstvo plaćanja«; zatim je 23. avgusta te godine primljen Zakon o agrarnoj reformi i kolonizaciji, nadalje i Zakon o državljanstvu DFJ, a s tim u vezi i »Zakon o oduzimanju državljanstva DFJ oficirima i podoficirima bivše jugoslavenske vojske, koji neće da se vrate u otadžbinu i pripadnicima vojnih formacija, koji su služili okupatoru i pobegli u inostranstvo«; nadalje je 24. avgusta primljen Zakon o štampi i Zakon o ustrojstvu i nadležnosti vojnih sudova u Jugoslavenskoj armiji, 25 avgusta izglasan je Zakon o udruženjima, zborovima i drugim javnim skupovima, a 26. avgusta i Zakon o uređenju narodnih sudova. Na sjednici od 24. avgusta iste godine Privremena narodna skupština donijela je i Zakon o ratifikaciji Povelje Ujedinjenih nacija, kada je nova jugoslavenska država prvi put ovakvim zakonodavnim aktom istupila kao član Organizacije ujedinjenih nacija.

Time je Privremena narodna skupština završila svoj zadatak, te je njeno zasjedanje zaključeno s Ukazom njenog Predsjedništva 26. avgusta 1945. godine. Skupština je prije svog raspusta usvojila prijedlog svog Predsjedništva, da i nakon njezinog raspuštanja ostaju u funkciji (prema čl. 15. Poslovnika za Privremenu narodnu skupštinu) njezini odbori: Zakonodavni, Finansijski, Administrativni, Mandatni, Imunitetni, te Odbor za molbe i žalbe.

Na kraju je predsjednik Privremene narodne skupštine u svojoj završnoj riječi pored ostaloga kazao i ovo:

»... Potpredsjednik vlade drug Eduard Kardelj naročito je istakao i podvukao tempo i elan Privremene narodne skupštine, kojima je posvršavala poverene poslove i zakonske predloge. I vi ste, uistinu, drugovi i gospodo narodni poslanici, izvršili svoju dužnost prema narodu i otadžbini u potpunom smislu reči. Vi ste se odazvali potrebama i željama naših naroda: vi ste odgovorili zahtevima i težnjama naših naroda time, što ste primajući sve poverene zadatke i zakonske predloge, što ste ozakonili one potrebe, koje je za vreme Narodnooslobodilačkog pokreta i za vreme Narodnooslobodilačke borbe naš narod postavio i želeo da reši. Vi ste, drugovi narodni poslanici, udovoljili isto tako onim zahtevima, koji se nalaze u deklaraciji vlade. Sve ono, što je u deklaraciji vlade od meseca marta predviđeno, vi ste izvršili.

Vi ste također, drugovi i gospodo narodni poslanici, u ovom Trećem zasedanju odgovorili i željama naših velikih saveznika, odlukama Krimske konferencije u Jalti, u celosti i potpuno.

I drugovi narodni poslanici, i ovo zasedanje, treće, kao i prvo i drugo, ostaće u istoriji zapisano, jer su izvršena velika dela, izvršeno je sve ono, što je potrebno, izvršene su sve pretpostavke i svi preduslovi, koji su nam potrebni za dalje izgrađivanje naše Demokratske federativne Jugoslavije, za izgrađivanje i utvrđivanje demokratije i federacije i za sreću i napredak naših naroda Jugoslavije.

Ovim rečima završavam i ja vas pozdravljam ...«

AVNOJ prestaje dakle postojati, da bi ustupio mjesto Ustavotvornoj narodnoj skupštini nove jugoslavenske države. U ratu stvoreno vrhovno predstavničko tijelo dovršilo je svoje funkcije i u mirnodopskim prilikama na njegovo mjesto dolazi Ustavotvorna skupština, da svojim sastankom otvara period normalnog, redovnog državnopravnog života nove jugoslavenske države.

Ustavotvorna skupština FNRJ prije donošenja Ustava za novu državu morala se, posvema razumljivo, osvrnuti i na dotadašnji državnopravni razvitak nove Jugoslavije. Ona sama nastala je kao nova stepenica u razvitku političkog sistema, koji je nastao u prošlom ratu i njezini su korjeni sezali duboko do prvih znakova te nove državnosti, koja se stvarala pod uvjetima prerastanja Narodnooslobodilačke borbe u Narodnu revoluciju. Odatle i potreba, da Ustavotvorna skupština kaže svoju riječ o tom prethodnom razvitku, o prvoj etapi razvitka nove jugoslavenske države. Ovo je predstavništvo sankcioniralo sve AVNOJ-eve akte, a time ujedno sa svoje, nesumnjivo kompetentne strane ozakonilo i sav taj prethodni proces revolucionarnog stvaranja nove jugoslavenske države za vrijeme Narodnooslobodilačke borbe.

Ustavotvorna skupština FNRJ donijela je naime 1. decembra 1945. odluku, koja glasi:

»... Usvajajući izvještaj Predsjedništva Privremene narodne skupštine i odobravajući njegov rad, Ustavotvorna skupština Federativne Narodne Republike Jugoslavije:

1. – potvrđuje odluke donešene na Drugom zasjedanju Antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Jugoslavije od 29. i 30. novembra 1943. po spisku priloženom uz izvještaj Predsjedništva Privremene narodne skupštine;

2. – potvrđuje odluke Predsjedništva Antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Jugoslavije donijete 30. XI. 1943. godine;

3. – potvrđuje odluku Privremene narodne skupštine od 7. avgusta 1945., kojom su potvrđene sve zakonske odluke Predsjedništva Antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Jugoslavije, donijete u vremenu između Drugog zasjedanja Antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Jugoslavije do sastanka Privremene narodne skupštine;

4. – potvrđuje sve zakone, donijete na Trećem zasjedanju Antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Jugoslavije, odnosno Privremene narodne skupštine;

5. – potvrđuje sve zakone i odluke, koje je Predsjedništvo Privremene narodne skupštine donijelo u vremenu od zasjedanja Privremene narodne skupštine do sastanka Ustavotvorne skupštine.«

Ovim aktom Ustavotvorne skupštine sankcionirani su dakle svi akti, koje je AVNOJ donio, ali ne samo oni s Drugog zasjedanja, nego i svi oni, koji su tome prethodili. Ovom odlukom Ustavotvorne skupštine posebno su utvrđeni kao pravni propisi i oni akti, koje je svojevremeno, na svom Drugom zasjedanju u Jajcu (1943.) AVNOJ odobrio i priznao im zakonsku snagu, iako su ih u dotadanjem svom djelovanju donijeli Vrhovni štab NOV i POJ, te AVNOJ odnosno njegov izvršni odbor. Tako je dakle ovom Odlukom Ustavotvorne skupštine posebno sankcioniran či-

tav razvitak, cjelokupno djelovanje AVNOJ-a od njegovog osnutka na Prvom zasjedanju u Bihaću do prestanka s razlazom Privremene narodne skupštine DFJ. A time je ujedno od strane Ustavotvorne skupštine – pored Deklaracije o proglašenju FNRJ od 29. novembra 1945. i Ustava FNRJ od 30. januara 1946. – sankcionirano i samo nastajanje nove jugoslavenske države, koji se proces naročito jasno ispoljavao u razvitku samog AVNOJ-a.

Sva tri AVNOJ-eva zasjedanja predstavljaju naime samo stepene izgradnje nove jugoslavenske države u periodu njezinog revolucionarnog nastajanja. Prvo zasjedanje AVNOJ-a obilježilo je postavljanje prvih jasnijih kontura novog jugoslavenskog sistema vlasti, koji se tu izražava sa stvaranjem ove tada još faktične vlade nove Jugoslavije u njezinom nastajanju. Narodnooslobodilački odbori značili su i sami već elemente revolucionarne smjene sistema, ali tek s formiranjem AVNOJ-a i njegovim djelovanjem kao faktične vlade taj se proces očitije ističe i sve izrazitije utvrđuje. Drugo zasjedanje AVNOJ-a predstavljalo je državnopravnu afirmaciju tog novog sistema, koji je s konstituiranjem vrhovnog organa nove državne vlasti i s prvim temeljnim državnopravnim normama dobio sad istom ozakonjenje dotadanjeg faktičnog revolucionarnog izgrađivanja. Treće zasjedanje AVNOJ-a značilo je ozakonjenje prelaza državnopravnog razvitka Demokratske federativne Jugoslavije iz dotadanjeg njezinog privremenog stanja pod uvjetima oslobodilačkoga rata u novo, mirnodopsko stanje.

Tako je dakle razvitak AVNOJ-a ustvari srčika čitavog tog procesa revolucionarnog nastajanja nove jugoslavenske države pod uvjetima Narodnooslobodilačke borbe za Drugog svjetskog rata. Pošto je AVNOJ centralna linija u tome razvitku, to se u njegovome kretanju najneposrednije odražavaju sve bitne linije nastajanja nove jugoslavenske države u tome periodu. Sva tri AVNOJ-eva zasjedanja otkrivaju glavne faze, kroz koje je prošla nova jugoslavenska država u svom početnom stadiju pa do sankcije tog novog sistema vlasti od strane Ustavotvorne skupštine. S pravom se dakle može reći, da je *historijat* AVNOJ-a *ujedno i historijat stvaranja nove jugoslavenske države.*

LITERATURA

TITO – »Borba za oslobođenje Jugoslavije, 1941–1945.« (članci i govori iz NOB-e), izd. DIZ Jugoslavije, Beograd, 1948., – »Politički izvještaj na V. Kongresu KPJ«, izd. u zborniku »V. kongres KPJ« (izvještaji i referati), izd. »Kulture«, 1948., – »Deset godina narodne revolucije«, Beograd, 1951., – »Referat na Drugom zasjedanju AVNOJ-a«, – »Značaj odluka Drugog zasjedanja AVNOJ-a za daljnji razvoj oslobodilačke borbe i stvaranje federativne zajednice«, izd. Split, 1944., – »Nacionalno pitanje u Jugoslaviji«, objavlj. u časopisu »Komunist«, br. 3. za 1947., – »Temelji demokratije novoga tipa«, objavlj. u istom časopisu, br. 2. za 1947., – »Borba za oslobođenje naroda Jugoslavije«, izd. »Kulture«, 1948., te dr.

KARDELJ EDUARD – »Put nove Jugoslavije« (1941.–1945.), izdanje »Kulture« 1946., – »Komunistička partija Jugoslavije u borbi za novu Jugoslaviju, za narodnu vlast i socijalizam«, referat na V. kongresu KPJ, objavljeno u cit. zborniku, – »Drugo zasedanje AVNOJ-a in slovenski narod«, Ljubljana, 1945., – »Deset godina narodne revolucije«, objavljeno u čas. »Komunist«, br. 2–3 za 1951. (i pos.), – »O narodnoj demokratiji u Jugoslaviji«, objavljeno u istom časopisu, – »Ekspoze o nacrtu Ustava FNRJ« te dr.

PIJADE MOŠA – »O projektu programa Komunističke partije Jugoslavije«, referat na V. kongresu KPJ, objavljeno u cit. zborniku, – »O narodnim odborima«, izd. »Borbe«, Beograd, 1946, – »Pet godina narodne države«, Beograd, 1950., – »Izabrani članci i govori«, izd. »Kulture«, Beograd, 1950., – »Prva obljetnica Ustava FNRJ i rođenja Ustava narodnih republika, objavlj. u čas. »Arhiv za pravne i društv. nauke«, br. 1. za 1947., – »Narodni odbori kao organi narodne vlasti«, posebno u brošuri pod naslovom: »O narodnim odborima«, izd. Novinarskog-izdavačkog preduzeća »Borba«, Beograd, 1946., te dr.

BAKARIĆ VLADIMIR – »Referat na Prvom kongresu Narodne fronte Hrvatske«, izd. »Male političke biblioteke«, Zagreb, 1946.

ANDRASSY JURAJ – »Razvitak međunarodnih odnosa nove Jugoslavije«, objavljeno u zborniku »Nova Jugoslavija«, izdanje Instituta za historiju države i prava Pravnog fakulteta u Zagrebu, 1954.

BASTAIĆ KONSTANTIN – »Razvitak organa pravosuđa u novoj Jugoslaviji«, objavljeno u istom zborniku.

BAYER VLADIMIR – »Razvitak novog jugoslavenskog krivičnog postupka«, objavljeno u istom zborniku.

BULAT RADE – »Žumberak i Pokuplje u NOB-i«, Zagreb, 1951.

BRECELJ MILAN – »O izgradnji narodne vlasti«, referat na II. zboru aktivistov OF (od 5. septembra 1944.), izdanje »Slov. knjižnega zavoda«, Ljubljana, 1945.

ČEMERLIĆ HAMDIJA – »Postanak i razvoj narodne vlasti u Bosni i Hercegovini za vrijeme NOB-e«, objavljeno u »Godišnjaku historijskog društva Bosne i Hercegovine«, Sarajevo, 1951., – »Razvitak pravosuđa u Bosni i Hercegovini za NOB-e«, objavljeno u istom časopisu, 1955. godine.

ČUBELIĆ i MILOSTIĆ – »Pregled historije narodnooslobodilačke borbe u Jugoslaviji«, izdanje »Matice Hrvatske«, Zagreb, 1950., II. izdanje, Zagreb, 1954.

ČULINOVIĆ FERDO – »Razvitak narodne vlasti«, udžbenik o izgradnji novog jugoslavenskog sistema vlasti, izdanje Kluba studenata »Krsto Ljubičić«, Zagreb, 1946. – »Sudovi nove Jugoslavije«, izdanje istog izdavačkog poduzeća, – »Pravosuđe u Jugoslaviji«, izdanje »Nakladnog zavoda Hrvatske«, Zagreb, 1946., – »Postanak jugoslavenske republike«, objavljeno u zborniku »Nova Jugoslavija«, cit. izd., (i posebno), – »Razvitak ZAVNOH-a, objavlj. u čas. »Historijski zbornik«, Zagreb, 1949. (i posebno), – »Propisi o sudstvu Hrvatske za NOB-e«, objavlj. u »Zborniku Pravnog fakulteta« za 1950. (i posebno), – »Sabori Hrvatske«, objavlj. u »Kolu« Matice Hrvatske« za 1946., – »Razvitak jugoslavenskog federalizma«, izd. »Školske knjige«, Zagreb, 1953., – »Neka pitanja izgradnje novog jugoslavenskog prava«, obj. u »Radu« knjiga 300. Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti u Zagrebu, 1954. (i posebno), – »Nacionalno pitanje i njegovo rješenje kod nas«, objav. u čas. »Srpska riječ«, Zagreb, 1949., – »Državnopravni značaj Drugog zasjedanja AVNOJ-a«, objavlj. u čás. »Arhiv za pravne i društvene nauke«, Beograd, 1953. (broj 3), – »Dvodomni sistem u Jugoslaviji«, objav. u čas. »Poljoprivredni glasnik«, Zagreb, 1950. (br. 1), – »Postanak jugoslavenske republike«, objavljeno u »Zborniku Pravnog fakulteta« u Zagrebu, 1954. (i posebno), – »Postanak nove jugoslavenske države«, objavljeno u zborniku »Nova Jugoslavija«, cit. izd., – »Nastajanje novog jugoslavenskog prava«, objavlj. u istom zborniku. – »Državopravna historija jug. zemalja XIX. i XX. vijeka«, druga knjiga, izd. »Školske knjige«, Zagreb, 1954. – »Nacionalno pitanje u jugoslavenskim zemljama« (Njegov razvitak), izd. Biblioteke Instituta za historiju države i prava Pravnog fakulteta u Zagrebu, 1955., te dr.

ĐEDIJER VLADIMIR – »Jugoslavija od Versalja do Pariza«, Beograd, 1947., – »Dnevnik«, knj. I–III., izd. »Jugoslavenske knjige«, Beograd, 1950. – »Josip Broz Tito«, Prilozi za biografiju, izdanje »Kulture«, 1953.

ĐORĐEVIĆ JOVAN – »Ustavno pravo FNRJ«, Beograd, 1954., – »Istorisko mesto Drugog zasedanja AVNOJ-a«, objavlj. u čas. »Arhiv za pravne i društvene nauke«, Beograd, 1953., – »Princip federalizma i jugoslavenska federacija«, objavlj. u čas. »Pregled«, br. 1. za 1953, i dr.

EISNER BERTOLD – »Razvitak porodičnog prava u novoj Jugoslaviji«, objavlj. u cit. zborniku »Nova Jugoslavija«.

GJANKOVIĆ DAN – »Odnos predstavnika i birača u novoj Jugoslaviji«, objavlj. u istom zborniku.

GERŠKOVIĆ LEON – »Dokumenti o razvoju narodne vlasti«, izdanje »Prosvete«, Beograd«, 1948., II. izdanje, 1950. – »Historija narodne vlasti«, izdanje »Naučne knjige«, Beograd, I. dio, 1950., II. dio (»Od osnivanja AVNOJ-a do Ustavotvorne skupštine«, 1942.–1945.), Beograd, 1955. – »Historija narodne vlasti – Predavanja i materijali«, izdanje »Naučne knjige«, Beograd, 1954., – »Temelji pravnog poretka nove Jugoslavije«, objavlj. u čas. »Arhiv za pravne i društvene nauke«, Beograd, 1947., – »Značaj III. zasedanja AVNOJ-a, odnosno Privremene narodne skupštine za stvaranje novog pravnog poretka«, objavlj. u istom časopisu, – »O rušenju starog i izgrađivanju novog državnog aparata u toku Narodnooslobodilačke borbe«, objavlj. u istom časopisu 1949., te dr.

KIDRIČ BORIS – »O graditvi narodne oblasti in slovenske državnosti v okviru federativne Jugoslavije«, izdanje Prop. komisije pri IOOF, Ljubljana, 1945., i dr.

KRBEK IVO – »Pravni komentar sporazumu Tito–Šubašić«, izdanje »Naprijed«, Kordun, 1944., – »Narodna republika Hrvatska u Federativnoj Narodnoj Republici Jugoslaviji«, izdanje Izdavačkog zavoda Jugoslavenske akademije znanosti i umjet-

nosti, Zagreb, 1948., – »Razvitak narodnih odbora kao osnovnih organa vlasti radnog naroda«, cit. izd., Zagreb, 1954., – »Upravno pravo«, izd. »Školske knjige«, Zagreb, 1949.

KOVAČEVIĆ MIŠE – »O prvim danima rada prvog Gradskog narodnooslobodilačkog odbora« (osnovan 25. XI. 1951.) u Užicu (iz zabeležaka sekretara), objavlj. u »Glasu« NF Srbije, (20. IV.) 1951.

KUMANOV ŽIVAN – »Dokumenti o stvaranju i radu narodnooslobodilačkih odbora u Vojvodini«, objavlj. u »Naučnom glasniku Matice srpske«, N. Sad, sv. I., 1950.

LUKIĆ RADOSLAV – »O »datumu« nastanka nove Jugoslavije«, objavlj. u čas. »Arhiv za pravne i društvene nauke«, Beograd, 1953.

MARJANOVIĆ JOVAN – »Forme i borbe rada KPJ u Narodnooslobodilačkom ratu«, objavlj. u čas. »Komunist«, za 1951.

PROKOP ANA – »Prava žene nove Jugoslavije«, izdao Centralni odbor AFŽ, Zagreb, 1950.

POPOVIĆ STEVO – »Nekoliko podataka o razvoju i djelovanju NOO-a u istočnoj Bosni«, I–IV., objavlj. u »Oslobođenju«, Sarajevo, 1951.

RANKOVIĆ ALEKSANDAR – »Politički položaj Srbije i zadaci Velike antifašističke Skupštine Narodnog Oslobođenja Srbije«, referat na Prvom zasj. SNOS-a, izdao Okružni odbor NOF-a u Čačku, 1945.

RASTOVČAN PAVAO – »Deset godina našeg privrednog zakonodavstva«, obj. u cit. zborniku »Nova Jugoslavija«.

SEKULIĆ NIKOLA – »Petogodišnjica historijskih odluka II. zasjedanja AVNOJ-a« objavlj. u čas. »Socijalistički front«, br. 1. za 1948.

STAMBOLIĆ PETAR – »Izgradnja i zadaci narodno-oslobodilačke vlasti u Srbiji«, referat održan na Prvom zasjedanju ASNOS-a, objavio Okružni odbor NOF-a u Čačku, 1945. godine.

STEFANOVIĆ JOVAN – »Razvitak ustavopravnog života nove Jugoslavije« objavljeno u cit. zborniku »Nova Jugoslavija«, – »Ustavno pravo FNR Jugoslavije i komparativno«, (uvodni dio u prvoj knjizi tog djela), objavio izdav. zavod »Školska knjiga«, Zagreb, 1950., II. izdanje, 1956., te dr.

ŠNUDERL MAKSO – »Dokumenti o razvoju ljudske oblasti v Sloveniji«, izd. »Uradnog lista«, Ljubljana, 1949., – »Zgodovina ljudske oblasti«, Ljubljana, 1950., – »Povodom nekih državnopravnih rasprava«, objavlj. u čas. »Arhiv za pravne i društvene nauke«, br. 4., Beograd, 1949, – »Razvoj materijalno-krivičnog prava u narodnooslodilačkoj borbi Slovenije«, objavlj. u istom časopisu, – »Sudsko pravo za vreme narodnooslobodilačke borbe u Sloveniji«, objavlj. u istom časopisu, – »Suverenitet prema Ustavu«, u istom časopisu za 1953., – »Odluka AVNOJ-a o izgradnji federacije«, u istom časopisu za 1953., te dr.

TINTIĆ NIKOLA – »Razvitak radnog i socijalnozaštitnog zakonodavstva u novoj Jugoslaviji«, objavlj. u cit. zborniku »Nova Jugoslavija«, 1954.

VLAHOVIĆ VELJKO – »Šest godina postojanja narodne države«, izdanje »Političke biblioteke Nar. Fronta«, Beograd, 1949.

VUKOVIĆ MIHAJLO – »Pregled razvitka građanskog prava u novoj Jugoslaviji«, objavljeno u cit. zborniku »Nova Jugoslavija«.

ZIHERL BORIS – »O nekim problemima borbe za novu Jugoslaviju«, izdanje »Kulture«, Beograd, 1947., – »Tri trula stuba stare Jugoslavije«, izd. Beograd, 1946., – »Dvadesetsedmi mart«, – »O demokratizmu u rješavanju nacionalnog pitanja« – »O nekim osnovima naše demokratije«, sve u knjizi: »Članci i rasprave«, izdanje »Kulture«, 1948.

ZUGLIA SREĆKO – »O izgradnji građanskog postupka nove Jugoslavije«, obj. u cit. zborniku »Nova Jugoslavija«.

ZLATARIĆ BOGDAN – »Razvitak novog jugoslavenskog krivičnog prava«, objavlj. u cit. zborniku »Nova Jugoslavija«.

ŽUTIĆ BRANKO – »Kako su radili naši prvi organi narodne vlasti«, objav. u čas. »Srpskoj riječi« za 1951., – »Razvitak ustanka u Narodnooslobodilačkom ratu na najsjevernijem području Korduna«, objavlj. u čas. »Nastava historije«, Zagreb (br. 2.) za 1951.

ISTORIJSKI ARHIV KPJ, tom I., knj. 1. i 2.

PREZIDIJUM NARODNE SKUPŠTINE FNRJ – »Prvo i Drugo zasjedanje AVNOJ-a« (po stenografskim bilješkama i drugim izvorima), Beograd, 1953. – »Rad zakonodavnih odbora Predsjedništva AVNOJ-a i Privremene narodne skupštine DFJ« (po stenografskim bilješkama i drugim izvorima), Beograd, 1952., – »Zakonodavni rad Predsjedništva AVNOJ-a« (po stenografskim bilješkama i drugim izvorima), Beograd, 1951.

STENOGRAFSKI ZAPISNICI SABORA NR HRVATSKE, Zagreb, 1950. (serija I.: ZAVNOH, knj. I. Prvo zasjedanje, knj. 2. Drugo zasjedanje, knjiga 3. Treće zasjedanje, knj. 4. Četvrto zasjedanje i knjiga 5. Peto zasjedanje, – »Ustavotvorni sabor Narodne republike Hrvatske« (stenografske bilješke).

»DOKUMENTI i MATERIJALI narodnooslobodilačke borbe« (I. zasjedanje ZAVNOH-a), objavljeno u čas. »Djelo«, Zagreb, 1948.

»GODIŠNJAK ISTORIJSKOG DRUŠTVA Bosne i Hercegovine«, Sarajevo, god. III., za 1951. (sedam radova o razvoju narodne vlasti u Bosni i Hercegovini za NOB-e).

»RUKOVODIOCI i štampa SSSR o NOB-i i socijalističkoj izgradnji u Jugoslaviji (prije Rezolucije)«, Beograd, 1951., izdanje Biblioteke »Međunarodni problemi«.

»NOVI USTAVI«, zbirka Ustava donesenih poslije Drugog svjetskog rata, izdanje »Arhiva za pravne i društvene nauke«, Beograd, 1949.

»VELIKA ANTIFAŠISTIČKA narodnooslobodilačka skupština Srbije«, izdanje Beograd, 1944.

»MAKEDONIJA u Narodnooslobodilačkom ratu i Narodnoj revoluciji«, izd. Historijskog arhiva KPJ, tom VII., Beograd, 1951.

»DEPARTEMENT of Staats Bulletin« (od 25. VII. 1942.) o ugovoru s jugoslavenskom emigrantskom vladom o zajmu i najmu.

ANFUSO FILIP – »Du Palais de Veniseau lac de Garde«, Paris, 1949.

BADOGLIO PIETRO – »Italy in the second World War«, Memoires and Documents, London, 1948.

BILANKIN GEORGE – »Tito«, Williams and Nordgate, itd., London, 1949.

CAVALLERO UGO – »Commando supremo«, ed. Capelli, Bologna, 1948.

CHESTER WILMOT – »The Struggle of Europa«, London, 1952.

CHURCHILL WINSTON – »The Second World War – The grand Ailliance«, London, 1950.; u našem prevodu i izvodu – Krizman Bogdan, »Drugi svjetski rat u memoarima Winstona Churchilla«, Zagreb, 1952.

CORDEL HULL – »The Memoirs of Cordell Hull«, I–II, London, 1948.

CIANO GALLEAZZO – »Journal politique« 1939.–1943.«, Paris (bez godine izdanja), – »Dnevnik grofa Ciana«, Zagreb, 1948.

»DOCUMENTS internationax pour la preparation de la paix 1941–1945«.

THE GOEBBELS DIARIES, ed. London, 1948.

JONES WILLIAMS – »Twelwe monaths Tito's partisans«, London, 1952.

LEMKIN RAPHAEL – »Axis Tule in Occupied Europe«, Washington, 1944.

MACLEAN FITZROY – »Eastern Approaches, ed. Jonathan Cape, London, 1949. (prevod – »Približavanje Istoku«, izd. Zagreb, 1952.).

MATTERN HEINZ KARL – »Die Exilregierung«, Tübingen, 1953.

MENDELSOHN FELIX – »The Nuremberg Documents (Some Aspects of German War Policy, 1937.–1945.)«, ed. London, 1945.

OSTOVIĆ D. PAVLE – »The Truth about Yugoslavia«, New York, 1952.

PROCES DES GRANDS CRIMINELS de guerre devant le Tribunal militaire internationale, sv. I–XLII, Nürnberg, 1946.

SCALON HELEN LAWRENCE – »European Gouvernements in Exile«, Washington, 1943.

TOSTI AMADEO – »Storia della seconda guerra mondiale«, vol. I–II, Milano, Roma, 1948.–1950.

VOLZ HANS – »Dokumente der deutschen Politik«, knj. 9.: Volz H. »Der Kampf gegen Osten«, 1–2, Berlin, 1944., te dr.

ANDRE JUTRONIĆ

SMRTNOST DJECE U SPLITU OD G. 1742. do 1830.

Listajući stare splitske matične knjige od najstarijih što postoje pak do g. 1830., zapazio sam, da su u znatnom broju umirala djeca u predškolskoj dobi, t. j. do šeste godine života. Da se ta znatna smrtnost svojevremeno isticala i da je bila dobro poznata, svjedoči nam činjenica, da od g. 1742. umrla djeca nisu bila zapisivana kao dotada u obične knjige umrlih, u kojoj su bilježeni odrasli, već su bile uvedene posebne knjige, t. j. knjige umrle djece (osim u vremenu haranja kuge). Ovaj fakat sam po sebi jasno govori, da su tadašnji Splićani bili svijesni velike smrtnosti djece, kad se eto crkvena vlast našla prinuđena da za ovakvu umrlu djecu uvede zasebne knjige. To nam ujedno ilustrira stanje koje je tada u tom pogledu vladalo u Splitu.

Postoje dvije takve opsežne ukoričene rukopisne knjige u Arhivu grada Splita od g. 1742. do g. 1830. Pritom treba uzeti u obzir, da je u početku (1742–1750) za prvih 9 godina relativno malo uneseno umrle djece t. j. 329, što bi moglo značiti, da popovi prvih godina nisu odmah svu ovakvu djecu unosili u nove zasebne knjige. Osim toga je zapisano 159 umrle djece u knjizi, koja nosi naslov »Liber IX Mortuorum anno 1763–65. Tempore pestis«, ali od toga je 12 sedmogodišnjaka. Također i u knjizi »Liber mortuorum ab matrimoniorum 1763–65« (koja nosi pogrešan naslov!) zabilježeno je 37 umrle djece do sedme godine života od 8. listopada 1783. do 28. siječnja 1785.

Na osnovu svih ovih knjiga[1] izlazi da je u spomenutom vremenskom razdoblju od 88 godina (t. j. od 1742. do 18. rujna 1830) umrlo u Splitu 7441 dijete, a da je na osnovu knjiga rođenih, u istom vremenskom razdoblju bilo kršteno 21.083 djeteta. Govorim o broju krštene djece,

[1] Odnosi se na dvije knjige umrle djece od g. 1742. do 1811. i od g. 1811. do g. 1830., na knjigu mrtvih 1763.–65. »tempore pestis« (139 umrle djece) i na knjigu s pogrešnim naslovom sa 37 umrle djece od g. 1783. do g. 1785.

premda bi bilo bolje govoriti o broju rođenih. Međutim za svako dijete je točno označen datum krštenja (što je i razumljivo, kad se zna, da su ovo bile u prvom redu crkvene knjige, koje su vodili crkveni ljudi), a datum rođenja neki put nije uopće zabilježen. Pritom treba uzeti u obzir, osim u izuzetnim slučajevima, na primjer za vrijeme kuge[2] ili u slučaju smrtne opasnosti – kada je upotrebljena obična voda, pak kasnije u slučaju ozdravljenja, vršeno krštavanje u crkvi – da su redovito djeca krštavana odmah nakon poroda ili neposredno iza rođenja ili malo dana kasnije, pak ne mijenja mnogo na stvari, ako se poslužimo krštenjem mjesto rođenjem.

S tim u vezi potrebno je spomenuti još jednu konstataciju. Naime, iz spomenutog je vidljivo, da nam ovdje u konkretnom slučaju služe svojevremene splitske matične knjige, koje su vodili ondašnji katolički popovi. Prema tome su u pitanju samo splitski katolici, kako u pitanju smrtnosti, tako i u pitanju nataliteta. Kako su druge vjeroispovjesti bile tada zastupane s neznatnim brojem svojih vjernika (židovi,[3] pravoslavni, protestanti), to nam spomenute splitske knjige mogu ipak dobro poslužiti i mogu da budu mjerodavne za naša ispitivanja.

Služeći se za ovaj rad starim sačuvanim splitskim matičnim knjigama,[4] smatram za potrebno, da se na njih i osvrnem. Tri su vrste takvih matičnih knjiga: knjige rođenih, knjige vjenčanih i knjige umrlih.

I.

Sačuvanih starih splitskih matičnih knjiga[5] rođenih, koje počinju od g. 1570., ima 19 svezaka do g. 1830. Krštenja su ispisana talijanskim jezikom, rijetko latinskim, a ima ih ispisanih i poljičkom ćirilicom (bosančicom). *U prvoj knjizi* najstariji je datum 21. svibnja 1570 i u njoj se vode zabilješke o krštenjima do 25. svibnja 1631. U početku su pojedinačna bilježenja bez kronološkog reda, ali se kasnije kronološki nastavlja. Prvo krštenje je na osmom numeriranom listu iz godine 1601., a

[2] Tako na primjer prema XIII. knjizi rođenih kršteno je 9 djece u godini 1785., koja su rođena g. 1784. (Arnir Santorini, Ana Posne, Josip Milesi, Luvida Mamacuoli, Anton Haramin iz K. Sućurca, Andrijana Pavelić, Juraj Galasso, Anton Karašić i Spiridijon Scarpenello), u XIV. knjizi su zabilježena 2 krštenja g. 1785. rođene djece iz g. 1784. (Anđel Schirelli i Margarita Boesa) i 2 krštenja g. 1786. rođene djece također g. 1784. (Marija Passagnoli i Diojiz postumni sin dra. Dioniza Selmita i žene Anđele rođene Benedetti. Selmiti su se bili sklonili za vrijeme kuge u natpopovsku kuću).

[3] Židovi (Jevreji) posjedovali su matične knjige od g. 1817., i to kao dnevnike, a prije toga su postojali spiskovi i pojedinačne bilješke. Za vrijeme okupacije u prošlom ratu, Talijani su to – kao i druge stvari iz bogomolje i arhiva – iznijeli na splitski Narodni trg i spalili.

[4] Splitski almanah za god. 1925.–26. II. tečaj u članku »Iz starih matičnih knjiga«. Split, 1927. str. 18. – Pisac veli, da su »matične knjige ukoričili i opskrbili zvučnim kazalom župnici don Luko Krstulović (umro 1889) i don Ivan Dević (umro 1906).«

[5] Sve sam stare splitske matične knjige (do g. 1830), pošto su vraćene u Split, ponovo pregledao i taj pregled završio 25. lipnja 1955.

zadnja dva su očito naknadno unesena na listu 237, i to jedno od 31. svibnja 1631., a drugo od 22. prosinca 1630. U ovoj knjizi su unesena i četiri vjenčanja ispisana bosančicom. Nekoliko djece je bilo kršteno g. 1630. i g. 1631. pred kućnim vratima zbog kuge (Paić, Mantelić). *Druga knjiga* (format 20 × 16 cm) počinje 8. lipnja 1631. i redovito se nastavlja bilježenjem krštenja do 23. rujna 1646., a sastoji se od ukupno 271 numeriranog lista. *Treća knjiga* (format 30 × 19 cm) obuhvata krštenja vremenskog razdoblja od 23. rujna 1646. do 29. prosinca 1653., a ima 113 numeriranih listova. *Četvrta knjiga* (format 30 × 20 cm) ima krštenja od 30. studenoga 1654. (na listu 12) do 29. srpnja 1678. sa 328 numeriranih listova. Pri kraju je i nekoliko umetnutih strana iz g. 1698. Prve su stranice dosta nagrizene. *Peta knjiga*,[6] formata 29 × 20 cm, počinje krštenjem od 20. siječnja 1678., pak do 28. studenoga 1688, a ima 159 numeriranih listova. *Šesta knjiga* (format 28.5 × 20 cm) obuhvata krštenja od 1. prosinca 1688. i završava sa 15. listopada 1696. Sastoji se od 158 numeriranih listova. *Sedma knjiga* (format 30 × 20.5 cm) počinje krštenjem od 31. ožujka 1697, pak do 20. studenoga 1705. Prvi numerirani list ima broj 28, dok zadnji numerirani list ima dva broja; crvenom tintom je ispisan broj 158, a crnilom 159. Na kraju je nekoliko listova s datumom od g. 1715. U *osmoj knjizi* (format 28 × 19,5 cm) su zabilježena krštenja od 6. svibnja 1705. do 23. travnja 1715. Numeriranih listova ima 185, ali su dva prva i dva posljednja lista podrta. *Deveta knjiga* (format 28 × 20 cm) obuhvata vremensko razdoblje od 26. kolovoza 1715. do 8. ožujka 1725., a ima 194 numeriranih lista. *Deseta knjiga* (format 29.5 × 21 cm) ispunjena je krštenjima od 10. svibnja 1725. do 23. listopada 1741. Numeriranih listova je 300, ali su zadnja tri lista u lošem stanju. *Jedanesta knjiga* (format 28.5 × 20 cm) počinje krštenjem početkom g. 1742. pak do g. 1758., a ima ukupno 299 numeriranih listova. *Dvanaesta knjiga* (format 28.5 × 20 cm) ima krštenja od g. 1758. do g. 1773. Više je krivo uvezanih i ispremiješanih listova, a sastoji se od 291 lista. Od lista 56 do lista 58 umetnuti su listovi vjenčanica iz splitskog Velog Varoša. *Trinaesta knjiga* (format 26 × 18.5 cm) obuhvata razdoblje od g. 1773. do g. 1785. sa 311 listova. U toku g. 1784. bilo je samo 18 krštenja, a rođeno je 27 djece. To je očito zbog kuge, koja je g. 1784. harala u Splitu. Poslije 26. ožujka 1784. do 12. studenoga nije izvršeno nijedno krštenje. *Četrnaesta knjiga* (format 28 × × 19.5 cm) počinje datumom 17. travnja 1785. i nastavlja do 7. prosinca 1791. Ima ukupno 159 listova. Među krštenicima (1785. i 1786.) su 4 djeteta rođena g. 1784. za vrijeme kuge. *Petnaesta knjiga* (format 28 × 20 cm) ima 236 numeriranih listova od 8. prosinca 1791. do 5. listopada 1801. Prva dva lista su djelomično poderana, a treći je samo u

[6] Dana 30. rujna i 23. listopada 1683. pjesnik Jerolim Kavanjin kao Can(celar)ius Archiep(isco)palis vlastoručno je ispisao izvještaj o krštenju dvojice muslimana. Prvi je »già Torchich Turco«, koji je ovom prigodom prozvan Mate Marušić po kumu kapetanu Ivanu Marušiću, a drugi je bio »Giovanni già Turco«, kojemu nije naznačeno ni predašnje ime ni novo prezime. Oba obreda je izvršio nadbiskup Cosmi u svojoj kapelici.

donjem rubu. Broj označenih krštenja je 2543. *Šesnaesta knjiga* (format 28 × 19 cm) ima 223 numerirana lista, a obaseže razdoblje od 7. listopada 1801. do 24. prosinca 1810. Ukupno je zabilježeno 2371 krštenik. Prva dva lista su iskidana, a i treći na donjem krajnjem rubu, nešto manje također i dva posljednja lista na donjem rubu. *Sedamnaesta knjiga* (format 27 × 19 cm) sadržava 200 numeriranih listova od 3. siječnja 1811. do 28. srpnja 1819. Zabilježeno je ukupno 2010 krštenika. *Osamnaesta knjiga* (format 28 × 19 cm) sa 188 numeriranih listova od 29. srpnja 1819. do 4. siječnja 1826. Ima 1989 krštenika. *Devetnaesta knjiga* (format 30 × 21.5 cm) za vrijeme od 7. siječnja 1826. do 27. rujna 1830. Numeriranih listova ima 132. Prva krštenica iz g. 1826. je na strani 4. Krštenika je zabilježeno 1173. Osim toga *u posebnom svesku* (tanjem) ima nekoliko zabilježenih krštenja, vjenčanja i umrlih u razdoblju između g. 1783. do g. 1785., dakle, iz vremena kuge. U tom svesku krštenici su zabilježeni na prvih 10 listova od 28. rujna 1783. do 23. siječnja 1785., a sva ta djeca su bila krštena u splitskoj crkvi sv. Križa u Velom Varošu, iako naslov kaže, da je knjiga za umrle i vjenčane od 1763. do 1765. Format ovog sveska je 27 × 18 cm.

*

Stare splitske knjige vjenčanih počinju od 25. rujna 1610. Obuhvataju 11 svezaka do g. 1830. Osim toga i u spomenutoj knjizi »Liber mortuorum ab matrimoniorum Anno 1763–65«, od numeriranog lista 28 (6. XI. 1783.) do lista 33 (8. II. 1785.) nalaze se note vjenčanja. (Godine ne odgovaraju onima u naslovu). Posebno u »Lib° III. B.« ima vjenčanica od numeriranog lista 50 do 64 sa izmiješanim godinama; format ove knjige je 29 × 20 cm. Ima ukupno 36 vjenčanica, i to: iz godine 1764. ima ih 3, iz g. 1765. ima ih 17, iz g. 1786. ih ima 5, iz g. 1787. dvije, iz g. 1789. jedna, iz g. 1791. dvije, iz g. 1802. jedna, iz g. 1808. jedna, iz g. 1814. tri i iz g. 1815. jedna.

Prva splitska knjiga (format 30 × 21 cm) vjenčanih obuhvata vremensko razdoblje od 25. prosinca 1610. do 5. siječnja 1660: »Libro di matrimonii Anno 1610. sino 1660. MA 1«. Ispisanih numeriranih listova ima 164. Na nutarnjoj nenumeriranoj strani piše: Hic liber habet centum sessaginta quatruo – 164. Knjiga je u lošijem stanju, jer su popucali mnogi konci, koji su vezivali korice. Bosančicom su ispisane 53 vjenčanice. Najmanje je bilo vjenčanja g. 1636. (4), g. 1635. (8), g. 1636. (8), g. 1614. (11), g. 1630. (11), g. 1611. (12), g. 1626. (12), g. 1616. (14), g. 1627. (15), g. 1628. (15), g. 1643. (15) ..., a najviše g. 1649. (53), g. 1659. (44), g. 1640. (46), g. 1650. (42) i t. d. *Druga knjiga* ima 104 numerirana lista. Na poleđini prve strane je samo jedna vjenčanica od 22. siječnja 1660., a iduća počinje 1. travnja 1660. Na listu 103 je posljednja vjenčanica od 5. lipnja 1679. Najveći broj vjenčanica je ispisan talijanskim jezikom, samo mali broj latinskim, a ima ih i bosančicom. Uvez knjige je u dosta lošem stanju. Gornji dio vanjske korice je oglodan i zasebno stoji otrgnut. *Treća knjiga* (Liber III 18. VI. 1679. do 30. V. 1702.) for-

mata je 30 × 20 cm. Listovi su numerirani i ima ih 158.[7] Manji dio vjenčanica je napisan bosančicom, zadnja u mjesecu studenomu 1695. Dne 4. ožujka 1696. pop D. Petar Božić ispisuje vjenčanicu talijanskim jezikom mjesto popa D. Matije Božića, koji je vjenčao mladence Antuna Ivaniševića rečenog Kukoč i Margaritu kćerku p. Ivana Mihalja s izgovorom, da pop Matej ne zna pisati na talijanskom jeziku (»non sapendo scrivere italiano«). Dvanaest vjenčanica je ispisao pop Ivan Mužinić hrvatskim jezikom s talijanskom grafijom (t. j. latinicom), i to četiri 1699., dvije 1700., pet 1701., i jednu 1702. *Četvrta knjiga* formata 29 × 21 cm ima 263 numerirana lista. Posljednjih, oko 60 strana, su u donjem desnom kraju nagrizene, počevši od strane 153, ali naročito strana 173; krajnje strane su dosta oštećene. Vjenčanice počinju od sedme strane i obuhvataju vrijeme od 26. prosinca 1703. do 1. travnja 1720. Na poleđini gornje korice piše plavom olovkom: Dall'anno 1702. fino all'anno 1704. non si trova. D. M. Žižka. Ima nekoliko vjenčanica napisanih bosančicom. *Peta knjiga*, formata 30 × 21 cm, ima 144 numeriranih lista. Vjenčanja su bilježena od 12. svibnja 1720. do 2. siječnja 1749., iako na korici piše: do 26. studenoga 1748. Dvije su vjenčanice dodane na posebnom listu s primjedbom: Libro di Matrimoni nel Borgo Maggiore di Spalato nel tempo di Seraglio qual fù l'anno 1743, i to od 4 studenoga i od 11. studenoga. Samo jedna vjenčanica je ispisana bosančicom od travnja 1739., a uz nutarnju ivicu je naknadno crvenom tintom transkribirana današnjom našom latiničkom grafijom. *Šesta knjiga* (Matrimoniorum liber VI), formata 29.5 × 20.5 cm, ima 262 numerirana lista za vrijeme od 16. veljače 1749. do travnja 1782. Dva prva lista nedostaju. Na posljednje tri stranice transkribirano je sedam vjenčanica, koje su u knjizi napisane bosančicom iz godina: 1771, 1775, 1777, 1791, 1782 i dvije iz g. 1773. *Sedma knjiga* matice vjenčanih ima 198 numeriranih listova. Premda na vanjskoj korici piše, da počinje od 20. V. 1781. stvarno počinje od 20. travnja 1782., a završava 18. svibnja 1800. *Osma knjiga* (format 27 × 19 cm, 1800–1811) završava na listu 139, a deveta knjiga, koja je uvezana skupa s osmom, završava na listu 62. Poslije numeriranog lista 139 osme knjige slijedi 11 praznih listova, ali nedostaje list 141. Zatim se nastavlja *deveta* (1812–1818) *knjiga*. Od nje nedostaju listovi 11, 32 i 33. Vjenčanja zabilježena u ovim dvjema povezanim knjigama su iz vremena od 2. lipnja 1800. do 18. kolovoza 1818. Na kraju knjige je zalijepljena cedulja župskog ureda u Donjem Humcu na Braču (Canton di Brazza) da je 10. veljače 1737. s dozvolom župnika »fra Antonio Bandich de Minori osservatori di S. Francesco da Bol dopo solenne funtioni nella chiesa di S. Elia ha unito in Sto, Matrimonio Madalena Perich qm. Capitan Zuanne

[7] Splitski pjesnik, udovac, vjenčao je 12. lipnja 1689. Perinu Marchi. Njegova kćerka Margarita od prve žene (Ane Marije Filipović Filipi iz Nerežišća na Braču vjenč. 30. srpnja 1676) udala se 12. siječnja 1699. za kolunela konta Antuna Kanajeta (Canaggietti). S drugom ženom je imao kćerku Elizabetu (Saba, Bete, Betina, rođena 7. travnja 1692.), koja se udala za Nikolu Capogrossa. Obred je izvršen u novosagrađenoj pjesnikovoj kući u Sutivanu 26. listopada 1709. Ostala pjesnikova djeca su rano umrla.

di anni 43 con Dno Marco Dudan qm. Jacono di anni 49 da Spalato«. Između 30. ožujka i 3. travnja 1803. umetnuta je bilješka od 22. rujna 1863., da su se g. 1803. vjenčali Elizabeta Picciolato p. Vicka i Ivan de Grisogono. *Deseta knjiga* (Matrimoniorum Liber X ab Anno 1818. usque 1826.), formata 32 × 23 cm, sadržava vjenčanja od 16. kolovoza 1818. do 24. prosinca 1826. *Jedanaesta knjiga* (Matrimoniorum Liber XI), formata 30 × 21 cm, sadržava vjenčanice od 24. prosinca 1826. do 12. rujna 1830., a ima 34 numerirana lista. Od strane 35 do 63 nalaze se latinicom transkribirane vjenčanice bosančicom napisane u raznim knjigama vjenčanja. Pri dnu stranice 63 nalazi se datum (26. lipnja 1926.) i potpis onoga, koji je izvršio transkripciju: Dević pop Rikar Žarko. U nastavku od stranice 64 do stranice 67 nalaze se transkribirane krštenice iz knjiga rođenih. Pri dnu stranice 67 napisana je primjedba: »U maticama mrtvih nema nijednog slučaja, da je pisan bosančicom«. Transkribirano je iz prve knjige 55 vjenčanica (str. 35–45), a iz druge, treće, četvrte, pete i šeste (str. 45–63) 69 vjenčanica. Na str. 57 pod br. 67 i 68 su prenesena dva vjenčanja iz knjige rođenih g. 1620. i g. 1621., a na str. 59 također iz knjige rođenih dva vjenčanja pod br. 69 i 70 iz g. 1664. Na str. 64 počinju prijepisi krštenja iz prve knjige matica rođenih, na str. 65 su iz druge i iz treće knjige i na str. 66 iz četvrte knjige. Na str. 68 nalazi se umetnuta zabilješka u drugoj knjizi rođenih (između lista 188 i 189) transkribirana iz bosančice o nekoj zemlji na »mejdanu kliškom Josipa Reljanovića«. Na stranici 69 je bilješka od 25. veljače 1949. o preuzimanju splitskih matičnih knjiga od predstavnika Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti iz Zagreba.[8] Do kraja ove jedanaeste knjige ima 18 praznih listova, ali se lako može primijetiti, da je nekoliko vjerojatno praznih listova istrgnuto. Na devetnaestom listu je kazalo ispisano crvenom tintom od popa Devića o transkribiranim vjenčanicama i krštenicama iz bosančice na našu latinicu.

*

Starih matičnih knjiga umrlih u Splitu (do g. 1830) ima 8, ktomu jedna knjiga kao deveta iz vremena kuge 1763.–65. i dvije knjige umrle djece. Osim toga treba uzeti u obzir i knjigu s pogrešnim naslovom »Liber mortuorum ab matrimoniorum Anno 1763–65«. Prema tomu 11 knjiga u potpunosti i jedna djelomično.

Prva knjiga umrlih, formata 28.5 × 19.5 cm, ima 60 numeriranih listova. Dvije posljednje strane su na krajevima krpljene, jer su bile nagrizene. Počinju osmrtnicom od 31. prosinca 1617., i ima zabilješke o mrtvima i mjestu pokopa do 1. travnja 1635. Ukupno su kroz to vrijeme pokopana u Splitu 744 mrtvaca. U godini 1630. zabilježeni su umrli od kuge, i to ukupno njih 46, od kojih su 42 pokopana u lazaretu, a »mo-

[8] Poslije rata stare splitske matične knjige bile su poslane dijelom g. 1949. u Zagreb, a zatim dijelom u Zadar. Posljednjih godina su vraćene u Split i pohranjene su u Arhivu grada Splita.

nacha sor Placida Foranca« na groblju sv. Arnira i dva pustinjaka »romiti« pokopani u crkvi sv. Jere.[9] *Druga knjiga* (liber II Mortorum anno 1638–88), formata 30 × 20.5 cm, počinje osmrtnicom od 12. prosinca 1638. i notira umrle do 25. siječnja 1688. Prvi numerirani list je šesti, a posljednji 308; zadnja tri lista su u donjem dijelu u lošijem stanju, a više listova uz ivice nisu u dobrom stanju. Godine 1644. mrtvaci su samo jednim dijelom zabilježeni, pak je ostavljeno nekoliko neispisanih listova i bilješka »fu altri lassati et non scritti per causa di terazzano come si vede«. Međutim, ne postoje osmrtnice ni za vremensko razdoblje od 1635. do g. 1638., koje su trebale doći ili na početku ove knjige ili na kraju prve knjige. Godine 1650. odvojen je popis umrlih od kuge: »Nota di q(ue)lli che sono morti di Peste del 1650«. U popisu ih je 50 i od toga je jedan pokopan u crkvi sv. Križa, jedan u crkvi sv. Arnira, dva na groblju sv. Petra, jedan u vrtu Dražici, jedan na groblju Poljuda i jedan u crkvi na Sustipanu, a ostali su pokopani u vrtu ili kod sv. Stjepana.[10] *Treća knjiga*, formata 29 × 19 cm, počinje osmrtnicom od 31.

[9] U prvoj knjizi umrlih g. 1630. zabilježeni su umrli od kuge. U lazaretu su pokopani: 28. X. Mihovil iz Poljica od o. 40 g. i neki dječak 30. X., braća Ivan od 16 godina i Juraj od 17 god., sinovi Frane Matelića, 2. XI. Draga, žena majstora Krste Murer (zidara?), 3. XI. Matej Gordić od o. 20 god., 6. XI. pop Šimun Simasović od 26 god., Margarita žena Vuka Cotića iz Poljica od o. 40 god., N. Gordić dječak od 6 god., 7. XI. N. čuvar lazareta od 26 god., 8. XI. Katarina Gordić od 58 god., 9. XI. »ilirski« pop Stjepan Akijasić od oko 80 g. (kuga?), dječak Gordić od 14 god., Margarita žena Grege Gordića od o. 34 godine, N. čuvar lazareta »pizzigamorti«, Vuk iz Crne Gore od oko 40 god. zet Jakova Dračelića i dječak N. Gordić od o. 6 god., 11. XI. Margarita, žena Jurja Simasovića, od 40 g., i dječak N. Gozdić od 6 god., 12. XI. klerik Dinko, sin majstora Krste Morera, od o. 15 god., 14. XI. Margarita djevojčica majstora Krste Morera od o. 5 god., 16. XI. picokara Katarina Matelić od 20 g., 17. XI. Dinko Morer od 80 g. (kuga?) i dječak N. pomorca Duje Kurkuta od o. 5 god., 20. XI. Katarina rečena Babina od o. 20 god., 23. XI. N. Gordić dječak od 4 god., Vicko sin Frane Mantelića od 7 god. i Martin, sin Frane Mantelića, od 8 god., 24. XI. Grgo Gas Cotića od 45 god. (kuga?) i Marin iz Šolte od o. 40 god., 25. XI. Lucija žena Jerka Negodića od o. 28 god. (kuga?). 26. XI. Dinko Matelić od o. 60 god., 26. XI. 1630. Jerko sin Tome Negodića od o. 33 god., 27. XI. Toma Negodić od oko 64 god., 2. XII. sin Dinka Maragona od 5 god., 3. XII. N. dječak od oko 3 god. Dinka Maragona, 7. XII. Frane Matelić od o. 40 god., 9. XII. Ana žena Frane Matelića, od o. 40 god., Martin sin Marina iz Šolte od o. 9 god., 10. XII. dječak N., sin Marina iz Šolte od 4 god., 24. XII. N. sin Luke Mantelića od o. 10 god. i 24. XII. Margarita »nena« kod Sebastijana Zvanića od 60 god.; na groblju sv. Arnira pokopana je 2. XI. švora Placida Foranca, u crkvi sv. Jere pokopani su 8. III. 1632. pustinjak Petar Mirković, a 18. III. 1632. pustinjak Šimun Poklepov.

[10] Popis umrlih od kuge g. 1650. počinje na poleđini strane 101 do strane 103. U podacima uz svako ime je redni broj 1 do 52, ali poslije broja 24 došao je broj 28 i tako je nastavljeno. Tada su umrli od kuge u Splitu: 2. VII. Jerka, žena p. Petriša Comatol (?), od o. 70 god. i pokopana u crkvi sv. Križa, te djevojčica Stjepana Dražića od o. 8 god. u sv. Arniru, 3. VII. Magdalena, žena Stjepana Dražića, od oko 35 god. u vrtu na Sustipanu, 4. VII. dječak od o. 9. god. Stjepana Dražića u vrtu Sustipana, 6. VII. Bare Pankaldova od o. 60 god. na groblju sv. Petra izvan grada, neka kćerka Cristofoli od o. 35 god. na groblju sv. Petra i Stjepan Dražić od o. 30 god. u vrtu na Sustipanu, 8. VII. majka spomenute Cristofoli od oko 76 god. u vrtu Dražića, 9. VII. kćerka spomenute Cristofoli od oko 35 god. u crkvi na Sustipanu. Slijede pokopani na Sustipanu: 9. VII. Magdalena Roblova od oko 40 god. i Šimun Obradović od o. 59 god., 10. VII. sin Obradovića od o. 26 god., 11. VII. njegova majka od o. 55 god. i Katarina kćerka pomorca Nikole Tišićića od o. 7 god.,

siječnja 1688. a završava osmrtnicom od 8. prosinca 1711.[11] Numeriranih stranica ima 246, ali nedostaju treća i četvrta stranica, koje su očito također bile numerirane. *Četvrta knjiga*, formata 29 × 20.5 cm, donosi osmrtnice od 3. prosinca 1711. do 3. aprila 1726. na 145 numeriranih listova.[12] *Peta knjiga* umrlih ima 263 numerirana lista. Prvi i sedamnaesti list su pri dnu malo poderani. Zabilježene su osmrtnice od 25. travnja 1726. do 22. travnja 1773. *Šesta knjiga* (Liber VI Mortorum anno 1773–1806), formata 26 × 18,5 cm, počinje osmrtnicom od 22. travnja 1773. (pop primicerij-kanonik Jerolim Bernardi od 84 godine) i završava osmrtnicom od 21. lipnja 1806. Sadržava 279 numeriranih listova. Karakteristično je, da u vremenu između 9. ožujka 1784. do 10. travnja 1785. nije zabilježena u ovoj knjigi nijedna osmrtnica, premda je baš u to doba umrlo mnogo osoba, jer je harala kuga. *Sedma knjiga* formata 26.5 × 19 cm, počinje trećom osmrtnicom od 22. lipnja 1806., jer je prva osmrtnica otkinuta, a drugoj nedostaje datum i ime umrloga. Knjiga završava osmrtnicom od 8 siječnja 1827. Ta je jedina iz g. 1827., a mrtvac je pokopan: nel Campo S. Stefano. Nekoliko je listova pri vrhu pokidano, pak ni osmrtnice nisu na tim mjestima čitave, a prva je strana pri dnu oštećena. Numeriranih listova ima 163. *Osma knjiga*, formata 30.5 × 21 cm, počinje 3. siječnja 1827. i završava 28. ožujka 1830. na 19 ispisanih listova. U nastavku je uvezano i 35 neispisanih i nenumeriranih listova. Kao *deveta knjiga* umrlih je »Liber IX Mortuorum anno 1763–65 Tempore pestis« formata 29 × 20.5 cm. Sastoji se od 37 ispisanih i 3 neispisana lista. Prva osmrtnica je od 16. studenoga 1763., a po-

12. VII. Margarita, kćerka pomorca Petra Šolte, od o. 16 god., otac Matijin od o. 55 god., i sestra rečenog Matije od o. 30 god., 13. VII. Jakov Carippeo od o. 30 g., žena Filipa Štalića od o. 49 god. i jedna kći spomenutog Matije od o. 15 god., 15. VII. Mihovil sin Stjepana Gazdića od o. 7 god., neki postolar sa ženom od o. 40 g., i o. 30 god., i dječak od o. 10 god. Frane Ruževića, 16. VII. Katarina, udova pomorca Zlogleda, od o. 52 god., 17. VII. majstor Frane Ružević od o. 33 g., 18. VII. njegova žena od g. 35 god., 19. VII. Frane, sin pomorca Luke Šolte od o. 16. god., 20. VII. Margarita žena Pavla Miševića, od o. 25 god., 21. VII. Pavao Mišević od o. 25 god., 23. VII. majstor Pavao Boter (bačvar?) od oko 50 god., 23. VII. služavka kod pomorca Pavla Zlogleda od oko 24 god., 26. VII. Izabela Urmanea od o. 35 god., 28. VII. Margarita, žena pomorca Bizace, od oko 40 god., 1. VII. Katarina Ruševa, žena Blaža od o. 50 god., Katarina, žena Cimota (?) od o. 35 god. i Margarita, žena kaplara Venture, od o. 50 god., 3. VIII. Margarita, kći Jelene Vladina, od o. 35 god., 4. VIII. Margarita, *kći pomorca* Ivana Svaganića, od o. 18 god., 6. VIII. majstor Frane Kalafator od o. 60 god., Krsto Tomić od oko 60 g., Frane Moro od o. 30 god., i Magdalena, kćerka Frana Kalafatova, od o. 40 god., 12. VIII. Dijana, žena kapetana Mirčelića, od o. 45 god., 13. VIII. Kore, kći kapetana Mirčelića, od o. 18 god., 14. VIII. pop don Ivan iz Poljica od oko 33 god., 15. VIII. Ivan Papali od o. 80 god. i 16. VIII. Margarita, žena Pavla Miševića, od oko 27 god. Osim toga 24. VII. pokopan je na poljudskom groblju fra Filip od o. 34 godine, a na groblju sv. Duje 1. VIII. Jelena Vladina od o. 44 godine.

[11] U trećoj knjizi umrlih zabilježena je pod datumom 26. travnja 1688. smrt prve žene pjesnika Jerolima Kavanjina Ane (rod. Filipović iz Nerežišća na Braču) i njihova novorođenog djeteta pod datumom 27. travnja.

[12] U četvrtoj knjizi mrtvih zabilježena je smrt pjesnika Kavanjina, 29. XI. 1714. »Ill(ustrissi)mo Sig(nor) dr. Girolamo Cavagnini nobile di questa Città« od oko 74 godine, a pokopan je u crkvi sv. Frane.

sljednja od 16. kolovoza 1765. Godine 1763. umrlo je 169 osoba kroz vrijeme od jednog i po mjeseca, a od toga 31 dijete do šeste godine i 3 sedmogodišnjaka, godine 1764. umrlo je 328 osoba (do kraja veljače 216!); a od toga 76 djece do šeste godine i 9 sedmogodišnjaka, godine 1765. umrle su 54 osobe i od toga 30 djece do šeste godine. Djeca su pokopana na raznim mjestima: u sv. Križu 24 (g. 1763 i g. 1765), na Poljudu 15 (g. 1764 i g. 1765.), u sv. Frani 15, na Sustipanu 84 (g. 1763 i g. 1764.), u sv. Nikoli »al Monte« 1, u sv. Nikoli (Veli Varoš) 2, na Bačvicama 1 (g. 1763), i u Gospi od Soca 5; kod 2 pokopa nije naznačen položaj. Za djecu i za odrasle upotrebljena je ista formula »passo da questa alla miglior vita«. U *posebnoj* već spomenutoj knjizi »Liber mortuorum ab matrimoniorum 1763–65« formata 27 × 18 cm, na kojoj su u naslovu pogrešno naznačene godine, ima 281 osmrtnica[13] iz g. 1783. i g. 1784. (iz vremena kuge), a od toga 36 djece do šeste godine. Djeca su pokopana: 18 na Sustipanu, 16 u sv. Križu i po jedno dijete na Poljudu i Gospi od Soca. Za odrasle su upotrebljeni obični izrazi »passo da questa alla miglior vita« ili »passo da quest' all' altra vita«, a za djecu je redovito upotrebljena formula »Volò all' eterna Beatitudine«. Među odraslima je i 6 kažnjenika.[14] Pored toga je popis 11 umrlih vojnika pokopanih »in Campo appresso Castel Capogrosso«, t. j.: Nota di quei i quali erano per scontare Contumazia in Castel Capogrosso provenuti da Sign. cioé le tre compagnie coperte da tre Capitani che si chiamavano Collettizia«, zatim 18 siromaha i vojnika (2), koji su pokopani »in Campo appresso Paludi« od 26. travnja do 11. maja 1784: Nota dei Poveri, i quali sono venuti in Assinale (Arsenale) de Paludi da questa città e simil(ent)e la Compagnia Collettizza del Sig. Cap. Co. Marco Bertolazzi.[15] Među njima je i jedno sedmogodišnje dijete (Lucija Latinčić). Međutim trebalo bi da postoji barem još jedna knjiga umrlih iz g. 1784., jer je tada umrlo od kuge preko 1300 osoba (službeno 1264), ali takve knjige nema u Arhivu grada Splita.[16]

[13] Spomenute osobe (281) pokopane su na različitim mjestima: 206 u polju na Sustipanu, 7 u crkvi na Sustipanu, 8 u crkvi sv. Križa, 18 in Santa Croce, 22 na groblju crkve sv. Križa, po jedna osoba: dai P. R(everen)di de Paludi, nei Paludi, u crkvi na Poišanu, u crkvi Gospe od Soca, u crkvi sv. Nikole, in S. Nicolò, nella chiesa Metropolitana di questo Duomo in Coro, in campo di Botiselle, po 2 in Campo santo, in Campo di Castel Capogrosso, 3 in campo appresso Castel Capogrosso i 6 in Campo.

[14] Godine 1784. umrli su ovi kažnjenici »condanati« i pokopani na Sustipanu: 18. V. Josip Meneghetti od oko 22 godine, 20. V. Josip Mangilli od o. 26 godina, 27. V. Frane Kerk od 40 god., 4. VI. Josip Bastoncello od oko 33 god., 5. VI. Andrija Milion od 33 god. i 24. VIII. Matej Adami od 55 godina. Očito sve sami stranci.

[15] U noti je zabilježena i smrt nekog Rafaela del Santo »oriundo d'America« od 40 godina, koji je umro 1. svibnja 1784.

[16] *Giulio Bajamonti,* Storia della peste che regnò in Dalmazia negli anni 1783–84, Venezia, 1786. Na str. 167–168. veli pisac: »Kad je Angiolo Diedo »provveditore estraordinario di sanità« stigao u Split 1. lipnja 1784., »trovò egli la città vuota de' suoi abitatori, passati gia a popolare i campi, gli spedali, le fosse. Il morbo non cessò che a' dì 5 luglio, dopo di avere ammazzati intorno a mille e trecento individui, perquanto consta da' registri pubblici, i quali dalla violenza della mortalità, dalla confusione, e dall' orrore che regnava in quel tempo, furono defraudati di varie notizie mortuarie«, ali liječnik Julije Bajamonti obišavši dva groblja izvan grada i crkve,

II.

U dvije knjige, u kojima su samo osmrtnice djece, bilježena su djeca živa rođena, koja su prema tome mogla biti krštena. Formule osmrtnica (iza označenog imena djeteta i njegovih roditelja) na talijanskom jeziku glase: »voló all'eterna gloria«, »volo all'eterno riposo«, »passo all'eterna Beatitudine«, »voló al Paradiso«, »passo fra Beati« i »passo fra Beate« (uzletje u vječnu slavu, uzletje na vječni počinak, prijeđe u vječno blaženstvo, uzletje u raj, prijeđe među blažene).

Prva knjiga umrle djece obuhvaća vrijeme od 1. siječnja 1742. do 28. kolovoza 1811., a sadržava 271 list. Na hrptu korica je naslov: »Liber IX Mortorum Infantium Anno 1742–1811.« (Format knjige je 28.5 × 19.5 cm). Na prednjoj strani petog lista izblijedjele su tri osmrtnice, te se ne mogu pročitati. Poslije 9. listopada 1759. do 1. veljače 1761. nije zabilježena u ovoj knjizi nijedna dječja smrt, a također ni poslije 7. travnja 1763. do 12. ožujka 1765. i od 27. prosinca 1783. do 1. svibnja 1785. Godine 1762. zabilježene su samo 4 osmrtnice, g. 1763. samo 2, god. 1767. samo 1, a g. 1768. 40, g. 1769. bilo je 43 smrti, a g. 1770. još više, 106, g. 1771. opet preko 100, t. j. 102, g. 1722. opet više: 143, g. 1773. nešto manje, t. j. 90 i t. d. Mali broj umrle djece oko g. 1763. odnosno nijedan slučaj nekih godina mogao bi se djelomično pripisati kužnim bolestima, kada su umrla djeca bila bilježena u knjige s odraslima bez obzira na njihovu dob.

Druga knjiga umrle djece u Splitu nastavlja se na prvu. Na hrptu korica je naslov: »Liber X Mortorum infantum. Anno 1811–1830«, a formata je 27 × 18.5. U prvom dijelu ove knjige zabilježena su djeca od 3. rujna 1811. do 3. lipnja 1812. na prvih sedam stranica, pak se zatim nastavlja tek na 16. stranici, na kojoj piše: Libro 2 do de Fanciulli morti da 3–7bre 1811. sino al di 3. giugno 1812. Ova primjedba o umrloj djeci u toku spomenutih osam mjeseci očito se odnosi na prvih sedam ispisanih i osam neispisanih stranica. Na idućoj stranici (sedamnaestoj) kao prvo je zabilježeno umrlo dijete 26. lipnja 1812. i onda se redovito nižu dječje osmrtnice do 18. rujna 1830. odnosno do stranice 200. Od siječnja 1830. do kraja sve su osmrtnice numerirane od br. 1 do br. 82. ali su preskočeni redni brojevi 5, 10, 11 i od 22 do 25. Posljednje stranice u knjizi (18) ostale su neispisane. U većem broju osmrtnica, počevši od stranice 160 (8. svibnja 1826) označena je bolest, koja je prouzročila smrt djeteta.

U knjigama umrle djece bilježena su umrla djeca do šeste godine, ali ima i nekoliko sedmogodišnjaka, iako nemaju svi takvi navršenih 7 godina. Međutim, čini se, da prvih decenija nisu bilježena umrla novoro-

gdje su se sve umrli pokapali. dodaje »risulta una somma di morti ben maggiore di quelle che sta scritta nelle pubbliche carte; somma spaventosa per rapporto alla popolazione della città, la quale anche stando ai calcoli piu generosi, appena contiene 3.200 persone, non essendo di metersi in conto la popolazione de' borghi, poichè la massima parte dei detti morti furono urbani alquanti ve n'ebbe di militari, ed altri forestieri, e pochissimi borghegiani«.

đenčad, koja su bila krštavana kod kuće obično vodom, ali kasnije jesu, barem u većem broju slučajeva. Naime, u početku u primjedbi za svako takvo dijete izričito piše da je primilo *vodu krštenja:* »appena nato e ricevuto l'aqua del S. Battesimo volò al Paradiso«, »dopo d'aver ricevuto l'aqua battesimale volò all'eterna Beatitudine«, »appena portato alla Pietà e ricevuto l'aqua batesimale, volò ...«. Manji broj nema označenu dob života. U prvoj knjizi je takvih 90, bilo da im dob nije uopće zapisana, bilo da je napisano samo (u prijevodu): »jedan dan pošto je donesen u sirotište« ili »istog dana kad je donesen u sirotište«, ili »malo dana pošto je donesen u sirotište«. Broj umrle djece nepoznatih roditelja je upadljivo i nerazmjerno velik.

*

U knjigama umrlih, kao i u knjigama rođenih, primjećuje se dosta veliki broj djece nepoznatih roditelja, t. j. nepoznata oca i majke. U knjigama rođenih u formuli krštenja za ovakvu djecu piše: »da parenti incogniti« ili »di padre e madre incogniti« ili »parentes ignorantur«. Uz taj podatak, u najvećem broju slučajeva piše još i ovako: »portato la notte antecedente al luogo della pietà«, ili »fù portato al luogo pio della Communità«, »portato questa notte al luogo pio della pietà«, »portato alla casa della pietà«, »ritrovato jeri sera e portato al luogo pio della pietà«, »ritrovato li 16 corrente a Paludi e lo stesso giorno portato al luogo pio della pietà«, »trovata a Paludi avanti l'arsenale delli Padri minori«, ili »fù trovata in strada publica, et hebbe l'aqua battesimale da un padre di Paludi subito trovata accio non mora senza battesimo«, »trovata la notte passata in campagna, portata ...«, »portato da Makarska in questo luogo pio della pietà«, »ritrovato in questa mattina al luogo pio della pietà«, »portato dalla Brazza al luogo pio della pietà (volò al eterna Beatitudine di mesi due e fù sepolto nel Cimiterio di questo Domo)«, »Ritrovato in Almissa e portato ...« i tomu slično, ali i ovako (u prijevodu): tek donesen, primi vodu krštenja i poletje u vječno blaženstvo.

Sva djeca nepoznatih roditelja (nahočad) nisu svršavala u sirotištu, t. j. na pjetad, ali najveći dio jest. Ukoliko nisu dovedena u sirotište, na osnovu matičnih knjiga, nije moguće doznati, tko ih je preuzeo, kao što ne možemo znati kuda su otpremana ovakva nezbrinuta djeca do osnutka sirotišta. Zabilježen je samo jedan slučaj od 25. srpnja 1782. kad je Perina Čošić iz Solina usvojila dijete nepoznatih roditelja kršteno tog dana imenom Ante. Prema C. Fiskoviću[17] »sirotište je osnovao nadbiskup Cosmi[18] početkom XVIII. stoljeća u nekoj kućici, koju je bio kupio. Gradski staleži i bratovština sv. Sakramenta opskrbili su tu usta-

[17] *Cvito Fisković*, Zdravstvene prilike u Splitu krajem XVIII. i prvih godina XIX. stoljeća, u knjizi »Iz hrvatske medicinske prošlosti«, Zagreb, 1954, str. 241.

[18] Splitski nadbiskup Stjepan Cosmi umro je 10. svibnja 1707. Njegova osmrtnica u trećoj knjizi umrlih glasi: Illu(strissi)mo et R(everendissi)mo Mon Sig(no)r Stefano Cosmi dignitissimo Arciuescouo di Spalato passo da questa alla gloriosa vita hauendo compito il corso d' anni 77 et fu sepolto nella sua Catedrale del Duomo.

novu. Imala je kamatnu glavnicu od 40.000 dalmatinskih lira, koja je mogla davati dobit od 200 forinti, kad bi se potraživali kamati, ali ni ta mala dobit nije ostvarena i njeno se siromaštvo povećavalo. Otprilike tu se okupljalo godišnje 50 nahoda, i to ne samo iz Splita, već i iz obližnjih mjesta Trogira, Sinja, Omiša, Imotskog, Makarske i otoka Hvara i Brača, ali se moralo pripisati čudu, ako bi se samo jedno odgojilo. Svi su umirali od gladi«. Međutim, poznato je, da su kasnije u XIX. st. ovakvu djecu – osim u sirotište – predavali na izdržavanje, uz nagradu, pojedinoj obitelji u dalmatinskoj Zagori. Moglo je toga biti vjerojatno i u XVIII. stoljeću.

O broju ovakve djece u splitskom sirotištu za burnih dana između g. 1806. do g. 1814. znamo po jednom popisu u zadarskom Državnom arhivu. U ovećem snopu spisa[19] pod zajedničkim naslovom: »Notizie storiche sugli Istituti di Beneficenzca 1. Zara, 2. Lesina, Brazza, 3. Stabilimenti di Publica Beneficenza in Spalato compresi gli Ospedali, la Casa di pietà, e le Carceri«, nalazi se, između ostaloga i odnosni popis. Naslov glasi: Nota degl' Esposti portati alla Casa di Pietà in Spalato. Među njima je bilo: iz Splita 179 ovakve djece nepoznatih roditelja, sa Brača 50, iz Trogira 25, iz Kaštela 24, iz Omiša 14, iz Makarske 14, iz Sinja 12, sa Hvara 4, sa Šolte 1 i iz Zadra 1. Prema tome nisu umirala u splitskom sirotištu samo djeca rođena u Splitu.

Na osnovu spomenutih knjiga umrlo je 329 djece u vremenskom razdoblju od g. 1742. do g. 1750 i od toga 4 bez roditelja. U istom razdoblju je kršteno 1740 djece, a od toga 103 bez roditelja.

U idućem vremenskom razdoblju od g. 1751. do g. 1770. umrlo je 657 djece, i od toga 58 nepoznata oca i majke. Kroz isto razdoblje je kršteno 4495 djece, a od toga 315 nepoznatih roditelja.

U vremenskom razdoblju od g. 1771. do g. 1780. umrlo je 815 djece i od toga bez oca i majke 142. Kršteno je 2336, a od toga 210 nepoznatih roditelja.

U vremenskom razdoblju od g. 1781. do g. 1790. umrlo je 1026, a od toga 116 nepoznata oca i majke. Kroz isto vrijeme je kršteno 2163, od toga 193 nepoznatih roditelja.

U razdoblju od g. 1791. do 15. lipnja 1797. umrlo je 920 djece, a od toga od nepoznata oca i majke 200. Skoro u istom vremenskom razdoblju, t. j. od g. 1790. do 31. prosinca 1797. kršteno je 766 djece, a od toga 182 nepoznatih roditelja.

U razdoblju od 16. lipnja 1797. do 31. siječnja 1806. umrlo je 1178 djece i od toga 267 nepoznata oca i majke. Od 1. siječnja 1798. do 31. prosinca 1805. kršteno je 2161 dijete, a od toga 168 nepoznatih roditelja.

Od 1. veljače 1806. do 2. studenoga 1813. umrlo je 925 djece i od toga 203 nepoznata oca i majke. Od g. 1806. do g. 1813. kršteno je 2083 djeteta i od toga 188 nepoznatih roditelja.

[19] Mischell. Zapisi o Dalm. III. Pozicija B.

Od 3. studenoga 1813. do g. 1820. umrlo je 766 djece, a od toga 212 nepoznata oca i majke. U skoro istom razdoblju od g. 1814. do g. 1820. kršteno je 1707 djece i od toga 157 bez roditelja.

U posljednjem vremenskom razdoblju konzultiranih knjiga od g. 1821. do 18. rujna 1830. umrlo je 825 djece, od kojih 60 nepoznata oca i majke. U tom skoro istom razdoblju, t. j. do 1. kolovoza 1830. krštena su 2632 djeteta, a od toga 293 nepoznatih roditelja.

Prema tomu od g. 1742. do g. 1830. umrlo je 1262 djece nepoznata oca i majke, a kršteno 1809. Uz mnoga imena ovakve djece u maticama rođenih zabilježena je primjedba *espureo* ili *espurea*, odnosno samo skraćenica *esp.* Razumije se da ovdje *nisu* uračunati *figli* ili *figlie naturale* ni *illegitime*, jer im je poznata barem majka, a kadgod i otac, ali brak nije sklopljen. Prema tome, znači, uzeta su u obzir samo ona djeca, koje su oba roditelja nepoznata. Kako se iz prednjeg razmatranja vidi, među takvom umrlom djecom naročito se ističe vrijeme prve austrijske vlasti sa 267 ovakve djece, premda obuhvaća kraći period, zatim prvo vrijeme druge austrijske vlasti sa 212 ovakve umrle djece, premda je taj vremenski period još kraći, t. j. od samo 7 godina, onda slijedi razdoblje francuske vladavine od skoro 7 godina sa 203 ovakve umrle djece i 6 i po zadnjih godina mletačke vlasti sa 200 ovakve umrle djece. Međutim, za normalnih prilika, iako za duže vrijeme, broj umrle djece nepoznatih roditelja je razmjerno manji.

Među krštenicima neki su živili ili tek nekoliko sati ili samo nekoliko dana. Drugi su rođeni prije vremena (»di sei mesi abortito« ili »immaturamente uscito alla Luce, e ricevuto l'aqua di Santo Battesimo, volò ...«). Treći pak iako su primili kod kuće običnu vodu zbog neposredne smrtne opasnosti, ostali su živi, pak su mnogi takvi poživjeli svoj vijek. Među ovakve ide na primjer i krštenje od 3. svibnja 1783. Laure, kćerke dra. Ivana Dioniza Seismita i njegove prve žene Jerke rođene Grisogono. Dijete je bilo rođeno još 1. studenoga 1777, pak je u matici ovakvo tumačenje: »bila joj je data voda preko manje važnog dijela tijela prije izlaska iz majčine utrobe u očekivanju neminovne smrtne opasnosti.« Stoga je Laura bila ponovo krštena u crkvi 5 i po godina poslije, jer je preživjela.

Unatoč nedovoljno razvijenoj dijagnostici, interesantno bi bilo znati, od kojih su bolesti djeca umirala. Takav se podatak nalazi samo u zabilješkama zadnjih godina starih splitskih knjiga umrle djece (od 8. svibnja 1826. do g. 1830.), ali ni tada za svako dijete.

Godine 1826. zabilježene su kod 47 djece bolesti uzročnici smrti: od grčeva (convulsione) umrlo 12 djece, bolesti grčeva (malattia convulsiva) 3 djeteta, slabosti (astenia, malattia astenica) 10, suhe bolesti (malattia consuntiva, febbre consuntiva) 8 djece, upale pluća (malattia accuta di petto) 1 dijete, bolesti crva (febbre verminosa) 7 djece, lagane temperature (febbre lenta) 1 dijete, teškog probijanja zuba (difficile dentizione) 2 djece, nervne lagane temperature 2 djeteta i kronične jetre (malattia cronica di fegato) 1 dijete.

Tabela o smrtnosti djece u Splitu 1742.–1830. god.

Redni broj	Dječja dob	Od g. 1742. do g. 1750.	Od g. 1751. do g. 1770.	Od g. 1771. do g. 1780.	Od g. 1781. do g. 1790.	Od g. 1791. do 15. VI. 1797.	Od 16. VI. 1797. do 31. I. 1806.	Od 1. II. 1806. do 2. XI. 1806.	Od 3. XI. 1813. do g. 1820.	Od g. 1821. do g. 1830.	Skupa
1.	Tek rođeni i od 1 dana . . .	—	1	3	6	28	42	26	12	22	140
2.	Od 2 dana do 5 dana	2	17	44	44	58	75	72	56	40	408
3.	Od 6 dana do 10 dana . . .	13	24	86	72	80	120	88	47	111	641
4.	Od 11 dana do 20 dana . .	8	26	36	48	68	90	68	63	49	456
5.	Od 21 dana do 1 mjeseca .	5	29	28	26	53	96	37	63	34	371
6.	Od preko 1 do 2 mjeseca .	11	36	54	39	63	103	74	57	39	476
7.	Od preko 2 do 3 mjeseca .	9	26	25	34	40	43	44	44	24	289
8.	Od preko 3 do 4 mjeseca .	5	27	20	28	20	29	18	19	23	189
9.	Od preko 4 do 5 mjeseci .	5	11	14	18	27	27	17	12	20	151
10.	Od preko 5 do 6 mjeseci .	9	20	25	19	24	20	18	12	30	177
11.	Od prekó 6 do 7 mjeseci .	4	10	14	22	16	18	17	10	17	128
12.	Od preko 7 do 8 mjeseci .	6	16	26	24	27	24	23	11	23	180
13.	Od preko 8 do 9 mjeseci .	5	16	27	21	19	26	15	10	8	147
14.	Od preko 9 do 10 mjeseci .	7	10	15	25	15	18	13	10	18	131
15.	Od preko 10 do 11 mjeseci .	8	9	10	17	5	17	17	9	2	94
16.	Od oko 1 godine	53	65	53	99	42	45	48	41	89	535
17.	Od preko 1 do oko 2 god. .	49	102	150	190	105	181	147	115	131	1.170
18.	Od preko 2 do oko 3 god. .	41	43	41	75	71	65	63	41	57	497
19.	Od preko 3 do oko 4 god. .	28	49	47	71	67	62	54	43	24	445
20.	Od preko 4 do oko 5 god. .	22	40	49	60	49	37	30	39	31	357
21.	Od preko 5 do oko 6 god. .	24	45	34	42	38	30	22	34	24	293
22.	Od preko 6 godina	9	15	1	4	3	3	6	2	1	34
	Nečitko i neispisana dob . .	6	20	13	42	2	7	8	16	8	122
	Ukupno . .	329	657	815	1.026	920	1.178	925	766	825	7.441
	Nepoznat otac i majka	4	58	142	116	200	267	203	212	60	1.262
						do 31. XII. 1796.	do 31. XII. 1805.	do 31. XII. 1813.		do 1. VIII. 1830.	
	Kršteni	1.740	4.495	2.336	2.163	1.766	2.161	2.083	1.707	2.632	21.083
	Nepoznat otac i majka	103	315	210	193	182	168	188	157	293	1.809

Godine 1827. dijagnosticirane su kod 84 djeteta ove smrtonosne bolesti: od grčeva je umrlo 28 djece, bolesti grčeva 17, bolesti crva 15, suhe bolesti 3, angine odnosno šarlaha (malattia angina iscariale) 1, vrućice s neugodnim zadahom (la febbre putrida) 1, gastrika sa crvima (malattia di febbre verminosa) 2, teškog probijanja zuba 4, slabosti 9, vrućice sa crvima i neugodnim zadahom 1, proljeva 1, upornog proljeva 1 i kronične bolesti (malattia cronica) 1 dijete.

Godine 1828. umrlo je 99 djece od ovih navedenih bolesti: grčeva 42 djeteta, bolesti grčeva 3, slabosti 15, slabosti i grčeva 2, suhe bolesti 9, kronične suhe bolesti 1, plućne bolesti s katarom, odnosno plućne tuberkuloze (malattia cattarale affezione di petto) 1, upala pluća 2, vrućice zbog crva 13, vrućice zbog gastrika i crva 3, rezipole (malattia resipolosa) 1, kronične jetrene bolesti (malattia cronica di fegato) 1, teškog probijanja zuba 1, nervne vrućice 1, teške kontuzije 1, dugotrajnog sna (soporoza affezione) 1, vrućice zbog crvi i gnojenja 1 i škrofule (tumore limferico) 1 dijete.

Godine 1829. bile su ove bolesti (kod 30 djece), od kojih su djeca umirala: od grčeva 8 djece, bolesti grčeva 6, vodene bolesti, odnosno općeg otjecanja (idrope generale) 1, proljeva 1, gnojenja koljena 1, teškog probijanja zuba 1, oteklina 1, ukočenja (indurimento) 1, nepoznate bolesti 2, suhe bolesti 2, vrućice zbog crva 3, vrućice 1, rođenja prije vremena 1, i pleuritisa 1 dijete.

Godine 1830. kod 46 djece su bile konstatirane ove smrtonosne bolesti: od grčeva 22 djeteta, slabosti 2, suhe bolesti 6, vodene bolesti (idrope) 2, teškog probijanja zuba 1, proljeva zbog slabe probave 1, kašlja i grčeva 1, grčeva zbog teškog probijanja zuba 1, gastrične nervne vrućice 1, povratne vrućice (febbre intermitente) 2, rahitisa 1, vrućice zbog grčeva 1, vrućice zbog gastrika i crva 1, vrućice zbog crva 3 i impetiga 1 dijete.

Ako bismo htjeli razdijeliti svu djecu (t. j. na osnovu dviju knjiga *umrle* djece i posebnih knjiga umrlih od 1763.–65. i 1783.–85.) u toku 88 godina po dobi, mogli bismo ih svrstati u više grupa. Ja sam ih podijelio u 22 grupe.

1. grupa:
   djeca tek rođena i od 1 dana života. Umrlo je ukupno 140 takve djece;
2. grupa:
   u dobi od 2 dana do 5 dana umrlo je 408 djece;
3. grupa:
   u dobi od 6 dana do 10 dana umrlo je 641 dijete;
4. grupa:
   u dobi od 11 dana do 20 dana umrlo je 456 djece;
5. grupa:
   u dobi od 21 dana do 1 mjeseca umrlo je 371 dijete;
6. grupa:
   u dobi od preko 1 do dva mjeseca umrlo je 476 djece;

7. grupa:
u dobi od preko 2 mjeseca do 3 mjeseca umrlo je 289 djece;
8. grupa:
u dobi od preko 3 mjeseca do 4 mjeseca umrlo je 189 djece;
9. grupa:
u dobi od preko 4 mjeseca do 5 mjeseci umrlo je 151 dijete;
10. grupa:
u dobi od preko 5 mjeseci do 6 mjeseci umrlo je 177 djece;
11. grupa:
u dobi od preko 6 mjeseci do 7 mjeseci umrlo je 128 djece;
12. grupa:
u dobi od preko 7 mjeseci do 8 mjeseci umrlo je 180 djece;
13. grupa:
u dobi od preko 8 mjeseci do 9 mjeseci umrlo je 147 djece;
14. grupa:
u dobi od preko 9 mjeseci do 10 mjeseci umrlo je 131 dijete;
15. grupa:
u dobi od preko 10 mjeseci do 11 mjeseci umrla su 94 djeteta;
16. grupa:
u dobi od 1 godine umrlo je 535 djece. (Ovdje su uračunata sva djeca za koje je napisano da imaju *oko* 1 godinu života. Prema tome vremenski raspon može biti dosta širok).
17. grupa:
u dobi od preko 1 godine do oko 2 godine umrlo je 1170 djece;
18. grupa:
u dobi od preko 2 godine do oko 3 godine umrlo je 497 djece;
19. grupa:
u dobi od preko 3 godine do oko 4 godine umrlo je 445 djece;
20. grupa:
u dobi od preko 4 godine do oko 5 godina umrlo je 357 djece;
21. grupa:
u dobi od preko 5 godina do oko 6 godina umrla su 293 djeteta i
22. grupa:
u dobi od preko 6 godina do oko 7 godina zabilježeno je ukupno umrle djece 34. Kod ovih sedmogodišnjaka nije broj od 7 godina uvijek čitljiv; u nekim slučajevima mjesto brojke 7 moglo bi se pročitati kao 3. Kod svih ostalih sedmogodišnjaka ne piše da imaju baš 7 godina, kod nekih piše »sie e mezzo«, »sei e mezzo«, »sei e sei mesi« i »sei e mesi otto«. Općenito uzevši sedmogodišnjaci nisu u većini slučajeva ni unošeni u knjige umrle djece.

Kod 119 umrle djece ne možemo znati, kolika je dob umrlog djeteta, jer ili nije zapisana ili je neodređena na pr. »pochi giorni dopo d'esser portato al luogo della pietà« ili slično. Osim toga za 3 djeteta je dob nečitljivo ispisana. Prema tome kod 122 djeteta dob ili nije ispisana ili je nečitljivo ispisana.

Na osnovu prednjih podataka možemo za vrijeme od naših 88 godina proučavati brojno stanje umrle djece u Splitu posebno do 12 mjeseci života i posebno do šeste, odnosno sedme godine. U prvom dijelu pada u oči veliki broj umrlih od 5 do 10 dana života (641 dijete), zatim od oko 1 godine (ali, kako već rekosmo, to vrijeme nije točnije određeno, jer se može uzeti čak i koji mjesec više ili manje). Međutim, broj umrle djece (476) u dobi 1 do 2 mjeseca, zatim broj umrle djece (456) u dobi od 11 do 20 dana i u dobi od 2 do 5 dana (408) dovoljno jasno govori, koja je dob najopasnija. Iz drugog pak dijela pada u oči nerazmjerno veliki broj umrle djece od 1 do oko 2 godine života (1170) i zatim, iako manje, u dobi između 2 i 3 godine (497 djece), pak zatim u dobi između 3 i 4 godine (445 djece). (Da bi nam svojevremeno stanje o smrtnosti djece u Splitu bilo očiglednije, treba se obazreti na priloženu tabelu.)

U vezi s dječjim mortalitetom (kao i natalitetom) stoji i brojno stanje splitskog stanovništva onoga doba. O tome ima nekoliko podataka. Međutim, tada nije bilo kritičnog popisa kao danas, pak prema tome statistički brojevi ne moraju biti stopostotno točni, već više ili manje približni, te se mogu smatrati procjenama, iako često na osnovu službenih podataka. Tek zadnjih 100 godina od g. 1857., može se govoriti s pouzdanjem o kritičnom popisu stanovništva, razumije se, pretpostavljajući savjesnost popisivača. Tada, sredinom XIX. stoljeća (g. 1857.), Split je imao 10.587 stanovnika. Međutim u vremenu, u kojem se kreću naše knjige umrle djece, Split je – prema raznim podacima – imao približno isto toliko. Oko g. 1797. bilo je oko 8000 st.[20] a g. 1813. bilo je 9.200 stanov.[21] U vrijeme prvih decenija knjiga umrle djece bilo je još manje stanovnika. Prema tome, tadašnji *Split skupa s varošima* bio je mali grad s malim brojem stanovnika.

*

U toku vremena, o kojemu se ovdje govori (t. j. u dvjema knjigama umrle djece), djeca su pokapana kao i odrasli na raznim mjestima, u crkvama i oko crkava. Samo prema prvoj knjizi umrle djece (1742–1811) pokopano ih je preko 5.500. Najviše ih je pokopano u sv. Križu (in Santa Croce, nella parochiale chiesa di santa Croce, in cimiterio di chiesa parochiale di S. Croce) t. j. preko 1800, ktomu preko 550 u sv. Dominiku (in S. Domenico, à S. Domenico, nella chiesa di S. Domenico, al campo di S. Domenica) do oko g. 1812, preko 520 u sv. Filipu (in S. Filippo Neri, à S. Filippo, chiesa di S. Filippo) do oko g. 1820, u sv. Duji (in Domo, in questo Duomo, in cimiterio del Duomo) do oko g. 1820 i u sv. Petru (in S. Pietro, chiesa di S. Pietro, chiesa parochiale S. Pietro di Luçac, cimiterio di S. Pietro, à S. Pietro, sacra di S. Pietro), zatim preko 360 u sv. Frani (in S. Francesco, nel sacrà di S. Francesco,

[20] *Grga Novak*, Split (kratak pregled historijskog razvitka), u »Splitskom almanaku za god. 1925–26«, II. tečaj, Split, 1927. str. 5–17.

[21] *Valentino Lago*, Memorie sulla Dalmazia, Vol. I. Venezia, 1869, str. XXXV. (Copia del prospetto officiale esistente al N. 6593 dell' anno 1815 dal governo di Zara).

à S. Francesco, cimiterio di S. Francesco di R. Padri conventuali), preko 220 u Gospi od Soca (alla B. V. di Sioz, in Sioz, in Seoz, nella B. V. de Sejoce, nella chiesa della B. V. di Scioz, in chiesa di Sioz, in Scioz, in Seoz, a Sioce), oko 300 na Poljudu (in Paludi, chiesa dei R. R. Padri de Paludi, ai Paludi, a Paludi, alla B. V. di Paludi, alla chiesa delle Paludi, sacrà di Paludi, sacrà della chiesa della B. V. delle Paludi, sacrà de padri delle Paludi, sacrà di P. P. delle Paludi, alle Paludi, campo delle Paludi, chiesa della B. V. delle Paludi, nelle Paludi, chistro delle Paludi), oko 190 u sv. Nikoli (in S. Nicollo, à S. Nicollo, à S. Nicolò, chiesa di S. Nicolò, in S. Niccolò) do oko g. 1820, preko 110 u sv. Karlu do oko g. 1820. (in S. Carlo, à S. Carlo), oko 90 u sv. Klari do oko g. 1820. (in S. Chiara, à S. Chiara, in convento di S. Chiara) i u sv. Arniru do oko g. 1811. (in S. Rainerio, in S. Rajnerio, à S. Rainerio), preko 60 u sv. Mariji do oko g. 1811. (in S. Maria di Taurello, nella chiesa delle monache di S. Maria), na Poišanu (in Poisan, alla B. V. di Poisan, sacrà della B. V. di Poisan, sacrà della chiesa di Poisan, chiesa della B. V. di Poisan, sacrà di Poisan, in campo della B. V. di Poisan, nel deposito della B. V. di Poisan), u sv. Barbari do oko g. 1820. (in S. Barbara, à S. Barbara, chiesa di S. Barbara) i sv. Mateju do oko g. 1820. (in S. Mattio, à S. Mattio, chiesa di S. Mattio, in S. Matteg), preko 50 u crkvi Dušica od g. 1787. do oko g. 1820. (alla Buana Morte, chiesa della Buona Morta), oko 50 u Sv. Duhu do oko g. 1820. (chiesa di S. Spirito, à S. Spirito, in S. Spirito), u sv. Roku do oko g. 1820. (in S. Rocco, in S. Rocco di Borgo Luzaz, à S. Rocco, nella chiesa di S. Rocco, in S. Rocco in Città, in S. Rocco nella Città, in S. Rocco nel Borgo Luçaz), oko 30 u sv. Mihovilu do oko g. 1790. (in S. Michiel, à S. Michiel), oko 10 u Gospi od Pojasa od 21. lipnja 1795. do oko g. 1820. (alla B. V. della Cintura) i u sv. Mandi u razdoblju 1781–1790. (in S. Mad. e, cimiterio di S. Mad. e), najzad 1 pokop u Gospi od Zdravlja g. 1791. (Madonna della Salute). Osim toga je pokopano na neimenovanom groblju 717 u razdoblju 1742.–1811. (in Campo santo, in Cimiterio, nel questo Cimiterio). Na Sustipanu[22] su redoviti pokopi djece vršeni od g. 1816. U posljednjem razdoblju od g. 1826. do 1830. djeca su pokapana samo na Sustipanu (368), a samo dva u sv. Petru. Ukupno je pokopano (do rujna 1830) 520 djece na Sustipanu (in S. Steffano, à S. Steffano, Campo di S. Steffano, nel Campo catolico di S. Steffano, Campo santo di S. Steffano, sacrà di S. Stefano i g. 1826. cimiterio cattolico di S. Stefano).

Osim na spomenutim mjestima, na kojima su pokopana (sahranjena) djeca umrla u Splitu, oko 10 ih je bilo do oko g. 1811. (vjerojatno privremeno) smješteno u sv. Luciji (in deposito à S. Lucia, sotto Santa Lucia, messa à S. Lucia, deposta à S. Lucio, in S. Lucia). Za neveliki broj umrle djece nije naznačeno mjesto pokopa, a kod nekolicine je to ne-

[22] Još u vrijeme francuske vlasti 18. siječnja 1808. bila je izdata odluka o zabrani pokapanja mrtvaca u naseljima, već samo u posebnim grobljima izvan mjesta. Prema knjigama umrlih na Sustipanu za vrijeme kuge pokopano je g. 1784. (1783–85) 212 osoba, a g. 1763.–65. još više, t. j. 374 osobe.

jasno ispisano; kod neke djece zabilješka je neodređena, na primjer samo »messa in deposito«, a kod jednog pokopa, »appresso altare di S. Didaco« (Poljud?).

Dvije su crkve sv. Roka, u kojima su se pokapala djeca (i ostali mrtvaci) na Peristilu (t. j. nella Città) i na Lučcu, prva nije više crkva, a druga je porušena od bombe iz aviona u ratu. Također je porušena od bombi crkva sv. Petra, a zbog oštećenja od bombe srušena je naknadno i crkva Dušica (alla Buona Morte). Nema ni crkve sv. Mateja u ulici Akademije ilirske i Bulićeve poljane, ni crkve sv. Barbare na Peristilu, ni crkve sv. Mihovila na Mihovilovoj širini, a bivše crkve sv. Karla i Gospe od Pojasa u dnu Peristila ne služe u crkvene svrhe. Od crkve sv. Arnira kod Porta Aurea ostao je zvonik i jedna kapela, na položaju sv. Marije (Taurello) je pravoslavna kapela, a u sv. Klari je Kino-klub. Groblja u blizini crkava, na kojima su bila pokopana djeca (kao i odrasli) kao takva ne postoje. To su danas uglavnom (osim kod sv. Duha, sv. Križa, na Poišanu, na Poljudu i Sustijepanu) prometne ulice i prolazi.

Lovre Katić

IMBREVIJATURE SPLITSKOG NOTARA DE SALANDIS

(1514.–1518. godine)

U splitskom biskupskom arhivu nalazi se Kvadernus imbreviatura nadbiskupskog notara i kancelara Andrije de Salandis. Nažalost kodeks je nepotpun i sačuvan je samo dio od 26. VIII. 1514. do 6. IV. 1518.

Andrija II Cornelius, tadašnji nadbiskup, postavljen je za metropolitu splitskoga godine 1514., no nije došao u Split sve do 1527. godine,[1] već je imenovao svojim vikarom u duhovnim i vremenitim poslovima učenoga kanonika Marka Natalisa Božićevića, iz ugledne splitske porodice, koja je dala pjesnika i Marulićeva životopisca Franju Natalisa. Božićević se u ovim ispravama piše »generalis in spiritualibus et temporalibus vicarius Reverendissimi in Christo patris Andreae Cornelii dignissimi electi spalatensis«. Prema tome možemo zaključiti, da Andreas Cornelius nije bio posvećen za nadbiskupa kroz čitavo to vrijeme. Samo prva (6. VIII. 1514.) i posljednja (6. IV. 1518.) od ovih isprava naziva ga nadbiskupom (miseratione divina archiepiscopi spalatensis).

Rukopis je pisan lijepom humanističkom kurzivom, a pismo je pomnjivije izrađeno, što je odličnija osoba, za koju je pisana isprava. Invokacija je prve isprave i one na listu 135r ispisana velikim, debelim i umjetnički izrađenim slovima, osobito inicijal I(n nomine) prve isprave. Ta je invokacija kićenije i nemirnije izvedena, a ona na listu 135 mnogo blaže i preglednije. Slova ovih invokacija pokazuju jako sjećanje na goticu, pa su na vrhovima uglata. Upotreba velikih slova nije dosljedna, ona se pišu po volji i gdje je lakše pisati veliko slovo nego malo, a i skraćenice i ligature određuju, hoće li se pisati veliko ili malo slovo. Veliko slovo A pisano je uncijalnim i kapitalnim oblikom.

Notar upotrebljava sve vrste kratica: per suspensionem et contractionem i per litteras supprascriptas. Od posebnih kratica spominjem notu tironsku za *con,* zatim znak sličan broju 3 za *scilicet.*

[1] Farlati, Illyricum Sacrum III. str. 440.

Diftong *ae* nigdje gotovo ne piše već samo *e*. Jedino na pet šest mjesta piše *e* sa cedillom, ali u istoj rečenici odmah i prosto *e*.

Na pr. Rector ecclesie seu capelle.

Notar redovito podvostručuje slovo *t* u riječi legittime i slovo *d* u riječi redditus.

Datum je ponajviše pisan rimskim znakovima, ali katkada i arapskim, dapače negdje i mješovito.

Numeracija počinje brojem folija 98, a završava brojem 145.

Isprave su se dovršavale pri samom pravnom poslu, ali je notar bio dosta nemaran, jer se nalazi, da je formular isprave ispisan, ali bez ijednoga imena. Na nekoliko mjesta poremećen je red, pa je zapisana isprava kasnijega datuma prije isprave ranijega datuma. Jednom je dapače istaknuto, da je ta isprava morala biti unešena prije neke druge, što je znak, da je kasnije napisana. Na foliju 111 na istoj ispravi su dva datuma: die Jovis ultimo mensis Julii, a odmah zatim: die XXIX mensis Julii.

Notar, dakle, nije unosio u svoje imbrevijature neposredno dogotovljene isprave, premda mu je bila po zakonu dužnost najprije napisati schedu, koncept, koji ima unijeti u svoju notarsku knjigu (imbreviature), a onda u određenom kratkom roku izdati stranci ispravu na osnovi svoga koncepta.[2] Imbrevijature su služile kao original, iz kojega se izvodi prijepis, ako se isprava izgubi ili propadne. Pa ipak naš notar unosi mnogo nadopunjaka *in margine*, precrtava i ispravlja tekst. Što se pak tiče same forme i sadržaja, notar ih je do u tančine pomnjivo izrađivao, predviđajući sve moguće slučajeve, dvojbe, nesporazumke i prijevare. Isprave su kićeno sastavljene, obiluju mnogim pravničkim sinonimima. Majstorski su sastavljene I i III. Prva radi o zakupu nadbiskupskih dohodaka, a treća o pozakonjenju Cvite kćeri meštra Kuzme Kuzmića. Posebnu je pažnju posvetio ispravi XIII (Collatio beneficii Francisco clerico Patavino). Na njoj je bolje izrađen inicijal invokacije, ime vikara Natalis-Božićevića svečanije je ispisano, a na svršetku je notar izradio svoj notarski znak i potpis, uz koji je dodao »patritius pergamensis, publicus sacra imperiali auctoritate notarius et venerabilis curie metropolitane spalatensis cancellarius«. Jedino na toj se ispravi nalazi notarov znak, a i ovako kićeni naslov. Drugdje se samo na nekoliko mjesta potpisuje, ali bez znaka. Valjda je to učinjeno zbog prijateljstva, jer su i notar i beneficijar iz Italije i mletački podanici.

Što se tiče samoga sastava isprava, većina ih nema invokacije, koja se nalazi samo u onima, koje su publica instrumenta ili inače rade o kakvu važnijem pravnom poslu. Gdje je invokacija, tu je i protokol svečaniji i iznosi se čitav naslov nadbiskupskoga vikara, bilježi se indikcija i godine vladanja pape Leona X. Samo izuzetno postavlja se datum u eshatokol, a redovito je u protokolu. *Actum* i mjesto izdanja isprave većinom je u eshatokolu. Premda su sva ta akta izvršena od notara, pa ne bi trebalo svjedoka, ipak se sve isprave završavaju formulom »testibus habitis

[2] M. Kostrenčić, Fides publica etc. Beograd 1930. izd. Srpske Akademije, str. 72.

et rogatis«. Ponegdje stoji, da je notar zamoljen, da napiše instrumentum i »ut redigat in publicam formam«.

Invokacija nije uvijek ista, iako je isti notar. Većinom glasi: »In Christi nomine, Amen«.

Isprava III o pozakonjenju Cvite, kćeri Kuzme Kuzmića, počinje: »In nomine sancte et individue Trinitatis.«

Isprava X počinje: »In nomine Domini, Amen«. Tako i XIII i XVI, a sve rade o istim osobama.

Isprava XXXIX ima invokaciju: »In nomine Domini nostri Jesu Christi, Amen«. Tako i L i LI.

Najobičnije mjesto, gdje se sudilo i gdje su se izdavale isprave, bilo je »pod zvonikom sv. Dujma«, gdje je »locus solitus causarum audientie«, ali mnogi su poslovi završeni i na drugim mjestima. Tako:

»Actum apud civitatem Spalati ante et prope fores ecclesie Sancti Dominici«.

»In domo domini Antonii de Augubio«.

»Actum Spalati in domo prefate domine Julie«.

»Actum in orto domus habitationis notarii«.

»Actum in civitate veteri in domo solite habitationis domine Jacobine«.

»Actum Spalati in edibus domini constitoris (Jacobi de Petrachis)«.

»Actum fuit in loco apud francas portas«.

Prva je isprava napisana u spavaonici sobara kneza splitskoga.

Rasprave su se vodile na mjestima, gdje vikar sudi »sedens apud sacellum sancti Domnii«, »in orto domus sue, apud domum Reverendi domini vicarii, in Abbatia sancti Stephani, in loco causarum audientie, in ecclesia sancti Domnii, in capella seu ecclesia sancti Petri extra et prope muros, sub imagine sancti Christophori in platea sancti Domnii, sub pasto domus vicarii, sedens in camera sui cubicularii«.

Vrijeme suđenja i raspravâ označuje se »poslije velike mise ujutro« ili »poslije večernje«.

Notar, koji je pisao ove isprave, jest Andreas de Salandis, notarius et cancellarius Metropolitanus, kako se potpisao na listu 130r i na 139r, a na listu 113v piše se duže, kako je već sprijeda naznačeno.

SADRŽAJ IMBREVIJATURA

1) 6. VIII. 1514. – Paulus Crispus, procurator Andree Cornelii, nomine eiusdem locavit proventus Archiepiscopatus spalatensis Marino Cuparich. folium 98r–101v.

2) 26. XII. 1516. – Protestatio contra venerandos dominos canonicos spalatenses ob receptionem decime respectantis Reverendissimo domino Archiepiscopo. fol. 103r–107v.

3) 25. I. 1516. – Legitimatio Civite filie magistri Cosme Cusmich, Spalatensis. fol. 104r–107v.

4) Donationis incessio (1. III. 1516.) per dominam Drasiza(m), matrem domini presbiteri Elie Marangonich. fol. 107v.

5) 28. VI. 1516. i 25. VI. 1516. – Emptio Stephani Vucovich de Politio. fol. 108r-v.

6) bez datuma. Concessio sepulture pro Buzifalo.

7) 25. VI. 1516. – Sententia inter Catharinam, uxorem Petri Zeparich ex una et eius cognatos ex altera partibus. fol. 109r-v.

8) 1. VII. 1516. – Procura villicorum Zarnovize. fol. 110r-v.

9) 29. VII. 1516. – Terminatio quod omnes villici in Vragniza tenentur solvere decimas. fol. 111r.

10) 31. VII. 1516. – Pro domino primicerio Spalati D. Nicolao de Balistis (Thomam Nigrum exemptum esse ab iudicio ordinario) fol. 111v.

11) 21. VIII. 1516. – Constitutio de missis celebrandis in funeralibus circa ordinem. fol. 111v.

12) 26. VIII. 1516. – Renuntia beneficii Sancti Viti extra et prope muros Spalati. fol. 112r-v.

13) Colatio dicti beneficii. fol. 112v–114r.

14) 26. VIII. 1516. – De litteris contra Thomam Nigrum scriptis. Electio procuratorum Capituli. fol. 114v.

15) 30. VIII. 1516. – Procura domini don Petri Radatkovich. fol. 115r–116r. Prazan prostor na listu 116v.

16) 3. IX. 1516. – Mandatum ad instantiam Lucie Vuchasin-Pavanovich occasione matrimonii. fol. 117r-v.

17) 2. IX. 1516. – Relaxatio affictus pro domibus iuxta ecclesiam S. Viti (moj sadržaj). fol. 118r.

18) 2. IX. 1516. – Hieronymus Petritius constituit suum advocatum Georgium de Obertis, commendatarium Sancti Stephani de Pinis (moj sadržaj). fol. 118r–119r.

19) 17. VIII. 1516. – Sententia pro ser Marco Dobriich ex Sergnin. – fol. 120r–119v.

20) 30. VIII. 1516. – Procura Domini Don Petri prioris Sancti Stephani de Spalato. fol. 120r-v.

21) 30. VIII. 1516. – Procura Reverendo domino de Obertis. fol. 120v.

22) 27. IX. 1516. – Constitutio solutionis Thomasich Cerdo pro summa librarum viginti quinque. fol. 121r.

23) 28. IX. 1516. – Fidejussio Petri Prupcich. fol. 121r.

24) 28. IX. 1516. – Cessio tertie partis possesionum facta a Marco Dobriich iis de Basilich. fol. 121r-v.

25) 27. X. 1516. – Sententia contra sacristam Eliam Marangonich occasione campanelle S. Domnii. fol. 121r.

26) 27. X. 1516. – Obligatio pro domino Joanne Carepich Politiensi, clerico spalatensi, de suis bonis in Primorje. fol. 122r-v.

27) 5. XI. 1516. – Absolutio Hieronymi Petricii Brachiensis. fol. 123r.

28) Bez datuma. Admissio in clericatum Symeonis illegitimi filii Marini Cuparich. fol. 123r-v.

29) 17. XI. 1516. – Creditum Domini Marinelli Riccii, canonici spalatensis fol. 123v–124r.

30) 27. XI. 1516. – Ratificatio pro Domino Joanne Carepich. fol. 124r–125v.

31) 9. XII. 1516. – Actus occasione fructuum Domini Joannis Carepich. fol. 125v–126r.

32) 9. XII. 1516. – Emptio ser Hieronymi de Augubio (emit barcham piscatoriam). fol. 126v.

33) 15. XII. 1516. – Sequestratio denariorum Petri Blancovich. fol. 126v–127r.

34) 8. I. 1517. – Depositio fructuum beneficii Sancti Viti per Petrum Radatcovich, priorem monasterii Sancti Stephani (moj sadržaj). fol. 127r.

35) 10. I. 1517. – Helias eremita in Politio constituit suum procuratorem canonicum D. Remitich Franciscum. fol. 127r.

36) 14. I. 1517. – Inventarium bonorum quondam domine Margarite olim abatisse monasterii Sancte Marie de Taurello Spalatensis. fol. 127r–128r.

37) 15. I. 1517. – Confirmatio Capellani Almissii. fol. 128r.

38) 20. I. 1517. – Emptio ser Philippi plathearii. fol. 128v.

39) 22. I. 1517. – Confirmatio Capellani Solte. fol. 129r.

40) 26. II. 1517. – Notificatio emptionis unius calicis. fol. 129r.

41) 1. III. 1517. – Lis et repromissio dotis in Politio. fol. 129v.

42) 16. III. 1517. – Sententia matrimonialis pro Marco Dubrasinovich. fol. 129v–130r.

43) 17. III. 1517. Concessio in perpetuam emphiteusim pro magistro Christophoro Punusevich sartore. fol. 131r–133r.

44) 26. III. 1517. Vestis rassia Thome Nigri incantata (moj sadržaj). fol. 133r.

45) 1. IV. 1517. Terminatio de alimentatione Catharine Martinovich de Politio. fol. 133v–134v.

46) 4. IV. 1517. Actus matrimonialis et dos domine Jacobine de Crancho. fol. 134r-v.

47) 24. V. 1517. Procura Jacobi Cosme de Petrachis. fol. 134v–135r.

48) 26. IV. 1517. Emptio Michaelis et Stephani Radoe de Politio. fol. 135r–v.

49) 20. V. 1517. Actus pro Domino presbitero Juvenali Statileo, conductore introituum beneficii Sancte Marie de Zernoviza. fol. 136r.

50) 25. V. 1517. Procura Reverendi Domini Marci Natalis. fol. 136r.

51) 9. V. 1517. Decretum super dopleriis solemnitatis Sancti Domnii. fol. 136v.

52) 8. VI. 1517. Cessio debiti pro filiis et filiabus Domini Antonii de Augubio. fol. 136v–137r.

53) 11. VI. 1517. Decretum super ortis vilicorum de Dilladi. fol. 137v–138v.

54) 11. VI. 1517. Datio in emphiteusim ser Joanni Goimilovich. fol. 137v.

55) 16. VII. 1517. Inductio in possessionem Rev. Domini Thome Grisici de ecclesia Sancti Silvestri Spalatensis. fol. 138v–139r.

56) 10. IX. 1517. Exactio affictus unius magazeni Simeonis de Augubio. fol. 139v–140r.

Prazan list 140v.

57) 7. XI. 1517. Compromissum presbiterorum Georgii Radigosich et Joannis Radatcovich de Radobilia. fol. 141r.

Prazna druga polovica lista 141r i prva polovica lista 141v.

58) »die antedicta«: Concessio magistri Joannis Marini Perlabetich tonsoris. fol. 141v.

59) 13. XI. 1517. Concessio magistri Dominici Buratovich tonsoris. fol. 142r–143r.

60) 30. XII. 1518. Decretum super salario Martini Juradinich vornici de Dilladi. fol. 142v–143r.

Prazni listovi 143rv, 144r i 1/3 lista 144v.

61) 6. IV. 1518. Concessio D. Luce Bilsich loci pro domuncula in schopulo Vragnize. fol. 144v–145r.

ISPRAVE

Značajnije isprave donosim u cjelini, a druge samo registriram.

I. isprava

In Christi nomine. Amen. Anno a nativitate eiusdem millesimo quingetesimo quarto decimo, indictione secunda, die vero sabbati vigesimo sexto augusti. Spectabilis et generosus dominus Paulus Crispus, quondam domini Marci habitator Venetiarum, uti procurator et eo nomine substitutus Reverendissimi in Christo patris et domini domini Andree Cornelii, miseratione divina archiepiscopi spalatensis dignissimi, ut de eius mandato publico apparet, instrumento substitutionis, rogato et scripto sub die duodecimo instantis mensis augusti, manu sub signo et nomine domini presbiteri Alexandri Falcono domini Joannis, civis Venetiarum, a me notario infrascripto viso et lecto una cum legalitate serenissimi domini domini Principis Venetiarum, vigore cuius quidem mandati substitutionis inter alia prefatus spectabilis dominus Paulus potestatem habet Archiepiscopatum spalatensem gubernandi et regendi seu gubernare et regere faciendi post eiusdem adeptam et aprehensam posessionem (!). Quam aprehendit et volens ac optans in dicti sui mandati executione (ut) fructus et redditus (!) dicti Archiepiscopatus vel eius affictum habeat, meliorenturque et non deteriorentur.

Primo et ante omnia fructus omnes et singulos, introytusque, redditus et proventus generis cuiuscunque predicti Archiepiscopatus Spalati cum omnibus et singulis sive juribus, jurisdictionibus, actionibus, regaliis, honoribus, honorantiis, decimis et preheminentiis, (!) quomodocunque et

qualitercunque predicto Archiepiscopatui Spalati legittime spectantibus et pertinentibus, et a domino Marino intrascripto conductore hucusque habitis, exactis et posessis (!) tam in civitate Spalati, quam in aliis insulis et alibi ubicumque locorum et terrarum relaxavit et relaxat eidem predicto et infrascripto domino Marino a sequestratione ad instantiam prefatorum eorumdem a bone memorie reverendissimo in Christo Domino Bernardo Zane immediate proximo precessore in dicto Archiepiscopatu conductore, qui fructus et introytus et redditus predicti ad (!) prefati spectabili domini Pauli procuratoris substituti predicti erant sequestrati, cum hoc quod dictus et infrascriptus dominus Marinus teneatur solvere affictum eorumdem, quod est ducatorum octingetorum et honorantiarum contentarum in locatione per prefatum quondam Reverendissimum Dominum Bernardum Zane facta et rogata sub anno MDXI, indictione XIIII, die vero XXIX mensis octobris manu mei infrascripti notarii Spalati cellebrata (!) et in terminis ac locis in dicta locatione contentis, nec non sub penis et condicionibus in ea insertis.

Subsequenter vero prefatus spectabilis dominus Paulus procurator et comissarius generalis substitutus predictus ad maiorem roboris firmitatem de rato promisit pro prefato Reverendissimo Domino Domino Andrea, Archiepiscopo spalatensi eosdem omnes dicti Archiepiscopatus Spalati redditus, introytus et singula prenotata jura in dicta imediata locatione contenta, jure, titulo et nomine pure, libere et simplicis locationis ad meliorandum et non deteriorandum per tempus et terminum annorum trium proxime futurorum incipiendorum in festo nativitatis Domini nostri Jesu Christi proxime futuro videlicet de anno MDXV concessit locavit et affictavit spectabili domino Marino Cuparich, filio domini Philippi, civi et habitatori Spalati, presenti et conducenti pro se suisque heredibus et successoribus cum libertate, licentia et potestate dicti domini Marini coductoris de cetero predictos fructus, introytus et proventus et decimas predicti Archiepiscopatus (regendi) recuperandi et exigendi a quibuscunque illorum debitoribus sicut et quoadmodum facere poterat, posset seu potuisset ante presentem locationis et conductionis contractum prefatus Reverendissimus Dominus Dominus Andreas Archiepiscopus locator. Et similiter terras et loca dicti Archiepiscopatus dare et consignare ad laborandum quibus eidem domino conductori placuerit et melius videbitur.

Hanc autem locationem et omnia et singula predicta fecit et facit prefatus spectabilis dominus Paulus procurator substitutus locator nominatim et expresse pro annuo affictu et annua corresponsione et pensione ducatorum noningentorum auri largorum boni et justi ponderis in ratione solidorum Centum viginti quatuor in hunc qui sequitur modum:

Primo ipse reverendus spectabilis dominus procurator substitutus in se videlicet pro ipso Reverendissimo Domino Domino Andrea Archiepiscopo et in sui ratione et computo retinet ducatos quinquaginta scilicet triginta decime politiensis et viginti decime villarum communis Spalati, et non aliud sed totum ressiduum sit superdicto conductori in exactione

ita, quod si non exigerit, puta decimas et que sunt certa, imputetur ei, et nullum damnum habeat dictus Reverendissimus Dominus locator, preterquam pro predictis ducatis quinquaginta. Adeo quod octingenti et quinquaginta ducati tantum remaneant solvendi per dictum dominum Marinum conductorem in duobus terminis videlicet medietas, quod est ducatorum quadrigentorum et viginti quinque per totum mensem februarii anni MDXVI more imperii et altera medietas, que erit similiter ducatorum quadrigentorum et viginti quinque per totum mensem maii tunc proxime subsequentis et sic de anno in annum presenti locatione durante, que, ut premittitur incipiat de anno MDXV, colligendo fructus dicti anni et finiat per totum annum MDXVII usque ad festum nativitatis Domini nostri Jesu Christi millesimo DXVIII exclusive: page decime ultimi anni erunt de mense februarii MDXVIII more imperii, et de mense maii tunc immediate subsequentis.

Circa vero molendina dicti Archiepiscopatus posita super flumine Salonis quanto tempore post festum nativitatis Domini proxime futuri erunt consignata dicto domino Marino conductori, in tanto teneatur eidem Domino Reverendissimo locatori seu eius legittimo procuratori restituere, ita quod eo die, quo in primo anno erunt sibi data, consimili die in tertio anno restituere debeat in eadem consignatione et sub ea conditione sub qua eidem conductori erunt consignata. Ita quod si erunt deteriorata teneatur resarcire id quod extimatum erit, preterquam (quod absit) si essent consumpta invasione Turchorum vel igne totaliter combusta. Et e contra si erunt meliorata, ipse Reverendissimus Dominus Archiepiscopus locator similiter resarcire teneatur.

Et hec in fine presentis locationis addendo, quod dictus dominus conductor obligavit et obligat se solvere ducatos octingentos et quinquaginta, ut supra, Spalati vel Venetiis eidem Reverendissimo Domino locatori vel eius legittimo procuratori prout Dominationi Sue Reverendissime magis placuerit, nisi Dominatio Sua Reverendissima extra Spalatum seu Venetias moraretur, quia tunc et pro casu dictus conductor teneatur dictum affictum, ut supra, suis temporibus et terminis ponere in bancho de Pisanis Venetiis seu in alio bancho, prout dicto Reverendissimo Domino locatori placuerit.

Et dictam solutionem dictus conductor teneatur facere ad omne suum risicum damnum et interesse suum, scilicet, si casu, quod Deus avertat, in itinere e Venetiis Spalatum, vel e contra, periclitarentur fructus, seu pecunie quovis modo, totum damnum sit ipsius conductoris et supra se, et nullum habeat dictus Reverendissimus Dominus locator nec habere debeat.

Et ultra predictos ducatos octingentos quinquaginta ut supra teneatur dictus dominus conductor solvere eidem Reverendissimo Domino locatori unam amphoram bone bilcie de Spalato, cum conditione si eam dabit Venetiis, quod Dominatio Sua Reverendissima teneatur solvere nautum et datium dicte amphore bilzie.

Pro quidem omnium et singulorum predictorum, dandorum et solvendorum modis quibus supra, maiori cautione predictus dominus Marinus ibi presens ex nunc prout ex tunc e converso in se et supra se voluntariam sententiam et subvenctionem (!) suscepit et pro suscepta semper habere voluit, volens cum effectu, casu quod modo predicto non solveret et satisfaceret, ab Illustrissimo Dominio Venetiarum vel a quocunque eius magistratu et judicio plenariam fidem adhibere prelibato Reverendissimo Domino locatori, vel eius procuratori, de non solutione, et posse ad simplicem suam pensionem obtinere unam et plures sententiam vel sententias et subvectiones ab eiusdem officio, judicio et magistratu contra eumdem dominum Marinum conductorem, eo etiam non citato, nec non impetrare unas vel plures litteras ad magnificum Dominum comitem Spalati pro tempore existentem vel eius locumtenentem pro summaria solutionis predicte executione et mittere unum vel plures nuntios Spalatum pro ipsa solutione fienda.

Et hec omnia ad omne risicum. expensas, damna et interesse tam in eundo, quam in redeundo ipsius domini Marini conductoris, et omne damnum sit suum. et supra se, si casu (quod absit) pecunie vel alie res quovismodo periclitarent. Et pro inviolabili satisfactione omnium premissorum dictus dominus Marinus conductor eidem Reverendissimo Domino Archiepiscopo seu prefato spectabili domino Paulo, eius procuratori, predicto, se obligavit et obligat in omni meliori et ampliori forma chamere apostolice constituens ex nunc prout ex tunc et erga omnes et singulos notarios Reverendissimi Domini Auditoris chamere pro tempore existentes et alios notarios Romane Curie suos veros legittimos et irrevocabiles procuratores ad confitendum debitum, volens dictus dominus conductor omnes et singulas causulas apponi solitas in dicta obligatione in forma chamere habere pro expressis, licet non exprimantur, renuntians exceptioni non nominatarum et expressarum dictarum causularum seu non expressioni totali dicte obligationis in forma chamere.

Ad ampliremque cautellam de omnibus premissis promisit hinc ad octo dies proxime futuros dare eidem Reverendissimo Domino locatori unum bonum et idoneum fidejussorem simul et in solidum obligatum, principaliter etiam sub pena predicta obligationis in forma chamere apostolice. E converso vero prefatus spectabilis dominus Paulus, procurator et nomine predicto substitutus, promisit et promittit excavillare et conservare indemnem dictum dominum conductorem de omni damno, jactura et interesse, quod pati posset quovismodo et quocunque et qualitercunque, videlicet (quod Deus nolit) ex grandine ex invasione Turchorum et ex cuiuscunque violentia qualitercunque illata, declarando tamen quod per predictum conductorem de violentia, si qua (!) erit, fiat excussio et dilegentia contra violantes in exigendo. Que diligentia et excussio appareat in chirographo Clarissimi Domini Comitis Spalati cum sigillo sancti Marci. Et quod interesse, quod pretendi posset a dicto domino conductore de bovibus, qui essent vel forent ab inimicis ablati, sic intelligatur, quod eo casu possit ipse conductor pro ablatis ad affictum

totidem conducere ad arandum id, quod arare illi primi debuissent, scilicet sortem villici ablatorum bovum: primo astrigendo dictum villicum vel villicos ad solvendum dictam conductionem bovum, et casu, quod villicus non esset solvendo, tunc facta debita excussione coram magnifico Domino Comite Spalati dictos ablatos boves ad arandum ut supra conducat expensis dicti Reverendissimi Domini locatoris, cum hoc, quod de ablatione, de excussione contra villicos et alios quoscunque de expensis eo casu fiendis cum omnibus damnis quovismodo inferendis, et tunc illatis (quod absit) dictus conductor teneatur accipere fidem Magnifici Domini Comitis spalatensis sigillatam sigillo sancti Marci, sine qua quidem fide ipse Reverendissimus Dominus locator ad aliquas expensas seu alicuius damni refectionem et satisfactionem non teneatur, etsi centum alie fides adessent preter predictam Magnifici Domini Comitis cum sigillo sancti Marci et manu sui cancellarii pro tempore.

Et de omnibus et singulis damnis una vel pluribus vicibus (quod absit) fiendis, fiat extimatio per duos eligendos, alterum pro parte, eisdem prius adhibito juramento per prefatum Magnificum Comitem Spalati de extimanda veritate. Et quod per ambos extimatum fuerit et in fide suprascripta appositum, dictus Reverendissimus Dominus Dominus Archiepiscopus locator resarcire teneatur ultra ducatos largos decem singulo anno, ita quod pro decem ducatis damni extimati et in fide appositi, ut supra, nihil resarcire teneatur, sed totum ultra ducatos decem. Ita quod si esset illatum damnum XXti ducatorum, tantum decem teneatur resarcire. Et sic de qualibet alia summa ultra dictos ducatos decem. Et expense in extimatione vadant pro medietate, que expense debeantur exprimi in fide, ut supra, una cum damno. Et si non erunt expresse, non reficiantur. Non convenientibus autem dicti duo extimatores (!) in extimatione per Magnificum Dominum Comitem assignetur tertius cum sacramento, ut supra, et quod per duos extimatum erit, ponatur in fide et reficiatur, ut supra. Deditque prefatus spectabilis dominus Paulus procurator et eo nomine predicto substitutus eidem conductori licentiam mutandi et ponendi vornicos et quoslibet alios officiales laycos expensis tamen ipsius conductoris ad libitum suum, et quod possit habere totum curtivum de Dilladi, de muro ad murum, pro torculis, tinatiis et necessariis pro vino faciendo prout nunc habet cohopertum (!) de tabulis.

Dictusque dominus conductor teneatur dare et consignare dicto Reverendissimo Domino locatori seu eius legittimo procuratori vel alio conductori, si quis erit, in fine presentis locationis omnes vegetes, torculos, tinatios et quascunque alias res sibi consignatas in eodem statu et esse, in quibus erant sibi tradite et consignate.

Obligantesque prefatus spectabilis dominus Paulus procurator ac nomine et pro prefato Reverendissimo Domino Domino Andrea Archiepiscopo spalatensi locator et predictus dominus Marinus conductor pro inviolabili omnium et singulorum premissorum observatione et cautione. (!) Et pro ipsis premissis omnibus et singulis, sicut supra, mutuo et vicissim promissis pactis, modis, declarationibus et condictionibus supra-

scriptis plenius attendendis ac firmius et inviolabilius observendis inprimis predictus spectabilis dominus Paulus nomine predicto substitutus procurator dictum Reverendissimum Dominum Archiepiscopum locatorem et successores suos et omnia et singula predicti sui Archiepiscopatus Spalati bona generis cuiuscunque presentia et futura ubicunque existentia. Predictus vero dominus Marinus conductor una cum privilegio assignando, ut supra, se heredes et successores suos et omnia et singula bona sua, mobilia et immobilia presentia et futura, ac realiter et personaliter, tam Venetiis, quam alibi ubique locorum, usque ad integram solutionem et finalem satisfactionem, realem, effectualem et inviolabilem observationem omnium et singulorum premissorum.

Quam quidem presentem locationem prefatus spectabilis dominus Paulus procurator et eo nomine, quo supra substitutus fecit cum pacto et condictione (!) solemniter cellebratis (!) ac protestatione semper premissa, quod si ipsa magnifico et clarissimo domino Gregorio Cornelio equiti et procuratori Sancti Marci, genitori prefati Reverendissimi Domini Domini Andree Archiepiscopi eadem locatio non placuerit et de ea non contentabitur in proximo octo dierum postquam dictus Marinus conductor suam actionem requisiverit, sit nullius valoris, roboris vel momenti tamquam si facta, rogata seu stipulata non fuisset. Renuntiantesque partes predicte suis et dictis nominibus exceptioni *(in margine umetnuto:* quam requisitionem dictus dominus Marinus conductor teneatur facere statim post eius Venetias adventum, quod erit, Deo dante, de mense octobri proximo futuri) non sit vel aliter cellebrati (!) contractus, rei, locationi, condictioni, declarationi, mutue promissioni et obligationi, non sic vel aliter cellebratis, rogatis, factis et gestis, privilegio fori et omnibus ac singulis a aliisque exceptionibus, privilegiis, auxiliis et beneficiis, per quas vel que premissis omnibus vel aliquibus premissorum posset aliquid quodlibet excipi, objici vel opponi, rogantes me notarium infrascriptum, ut de premissis omnibus publicum et publica conficiam instrumentum vel instrumenta. Ad laudem Domini nostri Jesu Christi omnipotentis.

Actum Spalati in palatio clarissimi Domini Comitis et capitanei in chamera sui cubicularii, presentibus Spectabile juris processore domino Christophoro Papali, nobile domino Hieronymo quondam Georgii de Artizago, et domino Paulo de Benedictis, civibus et habitatoribus spalatensibus, testibus ad premissa omnia et singula vocatis, adhibitis et rogatis.

*

Isprava je napisana u palači splitskoga kneza, u spavaonici njegova sobara. Jedan od svjedoka Kristofor Papalić bio je gradski službenik, juris processor, valjda examinator, godine 1503. bio je gradski sindik. Mlečanin Pavao Crispi došao je u Split kao punomoćnik novoga nadbiskupa s mandatom ovjerovljenim od mletačkoga dužda, na temelju čega je dao u zakup nadbiskupove prihode. Taj je Kuparić i prije za nadbiskupa Bernarda Zane uzimao

u zakup te dohotke, pa i ostao dužan neku svotu od 800 dukata, pa kad to isplati, onda mu daje Crispi za tri godine u najam za godišnjih 900 zlatnih dukata dobre i poštene mjere s vrijednošću za svaki dukat 124 mletačka solida. Način isplate: 50 dukata zadržava se odmah za nadbiskupa, i to 30 dukata od poljičke desetine, a 20 od desetine sela splitskoga teritorija. – Ako zakupac ne utjera desetinu i druge sigurne prihode, to ide na njegovu štetu, a ne na nadbiskupovu. Ostatak od 850 dukata Kuparić će isplatiti u dva roka, polovicu u mjesecu veljači 1516., a drugu polovicu u mjesecu svibnju. Tako i za kasnije godine.

Što se tiče solinskih mlinova, mora ih po svršetku najma predati u onakvu stanju, u kakvu ih je primio. Ako ih vrati u gorem stanju, mora nadoknaditi štetu prema procjeni, osim ako ih Turci poruše ili budu zapaljeni. Jednako će nadbiskup njemu nadoknaditi sve poboljšice.

Najam od 850 dukata zakupac će isplatiti ili u Splitu ili u Mlecima, a ako bi bio nadbiskup odsutan, položit će tu svotu na pizansku banku u Mlecima ili u kojem drugom mjestu, kako se svidi nadbiskupu. Sve se to opravlja na pogibelj zakupca, pa ako na putu novac propadne, od toga nema trpjeti štetu najmodavac.

Povrh novčane svote Kuparić će dati jednu amforu dobre splitske »bilcije«, valjda bijeloga vina oko šest hl.[3]

Ako ne bi Kuparić vršio svoje obaveze, neka se od mletačkoga magistrata izda naredba na splitskoga kneza, da utjera taj dug, i opet na trošak Kuparićev. Ako se ne bi mogao obraditi koji dio polja, jer su Turci odveli seljaku volove, tada će se obraditi volovima drugih seljaka i na račun nadbiskupov, procienu štete će posvjedočiti splitski knez po izjavi vještaka, i nadbiskup nadoknađuje štetu, ukoliko prelazi svotu od deset dukata. Zakupcu je slobodno postaviti svoje dvornike i ostale službenike. U Sućurcu će mu se predati podrum sa svim potrepštinama, što će on na koncu najma neoštećeno vratiti.

Na svršetku obje stranke svečano obećavaju, da će do u tančine obdržavati ovu pogodbu s tom primjedbom, da ona stupa na snagu, kad na nju privoli nadbiskupov otac. – Stranke su zamolile notara, da o svemu tome napiše javnu ispravu.

Isprava je savršen juridički akt, u kojem su predviđene sve mogućnosti. Nadbiskupov prokurator Crispi ne spominje se kasnije, pa se valjda po svršenu poslu vratio u Veneciju, jer u drugim slučajevima nalazimo Marulića Valerija kao upravitelja nadbiskupskih dobara. – Prokurator ugovara, da se najamnina isplati u dobroj valuti. Baš u to doba nije bila stabilna mletačka valuta, jer se Venecija nalazila u ratu. Dobrom valutom se cijenio dukat u zlatu (ducatus auri in auro), a drugi način računanja bio je »du-

[3] Ožanić Stanko, Poljoprivreda Dalmacije u prošlosti, Split 1955., str. 110.

cato corrente«, t. j. idealni dukat, koji se računao 124 solda, kao i u ovoj ispravi. Već od 1472. takav se dukat računao 6 lira i 4 solda, što daje 124 solda. Isticanje turskih provala nije bez razloga, jer su te bile česte već pri svršetku XV. stoljeća, a pogotovo u XVI. st.

II. isprava

Quoniam vos venerabiles domini Georgi Hieronimi et Marce de Cipcis canonici et uti procuratores venerandi Capituli ecclesie metropolitane spalatensis in vigilia Nativitatis Domini proxime preteriti (!) ab exactoribus decime spalatensis partem et portionem ipsius decime spectantem dicto venerando Capitulo invito seu non vocato affictuale seu procuratore Reverendissimi in Christo patris et Domini Domini Andree Cornelii dignissimi *electi* spalatensis exigistis (!) et recepistis, quod fuit et est contra decretum a bone memorie Reverendissimo Domino Domino Bernardo Zane, proximo predecessore, emanatum nec non convectionem seu pactum seu accordium inter suam bone memorie (izostavljeno: Dominationem) per se et successores suos agentes ex una, et Reverendos patres dominos Marcum Natalem, nunc prefati Reverendissimi Domini Domini vicarium generalem, dominum Thomam Nigrum, archipresbiterum, protonotarium apostolicum et dominum Joannem Militium, canonicos spalatenses et a prefato venerando capitulo ad hoc specialiter deputatos ex altera partibus, Venetiis cellebratum, manuque mei infrascripti notarii scriptum sub anno MDIX de mense martii seu alio veriori tempore etc. – In quibus mandato et compositione seu convectione (!) in effectu continetur, quod quovismodo palam vel oculte, directe vel indirecte, actualiter vel cum promissione, sub nomine mutui vel quocunque alio nomine portionem venerandi capituli dicte decime, que est ducatorum quinquaginta cum dimidio, sub pena excumunicationis non recipiatis, nisi et postquam Reverendissimus Dominus Archiepiscopus seu procuratores vel officiales sui de dicta portione sua dicte decime ducatorum 101 satifactus erit, vel simul cum illo recipere et habere valeatis etc. prout latius in dicto instrumento compositionis et concordii continetur. Ad quod in omnibus et per omnia relatio habeatur, etc. – Hinc est quod pro conservatione jurium prefati Reverendissimi Domini Domini electi spectabilis vir dominus Valerius de Marulis, nobilis spalatensis, uti procurator substitutus et eo nomine sue Reverendissime Dominationis dicit, intimat, notificat et protestatur contra vos prefatos dominos Georgium Hieronimi et Marcum de Cipcis, canonicos et procuratores suprascriptos de omnibus et singulis penis et censuris in prefato instrumento contentis. Et quod procedetur contra vos et vestrum quemlibet tam in Romana Curia, quam alibi ubicumque locorum, si opus fuerit de penis predictis et de omnibus et singulis damnis, laboribus et expensis ac interesse passis et paciendis ac factis et faciendis quomodolibet. De quibus etiam protestatur expresse, idem protestatur contra

Reverendum dominum Marcum Natalem, canonicum et vicarium spalatensem, quod absolvere non debuerit dictos dominos procuratores ab excuminicatione quam pretenditur se ipsos incurisse ob exactionem predictam nisi in dicto trium dierum termino dictam portionem non restituerint ut supra nisi infra terminum trium dierum proximo futurorum realiter et cum effectu totam dictam portionem ducatorum quinquaginta cum dimidio, quam exigistis (!) (!) seu habuistis, exactori prefato restitueritis, penes quem remanere debent usque ad integram exactionem totius dicte decime tam prefato Reverendissimo Domino Domino electo, quam venerando Capitulo huiusmodi spectantem. Et idem dominus procurator dicit, incitat, intimat et protestatur et non tantum premisso, verum etiam omni alio meliori modo, via, jure et forma, quibus melius facere potuit et debuit etc. Salvo jure etc.

MDXVI a nativitate Domini die XXVI decembris intimata fuit dicta protestatio per dominum Valerium de Marulis procuratorem et eo nomine, ut supra, venerandis dominis Georgio Hieronimi et Marco de Cipcis, procuratoribus predictis in omnibus et per omnia prout in ea continetur, nec non Reverendo domino Marco Natali, canonico et vicario predicto etc.

Cuius protestationis copiam eisdem dominis procuratoribus dare voluit quam accipere noluerunt.

Et acta fuerunt in ecclesia prelibata in choro de mane post missam maiorem, presentibus venerandis canonicis et presbiteris ac toto clero spalatensi et presertim pro testibus venerando domino presbitero Hieronimo Petricio, Brachiensi, domino presbitero Antonio de Benedictis Spalatensi, spectabile domino Joanne de Grisogonis, et egregio domino Antonio de Augubio, nobile et cive spalatensi, adhibitis et rogatis.

Die dicta post prandium.

Copiam dicte protestationis habuit a me notario infradicto dominus Marcus de Cipcis, procurator Capituli prefati, quam requisivit per nuntium curie archiepiscopalis, videlicet Georgium Goimilovich.

Od desetine, koju je nadbiskup primao, jedan dio je pripadao kanonicima. Po ugovoru, koji su u ime Kaptola kao njegovi prokuratori sklopili s predašnjim nadbiskupom Bernardom Zane (Marko Natalis, Toma Niger i Ivan Milić), kanonici nisu smjeli uzeti svoj dio, prije nego se namiri nadbiskup. Međutim su novi prokuratori Juraj Jeronimov i Marko Čipčić protiv volje utjerivača desetine uzeli svoj dio, pa stoga upravitelj dohodaka nadbiskupa Andrije Kornelija Valerij Marulić protestira protiv takva postupka i stavlja pred oči kanonicima, da upadaju u ekskomunikaciju. Ujedno upozorava nadbiskupova vikara Natalisa, da ih ne smije odriješiti od nje, ako kroz tri dana ne vrate uzetu svotu od 51 i po dukata i ne počekaju, da se sva desetina skupi i podijeli.

Kad je Marulić htio predati pred čitavim klerom metropolitanske crkve svoj prosvjed, kanonici ga nisu htjeli primiti, ali ipak je istoga dana poslije podne zatražio Marko Čipčić od notara prijepis i dobio ga preko glasnika kurije Gojmilovića.

III. isprava

Jeronim Testa Trogiranin, comes palatinus cara Fridrika III, po ovlasti udijeljenoj od cara daje pravo zakonitoga poroda Cviti, nezakonitoj kćeri klesara Kuzme Kuzmića. Ovaj je bio jedan od majstora, koji su gradili zidine gradske godine 1502–1503. To su oni lijepi renesansni zidovi na Pisturi s popularnom Madonom.[4] Isprava je pisana visokim stilom ističući velikodušnost cara Fridrika i nabrajajući ništa manje nego 13 njegovih naslova. Kao kralj Hrvatske i Dalmacije mogao je pozakoniti rečenu Cvitu u mletačkom Splitu. Cvita se zaklinje na evanđelje, da će biti vjerna caru i da će prijaviti, ako sazna, da se što protiv njega snuje. Ističe se, da, tko bi radio protiv ove isprave, ima platiti globu od 100 dukata, od kojih će polovica pripasti carevoj blagajni, a polovica Jeronimu Testi. Na svršetku stoji: Et ita est, Joannes Andreas de Salandis, notarius et Curie archiepiscopalis cancellarius. Actum in domo habitationis domini comitis Atanasii, nobilis spalatensis, sitam apud ecclesiam Sancti Domnii.

V. isprava

In Christi nomine, Amen. A nativitate eiusdem MDXVI, indictione quarta, die vero sabbati, vigesimo octavo mense junii. Constituti coram nobili viro ser Paulo de Judicibus examinatore Magnifice comunitatis Spalati et me notario et testibus infrascriptis Domina Antonia, uxor quondam Francisci Visinovich de Spalato et Franciscus eius filius, et exposuerunt, qualiter propter maximam paupertatem non habent unde se una cum aliis duabus filiabus et sororibus dicti Francisci alimentare possunt nec se adiuvare et presertim, quia dictus Franciscus est exul per certum tempus a civitate Spalati et ad presens se accordavit in trireme Marcello supracomite Magnifico domino Antonio, indigetque indumentis et aliis rebus necessariis, propterea oportet ipsos aliquid de suo vendere etc. Zato su prodali Stjepanu Vukoviću iz Poljica svoje loze i stabla, osobito smokve, na zemlji Jeronima de Lucharis u Kamenom, u Žrnovnici za 25 libra malih dinara mletačkih. Kupac im je dao 6 libra, a obećao je dati 10 libra o Sv. Mihovilu i ostatak od 9 libra o Sv. Petru 1517. godine.

Actum apud et prope civitatem Spalati ante et prope fores ecclesie sancti Dominici presentibus venerando in Christo patre domino Rogerio Caputgrosso, presbitero et canonico spalatensi et nobile viro domino

[4] Fisković, Umjetnički obrt XV.–XVI. stoljeća u Splitu, Marulićev Zbornik, 141.

Doymo, filio Magnifici Domini Comitis Ivanis Ivanissevich de Politio equitis et Paulo de Brachia, diacono ecclesie spalatensis testibus vocatis, intimatis et rogatis.

Prije ove isprave nalazi se jedna slična ovoj. Dražica udova »magistri Petri Marangonich« došla je pred vikara Natalisa iznoseći, kako od svoga sina svećenika nema nikakve pomoći i traži, da može prodati jedan vinograd na Lučcu od 6 vretena na zemljištu samostana sv. Klare, koji je vinograd bila darovala svome sinu. Njezin sin Ilija pristaje na to, da majka proda vinograd, jer da ni on nema ništa (nihil habet in bonis). Svjedoci su Joanne Siricich, clerico et familiari prefati Reverendi domini vicarii et Georgio Goimilovich, clerico spalatensi.

Siričić služi u vikara i ujedno uči u kaptolskoj školi.

Kako Dražica nema od čega živjeti, tako i Antonija udova Frane Visinovića. Obje su neopskrbljene udove s djecom. Dražičin muž bio je zanatlija (magister), a sin svećenik, ali član nižeg klera i puki siromah, koji će kasnije dobiti službu sakriste i veće prihode.

Dražičin je muž bio zanatlija, pa ipak uzima u klarisa zemlju kao kolon, što znači, kako ćemo i kasnije vidjeti, da se u Splitu još nije odijelio zanatlijski stalež od poljodjelskoga.

Zbog neimaštine Visinovići prodaju svoja težačka prava na zemlji plemića Lucharisa i sin Frano odlazi u vojničku službu na mornaricu. Ta isprava napisana je izvan grada pred vratima crkve sv. Dominika i ne pred nadbiskupskim vikarom, već pred općinskim eksaminatorom, a u njoj se spominje Ivaniš Ivanišević, kojemu se daje naslov *magnificus*, po čemu zaključujem, da je bio veliki knez poljički. Drugim knezovima spomenutima u ovim imbrevijaturama nigda se takav naslov ne pridaje, a Ivanišević je ktome i vitez – presente comite et equite. Tako bismo time doznali za jednoga velikoga poljičkog kneza, dosada nepoznatoga.

VI. isprava

Die veneris 7 mensis junii 1516. Neki Splićanin s nadimkom Buzifalus dobiva od kanonika dopuštanje, da postavi novu nadgrobnu ploču sa znakom ili natpisom na mjestu stare po sredini raspuknute, koja je imala na sebi isječen mlat (sepulchrum quod habet supra signum malei). Taj je grob bio iza crkve sv. Dujma kod vrata vrta notarova. I to dopuštenje bilo je od notara zaboravljeno i naknadno uneseno, kako piše sam notar.

Mlat na nadgrobnoj ploči bez sumnje je znak klesarskog zanata.

Iz isprave saznajemo, da je kancelar imao stan iza crkve sv. Dujma u blizini njenoj i uz kuću usred grada vrt.

VII. isprava

Die Mercurii XXV junii MDXVI. Reverendus in Christo pater dominus Marcus Natalis canonicus et vicarius spalatensis prefatus auditis hesterna die et perantea pluries partibus infrascriptis in contradictorio, videlicet domina Catherina uxor (!) ser Petri Zeparich de villa Sregnin de Politio una cum suis advocatis comparentibus, quod licet alias de anno 1513, die 25. mensis septembris, quia dictus Petrus maritus fuit a Turchis ductus captivus, per sententiam a tunc Reverendo domino vicario spalatensi et aliis judicibus tam jure ordinario quam arbitramentario latam, judicatum fuit nonnula bona et res deberi sibi Cathe pro alimentis suis a Gregorio et Radivoie Zeparich fratribus et cognatis ipsius Catharine, nihilominus ipsi Gregorius et Radivoius ad satisfactionem et paritionem contentorum in dicta sententia sunt negligentes et obstinati, ita quod hucusque nisi certum quod ab eis habere potuit in maximum damnum et gravissimam necessitatem alimentorum et victus ipsius Catharine. Propterea instante a prefato domino vicario *uti judice ordinario inter ipsas partes*, cogitet compelli juris remediis ipsos fratres ad integram paritionem et solutionem contentorum in dicta sententia.

Na to su Grgur, Radivoje i svećenik Ćućeković, također Poljičanin, sa svojim advokatima odgovorili, da ta osuda dotada nije bila potvrđena, jer nije pravedna. Kad bi se naime dalo Katarini ono, što stoji u osudi, njima bi nešto malo ostalo za život.

Oni su voljni dati Katarini dio, koji je pripadao njezinu mužu, a to je trećina imanja. Mnogo su se natezali oko toga, pa je na koncu vikar osudio, da se ima isplatiti Katarini sve, kako stoji u prvoj osudi, a unaprijed će imati pravo uživanja, dok je živa, onoga dijela, koji je njezina muža, i to, ako bude živjela pošteno, kako se pristoji ženi njezina staleža. Osuda je izrečena u odsutnosti stranaka.

Treba zabilježiti, da u ovom slučaju sudi nadbiskupov vikar kao redovni sudac uz druge dobre ljude (tam jure ordinario quam arbitramentario). To pravo pripada nadbiskupu kao feudalnom vlastelinu i pripada među t. zv. regalia. Srinjin je nadbiskupov feud. Već se nadbiskup Andrija Gualdo 1398. nagodio sa splitskom Općinom u pogledu nekih spornih pitanja, pa je u točki VI ugovoreno: »Quod nullus audeat judicare familiares archiepiscopi eiusque villicos nisi Archiepiscopus tam in civilibus quam in criminalibus.«[5] Ipak u ovom slučaju sudilo se po poljičkom Statutu, koji u čl. 100 propisuje: »I jošće oće zakon poljički, za neka nije parbe meju nami Poljičani i neka svak zna zakon, zapisasmo u ovom štatutu: da udovica koja bi ostala s dicom ter bi stala pošteno svojom dicom na dobru muža svoga, da se ima raniti na muževlju do smrti svojom dicom«.

[5] Farlati o. c. III. 348.

VIII. isprava

(1. VII. 1516.) Pred vikara Marka Natalisa stupili su dvornik sela Križa kod Žrnovnice Petar Stojčić, Nikola Sisoević, Mijo Dragnić i Nikola Lučić i izjavili su, da u ime sela Križa i svih drugih žrnovničkih sela imaju punomoć i podlažu sve svoje imanje kao jamstvo za ovo: Imenuju svečano svojim prokuratorom i opunomoćenikom svećenika Nikolu Krizohonića Splićanina, da pođe do Ivana Stafileja, biskupa šibenskoga i upravitelja crkve sv. Marije u Žrnovnici i zatraži, da se ta crkva, kojoj prijeti propast, popravi na račun njezinih dohodaka. Zatim, budući da su polja seljaka zbog provala turskih propala, pa se ne može uzdržavati kapelan (koji vrši službu mjesto nadarbenika biskupa – op. moja), neka prokurator njihov traži od biskupa za nj pripomoć od desetine onih sela, da kapelan može pristojno živjeti. Neka nadalje isposluje, da se crkvi vrate oduzeta dobra, i to pod prijetnjom ekskomunikacije »in forma significavit«.

I ovdje se ukazuje na težak položaj sela u okolici Splita pred pogibelji turskom.

IX. isprava

Reverendus dominus vicarius antedictus sedens in orto domus sue residentie. (MDXVI die XXIX mensis julii) Auditis in contradictorio domino Hieronimo Jacovlich suo et nomine sociorum suorum conductorum reddituum et introytus Archiepiscopatus ex una et Bartholo Radomanich habitatore in loco Vragnice Archiepiscopatus spalatensis ex altera, presentibus occasione decimarum solvendarum dictis officialibus, osudio je, da su Bartul i svi Vranjičani dužni plaćati desetinu, kao što je običaj i kao što čine svi oni seljaci, koji su naseljeni na posjedu nadbiskupije. Ako koji ne bi htio plaćati, neka se istjera s otočića Vranjica.

Zatim je saslušao Dujma Maroevića, koji je tvrdio, da nije dužan čuvati stražu, jer je oslobođen od dvornika, quoniam habebat onus artelerie bombardarum. Odredio je, da je Maroević dužan danju i noću čuvati stražu kao i ostali seljani, a tko se ne odazove toj dužnosti, potpada svaki put pod kaznu 20 malih solida etc.

Presentibus omnibus predictis, Matheo Charnoie vornico dicti loci et ser Joanne Goimilovich, cive spalatensi.

U prvoj ispravi zabilježen je najamni ugovor nadbiskupskih dobara, koja je zakupio Marin Kuparić, a u ovoj se kao zakupac spominje Jeronim Jakovljić i drugovi. Kuparićev je ugovor imao svršiti tek 1517. g., pa, kad su 1516. drugi zakupci, znak je, da Kuparićev ugovor ili nije bio potvrđen ili je kroz to vrijeme poništen.

Vikar sudi u svome vrtu. Njegova osuda ne slaže se s praksom kasnijih nadbiskupa, koji su u parnicama sa Sućuranima tvrdili, da su Sućurani pravi kmetovi i nemaju pravo na vlasnost zemljišta, i to su dokazivali činjenicom, što ne plaćaju desetinu kao crkveni podanici. Marko Natalis ističe, da desetinu moraju plaćati i da je zaista plaćaju svi seljani naseljeni na teritoriju, koji je vlasnost nadbiskupije.

Dalje po ispravi doznajemo, da topnik Maroević stanuje u Vranjicu, a Maroevići su prije turske najezde stanovali u nadbiskupovu selu Prosiku, danas pak nalaze se u Mravincima, selu poviše Prosika.[6] Vranjic je u to doba bio zaklonište obližnjih stanovnika pred Turcima.

X. isprava

Die Jovis ultimo mensis julii 1516. Reverendus dominus Marcus Natalis vicarius prefatus sedens sub campanile Sancti Domnii, quoniam ad presens non est bene resolutus, utrum Reverendus dominus in Christo pater dominus Thomas Niger, Archipresbyter, canonicus spalatensis, vigore sui privilegii prothonotariatus sit exemptus vel non exemptus ab ordinaria jurisdictione spalatensi ideo super dicto privilegio nunc aliud non dicit, sed ut causa venerandi domini Nicolai de Balistis canonici et primicerii spalatensis non retardetur, prout de jure non debet retardari, decrevit illam velle cognoscere, non obstante dicto privilegio, quia debitum dicte cause, si aliquid est, ante dicti privilegii concessionem contractum censetur (Ommissis).

A quo actu dominus Marinus Dominitius, civis spalatensis, provocavit ac dixit dicti domini (izostavljeno: *nomine)*, appellavit viva voce etc. et protestatus est de injuriis illatis sedi apostolice et obtulit se in scriptis daturum dictam appellationem prout dominus vicarius prefatus sibi dixit.

Isprava je interesantan prilog o odnošajima uglednih članova splitskoga Kaptola primancira Nikole Balistrića, i Tome Nigra slavnoga hrvatskog diplomate, koji kao apoštolski protonotar ne će da mu sudi splitski vikar, jer ne potpada pod redovni sud nadbiskupov. Vikar ni sam ne zna, što ima o tome držati, ali, da ne nastane zastara saslušat će parnicu, jer objekt parnice, ako zaista postoji, nastao je, prije nego je Niger postao protonotar.

Ova se odluka imala saopćiti primanciru, jer in margine stoji zabilježeno: pro domino primicerio spalatensi videlicet Nicolao de Balistis.

Protiv te odluke vikarove protestirao je i apelirao Nigrov odvjetnik Marin Domić, jer je to povreda papinskih prava.

[6] Katić, Selo Prosik i t. d. Starohrv. prosv., N. S. II, 1–2.
[7] Kaer, Dvije opatije i t. d. str. 70.

XI. isprava

Naredba vikarova o redu misa pri sprovodu. Tko se ne drži toga reda, gubi pristojbinu sprovoda.

XII. isprava

In nomine Domini, Amen. Anno a nativitate Jesu Christi MDXVI, indictione IV die vero martis, XXVI mensis augusti etc. Constitutus coram reverendo domino in Christo patre domino Marco Natali (ommissis) in abbatia Sancti Stephani de pinis teritorii (!) Spalati honorabilis vir dominus presbiter Petrus Radatcovich, prior monasterii seu abbatie predicte rector perpetuus et possessor ordinarius beneficii ecclesie seu capelle Sancti Viti (ommissis) site extra et prope muros Spalati – odriče se uz obične opširne juridičke formule toga beneficija.

XIII. isprava

Marcus Natalis etc. dilecto nobis in Christo Francisco quondam domini Laurentii, clerico Patavino. Jer je po svome znanju i vladanju dostojan zato mu daje crkvu sv. Vida, koji je beneficij ostao prazan »resignatione per providum virum don Petrum Radatcovich.« Vikar mu je povjerio crkvu »per anuli auri in digito et bareti in capite traditionem et impositionem«. Tu se nižu preopširne formule o prihodima no uz pridržaj da daje nadbiskupu svake godine pet zlatnih forinta. O svemu je tome sastavljen opširan notarski spis i udaren pečat.

Actum in abbatia Sancti Stephani de pinis. Zatim stoji notarov znak i izjava, da je on sve »in notam sumpsi, ideo hoc presens publicum instrumentum exinde confeci, subscripsi et publicavi et in hanc publicam formam reddegi (!) signoque et nomine meis solitis et consuetis una cum prefati reverendi domini vicarii collatoris appensione sigilli signavi.« Odmah zatim »consecutive absque aliquo temporis intervallo« slijedilo je uvođenje u posjed. Notar kazuje, kako je to izvršio: »Posui et induxi per traditionem, tactum et palpationem clavis, anuli (!) dicte ecclesie Sancti Viti et introytuum eiusdem cornu magni altaris et eiusdem ornamentorum ac corde campane et aque sancte aspersione ceterisque solemnitatibus«.

Prior samostana sv. Stjepana Radatković spominje se na više mjesta u ovim dokumentima. On nosi naslov priora, jer pravoga opata nema; taj naslov nosi komendatar već od godine 1445.

Pri uvođenju izvršene su sve pravne cerimonije. Vikar je nadarbeniku nataknuo na prst zlatni prsten i postavio mu na glavu kapu križaricu, a notar mu je predao prsten i ključe, uveo ga u

crkvu, naredio mu, da se dotakne krila velikog oltara, konopa zvona i poškropio ga svetom vodom uz ostale cerimonije.

Novi nadarbenik je iz Padove, tuđinci zauzimaju položaje na uštrb domaćega svećenstva.

XIV. isprava

MDXVI die martis XXVI mensis augusti. Sastao se kapitul u koru crkve sv. Dujma, da izabere sakristu. Izabran je Ilija Marangonić, kojemu je potom vikar izložio dužnosti, a onda je Marangonić klečeći zahvalio kanonicima na izboru i obećao, da će savjesno vršiti svoje dužnosti. Zatim su izabrana dva kaptolska prokuratora. Na istom kapitulu ustao je kanonik Rogerije Caputgrosso i kazao, da je neko pismo pisano protiv Tome Nigra od strane Kaptola, i on prosvjeduje protiv toga, jer ništa ne zna o tome pismu, pa ako je zaista pisano, to je zlo učinjeno pisati pismo bez privole svih kanonika. Ako nastane kakva parnica na zahtjev Tome Nigra protiv nekih od Kaptola, on ih ne će braniti. Sa Caputgrossom su se solidarisali i kanonici Marko Grgurev, Frano Fridrikov i Ivan Milić. Mislim, da su ovi prijatelji Tome Nigra bili članovi stranke, koja je simpatizirala s ugarsko-hrvatskim kraljem, čiji je ban Petar Berislavić slao Tomu Nigra u Italiju i drugamo kao svoga diplomatskog agenta. Možda je i ono pismo bilo političke naravi. Porodica Caputgrosso toliko se aklimatizirala među Hrvatima, da je i u ovim aktima spomenut jedan Caputgrosso kao tumač na sudu latinskih spisa, koje je prevodio Poljičanima. Narod je njihovo ime pohrvatio davši mu oblik Kagrusović.

XV. isprava

In nomine Domini, Amen, Noverint universi singuli presentis publici instrumenti seriem inspecturi, visuri et audituri, qualiter anno ab ipsius Domini nostri Jesu Christi nativitate millesimo quingentesimo decimo sexto, indictione quarta, die vero sabbati, trigesimo mensis augusti, pontificatus sanctissimi in Christo patris et Domini nostri Domini Leonis divina providentia pape decimi anno quarto, in mei notarii et testium infrascriptorum presentia personaliter constitutus venerabilis presbyter don Petrus Radatcovich, prior monasterii seu abbatie sancti Stephani de pinis, teritorii (!) Spalati, ordinis sancti Benedicti. Et exposuit, qualiter quintusdecimus agitur annus et ultra, volens servire Deo et Beate Marie, Matri sue, semper Virgini, Beatoque Benedicto et saluti anime sue providere, tam ex voto solemniter assumpto, quam devotione reliquit mundum et se ipsum dedicavit servire, ut premittitur Deo. Et hiis voto et devotione, puroque corde et animo stantibus, a reverendo in Christo patre domino Georgio de Obertis prothonotario apostolico et predicte Abbatie Sancti Stephani Commendatario dignissimo in priorem

eiusdem monasterii et abbatie eligi obtinuit, prout de electione sua huiusmodi publico apparere dixit instrumento et privilegio. Et ipsius electionis in prioratu predicto huiusmodi vigorem per dictum temporis annorum quindecim et ultra spatium continue una cum alio sacerdote et clericis in dicte abbatie ecclesia in divinis et aliis necessariis laudabiliter et devote ut tamquam religiosus et pro bonorum dispensatione Sancti Patris Benedicti in Dei laudem, sacerdotum bonum exemplum et fidelium Christianorum devotionem inservivit et inservire fecit et procuravit. Hoc etiam dudum audiens et videns prefatus reverendus dominus Georgius commendatarius dicto don Petro quorumdam terrenorum et bonorum pro victu et sustentatione dicti prioris et religiosorum suorum partem et portionem ut divitur, assignavit et denuo pro tertio sacerdote et aliis tribus personis, sive clericis sive conversis laycis, ita ut totum sit ex deputato ipso priore et duobus sacerdotibus, assignare intendit, ut de his contineri dixit publica instrumenta, tam confecta, quam conficienda. Propterea ut tam in vita quam post obitum prefati reverendi domini moderni commendatarii dictus don Petrus et alii sacerdotes et clerici seu conversi in ipso monasterio deservientes possint et valeant in eoden vivere et mori et alii successores sui in huiusmodi monasterio et abbatia seu ecclesia Sancti Stephani predicta forsitan in futurum comorantes et deservientes secundum formam, regulam, modum et ordinem sancti Benedicti.

(Ommissis).

Actum Spalati in domo domini Antonii de Augubio presentibus domino Francisco Desiderii et domino Antonio de Gilinis presbiteris spalatensi et sybenicensi testibus habitis et rogatis.

Slavna opatija sv. Stjepana pod borovima, negda zaklonište hrvatskoga kralja Stjepana, puna samostanaca, bogata zemljama i mlinovima, postala je najprije komendatura makarskog biskupa Valentina (1306–66), a zatim ponovo su se birali opati od 1367. do 1449., kad je predana kardinalu Bessarioneu, biskupu Niceje, koji je prišao uniji s katoličkom crkvom.[8]

Komendatur Juraj de Ubertis (Obertis), naslovni nadbiskup Herakleje, bio je i komendatur Sv. Nikole pred Šibenikom od 1491. do 1518.[9] Prihodi bogatih opatija odneseni su u Italiju, a komendatur pruža tek mrvice s bogatoga stola *domaćim sinovima*, koje imenuje priorima, dakle zamjenicima opatovim, da se spasi forma tobože poštovanja benediktinskih pravila. Neki su držali, da je samostan sv. Stjepana posve opustio dolaskom u ruke komendatura, ali po ovome dokumentu vidi se, da je zaista izgubio svoju negdašnju važnost i da je spao sa svoje visine, ali u njemu ipak još žive benediktinci. Malen ih je broj, tek tri svećenika i tri klerika ili konversa, ali ipak su tu. Komendatur je od

[8] Idem str. 96.

[9] Po saopćenju dra Ivana Ostojića Knežića, prof. Visoke teol. škole.

njihove bogate baštine milostivo udijelio jednu zemlju za uzdržavanje. Obertis je kasnije dao punomoć prioru Radatkoviću, da otkupi neko selo u Žrnovnici, koje je dvornik Deško založio Bernardinu Natalisu, potom da dade procijeniti neku kućicu (murallam) u Splitu kod crkve sv. Matije, na koju je naslonio svoju zgradu magister Jeronim Žikočijević (Zichochievich) klesar (lapicida) i t. d.

XVI. isprava

Ivanu Rugoliću, župniku Gornjeg polja u Poljicima vikar naređuje pod prijetnjom suspenzije, da na tužbu Lucije, kćeri Marka Pavanovića, naredi njezinu mužu Martinu Brajinoviću pod prijetnjom ekskomunikacije »latae sententiae«, da stupi u bračni život sa Lucijom kroz devet dana od proglašenja ove naredbe. Ako to ne učini, ima se javno u crkvi proglasiti ekskomuniciranim, i nitko od kršćana ne smije mu ukazati nikakve pomoći ni ljubavi. Tko bi se s njim družio, jednako se ima proglasiti izopćenim.

Datum Spalati apud ecclesiam Sancti Domnii 1516. die 26. julii presentibus venerabili domino Nicolao de Balistis primicerio et domino Francisco de Placentia presbiteris et canonicis spalatensibus testibus habitis et rogatis.

Poslije toga bila je parnica, pa je Lucija izjavila, da je s Martinom bila sklopljena zakonita ženidba, od koje je bilo i poroda. Martin je odgovorio, da takva ženidba nije bila sklopljena. Ispitani su svjedoci, i ženidba je proglašena valjanom, pa je vikar osudio, da Martin ima primiti Luciju kao pravu i zakonitu ženu. Ponovno se prijeti ekskomunikacijom. To je dosuđeno u srijedu 3. rujna 1516. Lucija je zahvalila vikaru, što joj je pravda dosuđena, a Martin se potužio na tu osudu.

XXII. isprava

Parnica između Marka Dobrića Antunovića iz Srinjina i njegovih rođaka Bazilića zbog nekih zemalja i dviju kućica, koje su njegova majka Dobra i brat Luka prodali očevima njegovih rođaka. Marko je tvrdio, da se ta dobra nisu mogla prodati na njegovu štetu, a protivnici su odgovarali, da su njihovi očevi zakonito kupili te zemlje i kućice i zakonitu svotu novca isplatili, pa imaju o tome i javne isprave. Dosljedno tome ne mogu se oni uznemirivati, pa ako Marko što ima da traži, neka im plati, koliko su oni platili i još k tome poboljšice, koje su oni učinili na zemljama i onda neka ima ta dobra. Marko je pobijao taj prijedlog kao i prije, da on nema za što trpjeti štetu, jer je i on baštinik trećeg dijela baštine svoga oca, pa ako kupci imaju štetu, neka traže odštetu od prodavača, koji su se valjda obvezali na to. Vikar ne sudi sam, već je uzeo i kneza Ivaniša Ivaniševića, da se po njegovu sa-

vjetu ravna pri suđenju, da se pridrži običaja poljičkih. Osuda je glasila: Marko Antunović ima pravo da dobije treći dio prodanih dobara, ali po običaju rečenoga sela Srinjina kupci imaju pravo na poboljšice, koje su izvršili na tome trećem dijelu. Kupci imaju pravo priziva za taj treći dio. Troškove parnice snosi Marko tužilac. Osuda je izrečena 17. kolovoza god. 1516. u prisustvu kanonika splitskoga Jakova Kuzmina i poljičkoga plemića i kneza Stjepana Radoševića. Bile su prisutne obje stranke i pohvalile i odobrile osudu.

Kasnije se Marko Dobrić Antunović nagodio sa svojim rođacima Bazilićima, pa su mu oni isplatili 50 lira za njegov treći dio dne 28. rujna 1516. (isprava XXIV!). Vikar je sudio kao judex ordinarius, jer je nadbiskup takav na feudalnom teritoriju, ali ipak se obazire na poljičke običaje, koji se nalaze u Statutu: »Ako li je plemenšćina, ima pojti na glave i ima biti mlajemu staro ognjište. I kada se razdile pravo, tada ima svaki svoje držati.« Statut čl. 38.

»Nego samo ovoj, ako bi bio čovik na smrti tere ima dice veće ali naslidnikov, tada je voljan sve od toga učiniti, nego samo nije tribi da jednom mimo drugoga prem sve na smrti ojde, a drugoga sasvim uhili, nego onako, kako je dostojno i podobno.« Statut čl. 49. b. Parbene stranke bile su bez sumnje nadbiskupovi kmetovi, jer inače bi im sudio veliki knez, a ne vikar nadbiskupov. U poljičkom Statutu stoji u čl. 63a: »Ako li tko koga pita po zakonu iz plemenšćine, ili je mala ili velika, ima ga pozvati najpri po zakonu i običaju poljičkomu, kada knez gre oko gore.« Kad se pak radi o kmetu, onda Statut određuje u čl. 66: »Da ako bi koju parnu imao na kmetića, koji ima svoga gospodina i kojemu je njegov gospodin podoban sudac, toga ima priti prid gospodinom njegovim«. Tko je od stranaka bio kmet nadbiskupov, tko slobodan Poljičanin, ne može se prosuditi po ovoj parnici. Svakako je sigurno, da svi Srinjani nisu bili kmetovi, jer eto imaju i svoga kneza Ivaniševića, koji je i plemić i vitez, kako smo vidjeli. Valjda je prije bio i veliki knez, a za ove parnice samo mali Knez srinjinski, jer mu se ne daje naslov magnificus kao u predašnjoj parnici (isprava V). I danas se slobodni Srinjani rugaju Becićima, što su bili biskupovi kmetovi.

XXVI. i XXX. isprave

Radi se o nagodbi između kneza Ivana Jelinića iz Poljica i njegovih jamaca s jedne strane i Ivana Karepića, zastupnika svoje sestre Uršule s druge strane, da Jelinić vrati posjede u Primorju rečenom Karepiću. To je bilo 27. listopada 1516. – U drugoj ispravi pred vikarom izjavio je Bartul, sin Ivana Jelinića u ime svoje i svoga brata Matije, da je u prošlo doba više puta čuo, kako je Ivan Karepić, splitski klerik, dobio od Apoštolske Stolice neki monitorij, da su ekskomunicirani svi oni, koji bi prisvojili dobra i posjede Ivanove sestre Uršule, koji se nalaze u Poljičkom primorju. Zato on u ime svoje i brata Matije, budući zna, da je njihov otac knez Ivan prisvojio dobra, koja pripadaju rečenom

Ivanu Karepiću, pa ne htijući biti vezan crkvenim cenzurama, obećava i obvezuje se, da će povratiti sve zemlje, isplatiti sve dohotke i nadoknaditi štete reč. Ivanu Karepiću kroz 20 dana.

Za Bartula i Matiju jamčio je sveć. Ivan Novaković, Poljičanin, da će sam isplatiti dug, ako ga ne isplate ona dvojica. Presentibus Georgio Chuchiechovich politio presbitero et habitatore in insula Bue et spectabile ac litteratus (!) domino Francisco Natali nobile spalatensi testibus habitis et rogatis.

Napokon 27. studenoga iste godine knez Ivan Jelinić pred vikarom Markom Natalisom priznaje sve te obaveze, pošto su mu bile pročitane isprave i papinska pisma, koja je splitski svećenik Nikola Caputgrosso preveo s latinskoga na hrvatski (interpretata de latino in sclavonicum sermonem a domino Nicolao presbitero spalatensi.)

Notar ističe, da je svjedok na ovoj ispravi Frano Božićević Natalis književnik (litteratus), dakle poznatiji po tome nego po svome plemenitaškom staležu. Nadalje svećenik Ćućković stanuje na Čiovu, a to je bez sumnje u eremitaži »Prizidnice«, koju su osnovali Poljičani 1446. godine.

XXVIII. isprava

Šimun, nezakoniti sin Marina Kuparića (bez sumnje zakupnika nadbiskupskih dohodatak iz I. isprave), dobio je od pape dispenzu, da usprkos svome nezakonitom porodu, može biti zaređen za svećenika. Tonzuru mu je podijelio skradinski biskup Nikola Martinušić. Ovaj je bio negda arhiprezbiter kliški. Farlati ga spominje pod imenom Martinosvić, jer da se on tako u dokumentima potpisuje, no po ovoj ispravi vidi se, da je bio poznat pod imenom Martinušić.[10]

Slučaj Cvite Kuzme Kuzmića i ovaj Šimuna Marina Kuparića pokazuju, kako je humanistički moral zahvatio i splitske pučane, kao i njihove plemićke sugrađane.

XXIX. isprava

Honesta mulier domina Julia relicta domini Bernardini Natalis pravi obračun duga svoga muža s kanonikom Marinelom Riccijem, koji je na račun podmirenja duga imao primiti 40 libara i 13 solida i jedan srebrni kalež i dvije viljuške i dvije žlice od srebra (de peronis duobus et coclearibus duobus similiter argenti. Actum Spalati in domo prefate domine Julie. (Die lune XVII mensis novembris 1516.)

Žlice i viljuške nisu u to doba bile u upotrebi, već kao znak bogatstva, pa zato su od plemenite kovine. I ovo je lijep prilog poznavanju intimnoga života u Splitu.

[10] Farlati o. c. III. str. 26.

XXXII. isprava

Die nona decembris 1516. Ser Simeon Cuparich ser Philippi, civis Spalati dedit et vendidit unam eius barcham piscatricem cum suis remis tantumodo ser Hieronymo, filio emancipato ser Simeonis de Augubio similiter civi Spalati, ut ne eius emancipatione publico dixit constare instrumento a me infrascripto notario et cancellario viso et lecto diei XIIII mensis septembris 1506. manu ser Petri de Ferraris notarii et cancellarii dicte comunitatis Spalati, ibidem presenti et stipulanti, et hoc pretio ducatorum quatuor auri, in ratione libre sex et solidorum quatuor pro singulo ducato, quos ducatos quatuor dictus venditor confessus est habere et recipisse (!) hoc modo: ducatum unum per antea et ad presens in mei notarii et testium infrascriptorum presentia, ducatos tres in moneta argentea a venerando presbitero Francisco Remitich, canonico spalatensi, seu pro ipso domino presbitero Francisco dante et solvente dictos ducatos tres domino presbitero Luca Radivoi, quos dixit esse de propriis denariis dicti domini presbiteri Francisci et eosdem mutuatur dicto ser Hieronymo emptori. De quibus omnibus ducatis quatuor dictus ser Simeon Cuparich finem et quietationem fecit dicto ser Hieronymo emptori et pro dictis ducatis quatuor sive eorum restitutione vel cautione (!) dicti domini presbiteri Francisci Remitich idem ser Hieronymus emptor dicto domino domino presbitero Francisco, licet absenti sed pro dicto domino presbitero Luca presenti et promittenti obligavit et obligat dictam barcham, ut supra, emptam. Quam venditionem et omnia suprascripta in presenti instrumento contenta dicti omnes contrahentes promiserunt firma et rata habere et non contrafacere sub obligatione omnium suorum bonorum presentium et futurorum.

Actum Spalati in orto domus habitationis mei predicti et infrascripti notarii presentibus domino presbitero Bartholomeo Radinici et domino Michaele causidico cive spalatensi ac domino presbitero Petro Radatcovich priore monasterii sancti Stephani de pinis testibus habitis et rogatis.

Za jednu barku ribarsku toliki posao i klauzule, pa čitava procedura o pozajmljenom novcu pokazuju siromaštvo splitskih građana toga doba.

XXXIII. isprava

I ova isprava slika je siromaštva. – Die lune XV dicti mensis decembris. Na traženje svećenika Jeronima Petrića Ilija Marangonić, sacrista et nuntius Curie archiepiscopalis, po nalogu vikara Natalisa Marka, sekvestrira sav novac, koji se našao kod arhiprezbitera bračkoga Matije Vidoševića u samostanu sv. Frane u Splitu, da se naplati dug sveć. Blankovića Splićanina za parnicu beneficija sv. Marije u Milni.

XXXIV. isprava

Die Jovis octavo mensis januarii 1517.

Don Petrus Radatcovich, prior monasterii Sancti Stephani de pinis, deponira pred vikarom Markom Natalisom sve plodove beneficija sv.

Vida uz zidine grada, za prošlu godinu 1516. To čini na zahtjev zadarskoga kanonika Šimuna de Ferlattis, kao zastupnika Antuna de Garganis, klerika iz Pavije, inače člana pratnje nadbiskupove (clerici paviensi familiaris Reverendissimi Domini electi) presentibus venerandis domino Nicolao de Balistis primicerio et domino Francisco Federici canonicis spalatensibus testibus habitis et rogatis.

I opet jedan tuđin uživa beneficije na štetu domaćih sinova.

XXXV. isprava

Helias, eremita in Politio suum fecit procuratorem reverendum dominum Franciscum Remitich u parnici s nekim mesarom zbog vola.

Actum Spalati apud domum Reverendi domini vicarii super strata publica. Remitići su iz Poljica, pa se zato čuvar neke crkve u Poljicima obraća svome Poljičaninu, da ga zastupa u parnici.

XXXVI. isprava

Inventarium bonorum quondam domine Margarite abbatisse monasterii Sancte Marie de Taurello Spalatensis. O samostanu sv. Marije de Taurello ja sam pisao već dva puta. (Jadranski dnevnik – Split, Božićni broj 1935 i »Hrvatski Zmaj« 1944.) Ovaj inventar vrlo je interesantan za poznavanje kućnih prilika, osobito u samostanima, pa ga donosim u prijevodu:

»Jedno veliko poduzglavlje od perja, gotovo novo, jedan bijeli pokrivač, jedan drugi pamučni pokrivač bijel i crven, dvije ponjave, jedna ženska košulja, dva uzglavlja, jedan s navlakom, a drugi bez nje, dva para rukava, jedan od sukna, drugi od polusukna, jedan par bječava crvenih polusuknenih, jedna bijela stara suknja od sukna; dva tanjurića od kositera, dva osrednja tanjura i četiri zdjelice zemljane, tri zemljana ukrašena tanjura, jedna zdjelica od majolike, jedan veliki zemljani tanjur. Još jedna ponjava, jedna drvena kopanja (naćve), jedan platneni rubac za glavu, dva mjedena lonca, u kojima je kuhala, dvije suknje za služavke, mala tava, jedne naćve za kruh, nekakvi prostirači za dva komona, jedna velika islikana škrinja, u kojoj su se čuvali popisani predmeti; jedan prugasti vuneni ogrtač, jedan dug i nov stolnjak, jedno brdo za tkanje, jedna stara ponjava, jedna haljina, komad ponjave, par rukava od finoga bijelog sukna, »Patientia« (redovnički škapular) od bijele podstave, ženska suknja od bijelog sukna, druga suknja s bijelom podstavom; predmeti, koji se nalaze u zalogu kod gospođe Petruce de Cindris, koji su bili vlasništvo rečene gospođe opatice, t. j. pečatni prsten, založen za vosak za sprovod rečene pokojne gospođe opatice; srebrni predmeti, jedna žlica, viljuška i »Agnus Dei«; škrinjica za novac, dva ubrusa.«

XXXVIII. isprava

Emptio ser Philippi plathearii. Filip, glasnik splitske općine kupio je težačka prava od Jakova Brodarića na nadbiskupskoj zemlji. To su morali odobriti nadbiskupski vikar Marko Natalis i upravitelj dobara nadbiskupskih Valerij Marulić. U ispravi se još javlja stari termin »finem fecit« jednak onome *pro fine*.

XXXIX. isprava

Confirmatio capellani Solte. Vikar potvrđuje župnika šoltanskoga za godinu dana. Taj se običaj proteže po splitskim seoskim župama sve do XIX. stoljeća, da se svake godine bira župnik.

XL. isprava

Notificatio emptionis unius calicis.

Die Jovis 28. februarii 1517. Venerabilis Don Jacobus Rodich de Clissio, capellanus in monasterio Sancti Stephani de pinis de Spalato officio venerande metropolitane spalatensis constitutus notificavit et dixit se de mense januarii proxime preteriti emisse unum calicem argenti cum sua patena fractum a quodam Zvitcho de Bistriza dyocesis spalatensis et fuit hic Spalati. Qui calix cum patena fuit existimatus scilicet valor ipsius per magistrum Petrum, aurificem Spalati ad pretium librarum decem octo denariorum parvorum venetorum. Et volens dictus don Jacobus emptionem hujusmodi omnibus notificari exposuit ut supra nomine venerabilis viri don presbiteri Petri Radatcovich, prioris dicti monasterii, ut si quis de ipso calice putat habere jus, veniant (!), usque ad unum mensem proxime notificationem huiusmodi venturum, quod offert se dictum calicem restituere refectis tamen dicto domino don Petro pecuniis per eum in expositis et etiam pro ipsius calicis aptatione, in qua expendidit L sex. Et hic eius notificatio fuit facta coram Reverendo patre domino Marco Natali, canonico et vicario spalatensi antedicto, sedente in orto domus habitationis mei infrascripti cancellarii presentibus venerando domino Joanne de Talpis, canonico et domino Luca Radivoi presbiteris spalatensibus testibus habitis et rogatis.

Cvitko iz Bistrice, koji je skrhao kalež, potječe iz Bistrice, kaštela kod Livna, koje je pripadalo splitskoj nadbiskupiji. Klišanin Rodić sa teritorija Hrvatske svećenik je u splitskome samostanu. Kalež procjenjuje zlatar Petar, kojemu se ne navodi prezime. U to doba u Splitu su dva zlatara s imenom Petar, jedan je Mladinović, a drugi Pavličić.[11] Kalež je srebrn i lijepe cijene 18 libra, a popravak je zapao 6 libra.

[11] Fisković o. c. str. 153.

XLI. isprava

Ovu ispravu donosim jedino stoga, da se vidi način rada notara de Salandis.

Die primo mensis martii 1517.

Reverendus dominus vicarius prefatus sedens sub campanile sancti Domnii auditis in contradictorio domino presbitero curato in villa ... politiensè ex una et ... marito amite ipsius presbiteri ex altera partibus super dote domine ... amite supradicte promisse per ipsum presbiterum. Tandem post multa inde dicta dictus presbiter ... contentatur persolvere totum ressiduum dotis per ipsum promisse dicto ... nomine dicte amite sue, quod concederit dictus ... sibi esse promissum. Cui actui prefatus reverendus dominus vicarius suam interposuit sententie auctoritatem presentibus venerandis viris domino Joanne Militio et domino Nicolao Caputgrosso presbitero spalatensi testibus.

Neki poljički svećenik obećao je dati miraz svojoj tetki, pa je došlo do suda, jer to nije izvršio i ovdje se podvrgao odluci vikara. Nijedno ime ni sela ni stranaka nije zapisano!

XLII. isprava

In Christi nomine Amen. Nos Marcus Natalis (ommissis) audita querimonia Marci Dubrasinovich de Isbrecha de Radobilia exponentis licet dudum de anno 1512 vel circa coram pluribus fidedignis personis matrimonium per verba de presenti legittime cotraxisse cum Catharina, filia Helene Radinicich eiusdem loci et postmodum libere scienter eamdem carnaliter cognoscendo prole etiam subsecuta, nihilominus predicta Catharina hiis superioribus mensibus et diebus, nescitur quo spiritu ducta divinarum et humanarum legum precepta transgrediens ab ipso suo legittimo marito aufugit et eidem temere et de facto denegat et recusat huiusmodi matrimonium prosequi in anime sue grave prejudicium et dicti Marci gravamen et plurimorum scandalum. Traži, da se prisili Katarina na povratak. Tu prisutna Katarina izjavila je, da nije pristala u svom srcu na ženidbu s Markom sed per vim mediantibus quibusdam mulieribus secum copulam carnalem habuit, prout se probaturam obtulit. Poslije mnogoga pravdanja i raspravljanja vikar naređuje Katarini da se odmah vrati k mužu i s njim živi, a ako to ne učini, ima se po svim crkvama proglasiti, da je ekskomunicirana. Vikar ekskomunicira i one, koji bi se družili, razgovarali s njom ili dali joj piće, hranu, oganj, vodu ili bilo što drugo.

In quorum fidem hoc nostrum decretum per cancellarium venerabilis Curie metropolitane spalatensis et scribanum nostrum infrascriptum et subscriptum in notam summere et nostri soliti sigilli impressione communire mandavimus.

Et ita est – Jo. Andreas de Salandis cancellarius metropolitanus.

Notar nevješt hrvatskomu jeziku shvaća izraz »iz Breča« kao jednu riječ pa piše »de Isbrecha« kao da je to ime mjesta.

XLIV. isprava

Die Jovis 26. mensis martii 1517.

Ad instantiam reverendi patris domini Thome Nigri, archipresbiteri et canonici spalatensis nec non protonotarii apostolici sive venerabilis viri Rogerii Caputgrosso canonici similiter spalatensis, procuratoris sui, dominus presbiter Helias Marangonich reverendus sacrista spalatensis exhibuit se fecisse cognitum domino presbitero Petro Francovich Spalatensi debitoris (!) dicti domini Thome de libris octo denariorum parvorum venetorum occasione mutui videlicet de una veste rassie pavonacie aprehensa.

Die lune 20 mensis aprilis.

Reverendus dominus vicarius antedictus sedens sub campanile sancti Domnii, hora solita causarum post vesperas incantante domino presbitero Helia, sacrista deliberavit dictam vestem pro libris octo parvorum domino presbitero Paulo Brachiensi uti persone plus offerenti.

I opet jedan primjer siromaštva! Slavni Toma Niger prodaje svoju reverendu svećeniku Franoviću, pa kad ovaj ne može podmiriti dug, onda ga preko svoga prijatelja kanonika Caputgrossa poziva na sud i napokon se ta reverenda prodaje na dražbi za osam libara.

XLV. isprava

Die mercurii primo mensis aprilis 1517.

Reverendus dominus vicarius prefatus sedens sub imagine sancti Christophori in platea sancti Domnii Spalati presente reverendo patre domino Thoma Griphico canonico et primicerio pharensi mandavit mihi infrascripto cancellario ut annotarem terminationem per suam reverendam dominationem emanatam de mense julio proxime preteriti, dum esset in villa Sergnin politiensi, que terminatio est infrascripta scilicet:

Auditis in contradictorio venerando domino presbitero Georgio Chuchiecopich de Politio suo proprio nomine ex una et Catharina uxor Petri Martinovich de Sergnin de Politio suo proprio nomine ex altera partibus occasione alimentorum ipsius Catharine, terminavit, quod dicta Catharina gaudere possit parte et portione spectante dicto Petro viro suo de bonis omnibus generis cuiuscumque pro tertia parte cun Gregorio et Radivoi cognatis ipsius Catharine, que bona sunt liquida. Quoad nonnulla alia bona, que ut dicit dictus dominus presbiter Georgius sibi spectantia et in eisdem bonis minime se impedire possunt dicti fratres et minus dicta Catharina sine expresso consensu et voluntate dicti domini presbiteri Georgii, idem dominus vicarius dixit se pro tunc nolle pro eisdem aliud judicare, quia adhuc non erat et prout ad presens non est bene clarus et resolutus. Si vero ipsa Catharina aliquod jus pretendat habere in ipsis bonis, conveniat ipsum dominum presbiterum Georgium judicialiter coram dominatione sua. Presentibus domino Francisco Remitich, canonico et domino Luca Radivoi, presbiteris spalatensibus testibus.

Ova je parnica u vezi s onom pod brojem VII. Tada su Katarini osporavali njezin dio djeverovi Grgur i Radivoj zajedno sa svećenikom Jurjem Ćućekopićem (onda se piše Ćućeković), a u ovoj parnici Katarina i njezini djeverovi stoje zajedno protiv Ćućekopića. Katarina je žena Petra Zeparića, koji se ovdje zove Martinović. Vikar je ponovio prvu svoju osudu, a ako Katarina ima što više tražiti, neka podigne parnicu. Ovako je sudio vikar prigodom svoga posjeta Srinjinu, a dao napisati sve to sjedeći na Trgu sv. Dujma pod slikom sv. Kristofora. To je bilo na Peristilu pred ulazom u Vestibul, gdje je bila slika sv. Kristofora.

U kodeksu »Historia Salonitana« Tome arcid. negda u Fanfogninoj knjižnici u Trogiru napisana je bilješka, da je majstor Buvina naslikao sliku sv. Kristofora na Trgu sv. Dujma 1214. Ta se slika još vidjela, eto, u XVI. stoljeću.[11a]

XLVI. isprava

In Christi nomine, Amen. Anno nativitatis eiusdem MDXVII, indictione V, die vero sabbati quarto mensis aprilis. Constitute partes infrascripte coram nobile viro domino Luca quondam domini Marini Bilsich examinatore Spalati in presentia mei notarii et testium infrascriptorum, spectabilis vir dominus Marcus Antonius, quondam domini dominici Hectoris nobilis pharensis ex una et nobilis ac prudens et honestissima domina Jacobina filia quondam domini Michaelis de Crancho Spalatensis presente nobile viro domino Nicolao de Grisogonis, eius consaguineo et ad infrascripta consilium prebente ex altera parte: legittimeque interrogatus poro prefatus dominus Marcus Antonius per venerandum patrem dominum Nicolaum de Balistis, canonicum et primicerium spalatensem, utrum velit consentire in prefatam dominam Jacobinam tamquam in suam sponsam et legittimam uxorem et eidem dare annulum matrimonialem (in signum veri et legittimi matrimonii – ovo precrtano) atque cum illa matrimonium contrahere de presenti, animo et proposito illud numquam separandi, sed perpetuo iuxta canonicas sanctiones conservandi, libere respondit, quod sic. – Et e converso dicta domina Jacobina interrogata, ut premittitur, per prefatum dominum primicerium, utrum velit consentire in prenominatum dominum Marcum Antonium tamquam in suum sponsum et legittimum virum, et ab eo annulum matrimonialem recipere in signum veri et legittimi matrimonii, sponte respondit, quod ita. Atque ordine hoc premisso per verba de presenti (mutuo consensu) ad invicem secundum sancte matris ecclesie precepta matrimonium legittime contraxerunt.

[11a] Karaman. Buvinove vratnice i drveni kor i t. d. (Rad knj. 275 str. 62.).

Pro dote autem et dotis nomine dicte domine Jacobine ipsa domina Jacobina, tamquam domina et mulier sui juris predicto domino Marco Antonio presenti et stipulanti obligavit et obligat omnia et singula bona tam mobilia quam stabilia et per se moventia generis cuiuscumque et ubique posita, sibi domine Jacobine, quocumque nomine, actione et titulo spectantia et que quomodolibet spectari et pertinere poterunt in futurum. De quibus quidem bonis generis cuiuscumque que dictus dominus Marcus Antonius recipiet dotis nomine, ut supra, idem promisit et promittit ac se obligavit et obligat statim post receptionem bonorum predictorum et ad beneplacitum dicte domine Jacobine facere seu conficere vel confici facere instrumentum publicum in valida et auctentica (!) forma. Et in omnem casum et eventum dotis restituende obligavit se et heredes et successores suos dotem ipsam, quam habuerit et receperit dicte domine Jacobine vel cui aut quibus jus suum evenerit vel ipsa dederit, dare solvere et restituere iuxta receptionem eandem (ovo in margine dodano). Et pro validiori firmitate et promissione premissorum idem dominus Marcus Antonius obligavit et obligat se omniaque et singula sua bona presentia et futura, promittentes quoque dicte ambe partes domini jugales premissa omnia et singula in presenti instrumento contenta et per ipsos dicta et promissa perpetuo firma et rata habere, tenere, atendere et observare in nullo contrafacere vel venire per se vel alium seu alios aliqua ratione vel causa sub obligatione omnium suorum bonorum presentium et futurorum.

(Nota quod de communi concordio dictorum jugalium posita fuerunt ante perscripta supra in margine scilicet: iuxta receptionem eamdem.) Actum Spalati in civitate veteri in domo solite habitationis prefate domine Jacobine presentibus pluribus nobilibus spalatensibus et pharensibus et presertim spectabilibus viris Domino Dominico Papali, domino Lodovico filio spectabilis domini Petri de Cipcis, spalatensi et domino Petro de Lucis Pharense, testibus ad premissa omnia et singula vocatis, habitis et specialiter rogatis.

Ova ženidba između vrlo uglednih splitskih i hvarskih plemića uz prisustvo najistaknutijih osoba onoga doba, od kojih su nekoji svjedoci na osobit način pozvani, da prisustvuju ovome činu, sklopljena je osobito svečano i po ritualu, koji se običavao prije Tridentinskoga sabora i njegova dekreta o braku t. zv. *Tametsi*. Potom je sklopljena pogodba o mirazu. Među svjedocima treba istaknuti Dminu Papalića, koji je pronašao u Krajini »Ljetopis popa Dukljanina«.

XLVIII. isprava

In Christi nomine, Amen. Anno nativitatis eiusdem MDXVII, indictione V, die vero XXVI mensis aprilis coram domino in Christo patre domino Marco Natali (ommissis) sedente super pasto domus sue solite habitationis constitute partes et contrahentes infrascripti videlicet Pau-

lus Jelinich politiensis de villa Sergnin prefati reverendissimi domini Archiepiscopi agens suo proprio nomine ac nomine Helene, matris sue absentis, a qua dixit habere omnimodam libertatem ad infrascripta facienda et prout et ibidem fidem fecit Lucas Radinovich pristaldus seu plathearius et officialis dicte ville pro qua tamen matre sua ad maiorem cautellam de ratho et rathi intentione provisit in suis propriis bonis per se et dicto nomine, heredes et successores suos dedit, vendidit et tradidit Michaeli et Stephano, filiis Radoe Chalina de villa Tvarcich politiensi presentibus et eorum nomine dicti Radoe, eorum patris et Mathei et Jacobi fratrum suorum pro eorumdemque omnium heredibus et successoribus et stipulantibus videlicet domum, ortos, vineas et possessiones omnes ac quascumque jurisdictiones, sortes et melioramenta dicto Paulo Jelinich venditori et matri spectantes et pertinentes ac spectantia et pertinentia in suprascripta villa Sergnin ipsius confinibus tamquam villicis et laboratoribus prefati Reverendissimi domini domini Archiepiscopi et hoc pro pretio librarum centum triginta trium denariorum parvorum venetorum, da quibus libris 133 dictus Paulus venditor suo et dictis nominibus confessus fuit habuisse a dictis emptoribus libram unam pro Ara (= kapara), residuum(!) vero, quod est de libris CXXXII dicti emptores suis et dictis nominibus promiserunt dare et solvere dicto venditori suo et nomine quibus supra ad festum sancti Domnii proxime futurum omni exceptione et cavillatione remotis ad habendum dicta bona ut supra per dictos emptores dictis nominibus ad (!) se empta postquam ipsi una cum familiis suis venerint ad habitandum in dicta villa Sergnin et non aliter nec alio modo tenendum, possidendum, gaudendum, fruendum et omnimodam suam voluntatem et utilitatem faciendum, vendendum, dandum, alienandum pro anima et corpore judicandum, promittensque dictus Paulus venditor suo et dicto nominibus dictis emptoribus suis et dictis nominibus de dictis bonis ut supra, venditis ullam umquam litem inferre nec inferrenti consentire, immo perpetuo defendere, autorizare et desbrigare ab omni contradicente persona omni collegio et universitate sub obligatione omnium suorum et dicte matris sue bonorum mobilium et immobilium, presentium et futurorum.

Actum ubi supra presentibus venerando domino Francisco Remitich canonico et domino Luca Radivoi, presbitero, spalatensibus nec non Georgio Suturiza et Georgio Stipanovich, filio vornici de dicta villa testibus ad premissa omnia vocatis et rogatis.

Ovaj se pravni posao izvršio pred vikarom Božićevićem »sedente super *pasto* domus sue«. Ta neobična u našim dokumentima riječ *pastus* odgovara grčkoj riječi *pastos* i *he pasta* što znači: »soba potpuno otvorena s jedne strane, atrij, trijem na ulazu kuće ili sobe«.[12] Pavao Jelinić iz Srinjina prodaje Kalinićima svoj

[12] Benedetto Bonazzi, Dizionario greco etc., Napoli 1933.

i majčin posjed na zemljištu nadbiskupije. Kalinići su također iz Srinjina, iz odlomka Tvrčići. Cijena 133 libre, od čega je primio 1 libru kao kaparu. Kupci će tek onda ući u posjed, kad se nastane u Srinjinu. Razlog te odredbe bit će, što kupci postaju dionici javnih dobara sela, vodâ, pašnjaka, gajeva, što ne mogu biti oni, koji ne stanuju u selu. Po ovoj ispravi doznajemo, da su Jelinići iz Srinjina, a oni se spominju u ovim imbrevijaturama na nekoliko mjesta, pa i kao knezovi poljički.

Jelinići, iako plemići, uzimaju od nadbiskupa zemlje na obrađivanje. To nisu bili kmetski odnošaji između njih i nadbiskupa, već kolonski, pa zato Jelinići prodaju svoja težačka prava Kalini.

XLIX. isprava

Die Veneris XXIII mensis mai 1517. Venerabilis dominus presbiter Juvenalis Statilius Spalatensis, conductor introytum beneficii sancte Marie de Zernoviza dyocesis spalatensis ex una et ser Marcus Burgofore Traguriensis uti procurator venerabilis domini Angeli Besii, rectoris dicte ecclesie ex altera partibus super damnis habitis in non valendo exigere decimas et livella, quos et que idem dominus presbiter Juvenalis exigere non potuit ob inopiam villicorum, qui ob metum Turchorum seminare non potuerunt et violentiam politianorum. Nagodili su se, da će pisati rektoru crkve Angelu Besiju, da se snizi svota zakupa.

Actum fuit in loco apud Franchas portas etc.

Osim svjetovnjaka i svećenici su, po ovoj ispravi, uzimali u zakup desetine i crkvene prihode. Teške prilike u okolici splitskoj i u ovoj ispravi, iznose se. Seljaci ne obrađuju zemlje zbog straha od Turaka, ali i zbog nasilja Poljičana. Porte Franche su današnja Željezna vrata, gdje je u Srednjem vijeku bio ured notara »inter duas portas«.

L. isprava

Die lune dicti mensis mai. Procura domini Marci Natalis, koju daje Tomi Grisiku, da ga zastupa u parnici zbog 100 dukata, koje traži kao svoj miraz Katarina, žena Kristofora Papalića.

Po ovome možemo zaključiti, da je Kristofor Papalić bio u rodbinskim vezama s Natalis-Božićevićima. Kristofor je bio ugledan splitski plemić. On je godine 1503. na skupštini svećenstva i plemstva, kao općinski sindik, pozvao prisutne, da biraju novoga nadbiskupa poslije smrti Averolda, i to čovjeka dobra, učena i kreposna. Izabrali su Mlečanina Jurja Bertucija, ali već prije njihova izbora Rimska Kurija postavila je nadbiskupa Bernarda Zane.[13]

[13] Grga Novak, Split u Marulićevo doba – Marulićev Zbornik, Zagreb 1950, str. 100.

LI. isprava

MDXIII die nono mai.

Reverendus in Christo pater dominus Marcus Natalis, vicarius antedictus etc. auditis in contradictorio magistro ... et magistro ... Spalatensibus ex una et venerando domino presbitero Helia Marangonich, sacrista ecclesie spalatensis ex altera partibus super dopleriis factis et fiendis causa solemnitatis sancti Domnii spalatensis statuit et ordinavit, da u buduće svi dupliri, koji se upotrebljuju prigodom te svetkovine, imaju gorjeti po običaju za čitave procesije i za velike mise toga dana, a tek onda ih može uzeti sakrista. Gorjet će do svršetka posljednjeg evanđelja: »U početku bijaše Riječ«. Ako sakrista drukčije postupi, gubi duplir, koji nije gorio i ktomu plaća globu 10 malih dinara.

Na kraju notar je postavio notu: Nota, quod dictum decretum debebatur scribere ante acta superius scripta, sed ex oblivione in abreviaturis obmissum fuit. – I to je znak nemarnosti notareve!

Notar nije zabilježio ni imena meštara, koji su bez sumnje bili članovi uprave bratovštine sv. Dujma i potužili se na nepoštivanje starih običaja. Sakrista je, naravno, nastojao, da dupliri manje gore, jer poslije svečanosti pripadali su njemu. Spor je morao nastati pred dva dana, 7. V., kad je svetkovina sv. Dujma.

LIII. isprava

Die XI mensis junii 1517.

Reverendus dominus vicarius antedictus sedens in camera sui cubicularii. Martin Juridinić, dvornik kaštela Dilladi (Sućurca) s više seljana izjavljuje, da svaki seljak toga kaštela posjeduje po odredbi nadbiskupovoj vrt od jednoga vretena prostora i za to plaća 43 solida malih denara mletačkih. Zakupnik dohodaka Jakov Jakovlić traži uz tu svotu još i četvrti dio plodova vrta. Dvornik traži, da vikar osudi, da nisu dužni davati taj dio plodova, jer toga običaja nije nigda bilo. Zakupnik Jakovlić tvrdi, da su neposredni njegovi predšasnici primali taj dio plodova i određenu svotu novca ... Dvornik replicira, da nigda nisu svi seljani davali takve prihode, već samo nekoji, a i oni su se više puta tužili na tu nepravdu.

Vikar, dobro razmislivši stvar, zaključio je, da je dosta, što seljani plaćaju 2 libre i 3 solda (dakle 43 solda), i nitko ih nema natjerivati, da išta više daju. Ipak treba tražiti potvrdu ove presude od nadbiskupa ili od njegova brata i prokuratora Jakova.

Ovo je već treći prokurator, a i treći zakupnik dohodaka. Svjedoci su bili: Aleksandar Marulić, Marin Papalić i Ivan Goimilović.

LIV. isprava

11. VI. 1517. Daje se u vječni najam (emphiteusis) nadbiskupovo zemljište u Kopilici (danas Predgrađe) od 22 vretena (= 18744 m^2) dijelom vinograda, dijelom oranice. Već je 1506. dao to zemljište na obradivanje nadbiskup Bernard Zane Ivanu Goimiloviću uz uvjet, da daje 1/4 plodova. Nadbiskup Cornelius cijeneći, da je korisnije dati ga u emfiteuzu, naredio je svome vikaru Natalisu, da ga iznajmi Gojmiloviću tako da od svakoga vretena vinograda daje *1 tinatium* (= 87 lit.), a od vretena oranice 1 star žita (= oko 83 litra).

Takav je naime običaj u splitskom polju. Dohodak će davati na dan Božića. Pogodba stupa na snagu, kad je odobri Apostolska Stolica. Pisana je u vrtu kancelara kod crkve sv. Dujma.

LV. isprava

Inductio in possessionem domini Thome Grisici, juris utriusque periti, primicerii pharensis de ecclesia sancti Silvestri extra et prope muros Spalati »per ingressum portarum sive januarum ipsius capelle, et osculum super eiusdem altare et per terre fructuumque ipsius circum circa existentium in manibus dicti domini Thome traditionem nemine contradicente«. To je sve izvršio notar. In Dei nomine posui et induxi. Et ita est. Jo. Andr. de Salandis, notarius et cancellarius. Toma Grisicus, kako je već spomenuto, zastupao je vikara Natalisa u jednoj parnici, a sad se vidi i zašto, jer je bio vješt građanskom i crkvenom pravu.

LVI. isprava

Šimun de Augubio došao je na sud pred vikara Natalisa donoseći presudu vijeća devetorice u Mlecima, koji su poništili jednu prešašnju osudu u pogledu duga Nikole Parute, mletačkoga plemića, za 34 libre i 4 solda, koje taj Nikola duguje Šimunu za najam jednoga magazina. Kako Paruta ne može podmiriti dug, osim da bi Augubiju popravio grobnicu u crkvi sv. Marije u Poljudu, a kako je to teritorij crkveni, pa gradski knez ne će da se u to miješa, dopuštenjem kneza dolazi do vikara, da on izda presudu. Vikar je dao napisati javni oglas i pribiti ga na vrata crkve sv. Dujma. Taj oglas notar nije unio u abrevijature.

Poslije ovoga ostala je prazna 1 strana i 1/4 u kvadernu.

LVII. isprava

Die sabbati 7 novembris 1517.

Sporazum svećenika Jurja Radigosića i Ivana Radakovića (obojica su iz Radobilje), da im u svim parnicama sude arbitražni suci, zajednički prijatelji Frano Remitić, kanonik i magister Matej Blažić.

Iza ovoga opet jedna stranica prazna u kvadernu.

LVIII. isprava

Die antedicta. Vikar »considerata bonitate et idoneitate Magistri Joannis Marini, filii magistri Nicolai Perlabetich, butarii, civis et habitatoris Spalati unajmljuje postavljanjem prstena na prst jedno zemljište in Primoria in contrata Dugi rat, teritorii (!) Spalati subtus villa Bilaie (ommissis). Zemljište je veliko 35 vretena, koje će Perlabetić po svojoj uviđavnosti obrađivati. Od prihoda davat će petinu, kako daju i drugi težaci koji obrađuju nadbiskupove zemlje u onom kraju.

Interesantan je način, kako se ovdje daje zemlja težaku postavljanjem prstena i tako se vrši investitura, kao da je to kakav beneficij. Uostalom pogodba je za ono vrijeme povoljna za kolona. Zemlje oko Dugoga rata posjed su bivšega samostana sv. Petra Gumajskoga, vrlo dobro poznatog po njegovu Registru dobara.

LIX. isprava

Frano Remitić, prokurator splitskoga Kaptola uz prethodni pristanak Petra Radoničića, koji je kapelan splitskoga kneza, daje pred nadbiskupskim vikarom brijaču Dominiku Buratoviću jednu zemlju kneževe kapele sv. Lovre, na obrađivanje. Zemlja je u Bolu (tako se i danas zove jedan dio splitskoga polja). Kolon će davati $^1/_3$ prihoda. Buratović se obvezao, da će svake godine baciti na zemlju 40 vreća gnoja. Zemlja je velika 13 vretena (= 11076 m^2). Ovo je jedini slučaj, da se kazuje, na koji će se način gnojiti polje.

LXI. isprava

In Christi nomine, Amen. Anno nativitatis eiusdem MDXVIII, indictione sexta, sexto aprilis etc. Reverendus in Christo pater dominus Marcus Natalis canonicus et Reverendissimi in Christo patris et domini domini Andree Cornelii (miseratione divina) Archiepiscopi Spalatensis in spiritualibus et temporalibus generalis vicarius.

Audita humili petitione domini Luce Bilsich, nobilis spalatensis petentis sibi de gratia dari et concedi petiunculam quandam tereni (!) infrascriptum in schopulo Vrągnice jurisdictionis Reverendissimi domini Archiepiscopi prefati ad faciendum domiunculam unam, offerens et obligans se omnia facturum et sustentaturum, que etiam ceteri habentes domos in dicto schopulo faciunt et sustinent ad comodum et utilitatem dicti schopuli.

Unde sua reverenda dominatio prius dicto loco oculata fide viso et audito parere vornici seu gastaldionis et plurimorum villicorum dicti

schopuli, qui dixerunt concessionem ut supra petitam in evidentem utilitatem non tantum Reverendissimi domini Archiepiscopi, sed et ipsorum villicorum, attenta bonitate et urbanitate dicti domini Luce cedere. Stoga je vikar dao Bilsiću uz crkvu u Vranjicu i kod kuće nekoga Dmitra, kliškoga kneza, zemljišta u dužini 6 koraka i u širini 4 koraka, da radi tu što ga volja, ali da snosi terete i počasti, kao što i drugi stanovnici onoga otoka, koji imaju tu kuće. Za to će Bilsić davati svake godine na Božić 1 par jarebica.

Acta fuerunt predicta Spalati apud Arcem etc.

Tvrđavica, kod koje je pisana isprava, bit će na ulazu u Vranjic, po kojoj se i prozvalo zemljište pred selom: Trcela (Torricella). Luka se Bilsić spominje u ovim abrevijaturama kao eksaminator kod vjenčanja Jakobine Kranko.

Klišanin knez Dimitrij ima kuću u Vranjicu, gdje su često Klišani tražili utočište pred turskom pogibelji. Godine 1523. piše Mehmed-Begović knezovima splitskom i trogirskom, neka ne daju utočišta ni hrane Klišanima, već neka potjeraju iz Vranjica one, koji su se tamo zaklonili.[14] Kućica, kakvu je mislio sagraditi Bilsić, jadna je, ali je dobra u doba teških dana, pa se i takvom zadovoljava splitski plemić. I za takav komadić zemlje potrudio se vikar u Vranjic, da svojim očima upozna njegovu vrijednost. I opet znak siromaštva i kod najimućnijih slojeva društva. Bilsić je bio vrlo dobar i prijazan čovjek, kako ga hvale Vranjičani.

OSVRT

U ovim imbrevijaturama odražava se stanje Splita u početku XVI. stoljeća. Nadbiskup Kornelije ne dolazi u svoju metropoliju čitavih trinaest godina, već prepušta upravu nadbiskupije domaćem sinu Natalis-Božićeviću, a upravu gospodarstva i prihoda vodi najprije njegov pouzdanik Mlečanin Crispi, Valerij Marulić i konačno nadbiskupov brat Jakov. U imbrevijaturama susrećemo se s najodličnijim ljudima onoga doba u Splitu: s Tomom Nigrom, Dminom Papalićem, s raznim Marulićima, Papalićima, s primancirom Balistićem i Franom Natalis-Božićevićem. Ponegdje se i iznenađujemo, gledajući iz povijesne perspektive, kako su na pr. Balistić i Toma Niger protivnici, kako se Toma Niger otimlje jurisdikciji vikara Natalisa i kako se Tomina reverenda prodaje na dražbi za osam libra!

Taj veliki rodoljub i pouzdanik bana Berislavića, koji dolazi u misiji, da nađe pomoć Hrvatskoj, i na papinski i carski dvor, nije pošteđen od intriga malogradskih, jer se protiv njega pišu poluanonimna pisma. Njega brani pohrvaćeni Talijan Caputgrosso, koje je ime splitski puk pretvorio u Kagrusović. Drugi Caputgrosso, svećenik Nikola prevodi Po-

[14] Idem str. 54.

ljičanima latinske isprave na hrvatski jezik, toliko je ta porodica zadahnuta hrvatskim duhom. I Tomi Nigru i Rogeriju Caputgrossu Marko Marulić oporučuje neke knjige kao zajedničkim prijateljima. Kanonik Remitić rodom je Poljičanin i u imbrevijaturama spominje se na nekoliko mjesta kao pouzdanik Poljičana, dakle u ono doba poljički svećenici prodiru u splitski Kaptol, ali nažalost u njemu već nalazimo i tuđinaca iz Italije.

U imbrevijaturama otkriva nam se i žalosno ekonomsko stanje Splita u XVI. stoljeću. Zaista kanonik Ricius Mlečanin posuđuje bez kamata Bernardinu Natalisu novac i jedan kalež od srebra, pa i dvije srebrne žlice i viljuške, ali to je bogatstvo rijetkost u onom društvu. Inače kanonici ne mogu čekati na svoj dio desetine, pa se sami namiruju od nadbiskupske desetine, našto ih Valerij Marulić tuži i upozorava, da su upali u ekskomunikaciju. Svećenik Marangonić ne može hraniti svoju majku, pa prodaje svoja težačka prava u vinogradu klarisa. Kao sakrista mora odgovarati za pretrgnute konope zvona, a ktomu ga tuže neki zanatlije bratovštine sv. Dujma zbog šake voska.

To jadno ekonomsko stanje uzrokom je, da se prodaju poboljšice i težačka prava. Osobito su nevoljne udove majstora ostavši bez zaštite i hranitelja, pa i one od reda prodaju svoje težačke poboljšice. Margarita Maričić opatica je samostana sv. Marije de Taurello, kamo su se sklanjale plemićke kćeri, pa ipak je njezina ostavština siromašna, izuzevši i ovdje srebrnu žlicu i viljušku, koje su ures, a ne obični pribor. Vrijedno je spomenuti u toj ostavštini slikanu škrinju, u kojoj je čuvala taj svoj oskudni imutak.

Za sliku društvenog života poučan je slučaj dviju ženidbenih parnica. U jednoj je žena napustila muža, a u drugoj muž ženu. Optuženi se brane, da pri sklapanju ženidbe nisu pristali na sklapanje braka. Crkveni sudac udara najstrože kazne, ekskomunikaciju »latae sententiae«, t. j. i bez naročite sudbene izjave krivci upadaju u ekskomunikaciju, ako se ne svide kroz određeno vrijeme i ne povrate k bračnom drugu. Ove parnice su se vodile između seljačkih drugova, a ne građanskih.

Treća ženidbena isprava radi o sklapanju braka između najodličnijih plemićkih vjerenika i služi za primjer, kakva je bila forma sklapanja ženidbe prije Tridentinskoga sabora. Odmah po sklopljenoj ženidbi napravio se i ugovor o mirazu. Ima i parnica zbog miraza.

Dne 1. III. 1517. notar je unio parnicu ne naznačivši nijednoga imena, a radi se o mirazu, koji je obećao neki poljički svećenik isplatiti svojoj tetki. Njezin muž traži potpunu podmiru. »Poslije mnogih riječi« s obje strane svećenik je obećao, da će isplatiti i ostatak miraza, koji je po svoj prilici njegov otac bio dužan dati svojoj sestri, a svećenikovoj tetki. I sam vikar Natalis uzima odvjetnika, da ga zastupa pred gradskim sudom zbog traženja miraza Katarine, žene Kristofora Papalića.

Parnice se vode i među članovima obitelji; na pr. Antun Augubio duguje svojoj djeci 34 dukata zlata za devet amfora vina, što odgovara 54

hl. Katarina Ceparić tuži svoje djeverove, da joj daju pristojno uzdržavanje.

Negda bogati samostan sv. Stjepana de pinis nije osiromašio, ali njegovi prihodi odnosili su se u Italiju, a u samostanu su tavorili domaći sinovi u na pô praznoj opatiji.

Glad za zemljom osobito se opaža u onim ispravama, koje se tiču Poljičana. Kad nema baštine, onda se kupuju i težačka prava, a u slučaju Ivana Jelinića vidi se, kako i čuvari zakona i pravde, poljički knezovi, znadu posegnuti za tuđim dobrima i zemljama.

Ni zanati nisu donosili dovoljno prihoda, da se živi, pa se i zanatlije prihvaćaju poljoprivrede. Općinski glasnik Filip kupuje od Jakova Brodarića poboljšice na nadbiskupovoj zemlji. U pogodbi, kojom se daje u vječiti zakup jedna zemlja, međašnici su koloni nadbiskupovi: Mihovio, kovač mačeva (spatarius) i Mihovio, riparius.

Meštar Ivan Perlabetić uzima kao kolon jednu zemlju u Dugom ratu. On je bačvar, a brijač Dominik Buratković prima na obrađivanje zemlju u Bolu. Crkvene zemlje daju se kolonima kao beneficij nadijevajući zlatan prsten (investitura).

Do početka, dakle, XVI. stoljeća još se nisu diferencirali zanati od poljodjelstva, pa je neosnovana tvrdnja Moskalenka, da je od XI.–XIII. stoljeća u Splitu bio intenzivan razvitak mjesnog zanatstva, koje se odijelilo od seljačkog gospodarstva, što je izazvalo postanak grada kao centra zanatstva i trgovačke djelatnosti.[15]

Inače se i u ovim ispravama susrećemo s raznim zanatlijama: zlatarima, klesarima, kamenarima, krojačima, bačvarima.

Za urbanističke prilike Splita ima lijepih podataka u ovim imbrevijaturama. Usred grada, a to je današnji Peristil (Platea sancti Domnii), okupile su se kuće uglednih građana, vikara, kancelara, koje pred sobom imaju vrtove. Vikarov stan ima i neku vrstu atrija (pastos), a isprave se pišu u tim vrtovima, na trgu, pod zvonikom i u sobarskim spavaonicama.

Uz sve ove tegobe svaki dan je prijetila i pogibelj od Turaka. Još nije bio pao Klis u njihove ruke, ali oni su pustošili splitsko polje, iz Poljica odvodili ljude u ropstvo. Žrnovčani ne obrađuju polje od straha turskoga, u pogodbama za najam mlinova predviđa se i slučaj, ako ih Turci zapale, pa ima i slučaj spomenut, ako Turci kolonima odvedu volove, unište ili odnesu prirod ljetine.

Pred naletom Turaka i kliški knez i splitski plemić traže zaklona u Vranjicu.

Pa ipak i pri takvu stanju u Sućurcu drži nadbiskup konobu sa svim potrepštinama za pravljenje vina i ulja i sve to daje na raspolaganje zakupcu. No tima zakupcima nisu cvale ruže, jer, iako se sklapaju pogodbe na tri godine, nalazimo, da su se gotovo svake godine mijenjale, a

[15] A. E. Moskalenko Remeslo i promysly v g. Splitě v XIII–XIV vv. – Trudy istorisko-filologičeskogo fakulteta Voronežskogo gosudarstvenogo universiteta, tom. 38. – 1955. str. 61.

da što više iskoriste dohotke, traže od nadbiskupskih kmetova i daće, koje oni nisu bili dužni davati. Sam dvornik nadbiskupski brani seljake od te nepravde i vikar suzbija tu silu.[16]

Jedno socijalno zlo bila su i nezakonita djeca, za koju se malo brinulo društvo. Ovdje se nalaze dva slučaja, koja su ipak sretno svršila. Klesar Kuzma Kuzmić pozakonio je svoju kćer Cvitu i odredio je nasljednicom svoga imanja, ali je to učinio, kad je vidio, da nema zakonitog poroda. Marin Kuparić šalje svoga nezakonitog sina u svećenike, pa ovaj dobiva dispenzu kao dobar i pobožan mladić.

Treba istaći pojavu u ovim dokumentima, koja svjedoči, kako su hrvatski pravni običaji prodrli u notarske instrumente i druge isprave. Premda je na notarevoj ispravi dovoljan njegov potpis i notarski znak za vjerodostojnost dokumenta, ipak na svim ovim ispravama, pisanim od notara nalazimo zabilježene svjedoke, što je osobina hrvatskih pravnih običaja. Nadbiskupski vikar pojavljuje se u ovim ispravama kao redovni sudac, kad sudi u Srinjinu, Sućurcu i Vranjicu, jer su to njegovi kmetovi, ali pri suđenju sjedi uza nj i poljički knez u poljičkim parnicama. Interesantan je pojav pohrvaćenja imena Grisogono u Grisohonić, a i iskonski oblik prezimena Kuparić, koji se kasnije pretvorio u Kupareo.

Imbrevijature notara de Salandisa ne pokazuju nam Split sjajnih renesansnih palača, već nam pružaju sliku sitnoga života punog briga ne baš sretnoga vijeka, koji su nam opisali Frano Natalis-Božićević i Marko Marulić.

RÉSUMÉ

In Quaderno imbreviaturarum, 1514–1518. annorum, notarii ecclesiae spalatensis Joannis Andreae de Salandis plura specimina civilis et rusticae vitae initio saeculi XVI. continentur. Quoad formam instrumentorum et scripturarum singulae partes varie confectae sunt. Invocatio variat Datum et Actum similiter, locus pro audiendis causis et partibus secundum circumstantias temporis mutatur. Andreas de Salandis ordinem ac diligentiam in scribendo non servat, quamvis titulo imperiali auctoritate notarii patritiique Pergamensis glorietur.

In praesentibus documentis plura clarissimorum virorum nomina occurrunt adnotata, qui testium ac partium munere funguntur (exempli gratia: Thomae Nigri, agentis Bani Petri Berislavić apud Caesarem Carolum V et apud romanos pontifices, deinde Francisci Natalis-Božićević. litterati et poetae, Dominici Papalić, qui plane eo tempore Chronicon presbyteri Diocleatis croaticae redactionis detegit etc.)

[16] Ovdje ću upozoriti na pisanje riječi *Vornik*, koja je postala od *Dvornik*. Polatinjeno vornicus tumači se u ispravama s riječju Gastaldio.

Porro periculum Turcarum ac inopia civium villicorumque, perturbationes matrimoniales, dissensiones inter ipsos eminentes viros illustrantur. Turcae homines et pecora abducunt, molendina et agros devastant ac destruunt.

Quam inopem vitam Spalatenses agebant intelligi possumus ex facto, quod ipse Thomas Niger, vir conspicuus, suam vestem pro octo libris sub hasta vendidit, etiam amplius ex inventario relictorum bonorum Margaritae abbatissae monasterii Sanctae Mariae de Taurello, in quo conscriptae res pauci valoris sunt. Villici agros non seminant ob metum Turcarum, at operarii ex opere suo necessaria vitae accipere non valentes aliena terrena uti coloni vel emphiteutae ad laborandum recipiunt.

In imbreviaturis speciatim relatio colonorum ad Archiepiscopum, tamquam dominum feudalem eminet, quia ille in causis illorum iudex ordinarius erat. Ecclesiastica terrena coloni per annuli in digito impositionem, quasi per investituram recipiebant.

Non paucae causae ratione possessionis perturbatae (dotis non persolutae, terreni occupati) penes vicarium archiepiscopalem cognoscebantur. Immo propter res quasi nullius valoris querellae erigebantur, utrum cerei in solemnitate Sancti Domnii missae tempore, an tantum ad processionem liturgicam accensi tenori deberent.

Specialis momenti pro historia Spalati est factum, quod in veterrimo monasterio Sancti Stephani de pinis (ex X. saeculo) adhuc monachi habitabant, res quae ab aliquibus scriptoribus negatur, cum eo tempore iam monasterium commendatarium haberet. Atque in his documentis prior Petrus Radatković pluries nominatur cum aliis quinque monachis, fructus ac proventus monasterii maiori ex parte ad commendatarium de Obertis pertinebant.

Inter utensilia duo cochlearia et tres pirones inveniuntur.

Qualis autem figura civitatis erat, cognoscitur ex facto, quod in ea iuxta domos horti extabant, in quibus vicarius archiepiscopalis saepe pro cognoscendis causis sedebat et cancellarius instrumenta perficiebat. Juxta ecclesiam cathedralem sepulturae civium inveniebantur.

Speciali memoriae mandari iuvat actus matrimonialis dominae Jacobinae de Crancho, in quo plena forma contractus matrimonialis ante decretum Concilii tridentini, »Tametsi«, observatur.

Cognitio horum particularium momentorum ac conditionum illorum temporum per has imbreviaturas nobis oblata, valde utilis ac opportuna pro historia patria est.

VLADISLAV CVITANOVIĆ

POPIS GLAGOLJSKIH KODEKSA U ZADARSKOJ NADBISKUPIJI

Nastavak (Vidi *Starine* 42 i 43)

UGLJAN: 147. *Glagoljska matica mrtvih od god.* 1712.–1740. *u Ugljanu.* Veličina: 292 × 95 mm. Brošírana. Dobro sačuvana. Nekoliko listova – napočetku – u desnom donjem uglu od miševa oštećeno. Čitljiva. Ima 108 stranica. Prazne: 65, 66. Na prvoj stranici – na vrhu – je svršetak jednog zapisa mrtvog. Znači, da je vjerojatno ispao koji list. Na zadnjoj stranici je potpis kotarskog poglavara u Zadru na talij. jeziku god. 1826 i austrijski državni pečat na crvenom pečatnom vosku; pečat je na latinskom jeziku. Sva je ispisana kurzivnom glagoljicom od ondašnjih župnika i kapelana. Kodeks se čuvao u župskom uredu u Olibu, i kao takav vođen je i kod Jugosl. akademije, a sad se nalazi u Državnom arhivu u Zadru.

SELINE: 148. *Glagoljska matica krštenih u Selinama (kod Vinjerca) od god.* 1766.–1825.
Veličina: 290 × 100 mm. Ima 154 stranice. Prazne: 14, 149–154. Bez korica. Svi su listovi dobro povezani. Prvi list je otrgnut i napose i nešto nagrizen od crvotoči, a zadnjih 5 listova nešto je od miševa nagrizeno. Prilično je sačuvana. Kurzivna glagoljica do god. 1778. (str. 13), ostalo latinica do konca. Čitljiva. Ispisana je od ondašnjih župnika. Vlasništvo župskog ureda u Selinama.

VINJERAC: 149. *Glagoljska madrikula Bratovštine sv. Ante u Vinjercu od god.* 1725.–1820.
Veličina: 288 × 110 mm. Uvezana u karton, koji je obložen pergamenom. Dobro sačuvana. Čitljiva. Ima 90 stranica. Neispisane: 80, 85–90. Prvih 9 kapitula, koji

su napisani god. 1725, pisani su kurzivnom glagoljicom, a deseti je napisan god. 1798 latinicom. Kurzivna glagoljica do god. 1790., do konca latinica. Pisari: ondašnji župnici u Vinjercu. Vlasništvo župskog uredu u Vinjercu.

LJUBAČ: 150. *Glagoljska madrikula skule sv. Josipa u Ljupču od god.* 1776.–1825.

Veličina: 310 × 222 mm. Uvezana je u kožu i dobro sačuvana. Ima 196 stranica. Ispisano je prvih 37 stranica. Deset kapitula napisano je kurzivnom glagoljicom god. 1776. Pred kapitulima bilješka: »U Lubču na. i. a. (11) otubra miseca, tada tecihu lita gospodinova i negovoga slavnoga porojena. Č. ot. n. e. (1776)«. Na početku je rukom nacrtana slika sv. Josipa. Kapituli su prepisani latinicom sa bilješkom: »Na 29. Novembra godista gospodinova 1805. u Glubçu za don Ante Paulovichija brata iste skule«. Nekoliko stranica je izmrljano od privatnika, jer se madrikula vucarila po kućama Perkovića, koji su u njoj pisali svoje privatne stvari, pa čak i privatna pisma su u njoj zapisana. – Sadržava: kapitule, popis braće, raznolike račune i bratovštinske dražbe i t. d. Pisari: ondašnji župnici i starješine bratovštine. Vlasništvo župskog ureda u Ljupču.

MEDVIDJE, RODALJICE, ERVENIK I NUNIĆ (BUKOVICA):

151. *Glagoljska matica krštenih, vjenčanih i umrlih ú Medvidama, Rodaljicama, Erveniku i Nuniću od oko god.* 1650.–1740.

Po kazivanju glagoljaša Šime Torbarine, župnika Medviđa, Rodaljica i Popovića u župskoj kući u Medviđama opstojao je do god. 1943. glagoljski kodeks, koji je bio obložen drvom i ukoričen u kožu, veličine i težine poput misala. Sadržavao je: krštenja, vjenčanja i umrle od oko god. 1650.–1740. za sela: Rodaljice, Medviđe, Ervenik i Nunić *(Bukovica)*. God. 1943. prigodom ratnih operacija partizana protiv okupatora u mjesecu svibnju župski stan je zapaljen i tom prigodom izgorio je i ovaj važan kodeks. Ovim je nestao važan original za kulturnu povijest Bukovice. – Ovo zabilježih, da se zna, da je postojao i kada je propao.

PAKOŠTANE:

152. *Glagoljski broj duša u Pakoštanima od god.* 1690.–1802.

Veličina: 334 × 150 mm. Svojina župskog arhiva u Pakoštanima. Bez korica. Broširan, u 2 tabaka. Prilično sačuvan. Neizdan. Ima 390 stranica. Prazne: 268, 269,

372–390. Do god. 1870. nalazio se kod prof. glagoljaša I. Brčića u Zadru, a vraćen je žup. uredu u Pakoštane preko Nadb. ordinarijata u Zadru 9. I. 1880. pod br. 53/80, kako se to razabira iz samog dopisa. Sav je ispisan kurzivnom glagoljicom. Pisari: ondašnji župnici u Pakoštanima. – Sadržava: Imena i prezimena Pakoštanaca, koji su se ispovijedali i pričešćivali o Uskrsu navedenih godina. »Č. h. p. b. (1692) na šest miseca aprila: kura od duša, ke se ispovidaju u vrime vazmeno u parohiji pakoškoj« (str. 6) »Č. ot. a. (1702) mi(seca) marča: broj od duš, ke se ispovidaju u vrime vazmeno u crikvi sv. Mihovila u Pakoštani« (str. 11.). – Od god. 1690.–1785. – punih 95 godina uzastopce – donose se imena i patronimici svih Pakoštanaca ispovjeđenih i pričešćenih, te možete lako izračunati broj njihov kao i broj obitelji. Navode se imena »najmenika« – sluga, čobana, »fruštira« stranaca, »prišlaca« – došljaka. – Nedostaje popis za godine 1785.–1788., 1790.–1800. »Č. ot. o. z. (1789) na. i. ž. (27) marča pišem, koliko se nalazi u sve župe – čeljadi – živuće muške i ženske, mali i veliki u istome mistu. Muški mali, ki se ne pričešćuju usve. o. e. (86), ženski mali. o. (80), usve muški i ženski mali. r. m. e. (166). Muški veliki. r. i. (110), ženski veliki. r. djerv. (130). Usve muški i ženske (veliki), s. k. (240). Usve mali i veliki. u. e. (406). Parok don Ive Vulin pisa« (str. 370). – Jezik je mješavina štokavštine i čakavštine. Glag. slovo »ê« (jat) služi za slova e i j. – Ispred nekih patronimika je znak križa, oznaka, da je umro. – Kodeks je zanimljiv za statistiku, migraciju, sociologiju i t. d. i zaslužio bi, da se izda štampom.

153. *Glagoljska matica umrlih u Pakoštanima od god.* 1784.–1839.
Veličina: 390 × 150 mm. Ima 132 stranice. Prazne: 63–85, 99–123. Vrlo loše sačuvana, jer je donji dio (1/3) od vlage skoro uništen – prvih 30 stranica, i taj dio nečitljiv. Broširana, u 2 tabaka. Pisana je kurzivnom glagoljicom do god. 1807. (str. 15), a do konca latinicom. – Na str. 17 zavedeno je jedno vjenčanje iz g. 1820. – Pisari: ondašnji župnici u Pakoštanima. Vlasništvo župskog ureda u Pakoštanima.

DRAČEVAC-CRNO:

154. *Glagoljska matica umrlih u Dračevcu-Crnome (blizu Zadra) od god.* 1664.–1739.
Veličina: 290 × 100 mm. Ukoričena je u karton. Vrlo dobro sačuvana. Na hrptu nešto oštećena, a rubovi su pocrnjeli. Ima 90 stranica. Prazne: 85–89. Pisana je

kurzivnom glagoljicom. Pisci: parohijani u Dračevcu -Crnome. – Na korici – izvana – piše: »Libar od martvih«, a iznutra: »Dom Mikula Bonaurić, ki kupi libar ovi budući parohiân u Dračevcu«. Na str. 58 – pri dnu – bilješka: »u ime Isu(sa)«. – NB Str. 73 i 74 sadržavaju *krštenja* župe *radošinovačke* iz god. 1739.–1741. Slučajno se našao ovaj 1 list pri ruci i u ovoj matici prigodom paginiranja god. 1825. ostao. Možda je ovaj list jedina stvar, što se sačuvala od glagoljskih matica župe radošinovačke. – Na zadnjoj stranici 90 stoji: »Visto e consistente in pagine N.ro 90. Zara 26 Novembre 1825. Dall' I. R. Capitanato. Dall' I. R. Capitanato Circolare impedito: Matech« te pečat na crvenom pečatnom vosku: austrijski na latinskom jeziku. Ispod toga bilješka: »U ime Boga i Divice Mari(je)«. – Matica je važna, jer se počela voditi po izgonu Turaka iz Ravnih Kotara, kad su se žitelji počeli vraćati na svoja stara popaljena ognjišta. Iz matice se lijepo opaža malobrojno staro žiteljstvo i pridolazak novog brojnijeg življa. – U matici se imenuje: Dračevac, Zdračevac i Malpaga (venecijanski naziv sela). – Čuva se u žup. arhivu u Pakoštanima.

ŽMAN: 155. *Glagoljska matica krštenih u Žmanu (Dugi otok) od god.* 1652.–1668.
Veličina: 285 × 98 mm. Obložena tankim kartonom. Dobro sačuvana. Čitljiva. Sva je ispisana kurzivnom glagoljicom od pisara ondašnjih parohijana u Žmanu. Ima 32 stranice. Prazne: 6, 31, 32. – Na prvoj stranici je ubilježen 1 slučaj smrti iz god. 1652., koji je prekrižen. Na drugoj stranici počinju upisi krštenih od god. 1652. – »Način, kako se jima zapiševati karst: Na. i. z. (28) miseca febrara. č. h. l. z. (1658) ja pop Stipan Fatović, parohijan od Žmana krstih Jivana sina Petra Grega i Katarine njega žene prave; biše kumi Iuraj Svirac i Elena Bogdana. Ako ni parohijan, da reče: Ja pop Šimun Fatović, z dopuštenjem poštovanoga go(spodi)na parohijana, krstih. Ki ne umi štiti slova *latinska*, ne more krstiti« (str. 12). Ovaj pasus napisao je župnik Stipan Fatović. »Štiti slova latinska« označuje Kašićev ritual izdan u Rimu 1640. latinicom. – »Miniucii po milosti božjoj arkibiskup zadarski, opat svetoga Krševana. Ništar krštenu človiku ne pristoi, ništar veće pravo bogoboistvo i viaepunstvo«. Bilješka parohijana Fatovića oko g. 1650. (str. 15).

156. *Glagoljska matica umrlih u Žmanu od god.* 1612.–1650. Veličina: 296 × 99 mm. Vezana u karton. Dobro sačuvana. Čitljiva. Sva je ispisana kurzivnom glagoljicom.

Pisari: ondašnji parohijani u Žmanu. Opseže str.: 33–80. Prazne: 63–79. – I ovdje je zapisan formular za upis umrlih (str. 33). – Bilješka: »Poklon, pozdravljenje« (str. 80). Normalni broj umrlih kroz godinu je 1–10. God. 1622. je umrla 31 osoba a g. 1623. 33 smrtna slučaja. Zastalno je tih godina harala kuga. Ili je povećan broj umrlih zbog nadolaska izbjeglica iz zadarskog zaleđa?

157. *Glagoljska matica krštenih u Žmanu od god.* 1613.–1649.
Veličina: 302 × 102 mm. Obložena kartonom. Dobro sačuvana. Čitljiva. Sva je ispisana kurzivnom glagoljicom. Pisci: ondašnji parohijani u Žmanu. Obuhvaća: 81–152 stranice. Prazne: 135–152. Od god. 1640.–1645. župnik Hrvatinić bilježi godine sa »sat« = sto. Na primjer: »Č. h. sat. k. d. (1645)«. – Od g. 1613.–1617. broj rođenih 11–17, a inače po dvoje djece. Po svoj prilici to je posljedica nadolaska izbjeglica.

158. *Glagoljska matica krizmanih u Žmanu od god.* 1618.–1663.
Veličina: 300 × 102 mm. Obložena kartonom. Dobro sačuvana. Čitljiva. Sva je ispisana kurzivnom glagoljicom od parohijana u Žmanu. Opseže str.: 153–196. Prazne: 190–196. Nekad upotrebljava slovo »v« namjesto »u« za stari prijedlog, a slovo »o« piše poput latinice. Samo jedamput piše »bil« namjesto »bi(o)«. Ovdje se nalazi popis krizmanih prigodom biskupskih vizitacija u Žmanu god. 1618, 1625, 1635, 1643, 1651 i 1663.

159. *Glagoljska matica vjenčanih u Žmanu od god.* 1651.–1668.
Veličina: 284 × 102 mm. Korice od kartona. Čitljiva. Dobro sačuvana. Ima stranice: 197–228. Prazne: 202, 208, 213–224, 226–228. Neke prazne stranice omrčene su od vina. Na kartonu piše: »Libar od matarminiê«. Nekad upotrebljava slovo »v« namjesto »u« i slovo »ć« namjesto »c«. Na pr. »v ćrikvi«. – I u ovoj je matici upisana formula, kako se imaju pisati vjenčanja sa bilješkom: »Ki ne umi štiti slova latinska, ne more dilovati sakrament matrimonia«. Dakle Kašićev ritual bio je strogo propisan.

160. *Glagoljska matica umrlih u Žmanu od god.* 1650.–1668.
Veličina: 284 × 101 mm. Uvezana je u karton. Dobro sačuvana. Čitljiva. Sva je ispisana kurzivnom glagoljicom od ondašnjih parohijana u Žmanu. Na kartonu piše: »Libar od martvih« i »Mortuorum de Asmano« (la-

tinica). – Neki put glagoljsko slovo »št« označuje slovo »c«. Na pr. »Mariśta« mjesto Marica.

161. *Glagoljski libar broja duš u Žmanu od god.* 1670.–1694. Veličina: 300 × 116 mm. Obložen kartonom. Dobro sačuvan. Čitljiv. Ima stranice: 253–396. Sav je ispisan kurzivnom glagoljicom od ondašnjih parohijana u Žmanu. – Na kartonu piše: »Libar duš«. »Č. h. m. (1670) na. e. (6) aprila. Ovo ia dom Stipan Fatović, parokian od Žmana, pišem broi od duš, ki se spovidaše i komunikaše ovo godišće. Niže pisani muške glave ... ženske glave ... dica ka se samo spovidaju ... dica ka se ne spovidaju ...« (str. 256). – »Stoše B ... ne bi spovidana, zač stoi u bludu pupliko. Iure Simaća ne bi spovidan, zač ne (h)ti prostiti zlu volju onomu, ki mu ubi sina ...« (str. 257). Vrlo važna knjiga za Žman zbog patronimika i broja pučanstva.

162. *Glagoljska matica krštenih u Žmanu od god.* 1607.–1610.
Veličina: 213 × 149 mm. Nema nikakvih korica. Papir slab. Dobro sačuvana. Sva je ispisana kurzivnom glagoljicom. Vanjski rubovi zgužvani. Pismo je teško, a ipak čitljivo. Pisari: parohijani u Žmanu ondašnjih godina. – Stranice: 397–412. Prazne: 411, 412.

163. *Glagoljska matica krštenih u Žmanu od god.* 1607.–1613.
Veličina: 201 × 147 mm. Obložena kartonom. Stranice: 413–468. Prazne: 413, 438–468. Čitljiva. Dobro sačuvana. Ispisana kurzivnom glagoljicom od ondašnjih parohijana u Žmanu. – Na kartonu piše: »Od karsta«. – Na str. 437 bilješka: »Poliza od svetih misa, koje gimaju se celebrati« (latinica). NB Krštenja od god. 1607.–1610. potpuno su ista kao i u prednjoj matici, samo su ovdje neka krštenja prekrižena. Ova matica bila bi original, a prednja ispravljeni *duplikat*, jer je pisac ove i prednje matice isti župnik.

164. *Glagoljska matica krizmanih u Žmanu god.* 1607.
Veličina: 201 × 147 mm. Čitljiva. Dobro sačuvana. Ispisana kurzivnom glagoljicom od ondašnjih župnika u Žmanu. Stranice: 469–576. Sadržava popis krizmanih u god. 1607. Na korici piše: »Od krizme«. »Č. h. ž. (1607) na. i. z. (29) miseca sektembra go(spodi)n arhibiskup zadarski Viktorio Ragacon krizma niže pisanih v crikvi svetoga Ivana v Žmanu« (str. 469). Na str. 476 bilješka: »C. h. i. (1610) miseca decenbra. Ovo ja Šimun Klarić činim pisati moj tastamen(t)«. Šteta, što ova oporuka nije dovršena.

165. *Glagoljska matica vjenčanih u Žmanu od god.* 1607.–1613.

Veličina: 214 × 156 mm. Bez kartona, neuvezana. Dobro sačuvana. Čitljiva. Stranice: 477–498. Ispisana je kurzivnom glagoljicom od ondašnjih parohijana u Žmanu. Prazne stranice: 477, 485–498. »Zapor« označuje zapreku. Nekad piše »ćrikvi« mjesto crikvi. Glagoljsko slovo »e« piše sa dvije točke mjesto jednom točkom sprijeda, a »jus« piše neobično, t. j. skoro kao kurzivno »e« sa donjom crtom protegnutom. – Ima i glagoljsku paginaciju – na dnu stranica – i ta je pobrkana: 46–44, 26–27, 49, 50, 47.

166. *Glagoljska matica vjenčanih u Žmanu od god.* 1607.–1610.

Veličina: 211 × 155 mm. Čitljiva. Bez korica, zato je na rubovima zgužvana. Osrednje sačuvana. Opseže stranice: 499–506. Prazna: 506. Na početku piše: »Od matrmonija«. Sva je ispisana kurzivnom glagoljicom od ondašnjih parohijana u Žmanu. – NB Ova je matica *duplikat* prednje matice za razdoblje: 1607.–1610. god. Jedna je lijepo pisana, druga lošije. Isti je pisar obiju matica.

167. *Glagoljska matica umrlih u Žmanu od god.* 1607.–1612. Veličina: 200 × 146 mm. Stranice: 507–522. Prazne: 507, 513–521. Dobro sačuvana. Čitljiva. Ukoričena u karton. Ispisana je kurzivnom glagoljicom. Pisari: ondašnji parohijani u Žmanu. – Na kartonu piše: »Mrtvi pisani unutra« i »Žman«. Na str. 510 bilješka: »Č. h. i. (1610) miseca agusta na. i. z. (18), kada umri Lucija hći Jurišina iz Luke – obližnje selo –, baka. Gospodo redovnici, molite Boga za njeje dušu, zač je ona s dom Pavlom (Radinić, žup.) pomogla tu kuću – župski stan – u Žmanu uzidati«.

NB Sve navedene matice nalaze se u jednom svesku, i na zadnjoj stranici – 522 – je bilješka: »Visto e consistente in pagine N.ro 522. Zara li 26 9bre 1827. Dall' I. Reg(i)o Capitanato Circolare«. Potpis nečitljiv i autrijski grb na crvenom pečatnom vosku – na latinskom jeziku. – Na hrptu su svi snopići matice pričvršćeni kožnatom vrpcom. Zato su se i svi snopići mogli sačuvati.

168. *Glagoljska matica vjenčanih u Žmanu od god.* 1668.–1799.

Veličina: 303 × 105 mm. Nije ni vezana ni broširana. Prvi list je rastavljen. Prvi listovi su od vlage teško čitljivi. Matica je osrednje sačuvana. Donekle čitljiva.

Sva je ispisana kurzivnom glagoljicom. Pisci: ondašnji župnici u Žmanu. Zanimljiv kodeks zbog brojnih patronimika mladenaca iz okolice.

Svi navedeni kodeksi čuvaju se u župskom arhivu u Žmanu.

OLIB: 169. *Glagoljska matica krštenih u Olibu od god.* 1565.–1613. Veličina: 313 × 103 mm. Ukoričena u karton, koji je nešto oštećen od crvotoči kao i sam tekst. Numeracija: 30–178. I korice su numerirane. Prazne stranice: 52, 53, 78, 106, 108, 122–140, 169–171. Sva je ispisana kurzivnom glagoljicom. Čitljiva. Dobro sačuvana. Pisari: parohijani ondašnji u Olibu. – Na korici izvana piše: »Od karsta« (4 puta), »Ulbo Baptizatorum« (latinica). Iznutra: »Č. f. p. (1590) ve ime bože i Divice Ma(rije). To pisa Ivan Lovrević, komu gospodin Bog dae zdravie, a mrtva gospodin (pomilúj)«. – Bilješke: »Va ime bože. Amen. Lit go(spodinovih). č. f. o. g. (1584) kada ja domin ... Dragi moji učenici vire boži naslidnici, koliko se v(e)selih s vami«, k tome nešto na talijanskom i latinska abeceda (str. 33). »Č. f. m. d. (1565) teciše od rodenja gospodina, na vrime gospodina pape Piê tretoga i gospodina jarhibiskupa Kalina, i biše parohiên domin Mihevi(l) Selonić iz Barbina. Amen«. »Va ime bože. Am(e)n. Č. f. o. g. (1584) to pisa Matij Šimunčića u gospodina domina Jakova let. j .e. (36). Am(e)n« (str. 34). Početak upisa krštenih: »Č. f. m. d. (1565) miseca nove(m)bra na. i. v. (23) bi karšćena hći Petra Lisičića, i bihu santuli – kumovi –: Gargur Žurić i Margarita žena Jurja Lovrevića« (str. 35). Nema oznake majke ni krstioca. – Str. 107 pobrkana, jer se nalaze krštenja iz g. 1604, zatim 1606, a krštenja iz g. 1605 nema. – »Č. f. p. v. (1593) miseca oktambra na dan. i. e. (26) dica, ka se krizmaše« (str. 141–142). Popis pomičnih svetkovina za g. 1587–1590, 1592–1599, 1607–1613 sa popunjenim rubrikama: »Slovo zlato, pušćene aleluja, mesopust, paska, sensana (Ascensio Domini), petikost, telova, advenat« (str. 143–145, 152–160). God. 1613 »Duhi od kumioni. t. (300) i šest«, t. j. 306 osoba se pričestilo te godine (str. 161). God. 1592, konac jednog testamenta (str. 151). Testament Klare Margaritičine iz g. 1561, a upisan naknadno g. 1565. (str. 151). Oporuka Didanića iz g. 1586. (str. 165). Martin Gvadanić posudio »pinez« g. 1593. (str. 166, 167). »Č. f. p. a. (1591) to bi, kada se ože(ni) Matij Kaurinić (u) Jurê Lukačini; na to svidoci: Matij Tarpavlić i Matij Remić. Da e skočila divo(i)-

ka na peto«. »To pisa Martin Skorpanić«. »Vidiš bot, to e istina«. »Poklon i drago pozdravlenie gospodinu parohianu« (str. 172). »Č. h. l. v. (1613) poklon, drago pozdravlenij(e)«. »To bi straćeno na križevu munsku: vina i kruha libr. z. (9)« (str. 174). »Č. f. n. a. (1571) na. i. (10) febrara dah Lučini libr. l. d. (55), a posli pinez libr. i. z. (29), da imaju imiti do vazma prvi, ki doide«. »To su oni ki daše za ladiu pa poiti u Bneci«: 14 Olibljana sabraše između sebe 209 mlet. »libar« za brod, s kojim će poći u Mletke i vratiti se (str. 175) g. 1571. »To pisa Matij Ličića. č. f. o. z. (1589)«. »Dobro osnovan je dom Gospodan, dobr osnovan« (str. 176). – Na zadnjoj stranici: »Č. h. e. (1601) dah kumu Jurju barili. v. (3), edno libric. r. j. (130), a drugo. r. j. (130), i treto. r. j. a. (131), četvarto. r. l. d. (155)«. – Izvana na zadnjoj korici: »Libar od karsta«. – Vlasništvo župskog arhiva u Olibu, a čuva se u Državnom arhivu u Zadru.

170. *Glagoljska matica krštenih u Olibu od god.* 1635.–1650. Veličina: 300 × 105 mm. Ukoričena u karton, koji je obložen pergamenom. Vrlo dobro sačuvana. Čitljiva i lijepo pisana. Paginacija: 178–245. Prazne: 179–181, 235–245. Sva je ispisana kurzivnom glagoljicom. Pisari: ondašnji parohijani u Olibu. – Na koricama iznutra: »Tkm velaego« pisano kurzivnom bosančicom, crteži raznih ljudskih glava – vrlo primitivno – »To pisa Jerolim Semić iz Ista« (kurzivna glagoljica). – U njoj se nalazi potpis generalnog vikara i Nadbiskupa Flirija iz g. 1643, gdje se odobrava formula zapisa krštenih (na latinskom jeziku). – »U ruke prisvitloga gospodina« (kurzivna glagoljica, str. 178). – Na zadnjoj korici: »Libar od karsta«. – Župnik Pave Sikirić (1643–1663) upotrebljava nekad i poluvokale, ali nepravilno. – Vlasništvo župskog arhiva u Olibu, a čuva se u Državnom arhivu u Zadru.

171. *Glagoljska matica krštenih u Olibu od god.* 1650.–1666. Veličina: 300 × 104 mm. Broširana, bez korica. Nešto od crvotoči izbušena. Inače dobro sačuvana. Čitljiva. Paginacija: 246–279. Prazna: 246. Sva je ispisana kurzivnom glagoljicom, a ima nešto i librarije minuskule. Pisci: parohijani ondašnji u Olibu. – Zadnji upis na str. 279 je nedovršen. Vjerojatno je ispao jedan list. – I u ovoj matici župnik P. Sikirić upotrebljava nekad poluvokale. – Vlasništvo župskog arhiva u Olibu, a nalazi se u Državnom arhivu u Zadru.

172. *Glagoljska matica krštenih u Olibu od god.* 1652.–1662. Veličina: 300 × 100 mm. Bez ikakvih korica. Numeracija: 1–31. Prazne: 6–8, 30–32. Nešto od crva izbušena. Dobro sačuvana. Čitljiva. Ispisana je kurzivnom glagoljicom, a ima nešto i librarije minuskule. Pisci: ondašnji parohijani u Olibu. Ova je matica *duplikat* prednje za razdoblje: 1652–1662 god. – »Forma, kako se' jimaju' pisati', ki se karšćaju' po narejenu i zapovidi vele prisvitloga priuzvišenog g(ospo)dina arhibiskupa zadarskoga' Barnarda Fijori'« (str. 1, librarija minuskula – s oznakom poluvokala, zapis žup. P. Sikirića.) – Na str. 20 je bilješka iz god. 1658. na latinskom jeziku: Treba pisati točnije formu upisa krštenja pod globu 3 libre za svaki nepravilni upis. Vlasništvo župskog arhiva u Olibu, a čuva se u Državnom arhivu u Zadru.

173. *Glagoljska matica krštenih u Olibu od god.* 1743.–1805. Veličina: 310 × 218 mm. Broširana. Vrlo dobro sačuvana. Čitljiva. Prva 22 lista su numerirana glagoljskim brojevima: .a. -. i. b. Ima 198 str. Pisana je kurzivnom glagoljicom do god. 1797., a sporadično i do god. 1800. (str. 189). Žup. I. Skorpanić (1767–1793) piše glagoljicu pravopisom Šćaveta. – »100 bi jih dosele karšćeno – stotina – pod parokijanom don Antonom Boljetićem« (str. 107), »1776 dosada jih karscheno 166, a to pod pastirstvom mene don Jivana Scropanicha« (str. 136). – Između str. 156 i 157 umetnut papirić, na kome su zabilježena 2 krštenja iz god. 1789. – Vlasništvo župskog arhiva u Olibu, a nalazi se u Državnom arhivu u Zadru.

174. *Glagoljska matica krizmanih u Olibu od god.* 1618.–1663.

Veličina: 300 × 100 mm. Ukoričena u karton. Paginacija: 292–378. Prazne: 326, 327, 378. Od crva malo oštećena, a od vlage negdje su slova izblijedjela. Ipak je čitljiva. Sve kurzivna glagoljica. Pisari: ondašnji parohijani u Olibu. – »Liber confirmatorum« – latinica. »Krizme način, kako se jimaju zapiševati« (str. 299). – »Dospitak. č. h. j. d. (1635) dom Lovre parohijan olibski miseca maiê na. i. z. (29) d(a)n: bura pobi sve gr(oz)di, morem reći, ne bi čim mise reći, i žito i v . . ića sva, ča najde zel(e)no. Bogu hvala« (325. str.). »1643 . . i biše u no vrime parokiên olibski dom Pave Sikirić de Lukoran« (str. 330). – Vlasništvo župskog arhiva u Olibu, a čuva se u Državnom arhivu u Zadru.

175. *Glagoljska matica vjenčanih u Olibu od god.* 1566.–1613.

Veličina: 310 × 116 mm. Ukoričena u karton. Paginacija: 379–500. Prazne: 410, 436–440, 445–448, 462–470, 472–487, 491. Dobro sačuvana. Čitljiva. Sve kurzivna glagoljica. Pisari: ondašnji parohijani u Olibu. – »Bi za ladie, ča ne slah zflianu, libric. r. n. a. (171), barila tovariški libric. i. ž. (27), drugi. i. g. (24)«: »Ovo pisa vro Ožepijević miseca marena dan 23 u Olibu 1592. Da se zna« (kurzivna bosančica, a brojevi arapski). »Bi ljudi od spovidi. s. n. (270); bi za ladio to e di(m) svih libar. r. z. (108)« (str. 379). – »Č. f. n. e (1576) miseca nove(m)bra na dan. g. (4), kada se oženi Lovrinac sin Marka Gvadanića i uze za ženu héer Šimuna Buldun, a to prid svidoci: pri parohiênom i Šimunom Psenkovićem i Jivanom Domênićem; i obeća Marko Gvadanić svitu: nevesti po njega smrti tarsie, ko e pod Gomilinu, lir. i. g. (24)« (str. 387). Vrlo originalni testamenat. U matici se nalazi lijep broj prezimena mladića i djevojaka s otoka Paga, Molata, Pašmana, Iža i t. d. – Vlasništvo župskog arhiva u Olibu, a nalazi se u Državnom arhivu u Zadru.

176. *Glagoljska matica krizmanih* u *Olibu* od god. 1605.–1612.

Veličina: 300 × 110 mm. Paginacija: 441–444. Čitljiva. Dobro sačuvana. Ispisana kurzivnom glagoljicom od ondašnjih parohijana u Olibu.

177. *Glagoljski popis pričešćenih* u *Olibu* u godini 1595.

Veličina: 300 × 110 mm. Paginacija: 449–460. Čitljiva. Sve kurzivna glagoljica od ondašnjeg parohijana u Olibu. – »Č. f. p. d. (1595) miseca marča počasmo pisati ljudi od kumiona« (str. 449). »Junak« znači sluga, a »divojka« sluškinja.

178. *Glagoljske razne bilješke* u *Olibu* od god. 1575.–1605.

Veličina: 300 × 110 mm. Ukoričeno u karton. Nešto od crvotoči istrošeno. Ispisano kurzivnom glagoljicom od ondašnjih parohijana u Olibu. – Na str. 471 nalaze se 3 riječi ispisane kurzivnom bosančicom. »Avantarij od robe braščine svete Stošije na Olibu« iz god. 1605. (str. 488). »Adventarij braščine sv. Marije« iz god. 1605. (489 str.). »Sangve šta in te, kome Kr(i)što sta in se, sangve forte kome sta son ponte dala morte, sang(v)e ale tue vene kome Kristo ale Šui pene »(str. 490). Talijanski iskvaren tekst pisan kurzivnom glagoljicom. – God. 1589. prodaja vina u Salima, Novigradu i Ninu

(str. 492–494). – Popis obitelji, koje su davale župniku »poreštinu« u god. 1575., 1584., 1589. po jednu »kvartu« (8 polučaka) »sumice« ili pšenice ili ozimca, oko 40 obitelji (str. 495–500). – Paginacija: 471–500. – »To bi istina rič božê -Amen-ka pogunuti ne more nikada« (str. 500).

179. *Glagoljska matica vjenčanih* u *Olibu* od god. 1671.–1681. Veličina: 306 × 150 mm. Numeracija: 501–526. Prazne: 514–516. Broširana. Dobro sačuvana. Čitljiva. Sve kurzivna glagoljica pisana od ondašnjih olipskih parohijana.

180. *Glagoljska matica vjenčanih* u *Olibu* od god. 1613.–1650. Veličina: 292 × 114 mm. Numeracija: 529–596. Prazne: 563–565, 594–596. Ukoričena u karton. Čitljiva. Dobro sačuvana. Sva je ispisana kurzivnom glagoljicom od ondašnjih olipskih parohijana. NB Str. 563–566 imaju 2 zapisa krštenih u god. 1643. iz župe »*Sv. Fume*« – *Sutomišćice* na otoku Ugljanu, gdje se spominju parohijan dom Dunat Mičić i kapelan dom Juraj Mičić. Ova 2 lista je vjerojatno donio sobom u Olib žup. P. Sikirić, kad je stigao u Olib za parohijana, koji i u ovoj matici nekada piše poluvokale.

181. *Glagoljska matica umrlih* u *Olibu* od god. 1613.–1650. Veličina: 302 × 100 mm. Paginacija: 724–784. Prazne: 779–784. Ukoričena u karton. Osrednje sačuvana. Zadnjih 6 listova na gornjem uglu od miševa oštećeno. Čitljiva. Ispisana kurzivnom glagoljicom od ondašnjih parohijana i kapelana u Olibu. – God. 1636. umrlo 57 osoba, a god. 1637. 26. Vjerojatno je to posljedica kuge. – Na zadnjoj stranici – 785 – nalazi se potpis i pečat kot. poglavara u Zadru iz god. 1827. na talijanskom jeziku. NB Br. 174–181 su u jednom svesku. – Vlasništvo žup. arhiva u Olibu, a čuva se u Državnom arhivu u Zadru.

182. *Glagoljska matica vjenčanih* u *Olibu* od god. 1649.–1680. Veličina: 300 × 110 mm. Numeracija: 597–632. Prazne: 598, 600. Broširana, bez korica. Čitljiva. Dobro sačuvana. Sva je ispisana kurzivnom glagoljicom od ondašnjih parohijana i kapelana u Olibu. – »Formaь i načinь, kako seь jimaju zapiševatiь, ki se združujuь u ženidbuь od sakramenta« (str. 599). »Načinь za upisatiь oženjeneь u libruь tretomuь« (str. 600). To su bilješke žup. P. Sikirića uz oznaku poluvokala. – Na zadnjoj stranici – 632 – nije zadnji upis potpun. – Vlasništvo župskog arhiva, a čuva se u Državnom arhivu u Zadru.

183. *Glagoljska matica vjenčanih* u *Olibu* u god. 1680.–1698. Veličina: 292 × 102 mm. Bez korica. Dobro sačuvana. Čitljiva. Sva je ispisana kurzivnom glagoljicom. Numeracija: 633–654. Pisari: parohijani i kapelani ondašnji u Olibu. – Čuva se u župskom arhivu u Olibu, u drvenom ormaru.

184. *Glagoljska matica vjenčanih* u *Olibu* od god. 1730.–1821. Veličina: 288 × 100 mm. Ima 164 stranice. Prazne: 2, 163 i 164. U kartonu, koji je raskliman i nepotpun. Malo je oštećena od crvotoči. Prilično sačuvana i dovoljno čitljiva. Ispisana je kurzivnom glagoljicom do god. 1796 – inkluzive – (str. 144), a do konca je latinica. – »Ovo je libar od matrimonija« (str. 1, kurz. glagoljica). Nema zapisanog nijednog vjenčanja od god. 1799–1807, 1809–1812. Doba Napoleonovih ratova. – Na koncu 1 arak – foglio volante – popis onih, koji su dužni dati »pogrebicu« – poreštinu župniku i što imaju da dadu – oko god. 1840. –; latinica. – Vlasništvo župskog arhiva u Olibu, a čuva se u Državnom arhivu u Zadru.

185. *Glagoljska matica umrlih* u *Olibu* od god. 1649.–1668. Veličina: 296 × 92 mm. Numeracija: 655–722. Prazna: 666–670. Broširana. Dobro sačuvana. Čitljiva. Sva je ispisana kurzivnom glagoljicom od ondašnjih parohijana i kapelana. Iza str. 700 odmah slijedi str. 711, a kurentna godina je 1664. U brojenju preskočeno je 10 brojeva.

186. *Glagoljska matica krštenih* u *Olibu* od god. 1666.–1668. Veličina: 300 × 103 mm. Numeracija: 280–291. Na prvoj stranici – na vrhu – je završetak upisa jednog krštenja. Možda je 1 list ispao. NB Ova i prednja matica nalaze se skupa. – Vlasništvo župskog arhiva u Olibu, a nalazi se u Državnom arhivu u Zadru.

187. *Glagoljska matica umrlih* u *Olibu* od god. 1716.–1771. Veličina: 290 × 96 mm. Ukoričena u karton. Ima 195 stranica. Nešto od crvotoči oštećena. Inače dobro sačuvana. Čitljiva. Sva je ispisana kurzivnom glagoljicom od ondašnjih olipskih paroka i kapelana. – God. 1727. bilo je 24 slučaja smrti. Vjerojatno je harala nekakva zarazna bolest. – Na zadnjoj stranici – 195 – viđeno, potvrđeno i pečatano u Zadru god. 1827. od Kot. poglavarstva na talijanskom jeziku. – Vlasništvo župskog arhiva u Olibu, a čuva se u Državnom arhivu u Zadru.

188. *Glagoljski olipski zbornik* u *Olibu* od god. 1476.–1860. Veličina: 270 × 195 mm. Ima 394 stranice. Prazna: 369. Dva sveska, uvezani u finu kožu god. 1938. od

preč. I. Pulišića, a prije je bio sav raskliman i rastavljen. Između pojedinih listova umetnuti su listovi čistog papira, na koje je glagoljaš dr. A. Strgačić prepisao latinicom cijeli glagoljski tekst. – Ovo je popis umrlih u Olibu od god. 1480–1860. po danima u godini (1. I.–31. XII.) bez obzira na godinu smrti. – Na prvoj str. piše: »*Libar za umaršie*« (glag. librarija majuskula). – Cijeli je zbornik god. 1771. prepisao glagoljicom glagoljaš I. Petrićević, kapelan Olibljanin, iz starog glag. predloška, kome nema više traga, kako je to naznačeno na 1. str., a popunjavali su ga župnici do god. 1860. – Za svaki dan u godini upotrebljena je jedna stranica. Dani su označeni glagoljskim brojevima: .a. – j. a. (1–31). – Čitljiv. Kurzivna glagoljica do god. 1829., 1851. i 1852., a popis umrlih do g. 1860. je latinicom. – Na glagslovo »n« stavlja dijakritički znak odozgo, kada označuje slovo »nj«. – Sadržava: lijep broj mjesnih glagoljaša zapisao je svojom rukom datum celebracije prve mise; podaci o brojnim glagoljašima iz Oliba, o zanatlijama, pomorcima – »parunima«, o »lašima« – zadužbinama. God. 1757. je 12 mjesnih glagoljaša učinilo 3 svećenička groba, o čemu je učinjen zapisnik (str. 378). Prijenos križa iz Cetine i postavljanje u nj razne moći svetaca iz god. 1476. u prijepisu (str. 370–371). Tri stare pogrebne pjesme: Braćo, brata sprovodimo, za »ženske umarše« i »za mladih muških« (str. 370–376), razni oprosti za pobožnost sv. Ruzarija (str. 379–384), »Blagoslov blagdanov vazmenih« – Laudes – (str. 385–389) – nešto oštećeno; popis raznih oprosta – po danima i mjesecima u godini – za duše čistilišta – od 1. I.–5. VIII., a ostalo do konca godine vjerojatno ispalo (str. 389–394). Vrlo zanimljiv kodeks za kulturnu povijest naših glagoljaša. – Vlasništvo župskog arhiva u Olibu.

189. *Glagoljski broj od duš u Olibu* od god. 1663.–1824. Vlasništvo župskog arhiva u Olibu. Veličina: 295 × × 209 mm. Ukoričen u karton, koji je obložen pergamenom. Krajevi istrošeni. Inače dobro sačuvan. Ima 104 stranice. Prazne: 2–6, 20, 30, 91–101. Kurzivna glagoljica do god. 1789. (str. 67), do konca latinica. Pisari: paroki Oliba u ono doba. – Na prvoj korici: »Ovo je broj od duš«. »Libarь, u komu jeь zapisanь broj mužiь i ženь od kuminijona i još (o)stalih svih malahnih« (str. 9). – »Č. h. m. v. (1663) misecaь marča na. d. (5): Muške glave od kuminiona (143 prezimena i imena). Ženske glave od kuminiona (192 prezimena i imena). Broj od male dičice – ditićevь i divičicь: malih ditićevь

broj (57 prezimena i imena), malih divičicь (85 prezimena i imena)« (str. 9–12). (Pogledajte zabilježene poluvokale). Ukupni broj duša 477. Do god. 1666. piše sve Olibljane, a od god. 1667. samo zbirni broj muških, ženskih i djece. God. 1734., prvi put je potpisan parok, koji je ispisao broj duša. – Od god. 1794.–1813. nedostaju podaci. – God. 1714. »nota od zemalj carkovnih« (str. 102). – Vrijedan kodeks za statistiku i patronimike.

190. *Glagoljski libar legatov* u *Olibu* od god. 1755.–1874. Vlasnik župski arhiv u Olibu. Veličina: 433 × 158 mm. Ima 140 stranica. Prazne: 2, 8–14, 16–70, 78–110, 116–140. Ukoričen u karton, koji je obložen pergamenom. Korice i pergamene nešto rasklimane. Inače vrlo dobro sačuvan. Čitljiv. Kurzivna glagoljica do god. 1795. (str. 113), do konca latinica. Pisari: parokijani i kapelani ondašnji u Olibu. Od god. 1755.–1818. dano je od Olibljana – dobar dio glagoljaša – 30 legata u librama 2845 i 2 komada zemlje za 60 pjevanih misa godimice, poglavito na dan umrlih (2. XI.) i u »Ohtabu« (osminu) mrtvog dana imale su se izreći te mise (za umrle), kako je zabilježeno kod svakog pojedinog »laša legata« – zadužbine. – Položen novac za legate davao se samo Olibljanima uz 6% kamata, kako je to i crkva dopuštala, uz garanciju zemljišta sa lozom ili maslinama. Pobilježeni su svi, koji su uzimali novac na »livè« – uz dobit, kako su plaćali postotak i vraćali glavnicu. – Zanimljiv način, kako su se oduživali svojim umrlima, a Olibljani su mogli doći do novca, koji je u ono doba bio skup i teško ga je bilo dobiti uz 6%. Za ere Napoleona, za doba poslije Napoleona novac je izgubio svoju vrijednost, i od ovih se legata nije do danas ništa sačuvalo. – Jedino Olib – u bližoj i daljoj okolici – imao je ovakve legate i novac se upotrebljavao u korist Olibljana.

191. *Glagoljska madrikula Sv. Petra i Pavla* u *Olibu* od god. 1729.–1822. Vlasništvo župskog arhiva u Olibu. Veličina: 290 × 100 mm. Ukoričena u karton. Hrbat istrošen. Od crvotoči nešto izgrizena. Prvih 5 stranica od vlage skoro nečitljivo. Ima 132 stranice. Prazne: 8, 10, 12, 15–60, 65–101, 104, 110–132. Sva je raskidana, ipak donekle čitljiva. Kurzivna glagoljica do god. 1810. ostalo latinica. Pisari: ondašnji paroki i kapelani u Olibu. – Sadržava: 12 kapitula, potvrda pravila od nadbiskupa Zmajevića (na latinskom jeziku) i Molina, sindika u Zadru god. 1740. – Ovo je bratovština olipskih glagoljaša, kojih su u to doba bila 33, a bilo je upisano i 40 svjetovnjaka. – Uprava društva: Prokaratur, vikarij

i kančelir. Bratovština je posjedovala svoje vinograde, koje su bratimi obrađivali. Tom se prigodom trošilo za meso, riž, bakalar, kolačiće, bob, glavice, ribu, kruh. Prodavali su: vino, rakiju, »palce« – pajce. – God. 1730. glagoljaš I. Piculić i braća darovaše bratovštini svoje trsje, »ko se nahodi pri sadu Mušunjevu – za vavek vikon. Amen« (str. 103), a bratimi se obvezaše svake godine izreći »jednu misu kantanu« za njihove mrtve. – Popis svijeća i misnoga ruha iz god. 1813. (papir umetnut između str. 62 i 63). Ktome drugi zanimljivi podaci.

192. *Glagoljska madrikula Sv. Petra* i *Pavla* u *Olibu* od god. 1729. – danas. Vlasništvo istoimene bratovštine, a čuva se u župskom arhivu u Olibu. Veličina: 310 × 222 mm. Uvezana u kožu. Hrbat raskliman. Dobro sačuvana. Ima 182 stranice. Prazne: 8, 10, 12, 14, 16–38, 44–49, 62–140, 147–157, 159–161, 171–175, 182. Kurzivna glagoljica do god. 1818., do konca latinica. – God. 1802. madrikula je prepisana iz prednjeg kodeksa, i nastavljena do danas od olipskih župnika. – »*Madreregola della scuola de' SS. Pietro e Paolo Ridota in Confratelli preti e secolari: Anno Domini* 1729« (str. 1). – Sadržava: Kazalo, 13 kapitula (glag. librarija minuskula – str. 3–6 – ispisana pravopisom Šćaveta), prijepis istih kapitula latinicom – iz novijeg vremena – (str. 7–15), nota braće od god. 1729. – danas, usve 137 bratima (str. 141–146). – »God. 1823. na 1. septembra xive bratie 23« (str. 145). »Godi braće umarše« anniversarii (str. 162–167). Ovakav popis mrtve braće nađoh jedino u zadar. bratovšini Gospe od milosrđa. – »Nota onih, koi primiše pinezi – 838 libara – na livel (dobitak)« (str. 170). Na str. 177–180 nalazi se »Kazalo scto je upisano u ovoj madrikuli«.

193. *Glagoljski kvateran skule Gospe od uznesenja* u *Olibu* od god. 1724.–1830.
Vlasništvo župskog arhiva u Olibu. Veličina: 312 × × 106 mm. Uvezan u kožu, koji je rastavljen od kodeksa. Vrlo dobro sačuvan. Ima 408 stranica. Prazne: 2, 12, 26, 59, 157–379, 381–387, 401–407. Kurzivna glagoljica do god. 1794. (str. 127), ostalo latinica. Pisari: parokijani i kapelani ondašnji u Olibu. – Uprava: Digan stariji i mlađi i 2 prokaratura. »Prijaća« – primici za: vino, isprošeno žito, vunu i sir od vlastitih ovaca, mufu, »palce«, janjce, brava, junca, vola, kožu od vola, bob, trave crkvene, »za hrevlje« – izdubeno korijenje prigodom sadnje vinograda, milostinju u crkvi, dobitak na bratimskoj gozbi, »za fit od starin«, »fit od kuće«, »liveli od zemalj i vartova« i »jarinu«. – »Trat-

nje« – troškovi za: ulje za kandelu, »kandeloti i zarna -tamnjan«, svijeće, obrezati i zamladiti trsje, »za tarsni teg-kopanje novog vinograda«, strig (ovaca), »za vino za zvonari«, vino, kupnju trsja, »za gumno gosposko«, »za vino za kuminijon« – muškarcima iza pričesti o Uskrsu u crkvi, jer su od starine običavali tom prigodom nešto gucnuti vina, – »za potribe svega puka 2 cekina« god. 1736., »za Tumač-Šćavet-«, »kad sadiše Dugaču stratiše vina barili 15« god. 1776., »kada sikoše u gaju, vina barili 5« god. 1781., misal privezati, »dadoh za sve skule za desetinu – porez – barili vina 14« god. 1818., »serexanom barili vina 5, kolunelu 1 barilo« god. 1805., trošak za gradnju crkve – od god. 1765.–1767. i 2 zvona i t. d. »Nota od crkvenih zemalja« god. 1832.. »nota od onih kmetov, koji s govedov zastališe Dolac s. Sakramenta« god. 1802; god. 1807. nota od vina od mjesnih bratovština: S. Sakramenta 45 barila, Duša purgatorija 80. Luzarija 20, s. Antona 20, s. Roka 15, s. Križa 8. Ukupno 258 barila vina (papirić u istoj knjizi). U njemu se nalazi mnogo podataka o običajima pri kopanju trsja, bratovštinskim gozbama i u crkvi kroz cijelu godinu. Zaslužilo bi izdati ga štampom.

194. *Glagoljski kvateran skule gospe Luzarija* i *gospe Karmena* u *Olibu* od god. 1752.–1797.
Svojina župskog arhiva u Olibu. Veličina: 292 × 102 mm. Bez korica, nije ni broširan. Ima 56 stranica. Prazne: 21, 24, 26, 29. Čitljiv. Dobro sačuvan. Kurzivna glagoljica do god. 1791. (str. 51), do konca latinica pravopisom Šćaveta. Pisari: ondašnji parokijani u Olibu. – Uprava: Digan stariji i mlađi. »Prijaće« – prihod: vino, mufa, lemozina i t. d. – »Tratnje« izdaci za: ulje, vino, obrađivanje vinograda, bogoštovne čine, oltar i t. d. – Popis bratovštinskih zemalja – 7 gonjaja trsja. – Knjiga je vrlo zanimljiva, jer pokazuje rad jedne seoske bratovštine. – U tekstu se nalazi 1 list papira – veličina 200 × 150 mm – ispisan lijepom kurzivnom glagoljicom: Upiti i odgovori o simboličnom značenju crkvene odore i predmeta za svetu misu. To je istrgnuto iz posebne knjige, a ovaj list ima oznaku. d. (5), t. j. ovo je peti list *izgubljenog malog kodeksa*. – U knjizi nema nažalost kapitula.

195. *Glagoljski kvateran prokaraturov žup. crkve* u *Olibu* od god. 1766.–1784.
Vlasništvo župskog arhiva u Olibu. Veličina: 290 × 100 mm. Nije ni broširana. U lošem stanju, jer je vlaga istrošila uglove i slova su donekle izblijedjela. Donekle čit-

ljiva. Ima 32 stranice. Prazne: 12, 24, 31. Kurzivna glagoljica do god. 1776. (str. 29), do konca latinica, pravopis Šćaveta. Pisci: ondašnji župnici i kapelani u Olibu. – Ova je knjiga skupni izvadak primitaka i troškova ondašnjih bratovština u Olibu: Gospe Luzarija i Karmena, sv. Sakramenta, s. Križa, s. Antona, Gospe od uznesenja, s. Roka i Duš purgatorija. Ukupno 7 »skula«. Digani navedenih bratovština predaju prokaraturima žup. crkve utrške od vina, a ovi daju novac njima potreban za uređenje »intrade« – vinograda. Ovakva knjiga se zove »*Libar od fontiga*«, jer u Glag. kvater. Gospe Luzarija stoji pisano: »Ča osta dužan (digan), upišeno je na libru od fontiga god. 1765«. (str. 28). Tu su zavedeni razni troškovi za crkvu, popravak njezin; davali su novac u zajam uz polog i t. d. Zanimljiv kodeks zbog primitaka i troškova svih 7 bratovština i žup. crkve sv. Anastazije.

196. *Glagoljski libar propovijedi.*
Vlasnik župski arhiv u Olibu. Veličina: 286 × 210 mm. Uvezan u karton, koji je obložen sa dvije pergamene, jedna tanka i finija, druga prostija. Zadnja pergamena oštećena. Knjiga je donekle rasklimana. Tekst je negdje od crvotoči oštećen. Ispao lijep broj listova. Numeracija glagoljska:. j. d. do. r. p. (35–190). Ispale stranice: 1–34, 103–104. Stranice: 176–184 dobrim dijelom su isparane čovječjom rukom. Pri koncu je odsječeno nožem 6 listova. Prazne: 103, 164. Na zadnjem preostalom odsječenom listu bio je popis »predika« i na kojoj stranici su bile pojedine propovijedi. Sav je ispisan kurzivnom glagoljicom oko god. 1750. – Sadržava 32 propovijedi: dva kvarezimala i nekoliko propovijedi o svecima. – Na nekoliko mjesta bilješka: »U ime Isusa i Marije«. Pisac nije označen nigdje. Pisao ih je vjerojatno glagoljaš Šime Radov Olibljanin, koji je bio kapelan u Olibu od god. 1743.–1777. Duktus pisma skoro je istovjetan s pismom spomenutog Radova, koji se nalazi u raznim glag. knjigama u Olibu. Glag. slovo »i« je položito, upotrebljava »ê«, »jus« i stari prijedlog »va«. Sve to govori za to, da je kodeks napisan prije god. 1770. Jezik je skoro olipsko narječje bez »ča«. Upotrebljava stare hrvat. riječi: človik, nitkor, nigda, pročaja, cića. Sva je prilika, da propovijedi nisu originalne nego su prepisane od drugih autora. – Pisac je nastojao ukrasiti inicijale, ali mu to nije svaki put pošlo za rukom.

197. *Glagoljska govorenja duhovna.*
Vlasništvo preč. Ivana Pulišića u Olibu. Veličina: 205 × × 151 mm. Ima 28 stranica. Numeracija glagoljska.

Ispisana su lijepom kurzivnom glagoljicom. Odlično sačuvana. – Na prvoj stranica – glagoljica librarija majuskula: »*Govorena duhovna za sve Nedile i svetkovine priko godišta i druga govorena, koja se mogu govoriti u predikah, složena u kratko govorene za lakšinu parohiênon, kapelanon i drugih redovnikov, koi žele pripovidati puku kršćanskomu. Skupljeno od mene Don Ive Vlahića trudećega dav u parohiji Države arhibiskupa zadarskoga, a to u sutumišćici na. I.* (20) *Maêa. Č. OT. N. B.* (1772)«. Knjiga nema korica te nije broširana. – Pisac I. Vlahić, glagoljaš, rođ. oko god. 1733. u Sutumišćici (ot. Ugljan), od god. 1765.–1803. župnik u rodnom mjestu, umro 25. VII. 1803. (Podaci iz glag. matica u Sutumišćici.)

SILBA: 198. *Glagoljska matica* u *Silbi* od god. 1565.–1622. Vlasništvo župskog arhiva u Silbi. Veličina: 301 × 100 mm. Nije uvezana, ali na hrptu ima 2 kožnata traka, koji drže maticu. Znak, da je nekad bila uvezana. Numeracija: 335–502. Prazne stranice: 344–401, 436–442, 453, 457–460, 474–498. Kodeks je prilično sačuvan. Zadnji tabak na vrhu nešto oštećen. Čitljiv, lijepo pisan. Sav je ispisan kurzivnom glagoljicom. Pisari: ondašnji parohijani i kapelani u Silbi. U njemu se nalaze ove matice:

a) *Glagoljska matica krštenih* u *Silbi* od god. 1620.–1622. (Str. 335–343). Bilješke: »To pisa dom Gašpar Juričević, karstih hćer, a to pisa dom Gašpar«, »Ofrait, of« (str. 402). – Okružnica nadbiskupa Kalina iz god. 1565. o odredbama tridentinskog koncila o ženidbi i krštenju, t. j. uvođenje matica obligatno po svim župama, nalazi se u prijepisu – kurzivna glagoljica (str. 403–405). Vrlo zanimljiv podatak, koji odaje starinu jezika i dokazuje, da je nadb. kurija u Zadru vodila korespondenciju na hrvat. jeziku i to glagoljicom.

b) *Glagoljska matica vjenčanih* u *Silbi* od god. 1565.–1609. (Str. 406–416). – Na str. 410 zapisana su 3 krštenja iz god. 1589. i 2 iz god. 1590. – God. 1595. dom Gašpar potpisuje se: »parohijan sibenski« (str. 413). Naime slovo *l* je ispalo zbog pučkog izgovora kao što i danas sva okolica izgovara Siba namjesto Silba.

c) *Glagoljska matica krštenih* u *Silbi* od god. 1565.–1609. (Str. 417–456.) – Počinje: »V ime I(su)h(rst)a i Divice Marije. Amen. C. f. m. d. (1565)«.

d) *Glagoljska matica krizmanih* u *Silbi* u god. 1605. (Str. 470–471). – Na str. 410 zabilježeno je jedno krštenje iz g. 1610.

e) *Glagoljska matica umrlih* u *Silbi* od god. 1609.–1613. (Str. 472–473). – Na str. 499–501 nalazi se zapisnik apostolskog vizitatora u godini 1603, na hrvatskom jeziku i kurzivnom glagoljicom, t. j. njegove napomene. Zapisnik te vizitacije nalazi se u vatikanskom arhivu na latinskom jeziku. »Let. č. h. v. (1603) na. i. z. (29) aprila kada pride gospodin vižitadur z Rima i učini vižitu po vsej Dalmaciji i u nas na Silbi ...« – Još se nalaze razne zanimljive bilješke iz god. 1608. na str. 502. Vrijedan kodeks zbog osebujnosti silpskog starog govora i raznih bilježaka.

199. *Glagoljska matica umrlih* u *Silbi* od god. 1613.–1623. Svojina župskog arhiva u Silbi, a čuva se u Državnom arhivu u Zadru. Veličina: 296 × 100 mm. Ukoričena u karton. Paginacija: 742–758. Prazne: 752–758. Nekoć je bila uklopljena u veći kodeks. Dobro sačuvana. Čitljiva. Sva je ispisana kurzivnom glagoljicom od parohijana i kapelana ondašnjih u Silbi. Ali nijedan pisar nije potpisan. – Na korici je napisano: »Način, kako se ima zapiševati mertvaci veli i mali pod zarok-globa-li(bar). ž. (7) vazda, kada se tako ne zapiše«, »Libar martvih«. Oznaka za starost mrtvog: »stara žena, stari muž, mlada divojka, mlad junak, mlad človik, mlad muž, mlada žena«.

200. *Glagoljska matica umrlih* u *Silbi* od god. 1623.–1650. Vlasništvo župskog arhiva u Zadru, a nalazi se u Državnom arhivu u Zadru. Veličina: 295 × 103 mm. Ukoričena u karton. Paginacija: 626–702. Prazne: 684–700. Prilično sačuvana. Čitljiva. Sva je ispisana kurzivnom glagoljicom od pisara parohijana i kapelana ondašnjih u Silbi. – Na prvom kartonu piše: »*Libar od martvih*« librarija majuskula. – God. 1651. bilo je 16, a god. 1655. 21 slučaj smrti. Vjerojatno je harala nekakva kužna bolest (kuga?). – God. 1662. umrli su: Bare i Kate žena Bare iz Nina. To su izbjeglice iz Nina za Kandijskog rata (1645–1669). – U matici se opažaju tragovi *čakavice*, koja se pojavljuje u Silbi oko god. 1656., a prije je bila čakavica.

201. *Glagoljska matica krštenih* u *Silbi* od god. 1650.–1681. Svojina župskog arhiva u Silbi, a čuva se u Državnom arhivu u Zadru. Veličina: 270 × 98 mm, a od str. 297: 282 × 106 mm. Ukoričena u karton, koji je nešto istrošen i raskliman. Paginacija: 215–332. Prilično sačuvana. Negdje teško čitljiva i negdje su slova izblijedjela. Prazne stranice: 313, 329–332. Sva je ispisana kurzivnom glagoljicom osim na nekoliko mjesta nešto latinice. Pi-

sari: ondašnji parohijani i kapelani u Silbi. Nekoliko slučajeva zapisa krštenja ispravljeno i nanovo upisano po nalogu Ordinarijata u Zadru. – Izbjeglice za Kandijskog rata: Jaga Vlahinja Benić god. 1657. i kanonik Stulić iz Nina kao krstilac god. 1652. – U njoj se nalaze zanimljivi podaci o brodarstvu i zanatstvu i doseljenicima iz bliže i dalje okolice.

202. *Glagoljska matica krštenih* u *Silbi* od god. 1681.–1695. Čuva se u Državnom arhivu u Zadru, a svojina je župskog arhiva u Silbi. Veličina: 392 × 157 mm. Ukoričena u karton. Nije dobro sačuvana. Donekle čitljiva. Paginacija: 34–89. Prazne: 87–89. Donji dio oštećen od vlage, što je skoro nečitljivo. Sva je ispisana kurzivnom glagoljicom osim jednog zapisa, koji je napisan na talijanskom jeziku. Pisari: ondašnji parohijani i kapelani i razni krstioci u Silbi.

203. *Glagoljska matica krštenih* u *Silbi* od god. 1698.–1712. Nalazi se u Državnom arhivu u Zadru, a svojina je župskog arhiva u Silbi. Veličina: 390 × 142 mm. Omotana u karton. Paginacija: 90–158. Prazne: 156, 157. Karton raskliman. Donji dio nešto od vlage oštećen. Nije dobro sačuvana. Donekle čitljiva. Sva je skoro ispisana kurzivnom glagoljicom. Dva su krštenja zavedena na talij. jeziku. Ima nešto latinice, pravopis Šćaveta. – »Č. ot. v. (1703) miseca aprila na. i. (20) istoga miseca. Ovo je libar od karsta od s. Marka na Silbi od ove parohie« (str. 90). – God. 1696. kum na krštenju »Dunat Mavar -paron-de Kandia (otok kod Grčke)« (str. 91.). Patronimik Mavar je u Kukljici i Ravi. I ovi su Grci. Pisari: ondašnji paroci i kapelani i razni krstioci u Silbi.

204. *Glagoljska matica krštenih* u *Silbi* od god. 1712.–1823. Čuva se u Državnom arhivu u Zadru, a svojina je župskog arhiva u Silbi. Veličina: 290 × 199 mm. Uvezana u karton, koji je obložen pergamenom. Ima 648 stranica. Prazne: 177, 640, 641. Matica je dobro sačuvana i prilično čitljiva. Do god. 1808. (str. 534) pisana je kurzivnom glagoljicom, do konca latinica i nešto na talij. jeziku. Ali među glagoljicom ima pasusa, koji su pisani latinicom. Glagoljica je čitljivija od latinice. Pisari: ondašnji paroci, kapelani i razni krstioci glagoljaši. – God. 1714. zabilježena je majka »Anica Tudor (i)z Rušije«, t. j. Ruskinja. – Liječnici u Silbi: A. Pulit god. 1750., Ligi Zustinian iz Mletaka god. 1797. i dr. L. Logotetti iz Zadra god. 1814. – Matica ima mnogo podataka o brodarstvu i zanatstvu u Silbi.

205. *Glagoljska matica vjenčanih* u *Silbi* od god. 1714.–1848. Nalazi se u Državnom arhivu u Zadru, a svojina je župskog arhiva u Silbi. Veličina: 290 × 195 mm. Obložena je u karton. Ima 306 stranica. Prazne: 25, 102, 103, 250, 251, 276, 277, 288. Vrlo dobro sačuvana. Čitljiva. Do god. 1808. (str. 179) pisana je kurzivnom glagoljicom, a do konca latinicom na talij. jeziku. Pisari: ondašnji župnici, kapelani kao i razni glagoljaši u Silbi. – Opaža se, da je lijep broj tudinaka udano za silpske parune i mornare počev od Pelješca pa sve do Mletaka. Isto tako se opaža, da su brojne Silpkinje udane u udaljena mjesta tamo u Korčuli pa do Mletaka. – God. 1782 spominje se Stipan Remetin iz sela »Jrohote« (str. 140). Glagoljašu glagoljsko slovo »J« služi za slovo »G«. – Str. 289–306 sadržavaju 70 slučajeva zaruka vjerenika u god. 1812–1820, a str. 245–255 za god. 1820–1823 drugih 17 slučajeva zaruka, t. j. pogodba i izraz privole roditelja i bliže rodbine za skoro vjenčanje mladenaca. Ovi su zapisnici napisani na talij. jeziku. Potpisi roditelja i svjedoka su originalni s malim brojem križeva. To je znak, da su već u ono doba Silbljani bili pismeni (kao paruni i mornari). – Matica ima velik broj podataka o pomorstvu i doseljenicima u Silbi.

206. *Glagoljski libar godov* u *Silbi* od god. 1601.–1845. Vlasnik župski arhiv u Silbi. Veličina: 306 × 220 mm. Ukoričena u karton, koji je obložen pergamenom. Karton i pergamena na gornjem kraju (in recto i verso) istrošeni i otkinuti. Otraga je pričvršćen sa 2 kožnata traka. Na početku je odsječeno 10, a na koncu 4 lista. Zadnja 4 lista su prazna. Nema paginacije. Popis mrtvih po danima u godini bez obzira na godinu ispisan je na pojedinoj stranici za 1 ili 2 dana počev od 1. I.–31. XII. Tu su dakle pobilježeni annivesarii. – Listovi su filigrirani sa 7 vertikalnih crta i sa 3 polumjeseca. Od vlage su slova nešto izblijedjela. Inače je čitljiv i lijepo pisan. Oko god. 1770. prepisao ga je – zastalno iz glagoljskog predloška, kome nema traga – glagoljaš Silbljanin Matij Soko, jer na koncu kodeksa piše: »Konec. Ja don Matij Soko pisah ovi godi« (glagoljica librarija minuskula). Ispod ovog zapisa nacrtan je rukom lijep ukras sličan onom iz glag. štampanih misala onog doba. Neki inicijali vrlo su lijepi, na pr. glag. veliko slovo »E«. Popunjavali su ga župnici Silbe do god. 1845. Kurzivna je glagoljica do god. 1809., a ostalo latinica sa pravopisom Šćaveta.

BANJ, otok Pašman:

207. *Glagoljska madrikula Sv. Sakramenta u Banju* od god. 1791.–1816.

Vlasništvo žup. arhiva u Banju. Veličina: 270 × 182 mm. Uvezana u jaki karton. Dobro sačuvana. Sva je ispisana kurzivnom glagoljicom od ondašnjih župnika Banja osim nekoliko redaka latinicom. Lijepo čitljiva. Neizdana. Ima 216 stranica. Prazne: 8–16, 92–101, 104–209, 212–215. Prve 30 stranice označene su glag. numeracijom. Na korici (izvana): »Banjo 1791 Skula svettoga Sakramenta« (Latinica), i (unutra): »U ime Isukrstovo. Amen«, »na g. (4) decebra. č. ot. p. ž. (1797) koliko bi grošećev: libar. l. ž. (57)«. (Kurz. glag.)

Sadrži: 6 »kapitula« iz god. 1791., gdje se navodi, da u bratovštini ima biti samo 30 muških, svećenici i ženske neograničeno te sankcije proti prekršiteljima pravila i daće bratovštini (str. 1); popis braće od god. 1791.–1816.: 77 muških, 30 ženskih, među njima 5 depenata; »nota, koi muntivaju (uzimaju na dražbi) cekine, talire i lire« (uz dobit); uprava: prokaratur, gaštald, »mlai« i sudac; od god. 1793.–1816. izbor nove uprave i »kanti« (dražbe) na bratov. gozbama: glava, loj, mih, »turta«, sir, bubrizi, kapula, žuk, meso, papar, sol, vino, pšenica, »žigerica«, koža, t. j. što je preostalo od gozbe i pobijenih ovnova; god. 1816. završetak i »osta na stolu cekina debelih usve 5, govorin 5, i libar longih 21, soldina 6«. – Na str. 102–103 je »zapisnik bratovštine s. Ante opata pustinjaka od 17. I. 1946., gdje se upisalo 46 braće (latinica) – »Deset kapitula« ispisanih 19. VI. 1791., koji su zbog forme i izraza vjerojatno prepisani iz starije glag. madrikule (str. 210–211). Zapisane su »kaštige« (kazne) nekima, jer nisu dali vino za braću, »zašto je pcova (grdio)«, što je rekao nekomu »da laže« i »da muči«, što nije dao braći »sviće na jutreniu« (st. 216).

Na koncu se nalaze 3 umetnuta slobodna lista: 1) God. 1793., odlučiše dobaviti voštane »duplire« za 5 cekina i 12 gazeta; Don Š. Čiklić izgovorio 20 misa za umrlu braću, 2) »Nota od grosichev« 30 braće po jednu liru te »nota za vino« (latinica), 3) God. 1814., »nota od mesa, što piza (teži) koi brav (ovan): parvi libric 26, drugi libr. 27, treti libr. 24, četvarti libr. 26, peti libr. 21. Suma od mesa libric 124, a gustaiu bravi cekin 6«. »Za sviće libre 35, soldini 36, za vino Ivanu li. 12, za skrinicu li. 24«.

Bratimi su bili iz Ždreca i Dobropljane.

PAŠMAN: 208. *Glagoljska madrikula Sv. Marka u Pašmanu* od god. 1703. dotično 1767.–1817.

Vlasništvo župskog arhiva u Pašmanu. Veličina: 255 × × 190 mm. Ukoričena u tvrdu kožu i zatvara se srebrnim kopčama. Dobro sačuvana. Sva je ispisana kurzivnom glagoljicom – ima nešto i librarije – od ondašnjih župnika Pašmana. Ima 386 stranica. Prazne: 35–37, 42–191, 228–229, 258–356, 358–369, 373, 375–380, 384, 386. – Početak upisa god. 1767. (str. 38), a god. 1789. prepisani su dugovi (počamši od god. 1744.) »iz stare madrikule (str. 5)«, kojoj nema više traga. – Na prvoj korici piše: »Ovo je madrikula svetoga Marka u Pašmanu«.

Sadržaj. Uprava: gastald, stariji, »mlai« i sudac, koji su se svake godine birali; god. 1767. izgrađen je novi oltar za 72 cekina (str. 1). Bratovština posjeduje crkvicu, kuću, oranice i vinograde. Popis dužnika njih 88, vraćenje dugova u novcu, vinu i plodom maslina. Troškovi za svijeće, »kvadri i palu groša 80«, »kapelaniu«, kupnju i popravak crkv. rublja, »za privezati *tumač*« – epistolar i misale, popravak crkve i kuće, kopanje i uređenje oranica, maslina i vinograda; za hranu težacima – braći (bez ikakve plate): riba, bakalar, meso, kruh, vino i t. d.; za »bandiru i kopje«, »za tansu i za pravdu cekina 2« 1789., »za afitancu kralju i decimu« 1814. i 1816. Iz svojih zemalja i prošnjom dobivaju bob, pšenicu, grah, ulje, vino; pozajmljuju braći vino, ulje, bob, grah i proso; prodavaju živo vapno, vino, ulje, »maravan« i »murku«. Po kapitulu iz god. 1790. (str. 357) uzimaju dobra, ako netko pokrade, pojede dobra ili novac bratovštine, dotično rubaju za neplaćene dugove. Daju novac na dug uz »zaklad« (zalog), na prsje, komoštre, sablju, »palicu«, pušku, ili uz jamstvo (»poruk«). Kažnjavaju (»bi zapijen«) zbog »barufe«, »za ludu-zlu besidu«, što nije »doša na teg«. Na »braščinama« – bratovštinskim gozbama – prodavaju na dražbi pšenicu, bob, žito, grah, proso, murku, tarsinu, suhe smokve, lozje, kožu, glavu, noge, drob i »baškot«. Od god. 1752. daju godimice dvije mise na račun darovane zemlje za pok. Špuntića i Peričina, t. zv. »laš«. – Braće usve 69.

Na sredini knjige nalaze se 2 originalna notarska pisma na talij. jeziku, i to notara F. Franceschi iz god. 1759., u kome Š. Majerić prodaje Š. Šišinu 40 maslina za 300 libara, koje može otkupiti, te notara P. Coltelli iz god.

1787. o zemlji na sadu Šišiminovu. Oba su notara bila u Zadru.

Na koncu knjige umetnuta su 23 slobodna lista raznog zanimivog sadržaja. Od god. 1703.–1787: izbor nove uprave svake godine, dražbe, dužnici, troškovi za crkvu, kuću, obrađivanje zemalja, prošnju; prodaja ulja, vina, kvasine; god. 1765. kupiše papir i kožu za madrikulu i uvezaše je; razne zabilježbe o davanju i vraćanju ulja; god. 1765 »nota od zakladov-zaloga-: Vidačeva puška 1 prez ognja, palica, sablja 1 Orlića, sikira 1 Frakasova, puška 1 Šimunova s ognjem«; god. 1806 »nota od jaspre, koliko je primi gastald. Parvi put patakunov talira 4, ostalo od 14 i od 17 i munite male. Drugi put patakunov taliri 6, munite male libar 22, što prida Grgo Magić od maravana«. Svi su ovi listovi ispisani kurzivnom glagoljicom osim par njih latinicom.

Cijeli je kodeks vrlo zanimljiv zbog raznovrsnog sadržaja.

ŽMAN (Dugi otok):

209. *Glagoljska bilježnica popa Jurja Šibude* od god. 1740.–1799.

Vlasništvo prof. H. Morovića, a prije pk. glagoljaša Mirka Didovića. Veličina: 300 × 105 mm. Uvezana u karton, dobro sačuvana. Čitljiva. Ima 296 stranica. Ispisano na početku 14 listova, pa dalje još dva lista, gdje su dvije »štime« iz god. 1796. i 1799. od don Luke Žuvića žmanskog paroka. Na zadnjim stranicama ima nekoliko privatnih bilježaka. Sva je ispisana kurzivnom glagoljicom.

NB: Ukupni broj obrađenih glag. kodeksa u zadar. nadbiskupiji: 262.

ANDRE JUTRONIĆ

NAJSTARIJA SAČUVANA KNJIGA ROĐENIH SUTIVANA

(1622–1694)

Tridesetih godina pregledavao sam skoro sve postojeće matične knjige na otoku Braču, ukoliko sam do njih mogao doći. Tada sam mogao konstatirati, da najstarije matične knjige rođenih posjeduju Pučišća od g. 1566., Postira od g. 1584., Pražnice od g. 1590. i Bol od g. 1603., a da najstarija sačuvana knjiga rođenih (zapravo krštenih) u Sutivanu počinje tek g. 1622. Knjige rođenih u ostalim mjestima na Braču – ukoliko su sačuvane – sve su mlađe. Međutim, veronski biskup i vizitator August Valiero konstatirao je u svom izvještaju[1] g. 1579., da postoje knjige krštenih i vjenčanih u Bolu, Dolu, Donjem Humcu, Nerežišćima, Pražnicama, Pučišćima i Škripu, a da u Gornjem Humcu postoje listovi, na kojima župnik bilježi krštenja s kumovima i svjedocima, pa da te listove treba uvezati. To znači, da su i prije g. 1579. bračke crkvene župe vodile matične knjige i da su popovi upisivali krštenja i ostalo. Od knjiga, koje Valiero spominje g. 1579., samo su Pučišća sačuvala do danas svoje stare matice. Pražničke stare matice – iako ne one najstarije, kojih nikako nema, već tek od g. 1590., koje sam svojedobno pregledao – nestale su zbog događaja u toku Drugog svjetskog rata.

Samo od sebe postavlja se pitanje: kuda su i kako su nestale stare matične knjige spomenutih bračkih naselja, o kojima je govorio Valiero. Na to pitanje nije moguće sa sigurnošću odgovoriti. Mogle su nestati zbog kakvog požara, kao što su kasniji slučajevi u Supetru g. 1729. i u Mircima g. 1854., mogle su nestati, jer su bile spaljene zbog kužnih bolesti, kao što se dogodilo sa starim knjigama bratovštine u Sutivanu g. 1635. prema jednoj bilješci u knjizi bratovštine iz g. 1758.[2]; mogle su nestati

[1] Apostolska vizitacija otoka Brača g. 1579. Objelodanio *Andre Jutronić* u »Croatia sacra« br. 5. Zagreb 1933, str. 62–88.

[2] *Jutronić Andre*, Bratovštine u Sutivanu na Braču. »Nova doba« br. 106, 1939; – *Jutronić Andre*, Prilog proučavanju zdravstva na Braču, »Anali« Historijskog instituta Jugosl. akademije znanosti i umjetnosti, god. II, Dubrovnik 1953, str. 278.

nepažnjom popova, kako je to zabilježio za pučiške knjige Andrija Ciccarelli, koji ih je pronašao g. 1816.,[3] a mogle su nestati i na razne druge načine, koje danas ne znamo i ne možemo utvrditi, a ni pretpostaviti.

Vizitator Valiero nije mogao g. 1579. ništa reći o tadašnjim sutivanskim matičnim knjigama, jer ih nije još ni bilo. Sutivan je tada bio pod crkvenom župom u Donjem Humcu, a tek je Valiero odredio osnivanje zasebne župe u Sutivanu baš g. 1579. i odvajanje od matične župe u Donjem Humcu.[4] Od tada su se tek mogle voditi posebne matične knjige u Sutivanu. Dotadašnjeg mjesnog popa Franu Ivanovića ispitali su i pregled crkve sv. Ivana izvršili članovi Valierove pratnje. O tome postoji izvještaj.[5] Budući da bilješka u knjizi bratovštine govori, da su stare knjige bratovštine spaljene g. 1635. zbog kuge, pak vjerojatno i matične knjige, znači, da su tako nestale one knjige, u kojima su zapisivali krštenja, vjenčanja i umiranja prvi mjesni župnici prema uputama Tridentskog koncila, odnosno samog Valiera, a nakon osnutka nove župe.

Ipak g. 1635. nisu bile spaljene baš sve dotadašnje sutivanske matične knjige, jer je poslije Drugog svjetskog rata među ostalim dalmatinskim matičnim knjigama prispjela u zadarski Državni arhiv i najstarija sačuvana sutivanska knjiga rođenih, koja počinje od g. 1622, a koju sam nedavno ponovo pregledao. Znači, da knjiga rođenih, koja je bila u upotrebi baš za vrijeme kuge g. 1635., nije spaljena, jer je očito bila prijeko potrebna, a bile su spaljene samo starije i one, u koje tadašnji župnik Ivan Pavić nije bilježio.

Prvi župnik u Sutivanu, koji je vjerojatno bilježio već u prvim knjigama, koje su nestale, bio je već spomenuti Frane Ivanović, rodom iz Sutivana, koji je pomogao, da se i u susjednim Mircima (također na području župe Donji Humac) sagradi crkva.[6] Njega su naslijedili župnici g. 1589. Matej Andrijašević (iz Poljica) i g. 1606. Frane Tomaseo iz Postira.

Prema spisima o odcjepljenju Sutivana od Donjega Humca (koji su nestali za vrijeme Drugog svjetskog rata) dolazilo je do prepirke između ove dvije župe u vezi razgraničenja. Ivanović i Andrijašević nastojali su postići potpuno odvajanje i stoga su tražili (uglavnom zbog desetine) mnogo više nego su to donjohumčanski župnici Roko Petricio i zatim Jerolim Petricio htjeli dati. Sutivanjani su tražili granice svog distrikta »comenzando dalla Valle de Mutnich il Pozzo seco, e via tirando verso

[3] *Jutronić Andre*, Vicko Prodić i njegova Cronica dell' Isola della Brazza, »Starine« Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, knj. 45. Zagreb 1955, str. 335.

[4] Spisi o odvajanju Sutivana od matične župe u Donjem Humcu nalazili su se u prijepisu u arhivu sutivanske općine pod skupnim nazivom: Fondazione della Sn. Parrochiale, e sua Smmembrazione della Parrochia di Humazzo inferiore e Controversie corze per dichiarazione di rispetivi Confini, ut. in. Ti spisi su iz arhiva sutivanske općine nestali u toku nedavnog Drugog svjetskog rata (kao što su nestali i mnogi drugi spisi). Međutim ja sam ih nekad u cijelosti prepisao i taj prijepis se nalazi kod mene.

[5] Croatia sacra, ibid., str. 70–71.

[6] Croatia sacra, ibid., str. 71.

Mocilla, et anco da lì verso la Casa Czvitich, et da essa verso la Valle Bobovischie, che tira verso Maistro ...« Donjohumčanjani su odgovarali, da dio traženog zemljišta g. 1585. (bit će na zapadu!) pripada Nerežišćima, a na istoku da ta zemljišta pripadaju Mircima (Mirca su se odvojila od Donjega Humca tek g. 1589. i pridružili se sutivanskoj župskoj crkvi), pak da postoji biskupova odluka o desetini »che le Decime de Mirze stiano in sequestro sino la venuta del Reuerendo Monsignor Vescovo«, a da od vizitatora »alla separazion d'esse chiese no fu adgiudicato altro alla Chiesa di S. Zuanne sennon gli abitanti di detta Villa sian obligati dar la Decima al loro Capellano, per non esser Benefitio Elettivo, sennon Collativo, come si uede per essa Sententia, non dechiarando altro senon come ho detto (predstavku je podnio Petar Petricio u ime župnika Jerka Petricio i Jerka Cerinića), nè il Territorio nè altro di quelli di Stiuan, salvo di loro Terreni speciali, et quelli che da loro vengono esser lavorati, nè mai gli Territorij si trovarà con verità esser stati divisi, nè posta alcuna mete.«[7] Međutim ipak je došlo do diobe teritorija između Donjeg Humca i Sutivana. Interesantno je, da ovdje Humčanjani sutivanskog župnika nazivaju »capellano«, a selo jedamput San Zuanne, a drugi put Stiuano (kako su tadašnji Sutivanjani sigurno nazivali svoje mjesto). Da to nije slučajno, vidi se i iz drugih donjohumčanskih predstavki. Možda su time mislili napakostiti Sutivanjanima u vrijeme razmahane borbe oko razgraničenja.

Budući da se može pretpostaviti, da su sva tri prva sutivanska župnika vodili matične knjige rođenih, postavlja se pitanje (jer tih knjiga nema): kojim su jezikom upisivali krštenja? Ivanović i Tomaseo pisali su vjerojatno latinskim ili talijanskim jezikom. Da Ivanović nije obavljao službu latinskim jezikom, to bi Valiero zacijelo istakao g. 1579. u svom izvještaju, kao što je rekao za supetarskog popa Ligušića: celebrat Missam Illyrico sermone Pr(es)b(ite)r Petrus Ligusich de Poizza, homo annorum 37, ignaris omnino idiomatis et characteris latini.[8] Što se tiče Tomasea, kao bračkl plemić, bit će da je, pored svoga materinskog jezika, poznavao latinski, a također i talijanski. Međutim se za Andrijaševića, koji je bio rodom iz Poljica, to ne može reći, to više, što ni kasniji župnik Pavić, također iz Poljica, nije pisao ni latinski ni talijanski. Stoga mislim, da je u izgubljenoj staroj sutivanskoj matičnoj knjizi rođenih Andrijašević bilježio hrvatskim jezikom latinicom ili još vjerojatnije bosančicom.

U vremenskom razdoblju matice rođenih, o kojoj je riječ u ovoj radnji, bili su župnici: g. 1622. Ivan Pavić iz Poljica, g. 1644. Juraj Kovljanić[9] (Covglianeo) iz Škripa i g. 1656. Ivan Harambašić iz Omiša, zatim, zbog upražnjenosti župe, ekonomi g. 1686. Jerolim Amapace, g. 1692.

[7] Spisi o odcjepljenju: Fondazione della Parrochiale, sua Smembrazione ... ibid., v. ad. 4.

[8] Croatia sacra, ibid., str. 71.

[9] U splitskoj knjizi umrlih Liber II. Mortorum Anno 1638–1688 nalazi se bilješka o pokopu sutivanskog župnika Kovlianića u crkvi sv. Duje u Splitu: R(everen)do D. Zorzi Couiglianouich 28 prosinca 1655.

Marko Gregorelli i g. 1692. Ivan Dražić, iako se ovaj kao župnik ne potpisuje, a onda župnik Mate Kovačić iz Splita, ali za kratko vrijeme t. j. do završetka ove naše najstarije sutivanske matične knjige u rujnu 1694. Za sve to vrijeme krštavali su ponekada i drugi popovi, koji su dolazili u Sutivan, bilo dozvolom župnika (kad ga je bilo) ili u vrijeme upražnjene župe. Kasniju novu matičnu knjigu rođenih započinje u prosincu g. 1694. novi župnik Ivan Petricio rodom iz Sutivana.

Spomenuti Ivan Pavić je prvi počeo upisivanjem u staru maticu rođenih, koja nam se sačuvala do danas i o kojoj se govori u ovom natpisu. O tom poljičkom popu, po redu četvrtom župniku u Sutivanu, ne znamo takoreći ništa i nemamo ništa, osim ove matice i natpisa na njegovoj nadgrobnoj ploči, koja se do g. 1908. nalazila u župskoj crkvi.

Do g. 1829. u Sutivanu su zakopavali mrtvace u župskoj crkvi i oko crkve. Od spomenute godine mrtvace su počeli pokopavati izvan sela na Brdu, gdje je, nakon kuge od g. 1635., bila sagrađena zavjetna crkva sv. Roka,[10] kasnije proširena i nadograđena. Kad su g. 1908. popločavali župsku crkvu, izrađene su bile nadgrobne ploče, a u grobove se po kostima[11] nabacalo kamenja, da bi se praznine u grobovima zatrpale do vrha, pak da se tada crkva poploči. Stare nadgrobne ploče bile su odnesene. Neke su bile upotrebljene umjesto pločnika uz istočni i južni zid crkve. Među ovim nadgrobnim pločama nalazila se i ploča s groba Ivana Pavića ispisana našim jezikom. Kako su poslije g. 1908. kiša, vjetar i ljudske noge greble po ploči, na pojedinim mjestima slova su bila unekoliko manje uočljiva. Ipak sam natpis pročitao i objelodanio u predratnom splitskom »Vjesniku za arheologiju i historiju dalmatinsku« uz parafrazu.[12] Smatrao sam, da natpis spominje g. 1634. (... DCXXXIII I), ali kako Pavić prestaje da unosi krštenja u maticu g. 1636, vjerojatno su u praznom prostoru nadgrobne ploče iza 1633. bile još dvije uspravne crtice. Poslije spomenutog mog članka župski ured, odnosno župnik Toma Ivanović, dao je dići ovu ploču sa zemlje – kao i još jednu drugu s

[10] Prva pokopana na novom groblju u Sutivanu na Brdu kod crkve sv. Roka 26. kolovoza 1829. bila je Katarina, žena Stiepana Ivanovića od 80 godina, a kći Ante Vidovića iz Bobovišća, koji se bio preselio u Sutivan s djecom i ženom Lukrecijom rod. Franjola.

[11] U jednom grobu mrtvac, neki pop, bio je još u punom ornatu, ali se to raspalo. čim je dunulo.

[12] *Jutronić Andre*, Natpisi u Sutivanu (Brač) sv. 50. Split 1932 str. 348. Natpis glasi:

... NADVCH BIT SMART ROI
JA PAVICH DON IVAN
PRIPRAVIH OVI GROB
BVDVCH PAROCHIAN
SEBI DA I ONIM
CHOJ' I ZA MNO BVDV
CHVRATO DOSTOJ'NI
DA ME NE ZABVDV
... SPOMENVT PRID BOXJI
... ILOM CHADA BVDV
... DCXXXIII I

natpisom također na našem jeziku iz g. 1633. – pak ju uzidao u zid kod crkve g. 1935.[13] Međutim, vremenske je nepogode i dalje tuku i grebu, pak je danas još teže pročitati natpis.

*

Knjiga rođenih, koju je započeo Ivan Pavić i koju sam nedavno ponovo i detaljno pregledao u zadarskom Državnom arhivu, ima tvrde vanjske korice. Formata je 22,5 × 16,5 cm. Stranice su međusobno povezane, ali se slabo drže za korice. Na njima je kasnija ruka napisala

Baptizatorum
Baptizatoru ab Anno 1622
ad Anno 1695
L. I. us

Ispod je novija ruka nedavno ispisala crvenom olovkom:

1622–1694
Sut' Ivan[14] Brač

Stranice nisu numerirane, već listovi. Posljednji list u knjizi ima broj 84. Krštenja su zapisana hronološkim redom, t. j. po danima, mjesecima i godinama.

Osim spomenute rukopisne matične knjige u zadarskom Državnom arhivu nalaze se i druge kasnije sutivanske knjige rođenih iz vremenskog razdoblja: 1746–1778, 1782–1812, 1812–1825, 1825–1830, 1830–1860, zatim dva Upisnika rođenih razdoblja 1824–1833 i 1833–1845. Znači, prema mojim predašnjim zabilješkama, da nije stigla u Zadar poslije Drugog svjetskog rata matična knjiga rođenih iz vremenskog razdoblja 1694–1746.[15]

*

[13] *R.*: Nadgrobni natpisi u Sutivanu iz XVII. vijeka »Nova doba« br. 288, Split 1935.

[14] Ovakav oblik naziva (Sut' Ivan) za Sutivan je posve neobičan. Nalazimo ga jedino u jednoj pjesmi Matijaševića Karamanea, koju je uputio u Sutivan pjesniku Jerolimu Kavanjinu g. 1709. prigodom vjenčanja Elizabete Kavanjin (piesnikove kćeri) za Nikolu Capogrossa. U starijim ispravama (pored talijanskog San Zuanne) dolazi – premda su isprave na stranom jeziku! – pod imenom Stivano. Danas se obično upotrebljava naziv Sutivan, iako seljani češće upotrebljavaju naziv Stivan.

[15] Budući da matične knjige rođenih iz razdoblja 1694–1746 nema u zadarskom Državnom arhivu, a ja sam je nekad pregledao, mogu da ovdje dam njen opis. Na vanjskim tvrdim koricama piše:

Baptizatorum
L. II. a.

Format knjige je 21.5 × 15.5 cm. Listovi su numerirani samo od 1 do 74, a dalji nisu numerirani. Osim toga pojedini listovi su naknadno umetnuti. Navrh prvog lista u sredini su tri veća slova:

L. D. S.

Kao prvo krštenje na prvoj stranici zabilježeno je 19. svibnja 1696. krštenje Antesina Ivana Marijanovića i njegove žene Kornelije iz splitske dieceze (premda je u knjizi jedno krštenje iz g. 1694. i 6 iz g. 1695.). Zbog smrtne pogibelji djeteta krštenje je obavio u kući župnik Ivan Petricio (1694–1698 župnik), i novorođenče je umrlo. Drugo krštenje na istom listu je zabilježio 2. veljače 1699. župnik Frane Pjerotić (župnik

Za vrijeme službovanja Ivana Pavića najveći dio krštenja zabilježen je dva puta. Ukupno je od g. 1622. do 1636. zabilježeno 89 krštenja. Četiri krštenja na drugom listu iz g. 1623. ispisana su bosančicom i talijanskim jezikom, dva krštenja g. 1634. na osmom i devetom listu u manjim četverokutima ispisana su samo hrvatskim jezikom talijanske latinice, a također i jedno g. 1632, dok je jedno krštenje na dvanaestom listu kao posljednje u redoslijedu iz godine 1632. ispisano samo bosančicom. Osim toga o jednom krštenju iz g. 1629. samo je započeta bilješka našim jezikom, i to samo latinicom. Ostala 78 Pavićeva krštenja napisana su bosančicom i hrvatskim jezikom talijanske latinice. Na jedanaestom listu kao i na desetom listu ima nekoliko krštenja od drugih popova, ali samo na talijanskom jeziku. Od toga su na listu 10. tri krštenja obavljena za života Ivana Pavića: jedno godine 1635. i dva godine 1636., a zatim jedno godine 1637. i dva godine 1638., i to bez imena popa, koji je krstio. Poslije toga na listu 11. slijedi još sedam krštenja samo talijanskim jezikom također bez oznake popa: jedno iz godine 1638., tri iz godine 1639. i tri iz godine 1640. Na idućem dvanaestom listu nalazi se šest Pavićevih krštenja bosančicom i našim jezikom talijanske latinice: dva iz g. 1631. i pet iz g. 1632., a zatim posljednje – već spomenuto – samo bosančicom. Jedna od karakteristika zabilježaka na talijanskom jeziku je u tome, da su se brojni Božićevići pretvorili u Nadale. Od 78 Pavićeva krštenja, koja je ispisao dvaput našim jezikom (bosančicom i latinicom), šest ih je iz g. 1622., četiri iz g. 1624., dva iz g. 1625., deset iz g. 1626., sedam iz g. 1627., tri iz g. 1628., dva iz g. 1629., devet iz g. 1630., osam iz g. 1631., pet iz g. 1632., četiri iz g. 1633., pet iz g. 1634., deset iz g. 1635. (godina, kad je harala kuga!) i tri iz g. 1636. Što se tiče g. 1636. vjerojatno je to godina Pavićeve smrti, ali jer nema starih knjiga umrlih (one počinju tek od g. 1776.), ne može se dokazati godina njegove smrti drugačije već samo time, što je g. 1636. obavio tri krštenja, a poslije nijedno. Međutim može se samo pretpostaviti, da je bolovao i kasnije duže vre-

1698–1743), rodom iz Donjega Humca. To je zato, što su krštenja bilježena alfabetskim redom krštenikova imena pa su godine izmiješane. Poslije Pierotića župnik je bio Šimun Palavršić (1743–1781 rodom iz Jelse). Kumovi su bili znatnim dijelom iz Splita, iako nije svaki put o tome notirana bilješka: Jerolim Kavanjin (u vremenskom razdoblju 1695–1712), njegova žena Perina (između 1702 i 1725), njihova kći Elizabeta (1704–1732), njen muž Nikola Capogrosso (1715–1725), njegov sin Jerolim Capogrosso-Kavanjin (1732–1746) i sestra mu Perina (1724), zatim Modro, Natali (drugi istog prezimena su iz Sutivana), Bergeljići, Tesollati, Marijanovići (comes Hieronymus Gianco, žena mu Marina i njegova sestra Ana) i t. d., a također i iz raznih drugih naselja, na pr. iz Poljica: Vladišević, Sinovčić, Kraguievć i Filipović iz bračkih sela i iz drugih naših mjesta: Starigrada, Visa, Korčule Trogira, Rijeke, Komiže, Hvara, Jelse, Cavtata, Zadra, Senja, Kaštel Kambelovca, Kotora, Stoliva, Poreča i dr. Začuduje znatan broj novorođene djece krštenih običnom vodom kod kuće zbog smrtne opasnosti (ukupno 50), od kojih su neka iza krštenja umrla. Kršteno je g. 1696. ukupno 13 djece, g. 1697. 5, 1698. 6, 1699. 9, 1700. 11. 1701. 9, 1702. 12, 1703. 7, 1704. 15. 1705. 10, 1706. 6. 1707. 9, 1708. 8, 1709. 9, 1710. 11, 1711. 5, 1712. 9. 1713. 7, 1714. 3, 1715. 5, 1716. 8, 1717. 5, 1718. 9. 1719. 10. 1720. 8. 1721. 12. 1722. 18. 1723. 13, 1724. 25, 1725. 12, 1726. 14, 1727. 8, 1728. 17, 1729. 17, 1730. 12, 1731. 16, 1732. 16, 1733. 6, 1734. 8, 1735. 15, 1736. 15. 1737. 11, 1738. 8, 1739. 13, 1740. 7, 1741. 16. 1742. 10. 1743. 10, 1744. 4, 1745. 14 i 1746. 12.

mena, pa su ga zamjenjivali drugi neimenovani popovi. Međutim tada bismo na nadgrobnoj ploči jasno pročitali na primjer g. 1640., odnosno bila bi drugačije zabilježena godina. Svakako jedno je sigurno, da nije umro od kuge g. 1635. Vjerojatno je bolovao u toku g. 1635. i g. 1636., pak ga je zato zamjenjivao drugi, možda mlađi pop. Taj ili nije znao ili nije htio pisati bosančicom i na srpskohrvatskom jeziku latinicom, bilo po svojoj volji ili po nečijem naređenju, već je pisao samo talijanskim jezikom. U tom pogledu interesantan je slučaj kod Pavića. On je, ne znam po čijoj inicijativi, pokušao g. 1623. pisati talijanskim jezikom, te je tako ispisao četiri krštenja, ali je kasnije do smrti nastavio po svojoj staroj navici, te je i na nadgrobnoj ploči dao urezati natpis na našem jeziku.

Način, kako je Pavić sastavljao zabilješke o krštenjima, koja je obavio, može se vidjeti iz nekoliko primjera:

1) 1622 na dan deset i deset Zugna Charstih syna Gerolima Yercicha i bi mu ime Iuan à materi Cate cum Aluis Boxichieuich, a cuma lucre Perina Ja don iuan Pauich (Ovo je ujedno prvo krštenje uneseno u ovu knjigu).

2) 1624 giugna na pet Charstih syna giugia tomasicha i bi mu ime Paual à materi Cate cum Iua Barsatich cuma Zabetta Jurinouicha Ja Domiuan Pauich Curat u to vrime.

(Na drugom listu)

3) 1625 na deset Agusta Charstih chcher Petra Jurinouichia i bi gioy ime Niculeta à materi Zabetta cun̄ Aluis Boxichieuich a cuma Zabetta xena Paula Balarinouichia Ja Domiuan Pauich

(Na trećem listu)

4) 1626 na dua Genara Charstih sina tomasa chablarouichia i bi mu ime Ilia à materi Cate cum Juliij Bencouich a cuma ete Basichia Ja Domiuan Pauich

(Na trećem listu)

5) 1626 na osamnaest maxa Charstih sina Micule Starceuichia i bi mu ime giurarij a materi Cate cun Petre Boxichieuich i Frane Sabastianouich à cuma uete Boxichievich Ja Dom.n Pauich.

(Na trećem listu)

6) 1628 na pet zugna charstih sina Juana giutargnichia i bi mu ime Petar, à materi anna cun̄ Guer. Guerini à cuma Mare Aluisoua xena Dom:n Pauich

(Na petom listu)

7) na osam 7bra 1631 Ja Dom.n Pauich Curat Charstih franu chchier giurgia Juanouichia i xene gniegoue Cate cha bi rogiena na pet 7.bra cun̄ gierolem Boxichieuich a cuma Mare Aluiseva.

(Na sedmom listu)

8) na petnaest 8.bra 1631 Ja Dom.n Pauich curat Charstih sina mattia Viccha giubetichia i xene giegoue Cate chi bi rogien na deset 8.bra cun̄ Petar Boxichieuich a cuma uete Boxichieuichia.

(Na sedmom listu)

9) Addi 18 xbre 1632 Ja domiuan Pauich curat Charstih maru chier Gerolima giurinouichia i xene gniegove lucre cuum fabian sabastianouich a cuma dome gnegoua xena.

(Na osmom listu)

10) Adi 28 7.bre 1634 Ja domiuan Pauich Charstih cchier maru Juana sirotcouichia i xene giegove xiue cuum frane Boxichieuich a cuma uete Boxichieuichia.

(Na devetom listu)

11) na parui X.bre 1631 Ja Dom.ⁿ Pauich curat Charstih sina Petra Juana Luxichia i xene gniegove lucre cuⁿ Petar Boxichieuich i uete Boxihieuichia

(Na dvanaestom listu)

12) na dan deset i pet Arpila 1632 Ja Dom.ⁿ Pauich curat Charstih sina Giugia Francisca Iuanouichia i xene gniegoue frane cunn Don Gierica Boxichieuich i Guerin Guerini i uete Boxichieuichia.

(Na dvanaestom listu)

Uz neke zabilješke o krštenju nacrtan je križić. što treba da znači, da je novorođenče umrlo, jer slično postupaju kasnije kroz matične knjige rođenih i drugi popovi, ponekad uz napomenu, da je »dijete pošlo u nebo«. Takav je slučaj na primjer 20. travnja 1630. (novorođenče Petar Jutronić), 13. siječnja 1631. (novorođenče Marko Lukšić) i 18. listopada 1633. (novorođenče Franka Linkanić).

Iz gornjih citata se vidi, da su na dvanaestom listu zabilježena krštenja iz g. 1631. i iz g. 1632. Prvo krštenje na dvanaestom listu iz g. 1631. ima datum od 15. studenoga, a posljednje na istom listu je od 8. rujna 1632. Međutim posljednje krštenje na sedmom listu je od 15. listopada 1631., a prvo na osmom listu od 10. rujna 1632. Znači, da je Pavić pisao na slobodnim listovima, koje je kasnije netko drugi uvezao i pri tome pogrešno smjestio sadašnji dvanaesti list. Na to donekle upućuje dalji list, dakle trinaesti po redu, ali koji je numeriran kao petnaesti i počinje godinom 1644. To znači, da su se prije uvezivanja izgubila dva lista i da je – možda za vakantne župe – bilo krštenja i od g. 1640. do g. 1644., ali zabilježaka o tome sada nema, jer su se očito nalazila na njima t. j. na izgubljenim dvjema listovima.

*

Godine 1644. novi župnik je Juraj Kovljanić (Couglianeo) iz Škripa »curato eletto«. Intestacija na trinaestom po redu (odnosno numeriranom petnaestom) listu glasi: Jn noe Xpi Amen. Adi 3 ottobre 1644. Odmah na prvom krštenju 3. listopada kao kumovi su zapisani Anibal Nadali i Viktorija Nadali, prema tome Božićevići se odsele pišu samo prezime-

nom Nadali.[16] Neki su iz Splita, a neki iz Sutivana. Potankosti o popu Jurju Koljaniću u njegovu rodnom mjestu Škripu nema, jer škripska matica krštenih počinje tek od g. 1630.,[17] a u knjizi umrlih u Splitu, gdje je umro g. 1655. nije označeno, koliko mu je bilo godina, već samo da je pokopan u crkvi sv. Duje 24. prosinca: R(everen)do D. Zorzi Couiglianouich da Brazza di S. Zuanne.

Poneko krštenje, župnikovom dozvolom, obavili su u Sutivanu i razni drugi popovi: g. 1644. natpop Juraj Mratinčić, g. 1645. Matej Radičević, g. 1650. Jerolim Nadali i g. 1650. Valerij Nadali. Među kumovima je bio oveći broj iz Splita (pored članova porodice Nadali): g. 1645. Franceskina, žena paron Ivana Modro (također g. 1646., 1649., 1650., 1651.),

[16] Jedan Natali (Jakov) još je g. 1505. gradio kuću u Sutivanu. Kasnije, vjerojatno pri kraju XVI. st., jedna grana splitskih Nadalija stalno se naseljava u Sutivanu, te su bili primljeni u vlasteosko Vijeće otoka. Kao takav mogao je oko g. 1657. Šimun Nadali biti izabran za soprokomita bračke galije, a Božo Nadali g. 1637. za mjesnog suca. Nadali su bili Božićevići, vjerojatno porijeklom iz Poljica.

[17] Najstariju matičnu knjigu Škripa nisam našao u zadarskom Državnom arhivu. Budući da sam je nekad pregledao, dajem ovdje njen opis: Format je 29,5 × 10,3 cm. Nema gornjeg dijela korica, ali postoje ostaci korica, kao i korica na kraju knjige. Prvi i drugi list je pri dnu poderan. U vrhu prvog lista je krštenica nejasno ispisanog Antičevića vjerojatno iz g. 1632. Pri dnu piše:

Morti dal 1628–1678
Nati dal 1630–1699
Matrimonii 1620–1675
Cresimati –1645

Niže udesno crvenom olovkom je ispisana rimska brojka III. Na odlomljenom dijelu je tintom napisan broj I. Na poleđini prvog lista počinje zabilješka o krštenju, kratka i slabo čitljiva. Na istom listu je zabilježeno 12 umrlih. Prva dva lista su dijelom poderana. Odnosi se na godinu 1628. Tek treća osmrtnica Marka Ante Antičevića je čitljivija, ali bez datuma, dok četvrta nosi datum jasno ispisan: 19. travnja 1628. Knjiga je pisana latinskim i talijanskim jezikom. Prema natpisu na prvom listu u istoj knjizi uvezani su i svesci ne samo matica umrlih, već i rođenih, vjenčanih i krizmanih. U matici o umrlima zabilježeni su Kovljanići ovako: g. 1628. Anna Couglianich, g. 1640. Margarita, žena Grge Gouglianich, g. 1647. Viktorija, žena kapetana Nikole Couglianich od 34 godine, g. 1647. Matej Couglianeus od 78 godina i Nikola, sin Petra Coulianei, g. 1649. Katarina, famula kapetana Frane i Nikole Coulianei od 30 godina, g. 1653. Petar Couglianeus i Nikola Couglianeus; iz matice krštenih zapisao sam ove Kovljaniće: g. 1631. kum Nichollo Couiganich, g. 1631. kum pop Goane Couiganich, g. 1632. kum pop Ioanne Couiglanich, g. 1633. i g. 1634. Niccolaus Coulianich, g. 1633. krštenik Mate, sin Nikole Coulianich i Katarina, kći kapetana Nicolai Coulianich, g. 1634. kuma Viktorija, žena Nikole Coulianich q. D(omi)ni Tomasij, g. 1634. Nikola Coulianich, sin Mate, g. 1635. krštenik Frane, sin kapetana Nikole Couglianich i kuma Marg(ari)ta Couglianich, g. 1641. Petrus Coulianeus, g. 1636. kum Juraj Coulianeus i kuma Antonija, žena Capitanij Nicolai Coulianich, g. 1637. pop Ivan Coulianich, kum Nicolaus Coulianeus q. D. Tome i Margarita, kći Mateja Coulianich, krštenik Juraj, sin Nikole Coulianich i žene mu Viktorije (ovaj Juraj je premlad da bi mogao biti g. 1644. župnik), g. 1640. kum Capt. Fran. Coulianich i kuma Hieronima Coulianich, g. 1642. kum Nicolai Couglianei, kum Petrus Coulianeus, kuma Victoria Coulianea i Frane Couglianich Gub(ernato)r i t. d. U početku je samo Koviljanić, Kovljanić ili Kovijanić, a kasnije dolazi pored tog oblika, još i romanizirani oblik porodice; iz matice vjenčanih zabilježio sam ove Kovljaniće: g. 1631. svjedok Hier. Coulianich, g. 1643. svjedok Nicola Coulianeo, g. 1645. udavača Franka, kći capitanei Coulianei, g. 1646. svjedok Nicolao Coulianeo, sin Marka, g. 1660. kum Giorgio Coulianeo i t. d.

g. 1648. (i 1652.) Marko Kavanjin i Anica Milošević, g. 1648. paron Ivan Modro, g. 1649. Nikola, sin paron Ivana Modra (također g. 1650), g. 1651. Marijeta Kavanjin, g. 1654. Frane, sin Marka Kavanjina, g. 1650. i g. 1652. gubernatur Janko Marijanović, g. 1651. i g. 1652. kapetan Frane Marijanović i g. 1652. Ana žena Janka Marijanovića. Ima Splićana i među krštenicima kao na pr. g. 1649. Olimpija, kći meštra Krste Bizaca, ali su zabilježeni poneki iz drugih mjesta, na primjer g. 1648. kapetan Ante Stipaničić iz Omiša. Iz Poljica su vjerojatno porijeklom (naime, ne stoji uvijek pored imena oznaka porijekla) g. 1646. krštenik Nikola, sin Frane Sirotkovića, g. 1647. krštenik Katarina, kći Ivana Sirotkovića, a g. 1647. krštenik Ivana, kći Frane Sirotkovića (ali odmah umrla), g. 1648. kuma Jelena, žena kapetana Pavića, kum Ivan Sirotković, krštenik Ivan, sin Pavla Pavića i žene Jelene, te Jelena, žena kapetana Nikole Pavića, g. 1650. krštenik Margarita, kći Frane Sirotkovića i žene Diane. Na numeriranom listu 21. zabilježeno je 26. ožujka 1651. krštenje Jerke »figliola di Turchi adulta«.

U pojedinoj godini nije bio isti broj krštenja, prema tome ni rađanja, g. 1646. bila su tri krštenja, g. 1645. dvanaest, g. 1646. sedam, g. 1647. osam, g. 1648. dvanaest, g. 1649. šest, g. 1650. sedam, g. 1651. devet, g. 1652. jedanaest, g. 1653. sedam, g. 1654. četiri i g. 1655. četiri. Ukupno od g. 1644. do g. 1655. u vrijeme Kovljanića, bilo je 90 krštenja.

*

Poslije Kovljanića g. 1656. javlja se kao župnik Ivan Harambašić »parocho Castri S. Joannis«.

Prema bilješci u sutivanskom župskom uredu, Harambašić je bio iz Omiša. To se može utvrditi i na osnovu drugih Harambašića, uz kojih je ime zabilježena u matici napomena, da su iz Omiša. Iste godine, kad je postao župnik, potpisuje 18. studenoga 1656. predstavku,[18] kojom brački župnici ustaju protiv zahtjeva povjerenika Puka, da pop i njima u crkvi pruži na klupi pače i tamjan odmah nakon što je dao sucima, jer župnici »però non potendo noi assentirvi alla detta novità, nè derogar all'antica consuetudine, ma dovendo osservarla, come anco li pubblici ordini, che proibiscono l'innovazione, contradicemo con questa scrittura ...«

Kao i ostale sutivanske župnike i Harambašića su ponekada, njegovom dozvolom, zamjenjivali drugi popovi: g. 1664. Mate Radičević iz Donjega Humca, g. 1670. Marko Modro i g. 1677. Ivan Berković.

[18] *Ciccarelli Andrea,* Ossegazioni sull'isola della Brazza e sopra quella nobila, Venecija 1802., str. 302–303. Predstavku (g. 1656) potpisali su tadašnji brački župnici ovim redom: Pavao Biliceo (Biličić, Škrip), Dinko de Dominis (Dol), Jerolim Vranjican (Gornji Humac), Šimun Cerinec (natpop, Nerežišća), Jerolim Jakšić (Supetar), Vale Nadali (Mirca), Ivan Harambašić (Sutivan), Frane Biliceo (Biličić, Milna), Mate Radičević (Donji Humac), Ivan Vuscovizio (Vušković, Pučišća) i fratar Toma Florio (predašnje prezime vjerojatno Marinković, Bol). Prema ovom popisu nema potpisa jedino župnika iz Postira.

U dijelu matice krštenih, koja se odnosi na vrijeme župnikovanja Ivana Harambašića, poslije lista 40. slijedi list 42., što znači, da ovdje nedostaje jedan numerirani list: 41. Tako isto iza lista 49. dolazi list 52., a to znači, da nedostaju dva lista: 50. i 51. Osim toga, ponavlja se numeracija lista 70. Vremensko razdoblje Harambašića obuhvata u sutivanskoj matici rođenih od numeriranog lista 26. do lista 74.

Poslije 3. kolovoza 1684., kad je kršten Grgo, sin Frane Jutronića iz Donjega Humca i njegove žene Margarite, u matici bilježi krštenja druga ruka, ali slijedi i duži prekid. Uz datum od 29. siječnja 1686. samo je nedovršena bilješka o krštenju, koje je obavio pop ekonom Petar Gojić. Redovito zapisivanje se nastavlja tek na numeriranom listu 77. godine 1689. Prema tomu nedostaju numerirani listovi od broja 74 do uključno broja 76, odnosno dva lista, koja su bila numerirana prije uvezivanja u knjigu: 75 i 76.

Veći je broj kumova iz Splita (pored nekih Nadalija, dok su drugi N. stanovnici Sutivana): g. 1656. Bartol Capogrosso (također g. 1669. i g. 1679.) i Dinka, kći paron Ivana Modro, g. 1659. Ana Zanardi, g. 1661. mistro Frane Macanović, Frane Kavanjin (također g. 1669., 1670., 1673., 1675., 1679.), g. 1662. Jerolim Kavanjin (također g. 1664. i 1684.), g. 1663. Doktor Jerolim Kavanjin (također g. 1682.), g. 1664. Margarita žena Ivana Vinovića, g. 1665. Frane Modro, Ivan Alberti (također g. 1674., 1675., 1676.) i Ivan Modro, g. 1667. kolunel Frane Mariani, klerik Šimun Kavanjin, Ivan Mindoljević (također g. 1668.), Frane de Žiže, sluga kod braće Kavanjin i Jerka Mariani, kći kolunela, g. 1668. kolunel Frane Marijanović, Jerolim Marijanović i Marko Modro (također g. 1679.), g. 1669. Jerka Marijanović, g. 1670. Dunata Modro (također g. 1674., 1682.) i Jerka Mariani, g. 1672. Anđel Maderni, g. 1673. Nikola Mariani »maggior«, g. 1674. conte i kolunel Frane Mariani, Dunata, žena Frane Modre, Nikoleta Glavić, g. 1675. Katarina Geremia, g. 1676. Ivan Filipović, g. 1677. Marijeta Kavanjin i Margarita Glavić, g. 1679. Lovro Capogrosso i g. 1681. Ana Kavanjin. Splićana ima i među krštenicima: g. 1657. Lukrecija i g. 1665. Franka, kćeri meštra Frane Zanardija, g. 1661. Ivan Stjepan, g. 1664. Nikola i g. 1667. Frane, sinovi meštra Petra Klapaničića. – Također iz ostalog Brača i iz drugih naših predjela ima kumova i krštenika. Budući da je pop Harambašić iz Omiša, dolazilo je i više Omišana: g. 1656. kuma Jelena Harambašić i Ante Harambašić (također g. 1659., 1662.), g. 1658. kum kapetan Nikola Marinović, g. 1659. kuma Klara, kapetana Nikole Marinovića, g. 1662. kuma Diana Harambašić, kći Petra, g. 1665. krštenici Baldasar i g. 1667. Petar, sinovi Ante Harambašića i žene Margarite i g. 1679. kum Baldasar Harambašić i g. 1674. kuma Margarita Harambašić, žena pok. Ante. Ima također i Poljičana, od kojih su neki već samo porijeklom iz Poljica: g. 1656. kuma Betina Pavić, g. 1659. (i g. 1662., g. 1663.) kuma Kate Borovčić (g. 1660. kao služavka popa Jerolima Nadalija), g. 1662. krštenici Stjepan i g. 1663. Grgo, djeca Kuzne Sirotkovića, g. 1662. krštenici Petar i g. 1664. Katarina, djeca Frane Poljicana i žene Barbare, g. 1664. (ta-

kođer g. 1666. i g. 1675.) kum Nikola Vladišević, krštenici g. 1668. Kate, g. 1670 Ivanka, g. 1673. Ante, g. 1677. Felice i g. 1681. Nikola, djeca Lovre Vuladislavića i žene Margarite rod. Gligove, g. 1670. Katarina Vuladislavić (iz Sutivana), g. 1671. kuma Margarita Vladisavić, g. 1677. kuma Margarita Vladišević Lovrina, g. 1677. kuma Katarina Vladisavić i kum Nikola Vladisavić (također g. 1682.). Isto tako ima kumova i krštenika iz drugih mjesta izvan Brača: iz Prčnja (kum g. 1657. Toma Juronić Petrov), iz Kotora (kum g. 1617. patron Nikola Leventić), iz Jelse (krštenik g. 1660. Magdalena, kći Ivana Miljevčića), iz Hvara (kuma g. 1663. Vičenca Fasenea), iz Kaštela (kuma Margarita Giričić) i nekoliko od t. zv. novog stanovništva (g. 1657. kum Juraj Babić iz Slimena, g. 1659. krštenik Ivan, sin Mihovila Babića, g. 1672. krštenik Magdalena, kći Mate Keljevića i g. 1670. krštenik Mihovil, sin Marka Perišića). Iz Italije su samo kumovi: g. 1664. Livia, žena paron Lazara Quintavala iz Murana, g. 1661. Bovarelli iz Ferare i možda g. 1667. slikar Napoli. Međutim upada u oči povećani broj vanbračne djece: g. 1657. Pietro figliolo illegitimo del S. Fran(ces)co Petricio et di Anna Puctina da Cattaro sua amica et serva, g. 1659. Mandalena figlia illegitima naturale di S. Doijmo Petricio et Margareta Illyna sua amica, g. 1661. Romualdo e Pietro figliolo illegitimo e naturale dell' ill(ustrissi)mo Signor Conte Felice Bovarelli da Ferara et di Madonna Giacobina Zanardi da Spalato sua amica, g. 1661. Matteo figliolo illegitimo naturale del Signor Francesco Mariani et di Margarita sua serva di Spalato, g. 1661. Mandalena filia illegitima naturale di Signor Steffano Nadali et di Anna Bilovinovich sua amica, g. 1664. Margarita figlia illegitima naturale di Anna serva del Signor Governator Gianco Marianovich cuius Patrem ignoro, g. 1671. Domenica figliuola non legitima naturale di Signor Marco Modro et di Mandalena Bilovinovich sua amica, g. 1673. Dorotea figliuola illegitima naturale di Signor Marco Modro et di Petronilla serva et sua amica, g. 1676. Thomaso figliuolo non legitimo naturale di Pietro Paulovich di mistro Zuanne Cingano dalla Citta di Stagno et di Petronilla sua amica, g. 1677. Margarita figliuola non legitima se ben naturale di Cap. Nicolo Rudeglich da Castelli e' di Cattarina sua amica, g. 1678. Olimpia figliuola illegitima naturale di ms Valerio Zuannich q. Francesco è di Orsola sua amica, g. 1680. Giovanni figliuolo illegitimo naturale di Domino Pietro Petricio et di Orsola Bilovinović sua amica, g. 1681. Cuzmana figliuola illegitima naturale di Domino Valerio Nadali et di Mandalena sua amica, g. 1684. Giovanni figliuolo illegitimo naturale di ms Girolamo Luxich di ms Zuanne et di Mandalena sua amica.

Spominjem još slikara Napolija. O njemu su ove zabilješke: 13. ožujka 1667. kum Signor Matteo Napoli Pitor, 13. kolovoza 1674. kum Signor Mistro Matteo Napoli Pitor, i 1. veljače 1677. krštenik Pietro, figliuolo ... di mistro Mattio Napoli et di Madonna Mandalena giugali. (Osim toga, sačuvala se i oporuka, koju je dao napisati Matteo Ottone M. Napoli 22. studenoga 1678., kojom je župskoj crkvi ostavio neku svoju sliku, koja da prikazuje Gospu.)

Godine 1659. (8. lipnja) zabilježen je prijelaz iz muslimanske na katoličku vjeru i tom je prigodom krštena: Anna Turca catechizata de Ordine dell' Illustrissimo e Reverendissimo Monsignore Vicenzo Milani, vescovo di Lesina. Kumovi su bili: Nobil homo l' Illustrissimo Signor Lorenzo Pizzamano et Signora Chiara Marianovich del Signor Cap. Nicolo D'Almissa.

U ovom vremenskom razdoblju (ne uzimajući u obzir nestale listove) bilo je: g. 1656. deset krštenja, g. 1657. sedam, g. 1658. četiri, g. 1659. petnaest, g. 1660. sedam, g. 1661. devet, g. 1662. deset, 1663. sedam, g. 1664. jedanaest, g. 1665. deset, g. 1666, tri, g. 1667. četrnaest, g. 1668. devet, g. 1669. četiri, g. 1670. deset, g. 1671. deset, g. 1672. deset (i jedno nesvršeno ispisivanje), g. 1673. deset, g. 1674. četrnaest, g. 1675. šest, g. 1676. sedam, g. 1677. četrnaest, g. 1678. četrnaest, g. 1679. osam, g. 1680. dva, g. 1681. dvanaest, g. 1682. sedam, g. 1683. osam. Za god. 1684. ne donosim broj krštenih, jer je u toku godine nastupio prekid. Prema tome od g. 1656. do uključivo g. 1683., zapisano je na postojećim listovima matice rođenih ukupno 252 krštenja.

*

Na listu 77. i 78. godine 1689. od 1. kolovoza vodi zabilješke o krštenjima i krsti pop-ekonom Jerko Amapace (Ljubomir?). Godine 1689. bilo je 7 krštenja.

Već na poleđini lista 78, piše nova ruka, i to kratko, kao da je obično popisivanje. Počinje odmah od vrha lista: Adi 12 Febraro 1690. Zapisuje pop-ekonom Marko Gregorelli. Njega nasleđuje 1692. Ivan Dražić. Godine 1693. krsti kanonik Petar Nadali (27. rujna), a 4. prosinca jedno krštenje je obavio nadpop Ante Filippi, koji je također i 19. veljače krstio jedno dijete (Margaritu, kći Bože Nadali i žene Lukrecije).

Na listu 84. godine 1693. Nadali je zapisan kao de Natalibus (4. prosinca): Alojzije, sin »Spetabilis Dñi Joannis de Natalibus«.

Vanbračna su djeca: g. 1690. Ivan, sin Jerolima Petricio i Katarine Morlako i Jerko, sin gospodina Janka (Marijanovića) i ... (nejasno) iz Nerežišća, a g. 1693. Anka, kći gospodina Janka Filippi i Margarite Sirotković.

Godine 1690. zabilježen je jedan prijelaz na katoličku vjeru: 6. lipnja Pietro filg(iuo)lo di Antonio chiam(a)to Samarich fatto chistiano preso per schiavo quando furono prese Duare, a di Moglie Cattarina fù batezato da me D. Marco economo di S. Zuanne.

U ovo vremensko razdoblje, od g. 1690. do g. 1693., bilo je ukupno 52 krštenja: g. 1690. bilo je 16, godine 1691. bilo je 8, godine 1692. bilo je 17 i godine 1693. bilo je 11 krštenja.

Sva ova krštenja ispisana su na poleđini lista 78. i na listu 79. do lista 84.

Pri kraju rukopisne knjige rođenih, o kojoj je ovdje bilo govora, javlja se u zapisima o krštenjima novi mjesni župnik Matej Kovačić iz Splita: Mattheus Kouacich, Parocho Loci S. Joanis Brachie Sacerdotes diocesis

Spalatenses. Za njegova župnikovanja jedno krštenje je obavio pop Petar Vuladisalić (vjerojatno: Vladislavić), ali je zabilješku o krštenju svejedno napisao župnik Kovačić uz primjedbu, da pop Petar ne zna pisati na talijanskom jeziku: R. D. Mattio curato scrissi+, non saper esso D. Pietro scrivere italiano«. Posljednje krštenje je zapisano 21. rujna 1694., Antonio figliuolo di Nicolo Glubetich, et di consorte Lucretia fù battezato da me D. Mattio Couacich Curato Compari furono l' Eccel(lentissi)mo Sig(no)r Dr. Giorolimo Cauagnini et la Sig(no)ra Nicoletta Nadali.

Međutim, kako stariji natpis na koricama označuje, da su krštenja bilježena do g. 1695., moglo bi se pretpostaviti, da nedostaje još neki list, ali uz minimalnu vjerojatnost, jer druga slijedeća stara knjiga matičâ rođenih sadrži i jedno krštenje od 28. prosinca 1694., dok je prvo od g. 1695. datirano 12. siječnja.

Lovre Katić

PRILIKE U SPLITSKOJ OKOLICI POSLIJE ODLASKA TURAKA

(Po bilješkama nadbiskupa Cupillija i Bizze 1709.–1754.)

Splitski nadbiskup Stjepan Cupilli (1708–1720) pohodio je nekoliko puta svoju dijecezu, i njegovi su pratioci brižno bilježili sve, što je on opazio u tim svojim pohodima. Ove su bilješke zanimljive, jer nam pružaju sliku onih krajeva poslije odlaska Turaka iz Dalmacije. I nadbiskup Pacifik Bizza opažao je na svojim pohodima običaje i život naroda pa nam ostavio dragocjenih podataka o tome u svom Dnevniku. Vrijedno je upoznati ove bilješke, po kojima možemo stvoriti sliku života naroda u Primorju i u Zagorju dalmatinskom svršetkom XVII. i početkom XVIII. stoljeća.

PRVI POHOD CUPILLIJEV

Cupilli je već za života nadbiskupa Cosmija mjesto njega izvršio pastirski pohod splitske dijeceze, ali svoj prvi pohod kao nasljednik Cosmijev počeo je 14. siječnja 1709. godine. Tada je obišao Sinj i Vrliku, zatim splitsku okolicu i poljičko Primorje.[1]

Pohod je počeo u katedrali. Izvršivši sve običajne crkvene obrede sjeo je na prijestolje (biskupski tron) i u potpunom ornatu primao svećenike, koji su k njemu prilazili prozvani poimence od njegova kancelara, koji je stajao usred kora.

Prvi su pristupili kanonici i svećenici, koji su služili u katedrali, zatim glagoljaši (presbyteri illyrici), koji su stanovali po gradskim varošima i u samom gradu.

Vrijedno je zabilježiti, da su imena svećenika gotovo sva hrvatska. Arciđakon je Ivanišević (Joannitius), arciprezbiter je Šore, primancir Katalinić, kanonici su Budiša, Gujina, Dujmović, Božićević (De Nata-

[1] Visitatio generalis prima Ecclesiae et Dioecesis Spalatensis habita ab Illustrissimo et Reverendissimo Domino Stephano Cupilli Dei et apostolicae Sedis gratia Archiepiscopo Spalatensi olim Salonitano Dalmatiae ac totius Croatiae Primate.

libus), Manola, Migdoleus, Dumanić, Cindro, Carunchio, Mihić, Andreis, Kuparić. Bilo je skupa 14 kanonika i 3 dostojanstvenika (dignitates); arcidakon, arciprezbiter i primancir (primicerius). Među svećenicima se spominje Don Ivan Dražić, hrvatski književnik, i Krcatović, koji se u Maticama potpisuje »Hrvaćanin«, oba kasniji kanonici. Glagoljaši su bili Domjanović, Jurićević, Sičić, Bešljić – sve sami Poljičani.

Cupilli nije mogao nastaviti vizitaciju sve do 27. VI. 1709., jer je bio zapriječen drugim poslovima. Toga je dana pošao iz Splita u Cetinu, a s njim i njegovi supohodnici kanonici Juraj Migdoleo i Antun Gaudenzio, od starine Poljičanin Radovčić. U nadbiskupovoj pratnji nalazio se i isusovac Filip Riceputi, začetnik djela »Illyricum Sacrum«. Vojna vlast mu je dala za počasnu, ali i sigurnosnu stražu, dvanaest konjanika.

Na putu u Sinj otpočinuli su u Klisu, u varošu, gdje su i objedovali. Tek su pred večer prispjeli na pogled Sinja, kamo prispjevši bio je nadbiskup dočekan od mletačkoga zapovjednika tvrđave Minija, koji je njemu i pratnji ponudio svoje gostoprimstvo, što je Cupilli drage volje primio.

Sutradan, 28. VI. 1709., došao je u tvrđavu gvardijan sinjskoga samostana s ostalim fratrima, da se pokloni nadbiskupu i da ga zamoli, da skupa s pratnjom bude njihov gost, no Cupilli se osjećao sigurnijim u tvrđavi pa se zahvalio na ponudi.

Tvrđava je imala svoju crkvu i župu sv. Jeronima. Ot. Riceputi kao negdašnji kapelan kod hrvatskih četa bio je delegiran, da izvrši poslove vizitacije, jer je poznavao dobro hrvatski jezik, a vojnici u tvrđavi bili su Hrvati.

U to vrijeme glasovita crkva u Sinju bila je dograđena, ali još nije bila pokrita, pa je pratilac nadbiskupov zabilježio u Dnevniku pohoda, da je to »buduća župska crkva«, jer je još tada tu funkciju imala ona u tvrđavi.

Dne 29. VI. na dan sv. Petra nadbiskup je izvršio službu u »budućoj župskoj crkvi« i propovijedao »poslije ispjevanoga evanđelja u hrv. jeziku« (»post decantatum evangelium in lingua illyrica«). Naravno da je i propovijed nadbiskupova bila u hrvatskom jeziku, jer je Cupilli vrlo dobro naučio naš jezik, dok je bio biskup u Trogiru, pa se često bilježi u Dnevniku pohoda, da je hrvatski propovijedao.

Cupilli je uveo pokorničke procesije s križevima, pa je takva bila i ovom prigodom u Sinju. Prvi je išao nadbiskup noseći na svojim ramenima križ, a za njim puk, svatko s križem na ramenima. Prije procesije ispjevalo se evanđelje, i opet na hrvatskom jeziku, a pjevao ga je kanonik Migdoleo. Evanđelje je bilo: »Tko hoće da pođe za mnom, neka uzme križ svoj i slijedi mene.« Za procesije su pjevali latinski psalam Miserere, a poslije svakoga stiha umetalo se hrvatski: »Gospodine pomiluj nas, pomiluj nas Gospodine!« (Post quemlibet versum psalmi Miserere: Gospodine pomiluj nas). Značajno je, da su pritom bili u procesiji i članovi bratovštine »Dobre smrti« odjeveni u posebno ruho »induti cappis«.

TURJACI

Iz sinjske tvrđave pohodio je nadbiskup selo Turjake, a uza nj i vojnička pratnja. Tu je propovijedao, dakako hrvatski, jer ga inače ne bi narod razumio. U selu je našao, što je inače rijetkost u ono doba, groblje dobro ograđeno ogradom od greda.

Za povijest zanata, osobito zlatarskoga, vrijedno je zabilježiti, da Cupilli nalazi po seoskim crkvama na svetačkim glavama krune izrađene od zlatnog, pozlaćenog ili srebrnog lima. Tako je i u Turjacima na oltarskim slikama, palama, bilo kruna od pozlaćenog srebra, pa devet zavjetnih darova i na tablama »ex voto« 32 prstena i drugih ženskih uresa. Jedan je križić od srebra, a drugi su od mjedi. Svijećnjaci su na oltaru od mjedi, a antipendij na prednjoj strani oltara od crvene svile. Slično je našao po čitavoj Cetinskoj krajini svetačke krune od srebra, a ostale predmete većinom od mjedi. Kaleži su, naravno, srebrni i ovdje i drugdje, a tako i posudice za sv. ulje.

Crkva je u Turjacima bila sagrađena dvije godine poslije Karlovačkoga mira i već tako dobro opskrbljena.

Na crkvi je bio natpis:

Pater Simon Philipovich
Ordinis S. Francisci M. observantiae
Curatus dignissimus villicorum ope ac
Rectorum facultate Rure Turjazzi
Templum hoc struendum esse voluit
Quem divus Antonius Patavinus ad
S. D. C. Felicitatem – 1701.

Dakle je fratar Šimun Filipović svojom inicijativom, pomoću seljana i dopuštenjem starješina podigao crkvu na čast sv. Antunu 1701. god. Crkva je bila pokrivena ciglom i imala je dva prozora. Zvonik je bio »na preslicu« i u njemu jedno zvono. Među crkveni inventar idu po svim selima »mahrame« t. j. pokrivači kaleža.

Trilj je od Turjaka udaljen samo 4–5 km, ali ga Cupilli nije pohodio, premda je pripadao turjaškoj župi, a to nije zato učinio, jer je Trilj ostao »u turskoj liniji« (»ecclesia sancti Michaelis, que remansit in linea turcica«).

Mirom u Karlovcima bila je određena granica od Knina na Vrliku, od Vrlike na Dvare (Zadvarje), koje su tvrđave ostale Mlecima i teritorij u daljini jednoga sata hoda od ovih tvrđava. Ta se linija protezala od Sinja tavanastom uzvisinom (Podi), koja na zapadnoj strani Cetine počinje kod sela Brnaza i pruža se do rijeke Cetine kod Trilja tako, da Trilj i Turjaci[2] ostaju na turskoj strani, ali Turjaci, budući da su blizu

[2] Turjake. Košute, Voštane, Hrvatce, Ugljane, sela Sinjske Krajine, muškoga su roda sa starim nominativnim formantom -e. Naprotiv Vedrine i Tijarice ženskoga su roda.

Sinja, pripadali su u onaj prostor, koji nije udaljen više od jednoga sata hoda od tvrđave, a Trilj je daleko do dva sata. Na svršetku pohoda nadbiskup je preporučio župniku, da više pazi na čistoću crkve i crkvenoga ruha.[2a]

Dne 2. lipnja nastavio je pohod u Sinju, najprije u tvrđavi, gdje je pohvalio vojničkoga kapelana zbog čistoće u crkvi, koju je poslije malo gdje po selima našao u čitavoj krajini. U crkvi su bile dvije svetačke slike na ovčjoj koži. Kaleži, piksida i kadionica su od srebra, dva su svijećnjaka učinjena na tursku (due candellieri alla turca), dakle predmeti turskih zanatlija, što je značajno, da ih upotrebljavaju u crkvi. I pokrivači kaleža, velovi, urešeni su turskim vezivom (con lavoro turco). Bilo ih je šest na broju. Patene su bile od pozlaćenoga srebra, i jedno je kandilo od srebra. Jedna je pokaznica (ostensorij) urešena anđeoskim glavama od čistoga srebra. Ima mnogo kazula pa i od damaska.

Istoga dana pohodio je nedovršenu crkvu S. Maria gratiarum (Gospa od milosti).

U Sinju je nadbiskup doživio jedan događaj, koji karakterizira prilike onoga vremena. Pristupio je k njemu Bartul Lučić Pavlov i izjavio, da je njegova žena Kata pred 12 godina odbjegla od njega i udala se za nekoga Turčina i prešla na Muhamedovu vjeru. Bartul se nato oženio u Skoplju pred kadijom nekom Lucijom iz Mostara, kršćankom i ima s njom sina, pa moli nadbiskupa, da mu pomogne, t. j. da mu prizna vjenčanje, što je on odbio.

VRLIKA

Dne 3. srpnja 1709. krenuo je Cupilli s pratnjom u Vrliku. Podalje od Vrlike izašli su mu u susret oficiri i vojnici, a iz Sinja pratilo ga je nekoliko konjanika.

U samome mjestu dočekao ga je zapovjednik tvrđave Damjan Milanović sa svojim oficirima i vojnicima. Pohodivši crkvu sv. Petra vidio je nad vratima natpis:

Ecla SS. Petri e P
auli die 30 Maji 1701.
t. j. Ecclesia sanctorum Petri et Pauli die 30. maii 1701.

Jednako je zabilježio i jedan starorimski natpis na kamenu:

MARTIUS
AURELIUS MAXIMUS
FRATER

U crkvi je bila slika sv. Petra urešena drvenim bojadisanim uresima. Svijećnjaci su drveni, a antipendiji na oltaru sastavljeni od pozlaćenih kožica. Oko crkve je prostrano groblje ograđeno drvenim gredama. Po-

[2a] Ottavio Maria Paltrinieri, Notizie intorno alla vita di quattro arcivescovi di Spalatro primati della Dalmazia e di tutta la Croazia. – Roma 1829., str. 83.

hodio je župsku crkvu u varošu pod tvrđavom, »koja je prije bila turska džamija« (quae fuit antea Turcarum Moschea). Uz crkvu je bio zvonik »star i sagrađen na turski način« (antiquum et fabricatum more turcico). Kršćani su nad minaretom nadogradili kubu za zvona. Na oltarskoj slici Gospe i sv. Mihovila bile su tri srebrne krune, zapravo od srebrnoga lima. Ispod te slike druga je t. j. Gospa s Djetićem i sv. Ivanom, urešena trima srebrnim krunama, 6 zavjetnih darova i 12 srebrnih prstenova. Usto još je jedan srebrn križ i s obje strane oltara srebrne krune. Antipendij je i ovdje od pozlaćenih kožica. Pred crkvom je natkriveno otvoreno predvorje (teza) i velika kamenica za blagoslov vode na vodokršće. Crkva je pokrivena šimlama.

U Vrlici je pristupio k nadbiskupu jedan stari kaluđer iz nekoga samostana, koji se nalazio u dolini rijeke Cetine na putu iz Sinja u Vrliku, a bio je još pod turskom vlašću. Taj je samostan, bez sumnje, istovetan s Dragovićem kod Ribarića, koji je poslije Karlovačkoga mira 1699. ostao pod turskom vlašću. Bio je na turskoj strani linije, a od Sinja i od Vrlike udaljen više od sata hoda. Crkva u tvrđavi, posvećena sv. Frani, imala je lijep antipendij sa slikama.

Na putu za Kijevo

Kad je krenuo u Kijevo nadbiskupovoj se pratnji priključio zapovjednik i barjaktar Posedarski i pratili su ga na konjima do turske granice, a onda se vratili u Vrliku, ali su vojnici i dalje pratili nadbiskupa. Na putu je Cupilli skrenuo prema već onda porušenoj crkvi sv. Spasa na vrelu Cetine. Crkva sv. Spasa bila je podignuta nad starohrvatskom crkvom, koju je otkrio u novo doba Stjepan Gunjača. Tu u blizini negda su se dizali gradovi Glavaš (Lab) i Prozor, kolijevka hrvatskoga plemena Čubranića.[3] Kraj je bio dobro napučen, šumovit i bogat, a pripadao je vrličkoj župi. Uspomena na ova stara plemena i negdašnje blagostanje ostala je i danas živa u ostacima veličanstvene, makar bez krova, crkve, njezina zvonika i u stećcima oko nje, kojih je još tu na mjestu 726, a neki su neobične veličine, te se pod jednim našao krasan lanac s umjetnički izrađenim privjescima od srebra. Ove stećke spominje i Fortis, ali je Cupillijev opis crkve i stećaka najstariji, a vrijedan je, jer bilježi neke detalje, koji danas nisu vidljivi. Cupilli je zabilježio staru predaju ondašnjega pučanstva, da su pod trima najvećim stećcima pokopana tri biskupa, koji su bili na dan Spasova pogubljeni od Turaka, kad su bili došli vršiti crkvenu službu na taj blagdan.[3a] Onaj lanac mogao je pripadati kojem dostojanstveniku.[4] Kad je nadbiskup prispio k crkvi, sjahao je, pomolio se i pregledao crkvu, koja je zbog položaja i starine vrlo časna (conciliat sibi certam quamdam venerationem). Promatrao je ruševine vrlo starog zvonika, kojega je jedan dio još postojao nad jednim svodom,

[3] Šišić, Grad Glavaš (Strena Buliciana).
[3a] Idem, str. 85–86.
[4] Katić, Stećci u Imotskoj Krajini (Starohrv. prosvjeta III serija, svezak 3).

iza kojega su dalji svodovi, po kojima se, regbi, otvarao prilaz u unutrašnjost crkve (super quemdam fornicem, post quem apparent ulterius fornices, per quos creditur patuisse aditus intus ecclesiam). U crkvi je pomnjivo pregledao zidove ili zapravo ostatke zidova i ne bez teškoće prepoznao je nekoje tragove bojadisanih križeva, znakove vrlo stare posvete (Perlustrans attente parietes seu verius reliquias murorum non sine difficultate dignovit signa quaedam crucium coloratarum pervetustae consecrationis monumenta).

»Pregledao je uokolo izvan crkve ili crkvenih ruševina kamenje, kako se drži, nadgrobno, vrlo golemo i nevjerojatne težine, a vrijedno je, da mu se mnogo diviš, što je na mjestu, gdje se na sve strane prostire široka ravnica.[4b]

Poslije toga uzjahavši na konja dospio je na mjesto, gdje izvire velika rijeka Cetina bez ikakve buke i potpuno mirno. Uz spomenuto ždrijelo može vrlo lako prijeći pješak i konjanik s jedne strane na drugu. Mjesto izvora je okruženo velikim kamenjem. Napivši se vode na izvoru nastavio je put do sela Kijeva.«

KIJEVO

Kijevski harambaša Pavao Jurić primio je Cupillija u svoju drvenu kuću, gdje je nadbiskup prenoćio, a pratioci su se sklonili pod šatore, koje im je dao vojnički zapovjednik Vrlike Mate Franceschi Omišanin. Sutradan se skupio mnogi narod, a bilo ih je dosta iz sela, koja su ostala pod turskom vlašću. U Dnevniku je zabilježeno, da se i tu nalaze stećci oko crkve, koja se diže na malome ubavom brežuljku šimlama pokrivena (tegitur asserulis vulgo simle). Nadbiskup je propovijedao tako priprosto, da ga može narod razumjeti (ad captum fidelium). Crkva je posvećena sv. Mihovilu i vrlo je oskudna namještajem. U crkvi je vidio križ od srebrna lima, kalež od srebra (ali postolje mu je od pozlaćene bronce), četiri male krune i jednu veću pozlaćenu s umetnutim umjetnim draguljima od stakla. Stanovnika je bilo 360. Nadbiskup je riješio nekoliko ženidbenih zapreka, među kojima i slučaj Ivana Krstulovića, vojnika u četi viteza Mitrović-Jankovića, koji je kasnije u onome kraju i poginuo, pa Kačić pjeva:

U Cetini blizu Bitelića
Pogibe nam Domitrović Janko.

K nadbiskupu je pristupio pravoslavni seljak s vrela Cetine Milašević i zamolio, da mu dade kakav zapis, molitvu, za njegovu bolesnu ženu. Milaševiću je bilo 109 godina, a valjda ni žena nije bila mnogo mlađa. Kijevska je crkva bila na turskom teritoriju (cum ecclesia haec distet ab aliis, sitque in ditione Turcarum).

Objedovavši u šumi blizu crkve i otpočinuvši također u šumi te obdarivši narod, osobito harambašu Jurića, medaljicama Cupilli se vraćao prema Sinju i pohodio Potravnik, negdašnji grad Travnik, sada Potrav-

[4b] Paltrinieri, o. c., str. 86.

lje. Jahali su uvijek uz rijeku, predvodio ih je i put pokazivao kijevski harambaša Jurić. Na tome putu spominje Vukovića most, koji je bio kod današnjega Ribarića. Put je bio dalek, ali ugodan zbog prirodnih ljepota (post longum iter plurium horarum sed tamen deliciosum).

U Potravniku je noćio u nekoj kući u groblju. Crkva nije bila kamena već je bila sastavljena od jakih greda i šimlama pokrita. Groblje je ograđeno gredama. Oltar u crkvi pokriven mahramom crvenkastoplave boje (una mahrama turchina che copre l'altare). Antipendij je od bojadisanoga platna s križem po sredini. Slika Gospina na oltaru okićena je poviše glave srebrnim uresima, a oko same slike je bio jedan srebrn đerdan. U crkvi je našao Šćavet, t. j. knjigu molitava, epistole preko godine i evanđelja, sve na hrvatskom jeziku. Kalež je bio od mjedi i pozlaćen.

MUĆ

Na putu iz Potravnika do Muća opazio je novosagrađenu crkvu kod sela Zelova, koju je sagradila obitelj Jukić.

U Muću je crkva Bl. Dj. Marije zidana od kamena, jedino je prednji zid od drveta, a pokrita je ševarom. Zvono je obješeno o dva drveta. Gospina je slika na oltaru izrađena na platnu, a oltar je urešen ornamentima od bojadisana drva. Zabilježeno je, da je našao srebrn križ u crkvi, četiri srebrne krune i piksidu, zatim Šćavet.

I ovdje je nadbiskup riješio jednu ženidbenu parnicu. Jelena, kći Nikole Tamurinovića, tužila je Petra Jurja Boždarevića, koji ne će da je vjenča, premda je s njim rodila dijete. Nadbiskup odlučuje, da se Petru ne dopušta ženidba s kojom drugom, već mora vjenčati Jelenu ili joj dati odštetu.

Dne 8. VII. 1709. posjetio je crkvu sv. Mihovila u polju, koja je bila sama ruševina. Zidovi su postojali i još se opažali tragovi svoda nad oltarom, dva stupića su bila na mjestu i djelomično sačuvana, podržavali su oltar. Pred crkvenim vratima bila su još uzgor (erecta) dva duguljasta kapitela, no vrlo blizu propasti, a druga su dva jednako tako stara i duguljasta ležala na zemlji. Na jednom je bio natpis, koji je nevješto prepisao nadbiskupov pratilac.

Još onda je bila živa predaja u narodu, da je crkva vrlo stara (pervetusta). Na natpisu se očito opažaju tragovi gotice i regbi ime sv. Mihovila Arhanđela. I duguljasti oblik kapitela svjedoči za gotički stil, pa je prema tome ta crkva potjecala iz predturskih vremena. U komšiluku »Kmeti« i danas se nalazi obnovljena kapela sv. Mihovila, koju su negda podigla vlastela Cambio.

U groblju je bio jedan nadgrobni kamen, pod kojim je po tradiciji ležao neki harambaša, no taj kamen nije drugo do rimska stela s natpisom, kako je prepisan u Dnevniku:

Q. SOERNIUS
Q. F. TRONIGER
NARONA MIL

Don Frane Bulić ovako je pročitao i *popunio taj natpis*, kad sam mu ga pokazao: Quintus Coervius Quinti Filius Tromentina Niger Narona Miles.

Iz Muća, koje ime piše Dnevnik Hmuch krenuo je Cupilli u Prugovo. Na putu je pregledao crkvu sv. Petra, koja je bila od kamena i pokrita pločama, ali groblje oko nje nije imalo ograde. Na oltaru je bila slika sv. Petra sa srebrnom krunom i sv. Pavla, a iznad njih slika Gospina s Djetićem Isusom. Slika je izrađena na platnu. Sve je okićeno krunama. Oltar je malen i nad njim je svod. Otvori su dva prozora i jedna vrata, a u crkvi se nalaze i dva groba. Lako da je ta crkva istovetna s onom kneza Branimira iz godine 888.[5] Današnja crkva na tome mjestu sagrađena je godine 1761., dakle poslije Cupilijeva pohoda, pa prema tome je on neku stariju od ove vidio.

I Lovrić govori o staroj crkvi u Gornjem Muću, zbog koje se i ruga seljacima, što tvrde, da je ta njihova crkva najstarija u Dalmaciji. Lovrić piše: »Pošao sam da pohodim crkvu sv. Petra, koja se nalazi na malenom brežuljku, da vidim, nema li tu kakav natpis, ali uzaludan mi bio trud. Rečeno mi je nešto, što pobuđuje sažaljenje. Ovu bi crkvu trebalo proširiti zbog umnoženoga pučanstva, ali neki seljaci ne će da je ruše, jer im je tradicionalno neznanje sačuvalo uspomenu, da je ona prva među svim crkvama u Dalmaciji. Zaista je vrijedno da potomcima bude sačuvan jedan tako dragocjen starinski spomenik, ali ja ne bih svjetovao nijednog arheologa, da učini ni korak, da ga vidi.«[6]

Tako se ruga narodnoj tradiciji jedan naduti pseudo-klasičar omalovažujući naše spomenike, pa ako je zaista ona crkva bila iz doba Branimira, bio je vrijedan trud, da je pogleda. Vjerojatno je bila, makar prerađena. Drugu crkvu spominje Cupilli nedaleko te, i sagrađena je u suho, a zidovi nevješto naslagani (incompte posito lapide). I ovaj jadni spomenik nije bez važnosti, jer nam ipak svjedoči o siromaštvu naroda u ono doba.

U Gornjem Muću izdao je nadbiskup naredbu Mateju Tukiću iz Neorića, da mora živjeti zajedno sa svojom ženom.

PRUGOVO

Iz Muća prispio je u Prugovo 8. VII. 1709.

Groblje je u tome selu veliko i ograđeno gredama, a u njemu više velikih stabala. Crkva je nova i pokrivena *ciglom*. Oltarna slika (sv. Ante, Gospa i sv. Frane) na platnu urešena s pet kruna od srebrna lima. Bilo je u crkvi srebrnih zavjetnih darova, od kojih se spominje jedan đerdan i dva srebrna križa. Antipendij je od bijela platna s crvenim križem u

[5] Šišić, Enchiridion, str. 123.

[6] Lovrić, Osservazioni di Giovanni Lovrich sopra diversi pezzi del Viaggio in Dalmazia del signor Abate Alberto Fortis. In Venezia 1776., str. 49–50.

sredini. Crkva je imala dva Šćaveta. Jedno zvono visi izvan crkve, valjda o kakvome stablu.

Župske kuće nije bilo u selu, pa bi župnik dolazeći u selo spavao sad u jednog sada u drugoga seljaka.

DUGOPOLJE

Tu se nadbiskup našao 10. VII. 1709. Crkva je sv. Mihovila pokrita pločama, u njoj je drveni oltar s drvenim bojadisanim antipendijem. Nad svetačkim slikama četiri su srebrne krune. Crkva je imala: glagolski misal, šćavet, knjigu života svetaca, 18 mahrama, tri klecala, dva srebrna kaleža, ali im je postolje od pozlaćene bronce, dvije srebrne pozlaćene patene (plitice), jedan srebrn križić. Posjeduje crkva 16 dana oranja. U selu je 368 odraslih i 168 djece, a kuća ima 70.

VOJNIĆ

Tamo je prispio nadbiskup praćen konjanicima. Vojnić je bio filijala župe turjačke. Crkva, posvećena sv. Jurju, bila je od drva sagrađena, a oko nje groblje bez ograde. Slika na oltaru bila je naslikana na drvetu, i oltarna menza bila je drvena. ali podnožje – stipes – bilo je od kamena.

GARDUN

Iz Vojnića došao je Cupilli u Gardun i tu doživio, čemu se ne bi čovjek nadao u ono doba. Dnevnik ovo bilježi: »Kad je nadbiskup pred večer poslije posjeta crkvi u Vojniću s ostalima nastavio put u Gardun, gdje je kuća župnika Tadije Roguljića, umoran od putovanja bio je neprijazno (minus urbane) dočekan i od župnika Tadije i od njegova sinovca svećenika Antuna, pa je morao ostati pod vedrim nebom sve do prve ure noći, jer župnik Roguljić nije ništa spremio za konak, niti je išta bilo pripravljeno za hranu konjima. Stoga je nadbiskup odlučio odatle u mrkloj noći otići. Pred njim su nosili svijeću i otišao je sa svojom pratnjom u prostu kolibicu (rude tuguriolum) starca Grge Stazića i njegovih sinova Ivana i Martina, koji veselo primiše pastira i s velikim veseljem iskazaše mu gostoljubivost, koliko su mogli u svome siromaštvu.«

Dnevnik 12. VII. dodaje: »Ovoga jutra stojeći nadbiskup u kući, pučki zvanoj pojati, dobroga starca Grge Stazića, poslao je generalnoga vikara Dumanića, da pregleda župsku crkvu u Gardunu. On se odmah uputio s kanonicima Migdoleom i Cindrom na brežuljak, na kojem je gardunska crkva. Tu je misio i pozvao ono malo puka, što se skupio, da dođe u crkvu u Vojniću, gdje će nadbiskup vršiti službu«.

Zatim se opisuje ta gardunska crkva: »Prije je bila pokrita ševarom (vas ecclesiae tectum palleis, quas vocant sevar), no tada se već nova zidala. Oltarska je slika na daski s likom sv. Petra, Gospe i sv. Mandalene. Još nabraja kalež s patenom od srebra, ali podnožje je od pozlaćene mjedi, glagolski misal i Šćavet. Župnik Roguljić nije se pojavio, već je njegov sinovac Antun dao potrebne obavijesti. Gardun ima 40 kuća, 14 obitelji s 217 stanovnika, koji prema potrebi stanuju jedan dio godine u Gardunu, a drugi dio u Donjem Docu u Poljicima. (Današnji stanovnici odreda su iz Doca doseljeni, što potvrđuju i njihova prezimena.) Tri kuće su na drugoj strani rijeke Cetine, a tri u turskoj zemlji (nel confin turco). Demarkaciona linija između Turske i Mletaka prolazila je preko Garduna, pa su se i neke crkve nalazile »nel confin del Turco«.

Objed za se i za svoju pratnju dao je spremiti nadbiskup na svoj trošak dobavivši sve potrebno iz Sinja.

UGLJANE

Iz Vojnića je Cupilli pošao uz vojničku pratnju (comitantibus militibus custodibus) na Ugljane. Prevezao se u maloj lađici (in quadam cymbula lignea vulgo zopul) preko Cetine, »gdje nije mala pogibelj za one, koji prelaze s jedne strane na drugu«. Na putu za Ugljane vidio je u Čaporicama započetu gradnju crkve sv. Roka. Ta je mala crkva bila dovršena tek godine 1727., kako je upisano na gornjem pragu na glavnim vratima, dakle gradila se punih 18 godina. I opet jedno svjedočanstvo bijede onih krajeva. Put je vodio, kuda i kasnija Marmontova sredozemna cesta.

U susret su došli Ugljančani, više od 40, s plavim barjakom i uz pucnjavu pušaka. Dnevnik ističe njihovo veselje, jer su blizu turske granice, pa im je taj pohod bio velika utjeha.

U crkvi je našao kip sv. Antuna (satis elegans statua). Ovo je jedini svetački kip, koji se spominje u ovome pohodu. Crkva je imala srebrn kalež s posrebrenim postoljem od mjedi, Šćavet i više mahrama i svilen antipendij bijele boje. Pokrivena je bila pločom, a oko nje groblje ograđeno gredama. K nadbiskupu su došli mnogi kršćani iz Bosne, da prime oprost. Prispjeli su i seljaci iz Srijana (Poljica) s molbom svećenika Frane Pavića, da pohodi Poljica. Nadbiskup je nadario vojničku pratnju, »koja ga je pratila po pogibeljnim mjestima«, i poslao zahvalno pismo zapovjedniku sinjske tvrđave i onda se prevezao kod Čikotine lađe (gdje je i sada brod) na poljičku stranu. Dnevnik bilježi, da se nadbiskup bojao prevesti u maloj lađi (consideravit periculum istud transfretandi in quadam cymbula). Na tome su se mjestu zaista događale nesreće pri prijevozu, ali u srpnju nije baš velika voda. »Promotrio je pogibelj, ali jer nije bilo drugoga puta, da se prebaci u Srijane sretno je prešao rijeku u spomenutom zopulu, a za nadbiskupom i ostali članovi pratnje«. Nadalje »svladavši tu pogibelj na rijeci, poslije prijelaza na drugu stranu ne manja mu je pogibelj prijetila, jer je trebalo jahati do nekoga mjesta

po uskoj, kamenitoj i visokoj uzbrdici nad rijekom, pa je taj put bio zaista vrlo težak, da se čovjek mogao strovaliti u ponor. Taj dio puta sve do Srijana nije bio bez teškoće i velike nepogode zbog putova, koji su svugdje i neprestano strmi, pa je zbog vrlo teška puta i pogibelji na kopnu i vodi nadbiskup bio umoran i trudan.«

Dnevnik bilježi, da je crkva u Srijanima lijepa (constructa in forma). U njoj je antipendij sa slikom Gospinom, tri srebrna kaleža, šest mjedenih svijećnjaka, tri misala (bez sumnje glagolska, jer drugih u Poljicima nije ni moglo biti) i dva Šćaveta, dvije srebrne krune nad svetačkim glavama. U selu je bilo 26 kuća i 200 odrasle čeljadi.

BISKO

Preko Donjega Doca dospio je Cupilli u Bisko. Bilo je vrijeme pred žetvu, 17. VII., a oluja je bjesnila, no srećom nije bilo grâda, što je narod pripisao njegovoj molitvi, pa je bilo veliko veselje. Nova crkva u Bisku nastala je proširenjem stare, od koje su bila ostala tri stupa sa dijelom svoda. Najstariji dio, kapela s glavnim oltarom bila je presvođena i pokrita pločom, a novi dio bio je pokriven ševarom. Stariji dio bez sumnje je potjecao iz prijeturskoga doba. Crkva je imala zvonik s velikim zvonom. Danas se vide u groblju oko crkve brojni stećci, koje nije Dnevnik zabilježio, a o groblju kaže da je veliko i ograđeno gredama. I ovdje se nalaze srebrne krune na svetačkim glavama. Čudna je pojava, da se u splitskoj nadbiskupiji vrlo rijetko nalaze slike sv. Dujma u crkvama. U Bisku je jedna slika na platnu, koja prikazuje sv. Dujma u društvu sv. Mihovila i sv. Ivana Krstitelja. – Pri ispitivanju župnik don Frane Roguljić kaže, da je u Bisku već trinaest godina i da se bio za prošloga (kandijskoga) rata sklonio s narodom u Žrnovnicu. Ta je pojava bila opća za toga rata, Mlečani su nagovorili preko župnika i harambaša narod, da se skloni na njihov teritorij, i tako su Turci ostali bez radne i vojne snage.

Crkva je imala jedan posve srebrn kalež s patenom, glagolski misal, Šćavet i Ritual. Župnik je držao Matice krštenih, vjenčanih i umrlih. U selu je bilo 37 kuća i 120 odrasle čeljadi.

DICMO

Iz Biska prešao je u Dicmo. Na tom putu dočekao ga je harambaša Bilandžić sa svojim barjakom, t. j. odlomkom sela, kako još i danas kažu u Cetini (cum illis de suo vexillo). Zamolio je nadbiskupa, da dopusti gradnju crkve na zapuštenom groblju, jer im je daleko župska crkva, pa katkada se misi na otvorenom pod vedrim nebom. Nadbiskup je odložio odluku na vrijeme, kad bude u Dicmu.

U Dicmu je otpočinuo u jednoj kolibi (tuguriolo), a onda izvršio pohod crkve sv. Jakova na današnjem groblju. Oltar u crkvi više je ormar

nego oltar, a nad njim su mahrame mjesto zastora. Crkva je pokrivena ciglama i ima zvonik s velikim zvonom. I ovdje ima srebrnih kruna nad glavama svetačkim. Ovdje je zabilježen jedan podatak važan za pitanje, tko je radio sve te krune od srebrnog lima. U crkvi u Dicmu svetačke slike imaju osim srebrne krune i pojase, koje su napravili domaći, zagorski majstori (cum corollis argenteis ac etiam fascis argenteis ab opificibus morlachis fabricatis). To je dokaz, da je po zagorskim varošima bilo zlatara, koji su ove nakite pravili, a oni su sigurno preostali iz turskih vremena, tek nestalih, jer su Turci trebali te majstore za svoje filigranske nakite.

U Dicmu je postojala i jedna bratovština sv. Jakova. Crkva je imala tri srebrna kaleža, dva od pozlaćene mjedi, latinski misal, posve naravno, jer je župnik franjevac, a ti nisu glagoljali. Selo je imalo 130 katoličkih kuća sa 700 stanovnika i nekoliko pravoslavnih. Župnik je stanovao u jednoj turskoj kuli.

Dne 19. srpnja Cupilli je odjahao »prema mjestu zvanom Mojanka, gdje je opazio temelje neke stare zgrade od četvrtastoga kamenja i mramora. Vjerojatno je to bila negda crkva i uza nju samostan, ali zbog davnine vremena i nepogoda ne vide se tragovi, jer se to mjesto promijenilo u gustu šumu.«

Zaista Mojanka je bila gusta šuma sve tamo do sedamdesetih godina prošloga stoljeća, pa je bila sijelo hajduka, zbog čega je Austrija posjekla šumu, da iskorijeni hajduštvo. Danas je tuda golet i djelomično ima i njiva. Godine 1953. ja sam u Mojanci našao rimsko pogansko groblje, iz kojega mi je Jakov Kokan donio reljef Menade, koji sam otkupio za splitski arheološki muzej. (Ondašnji direktor muzeja dr. Duje Rendić objavio je u muzejskom Vjesniku jedan članak o tome reljefu.)

Napokon je Cupilli u Dicmu izdao odredbu, kojom je dopustio harambaši Bilandžiću da sagradi crkvu u svome »barjaku«, ali kao podružnicu župske crkve u Dicmu.

U SPLITU

Cupilli je Dicmom završio svoj prvi pastirski pohod i vratio se u Split dopraćen zagorskim konjanicima (equitibus ultramontanis). Dnevnik završava svoje bilješke ovako: »Vratio se svojoj katedrali poslije pohoda puna truda i ne bez pogibelji« (post peractam visitationem laboribus plenam et periculis non vacantem).

*

Napokon je pohodio katedralu u Splitu. Pritom su ga pratili generalni vikar Kuparić i arciprezbiter Šore.

U opisu katedrale ima nekoliko interesantnih konstatacija.

Na velikom oltaru bila su kao i danas dva drvena anđela, koji drže tabernakul, ali je godine 1709. na tome oltaru bila i slika Bl. Dj. Marije

od Uznesenja (Velika Gospa), koje slike danas nema. Također su oko donjega tabernakula prema vani stajali pozlaćeni drveni kipovi anđela s ratilima muke Gospodnje, ali je to bio slab rad (instrumenta Passionis Domini – opus exigui momenti). Ni toga danas nema. Antipendij je sav od mramora i umjetnički izrađen (affabre elaborato).

Antipendij s druge strane oltara, koja gleda prema koru, dao je napraviti negdašnji kanonik Jerolim de Natalibus Božićević, što svjedoče grb njegove obitelji i natpis. Pred oltarom vise kandila podržana rukama anđela.

»Na oltaru sv. Dujma (danas sv. Arnira) kip je sv. Dujma u biskupskom ruhu u ležećem položaju od pozlaćena mramora«, čime se bez sumnje umanjuje vrijednost toga mramora. Povrh kipa šator je (Farlati ga zove canapeum) također od mramora iznutra obložen crvenom svilom. »Mitra, sandali, rukavice, palij sv. nadbiskupa i patrona, sve je (kako se kaže) kupljeno na račun pobožnih bratima, a izrađeno je od srebra i srebrnoga lima«. Ostali dio oltara također je od mramora bojadisanog i pozlaćenog sa kipovima svetaca: u sredini se vidi kip Bl. Djevice, koja sjedi i drži Djetića Isusa. Ispod njezinih nogu čita se ovaj natpis: URSA GRISOGONIS NATA + ALBERTIS DESPONSATA + PIA IMPENSA. S desne strane Gospine je slika sv. Dujma i Anastazija, a s lijeve sv. Marka i Petra. Antipendij je od kože sa slikom sv. Dujma. Donji dio rake izgleda vrlo star, jer u nekoj udubini vidi se na pročelju (in prospectu) kip djeteta od mramora, a pod njegovim nogama je jaganjac i jelen (Farlati donosi ovu sliku, koja po njemu prikazuje Dijanu s dva psa.) Po pročelju je unakrst (hinc inde) ukršteno pruće (quaedam quasi lineae transversales ad ornamentum Arcae) za ukras rake. S desne strane oltara raka je urešena nekim uklesanim rozetama (quibusdam velut rosis incisis)!

Na lijevoj strani opet su ukrštene linije (lineae transversales) kao i na prednjoj strani. Na gornjem dijelu rake uklesan je himnus sv. Dujma (koji je i inače poznat po Farlatiju, I. str. 492–493.)

I natpis Urse Grisogono loše je tradiran u Farlatija. Natpis kaže, da je ona na svoj trošak podigla onaj dio oltara. Karaman donosi taj natpis po Cosmijevoj vizitaciji i po Farlatiju, a Cupillijevo je čitanje bolje.[7] Danas se ne mogu vidjeti oni ornamenti, koje spominje Cupilli, jer je oltarska menza obložena mramorom, a vrijedno bi bilo barem jedan dio mramora dignuti, da se prouče one ukrštene linije i uklesane ruže.

NASTAVAK POHODA GOD. 1711.

Cupilli je nastavio svoj pohod godine 1711. Na ovom pohodu nijesu obilne bilješke kao u Sinjskoj krajini.

U KAMENU, malome selu nedaleko Splita, zabilježeno je, da je nadbiskup propovijedao hrvatskim jezikom (illirico sermone praemisso). Oko crkve, koja ima bratovštinu sv. Mihovila, pokapali su mrtve. Na nadvratniku je ubilježena godina 1675.

[7] Karaman. Eseji i članci. – Zagreb. izd. M. H., 1939., str. 92.

U KUČINAMA, selu, koje se spominje u prvoj polovici XII. stoljeća, na nadvratniku crkve sv. Luke vidio je natpis, koji je i prepisan u Dnevniku: Chiesus 1467 M N O R S B Hoc opus fuit D P Julii.

Čitanje je loše i nerazumljivo. Danas se ne vidi riječ *fuit*, a mislim da se nije ni onda vidjela.

Ja čitam ovako:

IHS 1467 + Minutius R(estauratum) hoc opus
D(ie) P(rima) Iulii.

Tu bi se moglo još dodati FUIT, pa bi hrvatski značilo: Ovo djelo bi pomnjivo restaurirano 1467. dana prvoga mjeseca srpnja.

Ako se pak ono R popuni = restauravit, onda bi se čitalo: Minucij je ovo djelo restaurirao 1467. prvoga dana mjeseca srpnja.

IHS je neka vrsta invokacije na kamenu, koja je inače obična u ispravama. Čitali natpis bilo kako, svakako je jasno, da je ta crkva restaurirana u XV. stoljeću, pa ako baš hoćemo u najmanju ruku, da je u to vrijeme barem postojala te da je iz prijeturskih vremena. Na njoj danas nema ništa od prvotnoga njezina oblika, jer je u XIX. stoljeću barbarski porušen njezin krov i zamijenjen neukusnim ciglama. Nad oltarom je trošan bačvasti svod.

Ni oko crkve nije se ništa staro sačuvalo, čak ni jedan grob toga drevnoga sela. U novoj crkvi, koja je sagrađena u samom selu god. 1871., dva su barokna oltara, od kojih je jedan (Gospin) vrlo ukusna i dobra radnja, pa je bez sumnje prenesen iz one stare crkve. Šteta, što nam Cupilli nije ništa zabilježio o tim oltarima.

ŽRNOVNICA

Iz Kučina došao je Cupilli u staro selo Žrnovnicu na granici Poljica, koja se zajedno s nekim poljičkim selima spominje već u XI. stoljeću. U crkvi nije bilo tabernakula, što znači, da se Euharistija čuvala u zidnoj šupljini kao i u crkvama u bližnjem Sitnom i Dubravi, gdje se te šupljine još vide sa strane epistole sa simbolima Euharistije, kaležom i hostijom, uklesanima poviše zidne šupljine.[8] Od knjiga zabilježen je glagolski misal, hrvatski Ritual i knjiga života svetaca. Našao je jedan kalež sa čašom od srebra, postoljem od mjedi i dvije srebrne patene.

Nadbiskup je održao narodu propovijed na hrvatskom jeziku (sermone illyrico hortatus est populum).

PODSTRANA

U crkvi ovoga sela našao je nadbiskup Rimski brevijar glagolski. Ne možemo ni očekivati, da bi zabilježio, koje je izdanje brevijara, a da je naznačio, bilo bi vrlo zanimljivo, jer od prvoga štampanog glagolskog

[8] Takvih se sačuvalo nekoliko u Dalmaciji, o čemu sam predao raspravu Vjesniku za a. i h. dalm. u Splitu.

brevijara godine 1493. pa do ovoga pohoda 1711. bilo je nekoliko štampanih izdanja te crkvene knjige.

Još je našao u župskoj crkvi dva kaleža, jedan od srebra, a drugome je čaša od srebra, a podnožje od mjedi, zatim tri velika srebrna križa i napokon 10 kruna od srebrnog lima.

U selu su bile četiri crkve: sv. Roka s tri oltara i svaki oltar ima svoju bratovštinu, 2. sv. Martina na »Stupima« na mjestu zvanom Vilaja, 3. sv. Jurja na brdu Perunu i već spomenuta župska.

Sv. Martin u Podstrani poznat je iz ugovora dužda Petra Tradenika s hrvatskim knezom Mislavom god. 839. Perun je dobio svoje ime po starom slavenskom božanstvu Perunu, a Cupilli, naravno, ne znajući to, izvodi taj toponim iz talijanske riječi pirone (viljuška) i piše ime brda Spiron. U Podstrani su dvije bratovštine, sv. Jurja i Gospe od Začeća, kanonički podignute i potvrđene od crkvene vlasti »već od sto godina«, dakle već oko 1600., što nije nijedna bratovština na selu mogla za sebe dokazati.

JESENICE

U ovome selu od ondašnjih 616 stanovnika župska crkva je bila u odlomku Krug, ali se bilježi, da je prije to bila crkva sv. Stjepana, pa se još kaže, da je velika, i tada je bila grobišna. Ta crkva spominje se 1080. godine u Registru sv. Petra Gumajskoga, kao i crkva sv. Maksima na Mosoru u istom ovom selu. Čudno je, što nije ubilježena crkva sv. Petra Gumajskoga, koja je bila u neposrednoj blizini sv. Stjepana. Znači, da je tada već bila propala. Kasnije, godine 1748., nadbiskup Bizza u svojoj vizitaciji bilježi, da je na mjestu stare crkve sv. Petra sagradio don Petar Nazor istoimenu crkvu. Cupilli kaže za crkvu starohrvatsku sv. Maksima, da je napô zapuštena i nema vrata. U Jesenicama su bile tri bratovštine.

KATUNI

U drugima selima za ovoga pohoda nema ništa važno zabilježeno osim u Katunima u Radobilji. Katuni su bili u turskoj vlasti. Crkva je već onda bila vrlo stara (antiquissima) posvećena Velikoj Gospi. Dok je Cupilli vršio obrede u crkvi, bili su prisutni turski kapetan grada Čačvine Omer, Hasan-aga Nečmijić iz Imotskoga, zatim buljubaša iz Imotskoga i njihovi drugovi, koji su stanovali u tvrđavi Radobilju. Među njima je bio kadija bosanski i serasker i drugi Turci. Iz Katuna je otpratio nadbiskupa u Zadvarje serdar Kostović s razvijenim barjacima i uz pucnjavu pušaka. Dok je Cupilli prolazio u selu Žeževici mimo džamiju (chiesa turchesca), pozdravili su ga Turci salvama iz pušaka. U Dnevniku su zabilježene granice ove kneževine Radobilje, koja je tada bila jedna župa: »Na zapadu mjesto zvano Postiname (Postinje) svršava u Vučipolju i prelazi rijeku

Cetinu i dopire do Ugljana, do granice Cosimpolje (?), dopire do Lovač-bunara na zapadnoj strani. Od Lovač-bunara pruža se na brdo Pazni (?) i kreće prema Velikome Svibu i prelazi preko Krivodola na Dirbatov (?). Granicu župe okružuje Grabovac do Medovdoca i prolazi Donji Zagvozd u planini zvanoj Biokovo, silazi Čiklom Poletnica sa zapada vode zvane Kljeva do Vrulje, koja je blizu mora i prema zapadu do granice Slimensko (danas Slime) i kod granice Podgradsko (danas Podgrađe) do mjesta zvanog Podstinje.«

Toponimi su na nekoliko mjesta nerazumljivo zapisani.

Nastavak vizitacije godine 1717.

Da dopuni vizitaciju Cupilli je godine 1717. povjerio svome sufraganu makarskome biskupu Nikoli Bijankoviću, da pohodi župe na otoku Šolti. On je započeo taj posao 21. XI. 1717. u Gornjem selu.

Njegove odredbe su interesantne, ali on ne bilježi nikakve podatke o prilikama sela, ako nijesu u vezi s crkvom.

Bijanković određuje, da se ne smiju, kao što se dotada običavalo, pokapati nekrštena djeca u kućama ili u vrtovima blizu kuća, nego u gajevima ili u brdu, ali daleko od vinograda.

Nadalje ne smije se u selo primati nijedna prostitutka (donna cattiva) ili noseća sluškinja, koje bi dolazile tamo, da rode. U predašnje vrijeme dolazile su i nalazile prijem i zaklon, što je bilo na sablazan stanovnika, koji su mrmljali protiv toga i tražili oca, kad bi prostitutka rodila. To bi dijete župnik krstio noću, a u zoru bi ga poslali na Hvar.

Primijetio je, da na groblju nema vratnica na vratima, pa životinje slobodno ulaze tamo i pasu.

U Grohotama određuje, da se u crkvi postave klupe za klečanje tako, da se crkva razdijeli na dva dijela: gornji dio uz veliki oltar neka bude za muškarce, a donji bliže vratima za žene. Istu je odredbu dao i Srednjem selu. Dne 24. XI. 1717. sastavljen je inventar pojedinih crkava. U tim inventarima nalaze se ovi predmeti vrijedni spomena:

U crkvi sv. Stjepana u *Grohotama:*

dva kaleža od pozlaćena srebra i 2 patene, bijeli baldakin od damasta sa četiri štapa, svileni antipendij, jedan antipendij od zelenoga damasta, dva Šćaveta, 1 hrvatski Ritual (valjda Kašićev štampan u Rimu 1640.), jedna pozlaćena starinska (all'antica) pokaznica. Na velikom oltaru srebrna piksida unutra pozlaćena, srebrni ključ na tabernakulu, srebrn dijadem na Gospinoj slici, zavjetni darovi od voska, svijeće, kipići djetićâ, noge i ruke, još ktome srebrni dijademi, pa dvije slike: Samaritanka na zdencu Jakovljevu i Mandalena u vrtu poslije Uskrsnuća. – Crkva je imala i nosila za mrtvace, dok su se po drugim selima bez sumnje u ono doba nosili mrtvaci na dvjema usječenim granama.

U *Srednjem selu:* jedan pozlaćeni srebrn ostenzorij (pokaznica), jedna piksida od pozlaćena srebra, jedan kalež također od pozlaćena srebra.

devet kruna od srebrnog lima, pet zavjetnih darova od srebra, srebrn ključ za tabernakul, dvije srebrne posudice za sv. ulje, jedan hrvatski Ritual, jedan Šćavet i jedna knjiga života svetaca.

Tako je završena ova prva vizitacija.

Drugi pastirski pohod nadbiskupa Cupillija

Drugi pohod izvršio je Cupilli godine 1718. U Dnevniku pohoda nalazi se također mnogo podataka za poznavanje prilika naših sela u XVIII. stoljeću.

Generalni providur Aloise Mocenigo uputio je kolorednicu svima harambašama sela, da moraju biti nadbiskupu u svemu pri ruci.

I nadbiskup je upozorio župnike, što će od njih tražiti, da bolje upozna stanje župa. Zabranio je svaki izvanredni trošak u hrani, da se ne pretvori vizitacija u gozbu. Ovo je pismo bilo poslano latinašima na talijanskom jeziku, a glagoljašima na hrvatskom.

SLATINE

Pastirski je pohod počeo u selu *Slatinama* na Čiovu. U pratnji je bio poznati fra Lovro Šitović iz Ljubuškoga, koji je, rođen muhamedovac, dospio kao dijete u kuću harambaše Šimuna Delije, pokrstio se i postavši franjevac bio je jedan od najistaknutijih sinova provincije Bosne Srebrene. Cupilli ga je postavio za profesora u svome sjemeništu u Splitu. Šitović je napisao gramatiku hrvatskoga jezika, pa je bio najzgodniji za pučkoga propovjednika.[9]

Cupilli ističe, da želi upoznati duhovno i materijalno stanje župa, pa je tako i napunio svoj Dnevnik obiljem podataka dragocjenih za povjesnika.

U Slatinama je našao u crkvi sliku sv. Dujma, a to je druga slika toga utemeljitelja splitske nadbiskupije, prvu je našao u Dugopolju. Nijedna crkva, osim u Solinu, mjestu njegova mučenja, nije podignuta sv. Dujmu.

U Kaštel – *Kambelovcu* i *Gomilici*, kamo je prispio iz Slatina, zabilježeno je samo što se tiče crkvenih prilika u župi. U Kambelovcu je bio župnik don Petar Paresić, negdašnji pitomac hrvatskoga kolegija u Loretu.

U Kaštel – *Sućurcu* je zabilježio, da su iz toga sela svećenici u Rimu don Frano Giorgiceo (Jurjević), natpop sv. Jeronima Hrvatskoga i opat Juraj Giorgiceo (Jurjević) od 26 godina, zatim klerik Stjepan Giorgiceo

[9] O fra Lovri Šitoviću vidi Stjepan Zlatović, Franovci i hrvatski puk u Dalmaciji. – Zagreb, 1888., str. 203–204.

Jurjević. Očit nepotizam! Svetište »Gospe na Hladih« (del Monte) ujedno je groblje za porodice onoga sela, koje nemaju svoje grobnice u Splitu u samostanu na Poljudu. Zaista nadgrobne ploče Sućurana do godine 1910. nalazile su se u samostanskoj crkvi, a danas se gdjekoja vidi u klaustru samostanskom.

Kod »Gospe na Hladih« stanuje eremita, koji nosi pokorničko odijelo. Crkva sv. Jurja (poznata po Trpimirovoj povelji iz g. 852.) te je godine nastradala, jer joj je vjetar digao krov.

VRANJIC

Iz Sućurca prispio je nadbiskup u Vranjic, koji je tada bio župa matica i za Solin. Godine 1718. u Vranjicu je župnik domorodac don Šimun Grubić, koji stanuje u očinskoj kući. Ovaj je župnik sagradio tzv. Došimunov dvor, kuću poput kule, koja i danas služi za stanovanje Grubić -Božanovima. Župsku su kuću držali bratimi za bratimsko i crkveno žito. I ta stara kuća još postoji i služi za crkveno i bratimsko skladište.

Nijedno selo nije bilo tako bogato crkvenim rubljem kao Vranjic. Crkva je imala 14 kazula raznih boja za svečane dane. Kazule su svilene i lijepo izrađene, a jedna je od srebrnoga brokata. Uz te bilo je još i šest kazula za obične dane. Jedan je misal bio latinski, a jedan glagolski. Ima Šćavet i hrvatski Ritual. Piksida je imala četiri vela, od kojih je jedan bio zlatom izvezen. Škropionica je od srebra. Još je crkva posjedovala dva ormara za pohranu rublja i tri srebrne posudice za sveta ulja, jednu zastavu, dvadeset srebrnih zavjetnih darova. Na jednome oltaru na pali naslikani su Gospa, sv. Dominik i sv. Frane. Druge dvije slike prikazuju Porođenje Kristovo i Raj i pakao. Na zvoniku su bila tri zvona.

Treba istaknuti nekoje naredbe nadbiskupove pri ovome pohodu. Naredio je, da se kupi glagolski misal, da se uveže Šćavet i da se stavi slika sv. Martina, titulara crkve, na svoje mjesto.

SOLIN

Solin je bio u to doba filijala Vranjica, jer su Solinjani tek nedavno naselili taj kraj, koji je bio opustio za turske vlasti. O bilješkama Cupillijevim u Solinu pisao sam drugom prigodom.[10] Cupilli zove solinsku crkvu »Chiesa della Beata Vergine nell'Isola del fiume Salona detta Ottoch«. Tu se sačuvao kontinuitet povijesnoga imena crkve Gospe od Otoka. Cupilli pogrešno drži, da je ta crkva ona, koju je negda sagradio prvi solinski biskup sv. Dujam. Za sliku Gospinu na glavnom oltaru kaže da je vrlo lijepo urešena (assai decentamente ornata) i da je bila pohra-

[10] Katić, Zadužbine hrvatske kraljice Jelene na Otoku u Solinu, Rad Jug. akad., knj. 306.

njena u kliškoj tvrđavi, kad su se približavali Turci, a kasnije ju je providur Barozzi vratio u ovu crkvu. To se, bez sumnje, ima odnositi na rat 1714. do 1718. Na slici je bio natpis, koji, nažalost, nije zabilježio. Druga slika, također Gospina, vrlo je mila (assai gentile).

KLIS

U varošu pod tvrđavom, kako bilježi Dnevnik, turska je džamija pretvorena u crkvu i u tu svrhu proširena. Uz tu su još crkve sv. Katarine, sv. Ivana i sv. Jurja. Crkva je posjedovala na vrelu Solinske rijeke jednu mlinicu s četiri mlina i dvije stupe. (Sve je to porušeno pred tridesetak godina, u XX. stoljeću.)

Crkva je imala posuđe i križeve od srebra, četiri kandila od mjedi, 11 kazula, 2 trošna misala, 3 također trošna Šćaveta, dva antipendija sa slikama svetaca, 1 križ sa 12 svetačkih relikvija u kristalu, 1 trošan latinski Ritual, 20 kruna od srebrnoga lima, 48 srebrnih zavjetnih darova, 14 uokvirenih slika, 2 ormara za pohranu ruha i 3 kamenice za ulje.

Po odredbama nadbiskupovim očito je, da na velikom oltaru nije bilo pale (si metti la palla dell'altare maggiore in Imagine della Beata Vergine Assunta.). U crkvi sv. Ivana valjda nije bilo ni oltara, jer naređuje, da se drveni oltar iz župske crkve ima prenijeti u crkvu sv. Ivana.

Za kliški tvrđavu Cupilli kaže da je jedna od najjačih u Dalmaciji. Tvrđava je za sebe posebna župa. Crkva je nastala od turske džamije i u njoj su tri oltara. Kod oltara sv. Barbare stoji natpis:

A M D G

Siste fidelis Christi venerare Parentem, Mater vota feret, munera dabit Filius. Clissenses centuriones erga Deiparam devotissimi, Beatoque Vito Martyri Patrono, Nicolao Calergio Provisore posuerunt A. D. MDCLXII.

Za Nikole Calergija providura (kliške tvrđave) časnici kliški podigli su tu ploču na čast Gospe i sv. Vida, zaštitnika tvrđave, godine 1662.

DUGOPOLJE

Došavši Cupilli iz Klisa u Dugopolje nastanio se u jednoj seljačkoj kući, jer je župska bila preuska.

Crkva u Dugopolju bila je duga 12 lakata, apsida joj je 5 lakata, a široka je 7 lakata. Oko nje je groblje ograđeno kamenim zidom. U groblju su bila 104 hrasta. Dugopolju je pripadala i crkva sv. Petra u Kotlenicama, a njezinih nekoliko zemalja od tri dana oranja ugrabio je Miho Vladavić. Osim glavnoga groblja pripadalo je Dugopolju i groblje u Liskama, ali tu su se rijetko kopali, jer je daleko od sela. U tome pokopištu danas se nalazi nekoliko stećaka, pa po tome se zna, da je to starije grobište.

Crkva u Dugopolju posjedovala je dva srebrna kaleža i samo 4 kazule, glagolski misal i Šćavet. Imala je jedan antipendij od drva, bojadisan. Na zvoniku je bilo zvono.

U BISKU je crkva bila duga oko 16 lakata s oblom apsidom, široka oko 8 lakata. U prihode župnikove ide i to, da ga zovu u goste na osminu, na krštenju na objed, a pri vjenčanju dobije od nevjeste mahramu, a od kuma 20 solada (1/4 libre).

U crkvi je vidio nadbiskup bojadisan antipendij, srebrn kalež i križeve. Kazule su samo tri, jedan glagolski misal, jedan Šćavet i brevijar, ali nije naznačio, je li latinski ili glagolski.

U DICMU crkva je sv. Jakova zapaljena i porušena od Turaka na sam dan sveca godine 1715.

U KRUŠVARU je novosagrađena crkva (valjda ona, za koju su tražili dozvolu u prvoj vizitaciji), groblje oko nje nije ograđeno, a u njemu je 47 hrastova.

U PRUGOVU i KONJSKOMU – Konjsko je imalo crkvu dugu 9 lakata, a apsida polukružna duga je 8 lakata, široka je crkva 6 lakata. I danas postoji ta stara crkva i u njoj su i oko nje stećci, što znači, da je bila sagrađena na starijem groblju, očito da se sačuva tradicija. Vrlo je siromašna crkva u Prugovu. Imala je samo dvije kazule, jedan srebrn kalež i jedan sa srebrnom čašom, a s postoljem od mjedi. Još je našao u crkvi dva latinska misala (žunik je fratar!) i jedan Šćavet i 15 srebrnih medalja.

U MUĆU (HMUCH) kao nešto neobično bilježi Dnevnik, da se na dan Male Gospe, titulara crkve, daje objed svim svećenicima, koji se nađu u crkvi toga dana. To je običaj od starine. Župnik stanuje u vlastitoj kući. Za vrijeme prošloga rata (1714–1718) bio je napustio kuću i pobjegao. U Muću je jedna bratovština i njezini se članovi pokapaju u crkvi, a ostali u groblju oko crkve.

Druga crkva u odlomku istoga sela nalazi se u Postinju. Od drveta je i pokrita ševarom. Mućka crkva imala je 2 latinska misala i 1 Šćavet i jedan rimski Ritual. Na zvoniku je jedno zvono.

U NEORIĆU, koje se selo zapravo ima zvati, kako i bilježi Cupilli, PODNEHORIĆ, crkvu od dasaka zapalili su Turci 1715. godine, pa je mjesto crkve podignuta u groblju jedna koliba (capanna). Narod je obećao, da će sagraditi pristojnu crkvu, »kad Gospodin dade sigurnost na granici«. Crkva je imala samo jednu kazulu, crvenu damaskanu sa cvjetovima, jedan križ drveni i dva od mjedi. I u svome siromaštvu imala je ipak ta crkva 5 svilenih mahrama i dvije krune od srebrnog lima.

SINJ

Iz Neorića nastavio je nadbiskup put u Sinj. U njegovoj pratnji bili su serdar i harambaša s dva barjaka i s oružanim vojnicima, jer »je bilo ratno doba«. Pratili su ga do bunara u šumi na putu kod Sutine, gdje su nadbiskupa dočekali iz Sinja zapovjednik morlačkih četa Frano Jura,

serdar Vušković, harambaša Žanko i drugi na konju i oboružani kopljima! Zapovjednik tvrđave Balbi ponudio je svoju palaču u tvrđavi za stan nadbiskupu, ali on je odsjeo kod župnika fra Jeronima Kovačevića.

Tri dana Duhova ostao je Cupilli u Sinju. Dne 8. VI. obišao je tvrđavu, gdje je bila pohranjena glasovita slika Gospe sinjske, što znači, da su još vremena bila nesigurna. U crkvi tvrđave bilo je osam kazula.

TURJACI

Na dan sv. Antuna pohodio je Cupilli Turjake. Sv. Antun je patron toga sela, pa je panegirik svecu držao o. Lovro Šitović iz Ljubuškoga. I turjačka crkva stradala je od vatre, a hrastove grede, kojima je bilo ograđeno groblje, povađene su. I to je djelo Turaka za vrijeme rata godine 1715., kad su Turci i Tatari, kako bilježi Dnevnik vizitacije, harali po Cetini. I ovdje obećava narod, da će popraviti crkvu, »kada Gospodin dade sretnije izglede kršćanstvu«. Crkva je imala 10 lakata širine, dužina nije zabilježena, apsida je duga 4 lakta, a široka 6.

GARDUN

Poslije podne nadbiskup je pošao u Gardun, gdje ga je 1709. onako neprijatno dočekao župnik Roguljić. Usput je blagoslovio u Trilju groblje i pregledao crkvu. To je današnja grobišna crkva, pred koje vratima nađen je glasoviti zlatni đerdan i novac cara Bazilija iz VIII. stoljeća. Trilj je pripadao pod turjačku župu kao i Vojnić, gdje je spaljena crkva 1715., kao i u Turjacima od Turaka, ali je 1718. već bila popravljena i pokrita slamom. Župnik je tada bio don Nikola Žuljević, te su on i harambaša obećali, da će urediti crkvu da bude, »kakva je i prije bila, kad se svidi Gospodinu dati ovome kraju mir i sigurnost«. Pred večer je nadbiskup praćen od harambaša Garduna i Vojnića prešao Cetinu i prispio u Čačvinu. Ovoga puta nije zabilježeno u Dnevniku, da je to bilo kakvo pogibeljno poduzeće.

ČAČVINA

To je stara tvrđava hrvatskih velmoža Nelipića i drugih feudalaca. Negda je bila jaka predstraža protiv Turaka, pa su Mleci kušali da je dobiju od Ivaniša Nelipića. Kasnije je u turskim rukama čuvala južni dio Cetinskoga polja.

Bio je dan Tijelova, 16. VI. 1718., kad je nadbiskup započeo svoj pohod u toj vrletnoj tvrđavi, do koje je vrlo težak pristup. Dnevnik bilježi ovo: Čačvina je prvo mjesto koje je oteto barbarima od mletačke vojske u posljednjem ratu, koji je ovdje počeo 6. I. 1715. – Ispovjedivši i pri-

čestivši kapetana tvrđave Grabovca i vojnike te darovavši svakome po svijeću, nadbiskup je poveo procesiju oko tvrđave i dao blagoslov na četiri strane svijeta izmolivši ove molitve: na istoku kod kule psalam »U ime Tvoje spasi me, Gospodine!« s molitvom »Posjeti, Gospodine, tvrđu ovu!«; na sjeveru prema turskoj carevini pjevali su psalam »Ako Gospodin nije s nama« i molitvu protiv pogana; na zapadu, gdje su vrata tvrđave, pjevao se psalam »Podigoh oči moje na visinu, odakle će mi doći pomoć«; na jugu, gdje puca pogled na primorje dalmatinsko i na katoličke zemlje preko mora, pjevao se psalam »Hvalite Gospodina svi narodi.« – Tako Dnevnik.

U tvrđavi nije bilo crkve, pa ni oko nje, ali je unutra bio kapelan fra Pavao Grabovac. Nadbiskup je odredio, da se adaptira za crkvu jedna kuća izvan tvrđave pod imenom Anđela čuvarâ, neka oni čuvaju taj važan položaj.

UGLJANI

Dne 16. VI. ujutro došli su u Čačvinu harambaša i seljani Ugljana, da otprate nadbiskupa u svoje selo.

U Ugljanima se dizala crkva posred groblja, koje je ograđeno suhozidinom. Ima 4 kazule, 3 latinska misala i 1 Šćavet.

Istoga dana pred večer nastavio je Cupilli put u Nova sela, gdje je našao crkvu od drveta, posve priprostu i malenu i oko nje neograđeno groblje. Crkva je duga 11 lakata, široka 6.

Razlog, zbog kojega je crkva tako zapuštena, jest u tome, što se župnik Radobilje Kovačević protivio, da Nova sela budu nezavisna župa, jer da ona moraju potpadati pod njegovu jurisdikciju. Dnevnik bilježi, da je nadbiskup primirio seljane, ali da ipak »all' uso del paese« – po običaju onoga kraja – nađe se više puta uzrok za nove svađe. Još danas se između Ugljana i Novih sela nalazi oko tri metra zemljišta, koje je »terra nullius«.

RADOBILJE

Jednako istoga dana nastavio je Cupilli put u Radobilju. Radobiljska se župa protezala preko nekoliko sela. Pod nju su pripadali Katuni, Žeževica, Grabovac, Cista, Kreševo Katuni, Blato, Nova sela, svega 218 kuća.

Dnevnik bilježi: »Crkva u Katunima vrlo je stara, jer je sagrađena pred devet vjekova i zaista je ruševna i nigda se nije popravljala, jer to nisu dopuštali Turci, pod koje je potpadalo ovo selo do posljednjega rata. Uokolo je veliko groblje, u kojem se vide neki grobovi u obliku piramida«. – Valjda su to bili stećci. Dalje Dnevnik: »Sebastijan Mocenigo, sadašnji generalni providur, dao je crkvi 30 kanapa (oko 10 ha) oko crkve i nekoje velike zgrade, zvane Čikavševića dvori. Materijalom

ovih zgrada sagradit će se crkva, a jedan dio zgrada služit će za stan župniku ili kapelanu.« – Šteta, što su i stara crkva i ti dvori na taj način uništeni.

Crkva je bila dobro opskrbljena, imala je četiri srebrna kaleža, tri srebrne patene, 12 kazula, tri glagolska misala i tri Šćaveta.

ZADVARJE

Crkva je novosagrađena i vrlo dobro uređena, a ciglama pokrita. Ovdje Dnevnik bilježi, što nigdje nije zabilježio.

Župnika Popovića nadbiskup je vrlo oštro opomenuo pod prijetnjom suspenzije, da se ostavi pića, jer se govori, da toliko pije, da zaboravlja svoju pastirsku dužnost, pa još na objedima pjeva svjetovne pjesme po načinu morlačkome.

Crkveni je inventar bogat, kaleži i križevi od srebra. Na zvoniku je jedno zvono.

Time se završavaju bilješke Cupillijevih pohoda.

PASTIRSKI POHODI NADBISKUPA BIZZE

Uz vizitacije Cupillijeve važni su pohodi glasovitoga nadbiskupa Pacifika Bizze godine 1748. i 1750. i 1754., jer Dnevnik njegovih vizitacija popunjava Cupillijeve bilješke.

Nadbiskup Bizza bio je jedan od osnivača Illyricum Sacrum i imao je veliku ljubav i razumijevanje za povijest, ali je u svojim vizitacijama više ispitivao moralno i religiozno stanje svoje dijeceze.

Svesci Dnevnika nisu povezani po vremenskome slijedu, ali je to od male važnosti za našu stvar, pa ću bilješke donijeti onim redom, kako se nalaze u povezanim svescima.

Dnevnik počinje s Trnbusima. U tome selu je župnik don Luka Kačić već 30 godina. Biraju ga seljani svake godine ponovo 1. siječnja, makar se on protivio izboru.

Nadbiskup ga pita, da li ima pri vjenčanju kakav običaj, koji bi bio praznovjeran. Župnik opisuje jedan običaj, koji je dragocjen za naš folklor u XVIII. stoljeću. Evo njegova odgovora:

»Kum zajedno s ostalim uzvanicima nosi vijenac spleten od devet listova bršljana. Bršljan mora biti od vrste, koja se penje uza stablo, a nikako, koja puže po zemlji. Listovi su prišiveni na bojadisanoj svili i isprepleteni pozlaćenom žicom ili čime drugim. Taj se vijenac postavi mladenki na glavu, i ona ide s njime na glavi u crkvu i s njime polazi kući vjerenikovoj, gdje ostaje s vijencem na glavi do časa, kada svati počnu jesti. Prije jela kum izvuče vjerenikovu sablju (sfodra la sabla del (!) sposo) praveći zamah kao da će ga posjeći. Jedni od uzvanika mole, da ga poštedi, a veći dio traži, da ga kazni, i postavljaju razna pitanja: hoće li biti dobar, poslušan i t. d.

Tražeći razne stvari od molitelja za otkup sve se kasnije svede na samo gošćenje, pa kad postigne to obećanje, diže golom sabljom (con sabla nuda) vijenac s glave vjerenice i nataknuvši ga na sablju uzme ga u ruke i postavlja ga najprije na glavu mladoženje, pa na glavu mladenke i na svoju glavu govoreći (ovdje navodi u talijanskome tekstu hrvatske riječi): Po kuma! Po kumu i po kuma! I po sto dobrih časa, nas i sve društvo! Zatim postavlja opet vijenac na glavu mladenke i onda ga opet diže držeći sablju u lijevoj ruci i natiče ponovo vijenac na sablju izgovarajući prednje riječi pa ponavljajući pređašnji cerimonijar opet diže vijenac držeći sablju u desnoj ruci. Svršivši taj obred kum ponovo diže vijenac, zatakne ga za svoju kapu i nosi, a ja ne znam, što zatim čini od njega. Imam suviše kazati, da prije nego ga postavi na glavu mladenke, svaki put pravi nekakve krugove nad njezinom glavom.«

O drugim supersticijama izjavljuje župnik da je čuo od nekih seljaka, kojih imena navodi, kako je Lucija Čović držala zdjelicu soli u ljevici, a desnicu je držala svijenu iza leđa i vrtjela se naopako blizu tora Mihovila Marčelića do pet puta, i poslije toga uništilo se čitavo njegovo stado. Još je čuo, da Lucija Gavrić izgovara neke molitve od uroka.

Nadbiskup pita, da li župnik ili koji drugi svećenik u župi služi misu u opancima, a župnik odgovara, da nastoje za tu prigodu imati na nogama crne »filare«.

U DONJEM DOCU su dvije bratovštine, imaju Matrikulu, ali nisu kanonski podignute. Selo ima 40 obitelji i 430 stanovnika.

O običajima svadbenim kaže, da kum donosi nevjesti vijenac, ali ne zna ništa o cerimonijaru. Na upit, da li prima nazdravice pri gozbama i da li i sam nazdravlja, odgovara župnik, da prima nazdravice, ali popije samo jedan gutljaj, on pak zaista nazdravlja, ali ne zahtijeva, da se pije. Gospodar kuće i uzvanici to traže (da se nazdravlja) jer je takav običaj.

U PODGRADU župnik ide od kuće do kuće i poučava nauk kršćanski, jer u crkvu ne može skupiti djecu, koja idu za blagom u pašu. U selu je 20 obitelji sa 116 stanovnika. Kamatnici u selu traže za malo mjeseci za svaki cekin po jedan desetak varićak kukuruza. Stjepan Škaričić upitan, nazdravljaju li svećenici i idu li na gozbe, odgovara: »Taj je običaj iskorijenjen za nadbiskupa Kačića« (neposrednog predšasnika Bizzina). Ipak u *Blatu* kapelan i nazdravlja i rado prima nazdravice, kako izjavljuje tamošnji harambaša. U istom selu ima kamatnika, koji potajno uzimaju kamate, nekoji traže, da im se radi besplatno za uzajmljeni novac i da im mlinar melje zabadava. Što se tiče vračanja Jelena Želić liječi bahorenjem. Od svadbenih običaja zabilježen je ovaj: Kad se djevojka zaruči, njezin djever drži za svoju dužnost, da je u prvi svečani dan povede u crkvu držeći je rukom ispod ječerme. U tome stavu slušaju misu i jednako se vraćaju kući.

Nadbiskup pita župnika, kojom se knjigom služi kod blagoslova, a on odgovara: »Samo Terzićem«. To je knjiga molitava, koja je kasnije bila od crkvenih vlasti uklonjena iz bogoslužja zbog nekih netočnosti. Na upit, u kakvoj obući misi, odgovara: »U filarima i opancima.« Crkveni pro-

kuratur Mate Jurić svjedoči, da župnik prima nazdravice, ali sam ne nazdravlja, već kuša iskorijeniti taj običaj, no on se u tome kraju odavna ukorijenio.

U selu postoji bratovština, otkada je naseljeno.

Petar Rodić živi u suložništvu s Margaretom Grabravinovom već 10 godina. Ni župnik, ni harambaša, pa ni nadbiskup Kačić nisu uspjeli, da ga nagovore, da je otpusti. Čuo je, da Lucija Čović čara.

BISKO

Mate Bulat reč. Vidović pristupio je k nadbiskupu i tužio Vidu pok. Luke Bulata, da se bavi čaranjem. Upitan, kako to zna, odgovorio je: 1. Sestra župnikova otela joj je lonac pun smrdljive materije i bacila ga dalje, a ona se s njom borila. 2. Kad izlazi iz kuće nosi pod suknjom neke čarolije. 3. Prošle godine umro joj je sin i na njezinu krovu čula se velika buka, a ona nije ni suze prolila pri smrti sina i njegove žene. 4. Sluškinju po imenu Vidu poslala je na Cetinu, da opere »cidilu« s naredbom, da se ne obazire natrag i neka ostavi suknju u groblju kod sv. Mihovila. Vrativši se sluškinja (sa Cetine) našla je na suknji veliku ptičurinu i uplašivši se pala je, pa se prekrstila, a ptica je odletjela. Vida uzevši suknju pobježe i vrati se kući. 5. Vidjeli su je, da kupi trave na Cvjetnicu i resi svoju spavaonicu. 6. Kad se svađala sa župnikovom sestrom, ova joj je sve to spočitnula. 7. Župnik je rekao, da bi volio otići u daleke krajeve nego to slušati.

U župi je 40 obitelji i 260 stanovnika.

Dalje su izjavili pred nadbiskupom, da je prevladao zao običaj, da se djever slobodno vlada s nevjestom, što ne može biti bez grijeha. Neke uzimaju za djevere vjerenikove pobratime, a neke i one, koji mu nisu ništa. Poslije zaruka slobodno se vladaju ne samo s vjerenikom, već i s njegovim rođacima. Župnik doziva u pamet nadbiskupu slučaj, koji mu je već saopćio, kako je neka Skekrić zatrudnjela sa Stjepanom Meštrovićem bratom svoga vjerenika. Ima i kamatnika, koji uzimaju u zalog zemlje, koje više vrijede nego pozajmljeni novac i dižu plod s njih. U tome je griješio i župnikov brat, ali on ga je opomenuo zbog toga. Druga je vrsta kamate, da se volovi daju u najam s obvezom, da se za svakoga vola isplati na godinu dvije kvarte kukuruza (oko 120 kg). Najbolji vô može se kupiti za 80 lira, a sama koža se prodaje za 40 lira.

Podstrana nema ništa osobito. U selu ima 387 stanovnika, u *Sitnome* je 56 kuća i 450 stanovnika, u *Srininíma* 22 kuće, a u Tvrčićima je 12 kuća. U *Gatima* je 70 kuća sa 340 stanovnika. U *Tugarima* 30 kuća, 400 stanovnika. U *Dubravi* 40 kuća s 200 odrasle čeljadi, a u *Kostanjama* 84 kuće i 700 čeljadi. U *Dućama* bilo je 26 kuća sa 100 stanovnika. Na ove statističke podatke kasnije ću se osvrnuti.

U Poljicima je bio običaj (a do nedavno je još živio) da župnik jednom na godinu daje župljanima piti do mile volje kao uzdarje za redovinu.

U Dubravi i Gatima poslije takva pića katkada bi se i potukli seljani. U *Čičli*, selu od 18 kuća sa 110 stanovnika, župnik je dužan dati 1 barilo vina (85 1/5 lit. iznosi poljičko barilo), 1 glavu kruha i jedan pršut.

JESENICE

Supohodnik kanonik Bernardi vizitirao je crkve na obali mora sv. Stjepana i sv. Petra. Kao što je već spomenuto, te su crkve poznate u XI. stoljeću. Po izvještaju Bernardijevu one su bile zapuštene. Crkva sv. Stjepana ima dvije lađe, u jednoj je slika Prvomučenika, izvrsno slikarsko djelo (d'eccelente pinello), a u drugoj lađi slika istoga sveca dobro djelo (Di buon pinello). Na objema slikama prikazani su i tri četiri druga sveca. Grede na krovu su sagnjile od kiše, pod je loš, nema vrata. Slike su od lastavica onečišćene. Groblje oko crkve zapušteno. Oltari su bez moćiju i antipendija. Crkva sv. Petra ima drveni oltar sa dvije bojadisane kolone, slika na oltaru je na platnu izrađena. Obje crkve imaju svoje bratime.

Crkvu sv. Petra sagradio je don Petar Nazorović, a tada su je uzdržavali bratimi. Ta je crkva nasljednica glasovite opatije Petra Gumajskoga, ali nije joj od njezina posjeda ništa ostalo, tek su 4 vretena zemlje ustupili joj splitski nadbiskupi od čitavoga njezina posjeda. Nadbiskup je naredio, da se dade popraviti slika u crkvi sv. Stjepana od vještaka u Splitu.

U PODSTRANI je slična crkva kao sv. Stjepana u Jesenicama, naime to je zapravo jedna crkva s dvije lađe, od kojih je jedna posvećena sv. Antunu, a druga sv. Roku. Druga lađa ima dva oltara, na jednom je Gospa, koja plaštem zakriljuje svoje štovatelje. Ta slika podsjeća na »Auxilium Cristianorum« od Carpaccia u crkvi na Poljudu u Splitu.

U ZVEČANJIMA se upravo gradila nova crkva, prema tome neispravno je zabilježeno u Shematizmu biskupije splitske, da je sagrađena u početku XIX. stoljeća.

U KOSTANJAMA je crkvu sv. Mihovila posvetio već Cupilli (to je bilo 17. V. 1711.), kako svjedoči hrvatski natpis na nadvratniku (come si vede de dell'inscrizione illirica sopra la porta).

Zanimljiv je podatak s ovoga pohoda u Kostanjama, da je nadbiskup 7. VI. blagoslovio razne trave, sol i vodu, da posluže seljacima protiv skakavaca, koji su uništili veći dio polja. Iz Kostanja u Podgrađe bio je Bizza svečano otpraćen. Na čelu povorke koračao je knez sa zastavom. Iz Podgrađa prešao je u Trnbuhe po vrlo lošu putu. Odsjeo je u potleušici Rodića (a pie piano) vrlo vlažnoj i tamnoj.

U TRNBUSIMA namjerio se na težak slučaj kamate. Juraj Rodić pozajmio je Katarini Glunčić iz Zvečanja 70 lira uz pogodbu, da mu mora svake godine davati 1/2 barila vina. Ona je redovito davala za 14 godina, a te godine 1748. nije mu dala, pa je tražio pozajmljeni novac natrag.

Nastavak vizitacije godine 1750.

OTOK ŠOLTA I ČIOVO

Mnogo puta je nadbiskup Bizza odlučivao, da će pohoditi Šoltu, dvaput je bio i najavio svoj posjet tome splitskom otoku, ali on se bojao mora, premda je bio rođen otočanin. Baš kad je odlučio prevesti se na Šoltu, a ono se pogoršalo vrijeme. Napokon se 23. II. 1750. odvažio. U te dane nalazio se u Splitu sa mletačkim brodovljem kapetan Jadranskoga mora (Capitan in Golfo) Jakov da Rion i imao je otploviti u Hvar, kad ga zamoli nadbiskup, da na jednoj galiji preveze njega i družinu u Stomorsku. Kapetan je odredio za prtljagu i družinu nadbiskupovu jednu galiju, a nadbiskupa je uzeo na svoju. Toga je jutra kapelan zapovjednikov dopratio Bizzu do lazareta na obali, »gdje se običavaju usidriti galije«. Kad je nadbiskup sišao na galiju, primljen je na skali od kapetana uz zvuk trubalja i bubnjeva, zatim uveden pod krmu i počašćen čokoladom. Kad su prispjeli na Šoltu, bacio je komandant sidro i ostavio na ručku nadbiskupa.

GORNJE SELO 24. veljače 1750. Splićanin don Lovre Sirišćević izvješćuje, da župnika biraju svake godine na prvi dan – (1. I.), a nadbiskup ga potvrđuje kroz osminu Epifanije, Bogojavljenja. Redovinu župljani daju u vinu. Dobiva još desetinu jaganjaca i kozlića, ali polovinu toga daje nadbiskupu.

Kad odlazi u Split k poglavarima crkvenim na potvrdu, prate ga dva prokuratura, pa je dužan njih uzdržavati u Splitu o svome trošku, dok se ne vrate kući, suviše njima i gospodaru broda daje jedan objed, a na Svijećnicu svakoj kući svijeću. Dvije su bratovštine i imaju matrikule. U župi živi Stjepan Sinovčić samac i ne plaća redovinu i daje brašno i novac seljacima uz veliku dobit. Šimun Zlendić i žena mu ozloglasili su Anu Fabjanović i ne će da opozovu svoju klevetu. Bernardinu Zlendiću pobjegla je žena i provodi nepošten život u Splitu. Harambaša Ivan Blašković u neskladu je sa selom, pa moli župnik nadbiskupa, da svojim ugledom pomogne, da dođe do mira.

GROHOTE

Slično kao u Gornjem selu daju za redovinu (lukno) vino, a ako ne dopune 25 mjera, onda ostatak dade bratovština. Desetina se kupi od jaganjaca, kozlića i sočiva. Na Veliki petak darivaju vunu, jaja, sir i suhe smokve. Na Dan mrtvih (2. XI.) daje župnik svakoj kući svijeću, a seljani njemu daruju smokve, bajame i šafran. Prokuraturima i brodaru daje na drugi dan Uskrsa objed i ostalo kao i u Gornjem selu. U selu su 55 kuća, 400 stanovnika. Bratovština ima matrikulu.

SREDNJE SELO

Ovdje je redovina drukčija nego u drugim šoltanskim selima. Čini se da se u ovom selu nije mnogo gajila vinova loza, jer se redovina namiruje žitom, a manje vinom. Selo daje 24 kvarte šoltanske ječma (= 8 splitskih = svega 640 kg), 16 mjera masta (oko 170 lit.). Polovina desetine žita, sočiva, jarčića i milostinje sira, suhih smokava i grožđa ide župniku. Na Badnji dan seljani mu dovedu po jednoga magarčića drva, a on im dariva jedan hljebac kruha vrijedan 6 solada. Za Sve svete daje župnik svijeću od unce težine. Objed i drugo četirma prokuraturima daje kao što je običaj i u drugim selima.

Drugi opis šoltanskih župa

Bizza je najprije utvrdio običaje o plaćanju redovine i to uveo u Dnevnik, a onda je nadodao ostale svoje napomene o spomenutim župama. U *Stomorskoj*, gdje je pristao galijom, crkva je Velike Gospe. Antipendij pred oltarom je rezbarija s pozlatom. Na pali oltara su dvije pozlaćene srebrne krune (od lima) i dvije zlatne naušnice. Nad lukom oltara je Gospina slika s Djetićem naslikana na drvu »alla greca« i sva pokrita srebrom. To i okvir slike dao je napraviti arcidjakon od zavjetnih darova. Na slici su krune od pozlaćenoga srebra (lima), 5 zlatnih naušnica, jedan lanac. Još su zabilježene dvije table sa 40 zavjetnih darova. Pred oltarom su tri kandila.

25. veljače otpratili su nadbiskupa u Gornje selo uz pucnjavu pušaka.

U *Grohotama* je 27. veljače.

GROHOTE

Crkva sv. Stjepana ima pet oltara i na svakom su pale vrlo lijepe (d'eccelente pinello). Na velikom oltaru je šest srebrnih svijećnjaka. U Gluhoj luci (Porto sordo) je crkva sv. Petra nadarbina kanonika teologa. Slika na oltaru je bizantinska (pala dipinta alla greca) na drvu i pocrnjela od dima, da se jedva išta raspoznaje. Ribari u crkvi lože vatru. Vrata su u dobrom stanju, ali bez ključanice, pa crkva služi za sklonište putnicima, koji su i digli ključanicu, pa kad je opet bila postavljena, onda su digli krov i ulazili unutra. Nitko od živih ne sjeća se, da se tu misilo. Blizu crkve je nekakva zidina, tada otkrita, ali u dobrom stanju. Kazivali su ljudi, da je to bilo sklonište Marka Marulića. U Grohotama je našao nadbiskup jedan stari kalež i naredio, da se popravi.

DONJE SELO

Tu se našao Bizza 7. III. i tom prigodom posvetio je crkvu. Pod šatorom su bile izložene relikvije svetaca izvan crkve. Čitavu noć izmjenjivali su se osam po osam i pjevali himnu sv. Martina. Ujutro došlo je mnogo svijeta iz drugih sela, da vide funkciju posvećenja crkve. Palili su se mužari, slavila zvona, puške pucale. Poslije podne su otpratili nadbiskupa u Maslinicu uz veliko slavlje. Na dolasku u to selo bio je pozdravljen pucanjem iz mužara i flunta (moschetti da cavalletto).

PRIZIDNICE NA ČIOVU

Iz Šolte pošao je Bizza na otok Čiovo, i to baš na južnu stranu, gdje je u romantičnoj luci na hridini lijepa eremitaža zvana Prizidnice. I danas je tu crkva sa kućom, kamo rado hodočaste Slatinjani, Trogirani i seljaci iz trogirske Zagore, a i Splićani. U lijepome zaklonu ispod hridina rastu rogači, limuni i naranče. Tu su Poljičani podigli svetište i poljički glagoljaši našli mjesto pokoja u burna vremena XV. stoljeća. I danas je Gospa od Prizidnica štovana od mornara i crkva ima dosta modela brodova, zavjetnih darova. Kao Gospa od Pojišana u Splitu tako i Gospa od Prizidnica ima svoju staru legendu, da je Gospina slika nađena na obali morskoj i kud bi je god ponijeli, noću bi se vratila na to mjesto.

Slika na glavnom oltaru, o kojoj je nastala ta legenda vrlo je lijepa bizantinska ikona.

O Prizidnicama je zabilježio Dnevnik: Crkva je nedavno popravljena. Patronat nad njom imaju braća Dinaričići kao baštinici pokojne kuće Cuppareo (Kuparića). Oltar Bl. Dj. Marije ima grčku sliku »di buon pinello«. Oltar je od mramora. Crkva i eremitaža su dobrim dijelom popravljeni. U prvo doba tu su stanovala dva pustinjaka s jednim ili s dva svećenika. U to doba nije bilo nikoga, jer je Dinaričić naredio, da se zatvori eremitaža.

U župskoj crkvi u SLATINAMA na glavnom oltaru je pala Gospina s Djetićem i na njoj četiri srebrne krune (od lima). Navrh slike je Bog Otac, pri dnu sv. Dujam i sv. Petar. Nadbiskup je odredio, da se svilom pokrije golotinja Djetića Isusa, dok se ne prebojadiše od kojega slikara. Nad arhitravom je tabla s različitim zavjetnim darovima.

Oltar sa strane evanđelja ima sliku sv. Nikole i sv. Jeronima vrlo loše izrađenu »di trivialissimo penello«, pa je nadbiskup naredio, da se zamijeni drugom slikom.

Crkveni je krov sveden, sakristija dovoljno prostrana, na zvoniku jedno zvono.

U Slatinama je bratovština Velike Gospe i čitavo je selo u njoj začlanjeno. Gaštald Duje Radosalić daje obavijesti, koje izdaju vlasti i »skula« (bratovština). Matrikula je bila odobrena od nadbiskupa Cupillija 10. V. 1719. Župnik drži u službi jednoga đaka (koji se sprema za svećeničku

službu nap. moja). Župnik je Don Juraj Čotić iz župe Gardun. On izvješćuje, da je tada bila samo jedna crkva, ali prije su bile tri u polju. Jedna je sv. Margarete nekoliko koraka od trogirske granice, koja je označena jednim stupom podignutim na jednoj gomili. Odavna se tu nalazi, ali je djelomično uništen.[11] Na istočnoj strani na mjestu zvanom »Pod bovane« crkva je posvećena sv. Petru blizu mora, od koje postoji samo pročelje i koji komad postranoga zida.

Za primjer, kako se pomalo ruše građevine, može nam poslužiti baš ova crkvica sv. Petra.

Dne 11. IX. 1243. sklopljen je u njoj mir između Trogirana i Splićana, pričemu je sudjelovao i Toma Arcidakon Splitski. Dne 19. III. 1603. papinski vizitator Priuli bilježi, da je ta crkva posve porušena i u njoj ima samo kameni oltar i nema krova. Naredio je, da se crkva popravi, da se može u njoj misiti.

Godine 1750., eto, još je ostalo samo pročelje i komad postranoga zida. Pred nekoliko godina jedva sam uspio da nađem mjesto, gdje je bila crkva.[12]

Crkva sv. Margarete također je posve propala. Do pred 4–5 godina još se vidjela apsida, u jednome vinogradu i do nje hrpa kamenja. Gospodar vinograda ju je posve iskrčio pred 4–5 godina.

Sudeći po zidovima apside bila je renesansna građevina.

Povratak u Split

Dne 12. III. 1750. bile su već spremljene dvije lađe za povratak u Split, kadli (poslije nekoliko sedmica lijepa vremena) naoblačilo se nebo i počelo kišiti. Nadbiskup nagađajući, da će kiša i jugo trajati, koliko je trajalo i lijepo vrijeme, naredi, da ga tri konja čekaju kod Sv. Križa. Pismom javi prioru toga (dominikanskoga) samostana, da spremi tri kreveta, ali nije mogao otputovati zbog kiše, pa je tek sutradan došao u Sv. Križ. Tamo su prispjeli konji iz Kaštela, no opet zbog kiše i jakoga zapadnjaka vjetra ostao je tu još dva dana. Trećega dana odmah poslije objeda uzjahao je na konja i nigdje se ne ustavivši zaputio se u svoj nadbiskupski Kaštel Sućurac, no kako ga stigla noć, ostao je u Kaštel–Kambelovcu. Čudan li je i taj put! Od Kambelovca do Sućurca nema više od četiri kilometra i nije mogao po noći taj put prevaliti!

U Kambelovcu je odsjeo kod gospodara toga kaštela Frana Cambija i sutradan nastavio put i prispjevši u svoj Kaštel Sućurac tu je ostao, da se odmori do subote pred nedjelju Glušnicu, a onda pošao u Split, da prisustvuje obredima Velike nedjelje.

[11] Taj se stup sada nalazi pred župskim stanom u Slatinama. Na njemu je uklesan lav sv. Marka i natpis o granici između Splita i Trogira.

[12] Katić, Starohrvatska crkvica sv. Petra na Čiovu. Starohrv. prosvj. III. serija, sv. 3.

Htijući završiti svoju prvu vizitaciju Bizza je 18. i 19. IV. pohodio još Mravince, Kučine, Kamen i Stobreč, mala sela u neposrednoj blizini Splita. Nije ništa osobito zabilježio. Mravince su imale 16 kuća, a Kučine 15. U Mravincima župnik daje seljanima na dan sv. Marka piti, jer taj dan oni po starome običaju spreme zajednički ručak. Oni njemu za redovinu 1 varićak pšenice, 1 varićak ječma, 1 hljeb o Uskrsu i Božiću od brašna, kakvo imaju u kući.

Drugi pastirski pohod nadbiskupa Bizze

Svoj drugi pohod najavio je Bizza kolorednicom župnicima i 16. svibnja pošao je iz Splita s većom svitom, a gvardijan sinjski doveo im je konje. Na Klisu su otpočinuli i promijenivši rubeninu mokru od znoja nastavili put te ponovo počivali u Dicmu. Prispjevši u Sinj, nadbiskup je najavio providuru sinjske tvrđave svoj dolazak, našto je providur Frano Pasqualigi poslao k Bizzi svoga ađutanta, da pozdravi nadbiskupa, pa je sutradan u pratnji svojih oficira obučen u gala uniformu i s dvanaest grenadira poslije podne sišao u posjete nadbiskupu, koji ga je u samostanu dočekao na dnu stuba. Taj je posjet trajao jedan sat. Nadbiskup je ispratio providura do vanjskih vrata.

Dne 18. V. gvardijan je pošao u tvrđavu, da utvrdi sat, kad će nadbiskup uzvratiti posjet. U svečanoj odori, praćen od kanonika i svećenstva dojahao je u tvrđavu opet poslije podne. Pred vratima je sjahao i ušao unutra dočekan od jedne čete, koja mu je uz udaranje bubnjeva prikazala oružje. Na drugim vratima dočekao ga je jedan oficir s razvijenom zastavom, a bubnjevi su također udarali. Prošavši i ta vrata dospio je do palače providura, koji ga je dočekao na vratima, odveo ga u sobu, i tu je također posjet trajao jedan sat vremena. Na odlasku dopratio je nadbiskupa providur do vrata palače uz bubnjeve. Sa tvrđave je nadbiskup sišao pješke. Dne 20. V. obišao je Lučane, a zatim se kod Hana prevezao preko Cetine, jer još nije bilo mosta, pohodio je sela Gljev. Otok i Udovičiće, odakle je poslao kanonika Candida u *Rože*, da obiđe ono selo. On je prevalio četiri sata teška puta i kod crkve »Gospe od zdravlja« našao je sakupljene seljane. Tu je doznao, da se župnici Garduna i Otoka pravdaju, tko ima pravo na tu crkvu, jer su se u Rože doselile tri obitelji iz Otoka, a sedam iz Garduna. Selo broji 147 stanovnika. Pripovijedali su seljani, da vide fratra otočkoga samo, kad kupi redovinu, a kapelan gardunski redovito ih služi. Mole nadbiskupa, neka dokrajči taj nered.

Iz *Graba* Bizza je poslao svoga pratioca Licinija u Čačvinu, da pregleda crkvu sv. Vida. On je na povratku referirao, da je crkva klakom i kamenjem sagrađena, ali ševarom pokrita, no već su donesene ploče za nov pokrov. Iz Graba je nadbiskupa otpratio serdar Gusić i njegov alfir u Tijarice s mnogim pješacima i konjanicima oboružanim puškama. Odatle je Candido pohodio *Voštane*, gdje je našao malenu kapelu po-

kritu djelomično ševarom i bez oltarske slike; nema ni temelja, pa za velikih kiša prodre voda u crkvu. Ipak je ta crkvica potrebna, jer je vrlo daleko župska crkva. Seljaci mole, da nadbiskup dopusti, da don Luka Blažević, koji stanuje u tome selu, služi misu u svetačne dane barem zimi, kad zapadnu snjegovi, pa je put do župske crkve pogibeljan. Candido je otišao i u *Strizirep*. Tu je crkva sv. Roka bez slike na oltaru i pokrita je ševarom, ali je već skupljen materijal za gradnju nove. I tu seljaci mole kao i u Voštanima, da se dopusti misiti u onoj crkvici jednom svećeniku, koji stanuje u selu.

Jednako mole i u *Aržanu*, gdje je crkva Svih svetih pokrivena ševarom, jer je crkva u Tijaricama predaleko. U Aržano došao je glavom nadbiskup, pa je k njemu dohrlilo do 200 kršćana iz Turske, da mole blagoslov. Tijarčani su molili nadbiskupa, da im dade kojega svećenika, da blagoslovi grob dvaju ubijenih mladića. On je poslao Candida, a sam je nastavio put u *Tijarice*, kamo su k njemu došli novi hodočasnici iz Turske. Nadbiskup je propovijedao, krizmavao i misio na otvorenom polju, gdje je bio podignut oltar.

Poslije toga Bizza je bio u *Dobranjima*, *Svibu*, *Cisti*, selima, koja su tada pripadala župi Katunima, premda je odatle udaljena na desetke kilometara. U *Cisti* je nadbiskup naredio makarskom gvardijanu, da propovijeda protiv krađe, u *Ugljanima* protiv bluda. U Ugljane su došli mnogi kršćani iz Turske. U Čaporicama i Gardunu objedovao je Bizza u bratimskoj kući, što znači, da su u tim selima bile ustanovljene bratovštine.

Time je završena vizitacija Cetine i okolnih sela.

DALJA OKOLICA SPLITA

Interesantne su bilješke Dnevnika za vizitacije u *Žrnovnici* 23. veljače 1752. Bio je običaj, da župnik seljanima daje piti na dan svetoga Marka, ali nadbiskup i sindici ukinuli su taj običaj zbog nereda, koji se događao, kad bi se ljudi ponapili vina. Seljani ne dobivši običajno vino kupili su sami dva barila vina i pili, a župniku su obustavili dio redovine za trošak vina govoreći, da oni čuvaju stare običaje, pa kako oni daju župniku redovinu, tako hoće, da i on vrši svoju dužnost dajući im vino. Stanovnika je bilo 488. U selu je jedan slučaj suložništva.

Nadbiskup je pred vratima crkve blagoslovio polje latinski, pa protumačio hrvatski.

U JESENICAMA 1. V. 1752. župnik Juraj Kordić Ivanišević izjavljuje, da crkva sv. Petra na žalu morskom nema nikakva posjeda, jer da obitelj Nazor sakriva oporuku pok. don Petra Nazora, koji je sagradio crkvu i oporučio joj zemalja. U crkvi je samo slika sv. Petra na oltaru, menza je bez svetoga kamena, slaba su vrata i krov je ruševan. Crkva sv. Stjepana u Blatu ima nekoliko komadića zemlje. Oltar je gol, pala uza zid. Ta je crkva grobišna, pa kada se govori misa za mrtve, donosu sve potrebno iz župske crkve.

Iz Jesenica produžio je Bizza put u Omiš, grad na lijevoj strani Cetine. Na desnoj je strani starohrvatska crkvica sv. Petra, u kojoj je negda sudio kralj Slavac. Kod te crkvice otvorio je Bizza godine 1749. glagoljaško sjemenište, koje je odgojilo stotine glagoljaša i dalo im kulturu za ono doba dovoljnu, da se nisu kao dotada odgajali mladi misnici kod kojega starijeg svećenika, kojemu su ujedno bili i sluge i učenici. Posve je shvatljivo, da su nadbiskupa kod toga sjemeništa dočekali mnogobrojni svećenici glagoljaši, da mu se poklone. S njima je bio i veći broj klerika, a drugi su ostali u sjemeništu i pozdravljali Bizzu pucnjavom iz pušaka.

U Omišu posjetio ga je gradski sudac Karalipeo u svečanoj odori i nadbiskup je također uzvratio posjet, a onda je u crkvi primio svećenstvo, među kojima nas najviše zanimaju glagoljaši. Bio je rektor sjemeništa, prefekt i sedam svećenika, 9 đakona, 3 subđakona i 15 đaka. U župskoj crkvi ispred svih triju oltara visjela su srebrna kandila osrednje veličine.

I u drugim omiškim crkvama našao je nadbiskup srebrnih predmeta: kandila, svijećnjaka, predočnica (tabele na oltaru), zatim srebrnih i zlatnih zavjetnih darova i kaleža.

Na polasku iz Omiša opet su pripremljene velike parade. Otpratio ga je providur sa čitavom posadom uz pucnjavu iz pušaka i sedam topovskih hitaca sa tvrđave i svirku trubalja i udaranje bubnjeva.

Jednako je svečano primljen u Rogoznici uz pucnjavu mužara, a odsjeo u harambašinoj kući, jer je bila najprostranija u selu.

Župnika u Rogoznici biraju na prvi dan godine, te ili staroga potvrđuju ili biraju novoga. Selo je imalo 30 kuća sa 360 žitelja. U selu nije bilo psovača, suložnika ni preljubočinaca, kako ponosno ističe župnik domorodac don Petar Kuzmanić. On kao svi poljički popovi stanuje sa svojim ocem i braćom u obitelji. Harambaša o njemu svjedoči: »Bili bismo sretni, kad bismo slušali i opsluživali ono, što nas uči i na što nas potiče. Mi smo posve zadovoljni s njime.«

Iz Rogoznice preko Omiša vratio se nadbiskup u Jesenice, gdje je prenoćio i 14. ožujka prispio je u Split.

Drugi pohod nadbiskupa Bizze oko Mosora

Dne 11. V. 1754. Bizza se opet navratio u župe većinom poljičke i one oko Mosora.

U ovom pohodu nema osobitih činjenica, koje bi zanimale povjesnika, jer se Bizza poglavito osvrtao na vjerska i moralna pitanja, a njegov pratilac bilježio je gotovo uvijek stereotipne činjenice o tijeku pohoda u pojedinim selima.

U TUGARIMA je nadbiskup saslušavao narod, koji je dolazio, da se potuži na razne jade, pa je tu kao i po drugim selima vršio ulogu pomiritelja. Zabranio je vršenje vjerskih obreda u staroj crkvi sv. Margarite. Ta crkva još i danas postoji, ali je sama ruševina.

Interesantan je njezin unutrašnji arhitektonski izgled. Jedan pobočni zid ima plitke i široke lukovima presvođene udubine, kakve se nalaze i u crkvi sv. Klimenta u Sitnomu i u župskoj crkvi u Podgrađu, dakle u poljičkim selima.

Župnik daje seljacima dva barila vina na dan sv. Marka, ali se njima čini, da je to malo, i traže tri. U 40 kuća ima 400 čeljadi. U župi živi svećenik don Stjepan Radić. On služi kao čuvar crkve (cremita) i dobro se vlada. Od javnih grešnika spominje Marka Novakovića, koji je živio u suložništvu sa svojom kumom Jelenom Jurišić, koja je ostavši trudna odselila u Split, gdje i sada živi. Ivanica, žena Jure Bašića već petnaest godina živi rastavljena od svoga muža bez ikakva zakonita razloga. I ona se odselila u Split.

U selu ima svađa, a najpogibeljnija je među seljacima i crkovinarom (prokuraturom) župske crkve knezom Ivanom Novakovićem i Matijom Novakovićem reč. Markićevićem. Ova dvojica protiv staroga običaja zabranjuju remeti, da zvoni u dva zvona, bez njihova dopuštenja, kad umre glava kuće. Župnik moli nadbiskupa, da zapriječi tu novotariju, jer može biti teških posljedica.

Druga je svađa među bratovštinama. Bratovština Gospina drži, da je ona gospodarica crkvenoga poda (pločnika) i ne dopušta drugim bratovštinama, da naprave grobove u crkvi.

U Cazin-docu postoji crkva sv. Frane, ali nema prokuratura, i nestali su spisi testamenta, pa je Jure Novaković zajedno sa svojom braćom prigrabio posjede te crkve.

Matij Novaković je pripovijedao nadbiskupu, da je njihova župska crkva bila pred dvije godine pokradena, pa su potrošili mnogo novca, da pronađu lupeže. Poslali su na sve strane svoje ljude, da traže lupeže, pa i u Imotski. Kad su lupeži pronađeni, onda su dali nagradu onima, koji su ih našli, pa su poslali opet svoje ljude u Zadar generalnom providuru, da se provede proces. Krivci su osuđeni i zaplijenjena im je sva imovina, dok sve ne vrate.

Vrijedno je opisati cerimonije na odlasku iz Tugara i po dolasku u Dubravu kao primjer galantnosti poljičkih knezova na selu. Pred nadbiskupom su u lijepom redu stupali oružnici s puškama i pištolama i zastavama. Na čelu povorke stupao je jedan knez, koji je pazio na red. Za njima je stupalo 20 mladića sa zastavicama, iza njih Veliki knez u pratnji malih seoskih knezova, zatim glavari sela i crkveni prokuratori, onda župnik pa križ i konačno nadbiskup sa svojom pratnjom (konvizitatorima) i najposlije ženski svijet. Salve iz pušaka pratile su i odjekivale od mosorskih stijena. Kad je povorka došla do granice Dubrave, tu su našli narod u špaliru s tamošnjim knezom, koji se poklonio nadbiskupu i onda stao na čelo povorke svoga naroda i tako su ušli u selo.

Tada je nadbiskup sjahao, primio dobrodošlicu župnika i Velikoga kneza, pa je povorka krenula dalje uz pucnjavu pušaka i onih, koji su dočekali nadbiskupa i onih, koji su se vraćali kući.

U DUBRAVI je župnik don Marko Čotić, za kojega seljani kažu da je dobar, ali katkada žestok, pa ne pazi na riječi, kad se naljuti. On pak izvješćuje, da crkva ima u Mosoru »pasiku« i da seljani često sijeku drva za svoju korist, a ne za crkvu. Selo ima 53 kuće i 346 stanovnika. Od običaja seoskih spominje se, da je župnik dužan jedan dan, kad mu je zgodno, dati selu objed, na koji dođu sve kućne starješine, dapače svi muškarci, tako da župnik potroši 1/3 dohotka godišnjega.

Preko GATA, u kojima je bio 29. svibnja 1754. i zabilježio, da tu ima 70 kuća i oko 400 stanovnika, te da na dan sv. Marka mora im se dati piti četiri barila vina, došao je Bizza u Ostrvicu, koja je imala 40 kuća i 310 žitelja. Groblje je bez ograde i slobodno ulaze životinje. Župnik se tuži, da se često u grobištu pred vratima crkve događaju svađe, psovke i tučnjave, ali to se zbiva općenito u čitavoj poljičkoj provinciji.

Na upit, ima li kamatnika, odgovara: »Ima neki Jure Soškorović, koji pravom mjerom kupuje, a škrtom prodaje. Kad pozajmljuje novac, traži prije košulju ili mjeru masta ili što slično kao kamatu za godinu dana. Prodaje vino uvijek skuplje od drugih, pa se tako dižu cijene na štetu siromaha.

I ZVEČANJE ima svoje kamatnike, koji daju u zajam na pr. jednu bocu vina, a u vrijeme jematve traže, da im se vrate dvije masta. Ima 54 kuće i 345 stanovnika.

U KOSTANJAMA Ante Bartulović prodao je oružje Turcima. Selo ima 101 kuću i oko 700 žitelja. Margarita Mandalinić bavi se čaranjem, a i bludnica je.

Selo PODGRAĐE ima kuća 20, a 134 stanovnika.

U BLATU je broj kuća 32, a žitelja 271. Spominje se kao »nasilnik vojnički« sopraintendente Stjepan Furioso. Taj nadimak nose Deškovići iz Omiša.

KATUNI obuhvaćaju kao župa više sela: Kreševo, Blato, Nova sela, Cistu, Dobranje i Svib. U Katunima, Žeževici i Srijanima utišao je mnoge svađe.

U 190 kuća ima 780 stanovnika.

U SRIJANIMA 44 kuće, 150 stanovnika.

DONJI DOLAC kuća 80, stanovnika oko 540.

U DUGOPOLJU ima 140 kuća, 1001 stanovnik. U selu ima psovača i očitih lupeža.

Napokon je nadbiskup prispio 3. VII. 1754. u KLIS. Odsjeo je u kući Ribolija. K njemu je poslao komandant tvrđave časnika, da utvrdi vrijeme vizite nadbiskupu. U određeni sat sišao je s tvrđave praćen od časnika, a sa strane su išla dva vojnika, koji drže uzendžije (stafieri) i nekoliko njih s puškama.

Na vratima dvora dočekali su providura domaćin sa svojim ukućanima i nekoliko klerika iza njih. Oni su ga uveli u dvor, a navrh stepenica

u dvorištu, kojima se penjalo u kuću, stajao je nadbiskup u svečanom crkvenom ruhu. Kad je providur počeo uzlaziti uza stepenice, nadbiskup je sišao dvije stepenice.

Sastavši se izmijenili su komplimente, zatim su ušli u predsoblje i zadržali se u razgovoru do večeri. Na rastanku je dopratio nadbiskup providura do vrata na stepenicama.

Sutradan, 4. VII. 1754., polovinom jutra pošao je nadbiskup, da vrati vizitu providuru. Došavši do drugoga pojasa tvrđave, dočekao ga je odred vojnika u špaliru, pa tako i kod providurove palače uz bubnje i trublje. Providur ga je dočekao na polovini stepenica i uveo u sobu za audijencije, i tu su ostali u dugu razgovoru. Na odlasku je providur otpratio nadbiskupa do polovine stepenica, odakle je Bizza pošao u crkvu, gdje je pod nepcem uveden unutra. Na odlasku iz tvrđave ponovile su se iste počasti kao i na dolasku. Kod prvoga pojasa oprostila su se gospoda iz tvrđave s nadbiskupom, pa se on vratio u svoje prebivalište.

Župsku je crkvu pohodio i pregledao kanonik Domjakušić i naredio, da se opere rublje i stolnjaci na oltaru, zatim da se popravi krov. Nije našao u redu ni glagolske misale, pa je naredio, neka se kroz dva mjeseca izmijene listovi kanona, jer su bili poderani, ili neka se kupe novi misali. Korice Šćaveta neka se izmijene. Don Pavao Tijardović je pregledao crkve sv. Jurja i sv. Ivana, a i te su bile zapuštene. Imale su samo dva svijećnjaka i jedan križ na oltaru. Crkva sv. Katarine bila je zaključana.

U Klisu je bilo 130 kuća i 919 stanovnika.

*

Po bilješkama ovih vizitacija, ne obazirući se na čisto crkvena pitanja u njima, već samo na ona, koja nam mogu dati podatke o životu i prilikama u našim selima poslije odlaska Turaka, pokazuje se ovako stanje:

Ekonomske su prilike vrlo loše, te pokazuju opće osiromašenje svih sela. Kroz čitavo vrijeme svojih vizitacija Cupilli nije našao nijednu kuću zgodnu za pristojno stanovanje. Ni župnici nemaju drukčijeg stana nego seljaci. Nadbiskup noći u pojati, u drvenoj kući ili u vlažnoj i zadimljenoj potleušici. Harambaša u Kijevu, dakle civilni i vojnički glavar sela u ono doba, u samom kamenom Kršu ima drvenu kućicu, što znači, da nije bio ni toliko imućan, da sagradi kamenu kuću usred kamenoga polja.

Crkve, koje su sagrađene poslije oslobođenja od turske vlasti, pokrivene su ševarom, slamom, šimlama, neke su drvene (Nova sela), druge suhozidine, mnoge nemaju oltarne slike (pale). U Bisku je stara crkva popravljena, pa dok je stariji dio od kamena, noviji, i to pročelje, napravljen je od drveta. Uz te opće nevolje neke su krajeve još popali skakavci, koji su uništili veći dio ljetine.

Na crkvama rijetko su viđena zvona, i to po jedno, kandilo se nađe vrlo rijetko, naravno samo u Primorju. Kaleži su imali samo čašu od

srebra, a postolje im je od posrebrene bronce ili mjedi. Srebrni se svijećnjaci nalaze samo u Grohotama na Šolti, a to je selo na otoku izvan dohvata Turaka.

Groblja su oko crkava većinom nezaštićena zidom ili ogradom, te životinje mogu slobodno pasti po njima. Negdje su ograđena gredama, a samo za jedno je zabilježeno, da mu je ograda od kamena. U trima selima po groblju su porasli hrastovi: u Dugopolju 104, u Krušvaru 47 i nekoliko njih u Prugovu. Groblje je mjesto pijeteta, koje čuva tradiciju, pa u Krušvaru grade novu crkvu na starom groblju. Taj kontinuitet nije svugdje sačuvan, jer Turci nisu dopuštali, da se grade nove crkve, jedva su trpjeli, da se stare nešto poprave, što je bilo uzrokom, da se u Zagorju nisu sačuvale starohrvatske crkvice. Ili su ih Turci u ratnom bjesnilu porušili ili su nestale same po sebi, jer nisu restaurirane. Na turskom teritoriju su jedino u Muću, Kučinama i Katunima dočekale doba ovih vizitacija. U Poljicima nije ni dugo ni čvrsto gospodovala turska ruka, pa su tamo ostale čitave crkve sv. Klimenta u Sitnom, sv. Luke u Dubravi, sv. Petra u Priku i neke neznatnije, pa su one svjedokinje boljega starijeg blagostanja i vještine naših starih majstora i važni su objekti za proučavanje crkvenoga graditeljstva.

Sv. Spas na vrelu Cetine bio je porušen, ali ne potpuno, pa su njegove veličanstvene ruševine svjedok blagostanja negdašnje kolijevke hrvatskoga plemena Čubranića i njegovih ogranaka Lukačića, Vladavića i Berislavića, koji su tu imali svoje gradove Glavaš i Prozor. Usporedimo li tu crkvu sv. SPASA, ma i u ruševinama, s onim jadnim crkvama pokritim ševarom i u suhozidanima, očita je nesreća, koja se survala na one krajeve najezdom Turaka.

Vrijeme je ipak otupilo oštricu toga naleta i vjerske intolerancije pa nalazimo u Dnevniku vizitacija, kako u Katunima dolaze Turci u crkvu, da slušaju propovijed Cupillijevu i prisustvuju obredima, koje je on vršio, te ga na prolasku kroz Žeževicu pozdravljaju salvama iz pušaka. U Kijevu godine 1709. crkva se nalazi na turskom teritoriju, i nadbiskup slobodno vrši svoju službu, dapače k njemu dolaze kršćani iz turskih krajeva. U crkvi sinjske tvrđave na oltaru su svijećnjaci napravljeni na turski način, a kaleži se pokrivaju mahramama urešenim turskim vezivom. I po ostalim selima Cetinske Krajine upotrebljavaju u crkvi te mahrame kao velove i zastore.

I onda se povijest ponavlja, makar i u protivnom pravcu. Kako su Turci pretvarali crkve u džamije, tako se po njihovu odlasku pretvaraju džamije u crkve (Vrlika, Klis), a minareti u zvonike. Godine 1715. Turci su ponovo rušili crkve po Cetini.

Po svim selima, u Zagorju i Primorju, nalaze se na slikama krune od srebrnoga lima, u Klisu su imali dapače relikvije pohranjene u kristalu, a na mnogim oltarima bilo je zavjetnih darova, ponegdje srebrnih đerdana, srebrnih naušnica, u Šolti jedan par zlatnih. U Stomorskoj na Šolti toliko je srebrnih zavjetnih darova, da su ih salili i time obložili bizantinsku Gospinu ikonu.

Oltarne su slike bile izrađene na platnu, ponegdje na drvetu, a ima ih i vrlo lijepih, osobito na Primorju i po otocima. U Solinu su dvije vrlo umilne i lijepe, na Solti su majstorska djela (d'eccelente pinello), u Jesenicama su starinske i lijepe slike sv. Petra i sv. Stjepana. Lijepa je bizantinska Madona u Prizidnicama na Čiovu.

Antipendije nalaze vizitatori po svim crkvama, a ima ih umjetnički izrađenih: u Vrlici od pozlaćenih kožica i sa slikama, u Potravlju od bojadisana platna, u Stomorskoj je antipendij pozlaćena rezbarija.

Baldakin se spominje samo u Grohotama i to sa četiri srebrna štapa. Ovi srebrni predmeti bit će da su kupovani kod gradskih zlatara, najviše u Splitu, ali je Cupilli zabilježio u Dicmu, da se na jednoj svetačkoj slici nalaze pojasevi srebrni, koje su napravili »morlački majstori«, pa držim, da su i one krune u seoskim crkvama po Zagorju djela domaćih majstora. Bilješka Cupillijeva je interesantan prilog poznavanju zlatarskoga zanatstva u tim krajevima. Zlatara je tamo moralo biti i za turske vlade, jer su Turci resili svoje puške i handžare srebrnim i zlatnim ornamentima, a muslimanke se kitile đerdanima i drugim nakitima. Odlaskom Turaka ti su se majstori dali na izrađivanje crkvenih predmeta, koji su se sve više izrađivali zbog češće potražnje. U zagorskim varošicama ima i danas takvih skromnih majstora.

U vezi s crkvama stoje i Matice krštenih, mrtvih i vjenčanih. Te se spominju samo u Bisku, premda ih je bilo i po drugim selima na pr. u Vranjicu, Kambelovcu i Klisu iz početka XVII. stoljeća, u Rogoznici i Sinju iz svršetka istoga stoljeća.

Vizitacije bilježe dragocjene podatke o raširenju glagolice.

Nadbiskup Cupilli je favorizirao glagolicu i hrvatski jezik. U svome izvještaju rimskoj kuriji piše, da se svake nedjelje, a u korizmi svaki dan, u katedrali pjeva hrvatski epistola i evanđelje, što je vrlo prijatno puku. Glagoljaša navodno ima u Poljicima oko 125. Oni razumiju samo hrvatski jezik, a uzorna su vladanja. U katedrali se vrši pouka katekizma talijanski i hrvatski, po varošima splitskim samo hrvatski, a tako jednako i po selima. Župa u dijecezi ima 52, od kojih je 20 latinskih, a ostale su glagoljaške. Uzeo je za pomoćnika Ardelija della Bella, koji je napisao gramatiku i rječnik hrvatski.[13]

U drugom izvještaju tvrdi, da »svi Morlaci, muško i žensko, znaju čitati hrvatska slova, koja je složio sv. Jeronim, pa na paši jedan pastir uči drugoga pišući slova po pepelu i žele imati kakav komad papira, da iz njega čitaju«.[14]

Ovako raspoložen Cupilli pomnjivo bilježi, gdje god nađe u kojoj crkvi glagolski misal, Šćavet ili hrvatski Ritual. Svaka od ovih bilježaka služi za dokaz, kuda se raširila glagolica.[15]

Cupilli je prije vizitacije poslao koloredno pismo župnicima i dobro pazi, da latinašima piše talijanski, a glagoljašima hrvatski.

[13] Paltrinieri, o. c., str. 108–114.
[14] Ibidem, str. 85.
[15] Jelić Luka, Fontes historici liturgiae glagolito-romanae, Veglae MCMVI.

Vizitacije bilježe u prvom redu običaje, koji se tiču vjerskoga života i ćudoređa, pa tako u Šolti nalazimo čudne pojave na pr. nekrštenu umrlu djecu pokapali su u kućama.

Neprijateljstva i svađe vrlo su česte, što se može pripisati onim nemirnim ratnim vremenima. Nadbiskup Bizza ima dosta posla, da po Poljicima izravna te svađe i nesuglasice. Sami seljaci pripovijedaju, da se tamo svađaju i tuku pred crkvenim vratima, i to nazivaju narodnim običajem u Poljicima (all' uso del' paese). Štaviše i same bratovštine, koje su imale širiti solidarnost i sklad, u Poljicima su izvor svađa. U Tugarima jedna bratovština ne dopušta drugoj, da pokapa svoje mrtve u župskoj crkvi, jer smatra crkveni pločnik svojom svojinom, gdje samo ona može imati grobove.

Ove bratovštine ponikle su svuda po selima odmah i poslije odlaska Turaka, ali one nemaju karakter gradskih bratovština u Primorju, gdje su one imale i socijalnu notu boreći se za prava pučana, već su to čisto pogrebna društva sa strogo vjerskom oznakom. One se brinu za pokapanje svojih članova i za uzdržavanje oltara svoga sveca zaštitnika. Samo za dvije bratovštine zabilježeno je u vizitacijama da su kanonički ustanovljene i da im je Matrikula odobrena od nadbiskupa: u Podstrani oko 1600. godine i u Slatinama, gdje je odobrena od Cupillija 10. V. 1719. Druge nekoje imaju Matrikulu, ali nije naznačeno, je li odobrena.

Moralni život ima nekoliko slabih strana. Ima slučajeva, da žene bježe od muževa, a opet muževi napuštaju svoje žene i žive s drugima. U Sinju jedan traži od nadbiskupa, da mu prizna brak s nekom kršćankom, koju je vjenčao pred turskim kadijom, jer mu je prva žena pobjegla s nekim Turčinom i poturčila se. Dogodilo se, da momak napušta djevojku, koja je s njim već imala dijete; jedna je rodila dijete s bratom svoga vjerenika. U nekom kraju djevojke, pošto su već zaručene, slobodno se vladaju s rođacima, pobratimima svoga vjerenika, pa i s onim momcima, koji nisu u srodstvu s vjerenikom. U Tugarima živio je kum s kumom u suložništvu. U Radobilji bilo je i čedomorstva.

Neka sela imaju posebne mane, pa nadbiskup daje nalog, da u pojedinom selu propovjednici drže govore o tim manama, kako odgovara kojem selu, negdje o bludu, negdje o krađi i sl. Posljedice iskorišćivanja sirotinje zabilježio je biskup Bijanković u vizitaciji na otoku Šolti. Tamo dolaze zavedene žene, posebno služavke, da porode i odmah se vraćaju na Brač i Hvar, da tako sakriju sramotu.

Teško socijalno zlo, kamatništvo osobito je bilo rašireno u Poljicima. Bile su razne vrste kamate: dužnik je dužan kamatniku kulučiti, mlinar mu besplatno melje žito, drugi unajmljuju na izor volove, t. j. daje volove drugome, da on s njima radi, a ovaj za svakoga vola na godinu daje po dvije kvarte kukuruza, tako da za vrijeme dviju godina isplati se cijena, kojom je vo kupljen. Jedan je uzajmio novac uz uvjet, da dužnik za svaki cekin za nekoliko mjeseci dade varićak (8 kg) kukuruza uime dobiti, nekoji za kamatu traže košulju ili mjeru masta. Bilo je slučajeva, da je kamatnik držao komad zemlje i pobirao plod s nje, dok dužnik ne

vrati novac. Jedni su pozajmljivali ljeti bocu vina, da im se u vrijeme jematve vrate dvije boce masta. U Trnbusima neki Radić za zajam od 70 lira uzima na godinu pô barila vina (a barilo poljičko iznosilo je 85,52 lit.). Bilo je i neispravnih mjera kod kupnje i prodaje.

Kradljivci su pokrali crkvu u Tugarima, ali su Poljičani tugarski neumorno tragali za lupežima, dok ih nisu pronašli.

Vračanje je ukorijenjeno u zagorskim selima, gdje neke babe liječe bolesti vračanjem, druge se optužuju, da nanose štete blagu svojim čarolijama. To je praznovjerje krivo, da su se počeli smatrati i narodni običaji, koji pripadaju u folklor (kod vjenčanja) za nekakvo vračanje. Nadbiskupi se posebice zanimaju, kakvi su svećenici i kako se vladaju. Napose pitaju, da li nazdravljaju i primaju li nazdravice; jedan je svećenik optužen, da na gozbama pjeva po morlačku, dakle narodne pjesme. Stari općeniti običaj i po poljičkim i po primorskim selima, da je župnik dužan jednom na godinu davati seljanima obilato piti vina, svjedoči, da se alkohol rado uživao, pa kad se kušao ukinuti taj običaj, dolazilo je do smutnja, jer su seljaci smatrali to povredom svoga prava.

Svećenici su živjeli sa seljacima i po seljačku. Oni su stanovali u obitelji svoje braće, oblačili se po seljačku, pa nadbiskupi posvuda pitaju, da li pri službi na oltaru nose opanke.

Taj se običaj, da obuvaju opanke, ipak održao sve do XX. stoljeća kod zagorskih župnika. Biskup Nakić (†1910.) prekorio je don Pavla Čikeša, župnika u Voštanima, kad ga je vidio, da polazi k bolesniku u opancima. Interesantni su dočeci nadbiskupa, osobito po Poljicima i u tvrđavama Vrlici, Sinju i Klisu.

Doček u Klisu i Sinju potanje je opisan. Nadbiskup, kad mu dolazi providur u posjet, silazi mu u susret dvije stepenice, a providur njemu do polovice stubišta. Potanko su opisane i druge počasti s obje strane. Poljički knezovi na svoj način iskazuju svoju galantnost.

Teške prilike osobito se odražavaju u zabrinutosti seljaka i želji za boljim vremenima. Tako obećavaju, da će popraviti ili sagraditi crkvu, »kad Gospodin dade sigurnost na granici«, ili »kad Gospodin dade sretnije izglede kršćanstvu«. S tom zabrinutošću je u vezi i blagoslov tvrđave Čačvine.

Potrebno je bilo zabilježiti, da nadbiskupe dočekuju s barjacima; to će biti većinom crkvene zastave, ali na Ugljanima je dočekan Cupilli s nekim plavim barjakom, što je po svoj prilici dalmatinski barjak, koji ima tri zlatne leopardove glave na plavom polju.

Još preostaje, da se iznesu neki statistički podaci, koji su zabilježeni u Dnevniku vizitacija. Ne ću se potanko pozabaviti njima, jer bi taj posao morao biti posebna radnja, budući da jedinice, sela, što dolaze u obzir pritome, ne odgovaraju na mnogo mjesta sadašnjim jedinicama. Promijenio se naime broj komšiluka u pojedinim selima, župe su se dijelile ili spajale.[16]

[16] Uzeo sam za primjer samo ona sela, gdje su župa i selo odonda dosada jedna jedinica.

Ime sela	Broj stanovništva	
	Godine 1711.	Godine 1910.
Jesenice	616	1.409
	Godine 1748.	Godine 1910.
Podgradje	116	458
Bisko	260	610
Podstrana	387	973
Sitno	540	881
Gata	340	598
Tugare	400	815
Dubrava	200	393
Kostanje	700	1.083
Duće	100	232
Grohote	400	1.262
Žrnovnica	488	1.153
Rogoznica	360	1.315
Blato na Cetini	271	1.030
Katuni	780	1.771
Srijane	150	774
Donji Dolac	540	1.056
Dugopolje	1.001	2.127
Klis	919	2.018
Svega . . .	7.952	18.549

Kad bismo napravili usporedbu načina života, ekonomskoga i kulturnog stanja ovih sela između vremena, kad su bile ove vizitacije i današnjega doba, opazili bismo, da je zaista velik napredak u tome pravcu, i to više na Primorju nego u Zagorju, gdje ni do dana današnjega nisu još izliječene sve posljedice osiromašenja, koje ga je pritislo za turske najezde.

GAŠPAR BUJAS

MAKARSKI LJETOPIS OD GOD. 1773. DO 1794.

(Prilozi za društvenu povijest Makarske i Makarskog kotara u drugoj polovini XVIII. stoljeća)

1. — U arhivu Franjevačkog samostana u Makarskoj, između različitog povijesnog materijala, čuvaju se i tri stara ljetopisa. Prvi, obično poznat pod imenom *Šilobadovićeva kronika*, zahvaća razdoblje makarske prošlosti iz druge polovine XVII. st. Primorski župnik fra Pavao Šilobadović bilježio je bosančicom u dnevnik (1662–1686) važnije događaje iz tursko-kršćanskih okršaja u Makarskom Primorju.

Makarsko Primorje (Krajina) živjelo je pod turskom okupacijom od g. 1499.–1684. de facto, a de jure do g. 1699. Za Kandijskog rata Primorci se predaju Mlečanima sklopivši s njima ugovor (1646) uz obvezu, da će ih zaštititi od turske opasnosti. Uz druge ugovorne točke zatražili su od Mlečana priznanje svojih prava i povlastica prema načinu paštrovičke i poljičke općine.[1] I otada pod mletačkom zaštitom iz 23 sela od Cetine do Neretve Primorci su navaljivali na Turke, a Turci su navaljivali na njih. Mlečani ubrzo napuste Makarsku i Primorje, i tako nastade između Turaka i Primoraca još teže gerilsko ratovanje za više godina. Ovo junačko ratovanje zabilježio je Šilobadović u svojoj kronici.

[1] O tome ugovoru u mak. samostanskom arhivu ima nekoliko dokumenata. Spominjem kao najglavniji »Racolta delli antichi publici privileggii de Nob. Pastrovich de SSri Cõ di Macarscha et altro«. Rukopis je uvezan u kožu sa zlatorezom, veličine 26 × 19 cm, sa 150 paginiranih strana. U njemu je 39 isprava, ovjerovljenih u XVII. i XVIII. st., a sadržavaju ugovor Makarana i Primoraca s Mlečanima g. 1646. i dalje u kasnijem razvoju do g. 1774. U istom su rukopisu paštrovićke i poljičke povlastice i s njima u vezi druge isprave od XVI.–XVIII. st. – I. Grgić ne prihvaća uobičajeni naziv »ugovor«; on kaže, da je to samo adresa knezova na mletačku vladu, u kojoj su bile izražene jednostrane želje plemića i vlastele (Statut primorske lige, Zadarska revija IV/4, Zadar 1955, 195).

Šilobadovićeve zapise prenio je u latinici, s većim dodacima, pjesnik Kačić u »Razgovor ugodni«.[2] Postali su predmetom proučavanja tek kasnije, kad ih je Zlatović transkribirao i objelodanio.[3]

Poslije potpunog oslobođenja Makarana i Primoraca od Turaka nastalo je novo doba za njih i njihove glavne pomagače u oslobodilačkim težnjama: – franjevce. Od Karlovačkog mira (1699) fratri ne upravljaju više makarskom biskupijom, a od g. 1707. ni gradskom župom. U Makarskoj obnavljaju samostan i crkvu, podižu novi zvonik, uređuju prijeporna pitanja za pravo svojih župa s biskupima N. Bjankovićem i St. Blaškovićem. O svemu tome i o mnogim drugim franjevačkim i općim lokalnim događajima (ratovi, nesreće, kužne bolesti, cijene, godišnje ljetine, osobito meteorološke pojave) – ostavio je zapisana svjedočanstva fra Nikola Gojak,[4] višegodišnji makarski gvardijan.

Ovaj drugi makarski ljetopis, zvan *Gojakova kronika*, napisan je bosančicom[5] kao i prvi, samo zahvaća u razdoblje tri puta veće negoli je kod Šilobadovića: počinje s g. 1712., a završava s datumom 23. XI. 1772. Ljetopis je ostao sve dosada netranskribiran i neobjelodanjen.[6] Uglavnom je bio od koristi franjevačkim piscima: Luliću,[7] Zlatoviću,[8] Jeleniću[9] i još nekima.

2. – Tradicija makarskih fratara u pisanju ljetopisnih uspomena nije prestala s Gojakovom smrću (3. XII. 1772.). Dvojica su od njih za punih dvadeset godina (1773–1794) upisivala u knjigu važnije zgode i nezgode ne samo iz svoga samostana, nego još mnogo više iz Makarske, Primorja,

[2] Djela A. Kačića Miošića, Stari pisci hrvatski 27, Zagreb 1942, 74–94. Kačić, piše, da je u Šilobadovićevu dnevniku »malo nadometnuto«. Uistinu to »malo« bilo je mnogo: mijenjao je datiranje događaja, nazive ljudi i mjesta. Nekada je skraćivao, drugi put uvelike nadodavao ili drukčije prikazivao.

[3] Kronika O. Pavla Šilobadovića o četovanju u Primorju (1662–86), Starine 21, Zagreb 1889, 86–115. Zlatović nije donio opis kronike, samo spominje, da se čuva u samostanskom arhivu. Treba još reći: ona se nalazi u rukopisu E, vel. 23 × 17 cm, kartoniranog omota, str. 13–67. – Kroniku su proučavali: M. Stojković, Podgora u XVII. stoljeću Zbornik za narodni život i običaje 29, Zagreb 1932, 99, 101–102, 110; Vl. Ćorović, Mostar i njegova pravoslavna opština, Beograd 1933, 21; J. Ravlić, Makarska i njeno Primorje, Split 1934, 26–28, 40, 122, 173; R. Jerković, Gabela, Napredak 30, hrv. narod. kalendar, Sarajevo 1940, 111, i osim njih neki drugi.

[4] J. Jelenić je ukratko opisao Gojakov ljetopis (Dva ljetopisa Bosne Srebrene, Sarajevo 1919, 4–5). Opis je dosta nepotpun. Rukopis je u prilično slabom stanju, nepaginiran, kartonski uvez, vel. 29½ × 20 cm. Kod Jelenića je pobrkana paginacija. Cijeli rkpis ima str. 232, od kojih sadržavaju kroniku str. 5–141. Na str. 167–212 Gojakov je prijepis Šilobadovićeve kronike, koju je on upotpunio iz drugih izvora. U rkpisu ostala građa potječe od nepoznatih pisaca.

[5] U samostanskom arhivu nalazi se mnoštvo svakojakih isprava na bosančici. Ovim ispravljam S. Barjaktarevića, koji je mojom zabunom ustvrdio, da je u mak. arhivu samo sedam listina na bosančici (Izvještaj o proučavanju turskih dokumenata u franjevačkom samostanu u Makarskoj, Ljetopis Jug. akad. 59, Zagreb 1954, 12).

[6] U novije doba Gojakov ljetopis transkribirao je O. Ante Bešlić, Makarska.

[7] Compendio storico-cronologico di Macarsca, Spalato 1860, 50, 57–58.

[8] Franovci države Presv. Otkupitelja i puk u Dalmaciji, Zagreb 1888, 85, 107, passim.

[9] Dva ljetopisa, o. c., 3–6.

sa bližnjih i daljih otoka, iz užeg i šireg zaleđa do bosansko-hercegovačkih granica, štoviše i sa područja dubrovačke, pa i mletačke republike.

Za ovaj treći ljetopis znali su stariji i noviji pisci Provincije presv. Otkupitelja (Lulić, Zlatović, Puratić, Eterović, Božitković, Cvitanović). Koliko mi je poznato, P. Kolendić[10] je prvi na nj upozorio, ali ga nije pobliže poznavao: pripisuje ga samo jednome autoru. Prije nekoliko godina St. Banović[11] je objelodanio iz njega tri ulomka, ali ga također ni on nije poznavao niti ga je imao u rukama.

Makarski ljetopis, veličine 30 × 22 cm, privezan od dva svežnja, bez paginacije (nova pag.: 86 str.), u broširanom omotu, dosta dobro sačuvan, napisan je latinicom. Na izvanjskom posebnom oklopu, u koji je naknadno postavljen, O. Eterović je zapisao olovkom: *Makarska kronika od 1773.–1799.* Međutim, pogrešno je datiranje drugoga dijela datuma: ljetopis završava pet godina prije (1794). Na tu zamjenu Eterovića je zaveo O. Puratić, koji je na prvoj strani rukopisa upisao godinu smrti fra Andrije Ivičevića, jednoga od pisaca ovih ljetopisnih uspomena.

Nijedan od dvojice, bolje reći trojice makarskih ljetopisaca, nije zabilježio svoga imena, kao što su učinili Šilobadović[12] i Gojak.[13] A ni kasnije nitko nije istraživao, tko bi mogao biti autor makarskih zapisa. Puratić je kratkom bilješkom o mjestu i datumu smrti spomenutog Ivičevića neupravno upozorio na njega kao na jednoga od nepoznatih ljetopisaca.

Osim Puratićeve note na istoj strani, iznad sredine, nalazi se još jedna, mnogo zanimljivija bilješka, i to na talijanskome jeziku: *In questa carte di questo libro sono notate le cose successe delle guerre, liti diverse, malatie, carestie, pioggie ed altri movimenti di tempi annuali e giornali cominciando dell' anno 1773.*

Po rukopisu se vidi, da je tu bilješku napisao fra Bartul Ribarović. Njemu je bio, dakako, poznat pisac prvoga dijela rukopisa, jer je s njime živio u istome samostanu, štoviše, poslije njegove smrti Ribarović je nastavio voditi makarsku kroniku, ali zakratko, jer je smrt prekinula i njegovo bilježenje.

3. – Autor prvoga, većega dijela ljetopisa, bio je *fra Petar Antulović*. Da je Antulović uistinu pisao makarske uspomene za osam godina (1773–1780), dokazuju unutrašnji i izvanjski razlozi. Usporedivši oblik rukopisa kronike s oblikom rukopisa mnogobrojnih potpisa i različitih dokumenata u makarskom i sumartinskom (Brač) arhivu, očito je, da je Antulović napisao prvi dio. To isto vrijedi i za rukopis druge dvojice. Ta-

[10] Fra Pavao Posilović i njegovo »Naslađenje«, Rad 206, Zagreb 1915, 184.

[11] O nekim historičkim licima naših narodnih pjesama, Zbornik 26/1 (1926.), 78–80. Banović je dobio ulomke od O. Cvitanovića. Ni njemu ni O. Božitkoviću nije bio poznat autor, zato i kaže Banović, da je ljetopis od nepoznatog zapisivača.

[12] Na početku ljetopisa piše: »Ja fra Pava Šilobadović pisa ovi libretin«, Starine 21, 89.

[13] Ovako započinje svoje pisanje: »Ja fra Nikola Gojaković otio sam biti kuriož« ...

kođer i život svih triju pisaca, koliko sam ga uspio pronaći u samostanskim i provincijalnim arhivima, jednako potvrđuje njihovo autorstvo.

Prema provincijalnoj statistici od g. 1743.[14] Antulović bi bio rođen g. 1706. Za datum njegova krštenja i godinu rođenja imamo matično svjedočanstvo[15] iz Sumartina na Braču: Pavao Antulović, sin Mihovila i Ane, kršten je od fra Pavla Petričevića 31. ožujka 1705. Bi mu kum Ivan Banov iz Podgore. Obitelj Antulović porijeklom je iz Basta kod Makarske, ali se preselila za Kandijskog rata u Sumartin.[16] Danas žive s nadimkom Vicić dvije sestre, posljednje grane na muškoj lozi te obitelji u Sumartinu na Braču.

U Zaostrogu 21. XI. 1721.[17] postao je Antulović pripravnik za franjevca, a iduće godine istoga dana ušao u red.[18] Da li je Antulović svršio prvo i srednje školovanje kod fratara u Sumartinu ili u kojem drugom primorskom samostanu, ne može se znati, kao ni to, gdje je učio filozofske i teološke studije. Po svoj prilici u Italiji. Prvi se put spominje kao član makarskog samostana[19] g. 1733.

Antulović je za jedno trogodište bio gvardijan u Sumartinu[20] (1749–1752) kao Kačićev nasljednik u toj službi i u gradnji sumartinskog samostana. Samo jednu godinu (1770) vršio je u Omišu[21] gvardijansku dužnost, sve ostalo vrijeme života proveo je u Makarskoj i Mak. Primorju. Za desetak godina bio je triput župnik u Bastu[22] (1739, 1742–1756, 1756–1762). U Makarskoj je služio kao samostanski vikar[23] (1735–1738), kao magister juvenum[24] (1763–1765) i najposlije kao gvardijan[25] (1765–1766). Pod starije dane, kad je bio lišen dužnosti, pisao je dnevnik, i u tome radu ga je našla smrt 10. III. 1781.[26]

4. – Drugi pisac makarskih zapisa, ako ga tim imenom možemo s pravom nazivati, *fra Bartul Ribarović*, rođen je u Bastu, g. 1724. I on je umro u Makarskoj, i to baš iste godine, kad i Antulović, osam mjeseci kasnije. Njegovo je bilježenje vrlo kratko i od jednoga samoga poteza, premda je razdoblje od proljeća do jeseni tražilo duže pisanje. Sigurno je imao zapreka u bolovanju prije smrti.

[14] Regesta provincialatus P. Karapandžić, 27.

[15] Napisano je bosančicom. nalazi se u knjizi rodenih od 1665.–1785., 49. Rkpis se čuva u arhivu samostana na Sumartinu.

[16] A. Jutronić, Naselja i porijeklo stanovništva na otoku Braču. Zbornik 34 (1950.), 204–206.

[17] Liber archivalis conventus Zaostrog, 157.

[18] Liber archivalis Makarska, 145. 147.

[19] P. Knežević. Archiviolum (1732.–1735.), 59.

[20] Regesta prov. I. Turić, 19, 29, 85.

[21] Regesta prov. A. Staničić, 298.

[22] U provincijalnim dokumentima ne spominje se kao župnik Basta. Podatke o Antuloviću, župniku u Bastu, izvadio sam iz rkpisne knjige fra Karla Jurišića Akčića, Povijest župe Bast – Baška Voda.

[23] Regesta prov. H. a Rama = Filipović (1735.–1738.), 1, 5, 10, 64.

[24] Regesta prov. P. Filipovića - A. Staničić, 14, 31.

[25] Ibidem, 56, 89.

[26] Regesta prov. P. Grubišić, 264.

Iz prikaza, kakav je iznio O. Božitković[27] o Ribarovićevu životu i djelovanju, doznajemo, da je predavao filozofiju u Sinju i Zaostrogu, a teologiju u Makarskoj. Nasavši neke njegove filozofske rukopise u Šibeniku i Makarskoj, Božitković je iz čitanja na brzu ruku zaključio, da je Ribarović bio originalan filozof.[28] Nažalost, ti rukopisi nisu originalni, oni su uglavnom predavanja, što ih je slušao kao bogoslov i mladi svećenik na generalnom učilištu u Šibeniku i u Italiji (Peruggia).

Božitkoviću je izmaklo Ribarovićevo pisanje kronike; ali on nije uočio ni drugu važniju stranu njegova života – rad u samostanskom makarskom arhivu. Koliku je brigu uložio Ribarović za taj bogati arhivski fond, vidi se najbolje iz posebnog kataloga,[29] u kojemu je abecednim redom ukratko opisao svaki veći dokumenat. Osim toga Ribarović je na izvanjskoj strani mnogobrojnih dokumenata za svaki spis klasificirao njegovu sadržinu. Iz ljubavi prema starini Ribarović je naslijedio Antulovića u pisanju ljetopisnih zgoda, samo ga je smrt brzo prekinula u poslu.

5. – Poslije Ribarovića nastavio je pisati makarske zapise *fra Andrija Ivičević*. Kad se on rodio i gdje, teško je bilo doznati, jer matične knjige Drvenika i Makarske nisu mi bile pristupačne.[30] Prema mlađim svjedočanstvima, koja su nam ostavili o Ivičeviću drugi, on bi bio Makaranin, plemićkoga roda.[31] To potvrđuje i jedan zaostroški rukopis o povijesti Makarske i o makarskim plemićkim obiteljima.[31a] U tome rukopisu (str. 13.) piše, da se naš ljetopisac rodio u Makarskoj god. 1740. od Stjepana Ivičevića i Margarite Babić iz Sučurja na Hvaru. Ostali podaci o datumu redovničkog oblačenja, o godinama profesorske službe i o njegovim umnim i propovjedničkim sposobnostima slažu se s podacima iz arhivskih vrela. Stariji spisi govore, da je on iz Drvenika, sela u Gornjem

[27] Život i filozofski rad fra Bartula Ribarovića, Ljetopis Jug. akad., 39 (1926.). 112–118.

[28] Za Božitkovićem su se poveli: St. Zimmermann, Historijski razvitak filozofije u Hrvatskoj, Zagreb 1929, 15; isto tako i J. T. Harapin, Razvitak filozofije kod Hrvata, Croatia sacra god. 11–12/20–21, Zagreb 1943, 163.

[29] Indice di libri esistenti nel Archivio del convento di Macarsca, segnati con le lettere dell' alfabeto continenti le scritture vantagiose al convento ed altre. Katalog se čuva u mak. arhivu, mekog je uveza, vel. $20^1/_2 \times 16$ cm, ima str. 46.

[30] Matice župe Drvenik propale su sa svim župskim knjigama u prošlome ratu, a stare matice župe Makarska, pridignute od narodnih vlasti, nalaze se u Drž. arhivu – Zadar.

[31] L. Vladmirović (Norinije), Pripisagnie poçetka kragliestva bosanskoga. Mleci 1775 70.

[31a] Rukopis je vel. 28×20 cm, ima 20 stranica privezanih špagom, od toga je pola praznih, nema posebnog natpisa. U trima poglavljima govori se o Makarskoj i o makarskim plemičkim obiteljima, osobito o onima, koji su piscu najviše na srcu. Za Stjepana Ivičevića, oca fra Andrijina kaže, da je god. 1773. počeo graditi takvu veliku i lijepu palaču, kakvoj nema slične u Makarskoj (str. 11). Rukopis se nalazi u Kačićevu arhivu u Zaostrogu među mnogim drugim rukopisnim spisima fra Luke Vladmirovića. Da je i ovomu, dosad nepoznatom spisu autor Vladmirović, nema nikakve sumnje, jer to pokazuje oblik pisma i čitav sadržaj. O Vladmirovićevim tiskanim djelima isp. Š. Urlić (Što je napisao Luka Vladmirović, Nastavni Vjesnik XX. 1912, 562–566).

Mak. Primorju. To su potvrdili fra Andrija Staničić, koji je Ivičevića obukao u Makarskoj 4. II. 1755., i fra Frano Bašić, koji je godinu dana kasnije zavjetovao Petra Ivićevića pod imenom fra Andrije.[32]

Ivičević je bio poslan u Budim na filozofsko-teološki studij.[33] Njegovo školovanje u Budimu, kamo je pošao tri mjeseca iza zavjetovanja, trajalo je manje od tri godine. Iz drugih dokumenata znamo, da je g. 1759.–1760. učio filozofiju u Našicama,[34] kao što ju je njegov vršnjak i drug iz novicijata fra Pavao Bujas učio u to vrijeme u Osijeku.[35] Vjerojatno je u Osijeku učio i Fra Andrija Kačić Miošić,[36] koji je umro iste godine, dok su se Ivičević i Bujas nalazili na studijama u Hrvatskoj.

Položivši obojica ispit za provincijalnog profesora filozofije na natječaju u Šibeniku,[37] Ivičević predaje tu granu znanosti za jedno trogodište (1765–1768) u Šibeniku, a Bujas u Zaostrogu.[38] Kroz iduće trogodište Ivičević je predavao teologiju u Zaostrogu,[39] a Bujas u Makarskoj i u Šibeniku, odakle je poslan za misionara u Egipat[40] (Kairo), a Ivičević je od g. 1771. do smrti živio u Makarskoj.

Ivičević je vršio razne istaknute službe u Provinciji: osim spomenutih profesorskih dužnosti filozofije i teologije, predavao je i t. zv. moralku[41] odraslim i manje sposobnim bogoslovima, za koje su bili određeni praktični učitelji, a njihovi se đaci spremahu za seoske župnike. Pod njegovim je nadzorom učio srednje školovanje fra Andrija Dorotić, kojemu je bio magister juvenum,[42] a Ivan Josip Pavlović Lučić, kasniji biskupski provikar i Dorotićev protivnik, od Ivičevića je dobio prvu filozofsko-

[32] Liber vestitionis et proffessionis novitiorum, 9. 28.

[33] Liber archivalis Makarska, 456.

[34] Kao slušač filozofije u Našicama prepisao je predavanja svoga profesora O. Ladislava Spaića »Tractatus in universam Aristotelis physicam ad mentem Doctoris Subtilis explicatus«. Rkpis, vel. 22½ × 18 cm, str. 432, tvrdi uvez. čuva se u makarskom arhivu. Niegov sadržaj ukratko je prikazao J. Božitković (Ljetopisne bilješke: Bogoslovska smotra 14/2, Zagreb 1926, 220–222).

[35] J. Bösendorfer, Diarium sive prothocollum conventus S. Crucis Inventae Essekini intra muros ab anno 1686. usque ad annum 1851. Starine 35, 1916, 33. Za više godina predavao je filozofiju u Osijeku O. Josip Pavišević. njegovi su učenici bila dva dalmatinska klerika: Paulus de Sibenicz i Josephus de Signio. Da je prvi klerik bio fra P. Bujas, potvrđuje tekst Paviševićevih filozofskih predavanja iz g. 1759., koja je prepisao fra P. Bujas u Osijeku (Mursyae). Rkpis, vel. 23 × 19 cm, čuva se u šibenskom arhivu samostana sv. Lovre.

[36] Među studentima teologije u Osijeku g. 1725. spominje se fra Andrija od Zaostroga (Archiviolum Provinciale 1695–1725. 316). A to će biti fra Andrija Kačić Miošić, za kojega su obično tvrdili, da je učio u Budimu. ali za to nije bilo nikakvih dokaza.

[37] Regesta prov. P. Filipović, 69.

[38] Ibidem, 100.

[39] Regesta prov. A. Staničić, 260.

[40] Ibidem, 260; Regesta prov. C. Maroević, 302, 339.

[41] Moralna predavanja, što ih je održao u Makarskoj (1771) nalaze se u rkpisu sumartinskog arhiva »Diversae quaestiones theologicae et morales diversorum auctorum« (str. 383–405, 407–480).

[42] Regesta prov. P. Grubišić. 90–91.

teološku naobrazbu.[43] Ivičević je bio imenovan za gvardijana u Sumartinu,[44] ali nije vršio dužnosti, jer ga kroz čitavo godište 1789. nalazimo u Makarskoj. Poznat kao korizmeni propovjednik od Lošinja do Perasta, ispitivač na natječajima za prov. profesore, Ivičević više puta boravi u Mlecima za poslove mak. samostana, u kojemu je, pet godina poslije negoli je prestao pisati[45] ljetopis, udaren od kapi 6. V. 1799. preminuo.[46]

6. – I Antulović i Ivičević dugo su vremena boravili u Makarskoj i u njoj su doživjeli više zla negoli dobra. Htijući poput Šilobadovića i Gojaka ostaviti potomcima uspomene na prošlost, bilježili su u knjigu sve ono, što su držali, da može biti korisno ili zanimljivo budućim pokoljenjima. Od mjeseca na mjesec – vrlo su rijetko kada precizirali datum – upisivali su na prvome mjestu meteorološke pojave, a onda ljetinu i tržne cijene slijedeći u tome jednim dijelom Gojaka. Kao što su Šilobadović[47] i Gojak[48] izrijekom kazali, zašto pišu dnevnik, slično je učinio i Antulović riječima: *U ovo libro poče se pisat stvari, koje se dogadaju, samo za jednu uspomenu.*

Ljetopisci su zapisivali istinite stvari, koliko su im mogle biti neposredno poznate, ili su ih od drugoga čuli. Ako su posumnjali u istinitost tuđih pričanja, nisu ih unosili. Ako su kojiput to i učinili, uvijek su ih bilježili s potrebnim oprezom. U sudovima su nastojali sačuvati ljubav i pravednost. Iz razlike dobi i obrazovanosti vidi se neka razlika u načinu pisanja između jednoga i drugoga. Obojica imaju nešto zajedničko, a to je stil.

Taj je stil jednostavan. Antulovića goni želja, da bude što duži u pripovijedanju događaja i zalazi u detalje. Ivičević se zadovoljava najkraćim podacima: ne piše ništa suvišno. Kod Antulovića je ispoljena u dobroj mjeri subjektivna strana: iako živi kao starac u samostanskim zidinama, iz svakoga se retka vidi, kako pomnjivo prati život i prilike društva; osobito se ističe njegova velika simpatija prema siromašnom i patničkom radnom čovjeku.

Grafika Antulovića i Ivičevića nema drukčijih znakova od onih, što ih nalazimo na pr. kod Kačića[49] ili kod ostalih franjevačkih pisaca njihova doba. Prema tome nije bio težak posao transkribirati makarski lje-

[43] A. Meneghelli. Poche linee intorno alla vita e alle opere di G. G. Paulovich Lucich, Padova 1841, 8.

[44] Regesta prov. M. Bilušić, 136.

[45] Dalje od svibnja 1894. Ivičević nije pisao kronike, iako je otada do smrti živio u Makarskoj bez većega zaposlenja. Zašto je prestao s pisanjem, i to na polovini godine, teško je odgonetati. Možda zbog toga, što je to bila zadnja strana drugoga svežnja u ljetopisu.

[46] Regesta prov. P. Prgomet, 157.

[47] Pisa ovi libretin, neka znate koja su se učinila ovoga rata, Starine 21, 89.

[48] Otio sam biti kurioz, kada se je koja stvar dogodila, tako sam otio napisati, da se do poslidka more naći, 5.

[49] O Kačićevim znakovima isp. T. Matića (Djela A. Kačića Miošića, o. c., LIII–LX), koji opširno govori o transkribiranju Kačićeve grafike u Razgovoru ugodnome.

topis. On se ovdje prvi put u cijelosti objelodanjuje, samo su ispuštena sva ona mjesta, koja su privatne samostanske prirode. Prijepis je u svemu vjeran originalu, pa i u interpunkciji, koja se izmijenila tek ondje, gdje je bilo pitanje jasnoće teksta.

Jezik mak. ljetopisaca pun je provincijalizama, što ih je nanio čistom hrvatskom primorskom govoru dugogodišnji turski i mletački utjecaj. Šilobadović za imena mjeseci uzima hrvatske nazive, Antulović i Ivičević uvijek ih pišu, kao i Gojak, po talijanskom izgovoru. Inače mnoge riječi pišu nejednako. U frazeologiji, semantici i sintaksi ne razlikuju se od svojih suvremenika fratara književnika.

I jedan i drugi pišu uglavnom onako, kako se govorilo u Mak. Primorju: fonetski, u štokavsko-ikavskom narječju. U morfološkim i leksičkim oblicima ima i gdjekoja razlika između Antulovića i Ivičevića. Osnovni oblici su jednaki ili slični oblicima, kakvi su nam poznati iz Maretićeva[50] proučavanja o jeziku pisaca XVIII. st. u Dalmaciji.

U Antulovićevu i Ivičevićevu jeziku ističu se i neke posebne oznake makarsko-primorskog govora. Na te jezične posebnosti ukratko su se osvrnuli Stojković[51] i Ravlić,[52] ali se za njih i prije toga znalo iz još neproučenih vrela.[53] Među tim osobitostima makarsko-primorskog govora potrebno je istaknuti riječi sa slovom *h*. Naši ljetopisci nisu uvijek dosljedni u pisanju toga znaka: obično ga izostavljaju u genitivu množine nominalne i pronominalne deklinacije, a u konjugaciji ga često zamjenjuju slovom *j*, ponajviše je grafički znak za dužinu, kao na pr. u 3. licu jedn. aorista: bih.

7. – Antulovićevi i Ivičevićevi zapisi upotpunjuju dosta bogatu franjevačku ljetopisnu literaturu u Hrvata. U toj literaturi oni su ipak posebna pojava: građa im je najmanje iz fratarskog života. Društveni život u mnogovrsnim oblicima – to je njihov sadržaj. I kao takvi u hrvatskoj općoj literaturi toga roda, za koju kaže F. Šišić[54] da je veoma oskudna, nov su i koristan prinos za upoznavanje naše prošlosti. Ta je prošlost užega, lokalnog karaktera, ali u mnoštvu sudbonosnih događaja pod turskom i mletačkom vlašću pokazuje izdržljivost hrvatskog naroda.

Hrv. franjevci su u Bosni, Hrvatskoj, Slavoniji i Dalmaciji napisali u XVII. i XVIII. st. prilično velik broj ljetopisa.[55] U njima su zabilježili zgode i nezgode iz fratarskog života i rada, kako su ih našli u službenim

[50] Jezik dalmatinskih pisaca XVIII. vijeka, Rad 209 (1915.), 173–240; 211 (1916.), 1–92.

[51] Podgora u XVII. stoljeću, l. c., 105–106.

[52] Antun Kadčić. biskup trogirski i nadbiskup splitski i njegov jezik, Jadranski dnevnik III, Split 1936, br. 240.

[53] I. Milčetić, Duhovne i šaljive pjesme iz Makarske, Građa za povijest hrvatske književnosti 5, Zagreb 1907, 148–267.

[54] Dva ljetopisa XVII. vijeka, Starine 36 (1918), 353.

[55] O njima je na više mjesta pisao Jelenić, osobito u uvodu Ljetopisa franjevačkog samostana u Kreševu (Sarajevo 1918, 1–11) i u Bio-bibliografiji franjevaca Bosne Srebreničke I (Zagreb 1925).

aktima provincijalnih i samostanskih arhiva. Prema tome ti su ljetopisi na prvome mjestu važni kao građa za povijest franjevačkog reda u našim krajevima. Ako su franjevački ljetopisci pisali i o drugim događajima, uglavnom su to nekritične kronologije prema običaju onoga vremena. Vrlo je malen broj zapisa o društvenom životu i ekonomskom razvitku u lokalnoj sredini.

Takav je upravo ovaj makarski ljetopis.

S Gojakovom kronikom završila je perioda bosančice u Mak. Primorju. Poslije nje imamo kod dalmatinskih fratara još jedan bosančicom napisani rukopis s kraja XVIII. st. (1794) od fra Šimuna Gudelja.[56] Bosanski ljetopisci Benić i Bogdanović u većemu dijelu služe se latinskim jezikom, a njihovi suvremenici Antulović i Ivičević ne pišu ni latinskim ni talijanskim, nego domaćim jezikom. I u tome je nacionalna vrijednost makarskih zapisa.

U makarskom ljetopisu imamo dokumenat o vrlo teškom ekonomskom stanju našega naroda u Mak. Primorju pod mletačkom vlašću. Osim meteoroloških pojava u njemu su vjerno zabilježene prilike društvenog života. Kroz zapise o ljetini, ribolovu, trgovini, cijenama, nesrećama, kužnim bolestima, krađama, razbojstvima i sl. ukazuje nam se slika Makarske i čitava Kotara u dosada manje poznatome obliku. Nisu samo elementarne nepogode[57] krive za mučno življenje u Mak. Primorju i njegovu zaleđu, nego i nemarno upravljanje tuđinskih upravljača, među kojima je bio izuzetak providur A. B. Balbi. I poslije oslobođenja od Turaka Makarska sa primorskim pučanstvom nije mnogo bolje živjela pod Mlečanima.

Makarski ljetopisi proširuju nam znanje o mukotrpnoj prošlosti Makarana i Primoraca. Sitni mozaici na slici Makarske i njezina Kotara, već otprije poznatoj iz Kačićevih stihova, Šilobadovićevih uspomena i iz duhovnih i šaljivih makarskih pjesama, upotpunjeni s mozaicima makarske komedije i ovoga novoga ljetopisa, otvaraju nam vidik u tešku sudbinu ovoga naroda prije propasti mletačke uprave.[58]

U Antulovićevim i Ivičevićevim zapisima naći će interesantnih podataka: i ekonomist i filolog, etnograf i folklorist, meteorolog i urbanist, povjesnik i rodoljub. Iz njih će svatko od spomenutih iskoristiti onaj posebni dio, koji ga najviše zanima.

Time će biti postignut cilj, radi čega se oslobađaju iz arhivske prašine ovi makarski zapisi i objelodanjuju s potrebnim komentarom.

[56] S. Urlić, Posledniji izdanci ćirilske pismenosti dalmatinskih franjevaca, Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor III, (Beograd 1923), 87–91.

[57] U tome smislu dobro je kazao A. Fortis, da je Biokovo meteorološko kazalište Makaranima i Primorcima (Viaggio in Dalmazia II, Venezia 1774. 114).

[58] P. Kolendić, Jedna makarska komedija iz druge polovine XVIII. veka, Beograd 1–27. (Separat iz Glasa Srpske akademije nauka 207, odeljenje literature i jezika 2).

I OVO LIBRO POČE SE PISAT STVARI, KOJE SE DOGADAJU, SAMO ZA JEDNU USPOMENU

Gennara 1773.

Ova godina rđavo poče, zašto bih velik glad, budući da nije bilo žita, ni vina, već vrlo malo, a ulja mogu reći nimalo, i tako bih sve skupo, i žalosno; a Italiju budući voda potopila, osta ista brez žita, i tako navališe odasvuda trgovci zakupljivat žito,[1] a navlastito šenicu, i poskupiše svako žito, tako da je bila kvarta makarska[2] šenice po 36 i po 37 libara,[3] i to ljuljivo, i nečisto, i kako je šenica bila skupa, tako napolica, ozimica, i ostalo žito, zašto cina ide za šenicom. Vino je bilo oka[4] po osam gazeta[5] ovoga miseca, što čini barilo primorsko[6] po l 40. Rakija oka po l 2. Ulje u ovo vrime bih po l 4 oka, i ostale stvari, sve skupo. Sada procinite, kako može siroma živiti? Doisto rđavo, i nevoljno, budući da ne ima nikakve intrade[7] za prodati, već valja da sve kupuje, a za što će kupiti, kad ne ima ništa? Ono što nisu prodali prošasti godina, valja da sada prodaju za veliku potribu, i tako uvik zlo, i potribito valja da žive, ne imadući svoga ništa.

Febrara 1773.

Na 2. istoga nade snig tako velik da umete lipo do mora, i ne samo ovda u Primorju, negoli još po svi skolji sve do mora, i stah nedilju dana da se nije mogao dignut, budući se sve smrzlo, pak učini jugo, ter ga dignu; i kad je bio ovaki snig oko mora, promisli kakav je biho iza Pla-

[1] Makarska je već od XVI. st. bila poznato trgovište soli i žita. U tursko i mletačko doba na makarski pazar dolazilo je na tisuće konja. Turski zakupljač makarske carine utjerao bi preko godine do 12.000 talira (M. Alačević, Opis grada Makarske obzirom na njezino Primorje i na susjedne kotare ... Split 1890, 7).

[2] Makarska kvarta iznosila je 53.3236 litara ili 4 varićaka ili 24 bukare. Makarskom kvartom mjerili su Omiš i Imotski (B. Ungarov, Stare mjere u Dalmaciji, Geodetski list V/10–12, Zagreb 1951, 230).

[3] Za Mlečana je u Dalmaciji bila posebna vrsta novca, t. zv. libra dalmata, mala libra. 24 dalmatinske libre vrijedile su kao 11 mletačkih libara. Prema I. Renđeu vrijednost lire (libre) u početku XVIII. st. odgovarala je 1/2 mirnodopske lire (Hrvatsko-dalmatinski novci, Napredak, hrv. narod. kalendar za g. 1935, Sarajevo 1934, 81).

[4] Oka, turska mjera za žito, nije bila svuda jednaka u Dalmaciji. U Makarskoj, kao i na području Omiša i Imotskoga, iznosila je 1.311,7463 kg (B. Ungarov, l. c. 231).

[5] Mali bakreni novac, vrijednost: 2 centezima ili 2 mirnodopske austrijske pare (V. Lago, Memorie sulla Dalmazia I, Venezia 1869, LXXIX).

[6] Makarsko Primorje mjeri »makarskim barilom« zapremine 89.4260 lit., a dijeli ga na 50 »bukara« (1.7885 lit.) ili na 200 »litara« (0.447 lit.), isp. B. Ungarov (l. c., 231).

[7] Godišnja ljetina.

nine![8] Kažu da je biho visok za čovika, a na smete i veće, i ne samo da je bio snig, ma je bio i led žestok, i ovda i po drugim mistim. Na Braču ovoga sniga i ovoga leda idući momče Matešića s Bola na Umac,[9] zateče ga ova mećava na Grabovici,[10] i onde ga pomete, i nađu ga sutradan, t. j. sutradan po Kandalori mrtva.

Također ove iste mećave, ćer nikoga Budimira iz Pučišća, i sin Parljevića idući s Umca[11] da će k svomu stanu, i ne mogući veće odit naprid, svrate se u jednu kućicu pastirsku da ne poginu, pak ji onde zamete snig, da nisu mogli za dva dni ondolen izaći, i svak je cinio da su poginuli, pak posli dva dni nađu ji u kućici jedva žive, jedno od leda, a drugo od glada. Taka je mećava bila po istom Braču, a od ostali mista ne govorim ništa.

Na 8. ovoga miseca otiđoše tri Sevelja i Šimun Miačika iz Tučepi[12] u skolj farski po drva, i nakrcavši se, vrate se opet doma jidreći s jugom; kad su bili blizu ovoga kraja za jednu milju[13] daleko od kraja, eto ti njiove sriće, iliti nesriće, izvrne se brod, i utopi se Šimun Miačika, a onda tri Sevelja ufativši se, ko skale, ko vesla držaše se za niko vrime, međuto opazili Podgorani da su se izvrnuli, skoče u brod ter jim otiđu na pomoć, i zateku tri Sevelja žive, a Miačika jur se biho pustio, i otiša na dno, zašto cinim da se nije imao za što ufatiti da se drži, a da prvo ne došli Podgorani, utopila bi se i ona tri, ali njiova srića bih da ji skapulaše. Bože sačuvaj svakoga nenadnje smrti.

Na 17. febrara 1773.

Budući se bili odvrgli u ajduke dva brata Mucića iz Zagvozda,[14] to jest Grgo i Luka, i s njima Suvar, i ovo sve od obisti i njiove sile; mnogo zla počiniše i siromaha ucviliše, kradući i otimljući siromašku muku, koliko putnikom, toliko i onim koji se naođaju na svomu domu, tako da se nije

[8] Ljetopisac uvijek piše velikim slovom Planina za oznaku Biokova.

[9] Slučaj se dogodio nedaleko Gornjeg Humca, gdje je te godine (1773) živjela obitelj Matešić (isp. A. Jutronić, Naselja i porijeklo stanovništva na otoku Braču, Zbornik za narod. život i običaje 34, Zagreb 1950, 188).

[10] Za oznaku lokaliteta obratio sam se pismeno prof. Andri Jutroniću, ali nisam mogao dobiti detaljne obavijesti.

[11] I ovaj se događaj dogodio u blizini Gornjega Humca. U Pučišćima se spominje u to vrijeme nadivak Parjević za mnoge obitelji (A. Jutronić, o. c., 159–162). Jutronić ne donosi ni nadivka ni prezimena Budimir. ali me pismeno obavješćuje (18. III. 1956.), da bi to moglo biti krsno ime ili nečiji nadivak. Za pastirski stan Parjevića misli da se nalazi jugozapadno od Pučišća.

[12] Selo udaljeno od Makarske 5 km jugoistočno. J. Smodlaka misli, da je ime Tučepi doneseno iz Zakarpatskih strana (Imena mesta i meštana na tlu Jugoslavije, Split 1946, 28).

[13] Stara morska milja iznosila je 1.517 m (Narodni koledar Matice Dalmatinske, g. 1877, 47).

[14] Selo imotske krajine sa sjeverne strane Biokova. Spominje se g. 533. za drugog crkvenog sabora u Solinu pod imenom Montanese. Naše ime Zagvozd samo je prijevod toga latinskog naziva (A. Ujević, Imotska Krajina, Split 1953, 44).

moglo veće podnositi njiova zla koja činjaju; najposli dogodi se ovo: iduci turma Duvnjana[15] iz Makarske i znaduci oni da imadu jaspri što su za žito imali, otiđu za njima da im otmu jaspre, i dostignu ji u Breli iza svetoga Jurja,[16] onde udare na nje, i prianu otimati jaspre i ostalu robu. Tada zavapiju siromasi putnici i počmu zvati na pomoć jeda koga; ali njiova srića bih, da ne biaju daleko banduri od istoga sela, i oćutivši njiov vapaj, trkaše na pomoć, i udariše na ajduke, i odma dva ubiju, t. j. Grgu Mucića i Suvara, i odrižu im glave; a trećega, to jest Luku Mucića ne ubiju odma, da li ga teško rane, i ufate ga, pak ga odma odvedu u Omiš, i odnesu one dvi glave odsičene, da će pridat Providuru: a kad su bili napogled Omiša, padne jim ništo na pamet, pak ubiju i onoga koga su živa vodili, i odsiku mu glavu neka ni njega već nije na svitu, da zla ne čini, pak sve tri glave sastave ujedno, i prikažu Providuru, a Providur ji odma pošalje u Sinj, neka ji postave di je njiovo misto. To ti sila. Eto ti što jim učini. Opako živili, opako i svršili. Dalje od tuđe muke. Kopaj i ori, i Boga moli, ta će ti dobro i biti, a ne ćeš nemilo ginuti.

Ali ima se znati, da ozgor imenovani zločinci, prvo nego su poginuli jesu se branili, premda zaludu, zašto se obranili nisu, ništa ne manje rane smrtnom ranom jednoga Breljanina, po imenu Cvitana Jurića. Ali mu ne bi ništa.

U Baćini[17] udari grom u crkvu svetoga Jurja i svu je razruši, i izgori svekoliko što je u njoj bilo, iovo se dogodilo na 3. febrara 1773.

Ovoga istoga miseca o Kandalori mnogi se brodi izgubiše u Culfu,[18] koji su odili put Mletaka, pak udarila na nje žestoka fortuna,[19] i nanese ji na Skanje,[20] i tako se siromasi izgubiše.

U ovo isto vrime, nahodeći se jedan brod veliki à S. Pietro di Nembo[21] koji je vodio baškot i ostale stvari potribite za Levanat, u istom portu bio se dobro razveza i armiža; ali dođe Božje vrime na nj, tako da mu

[15] Mnoštvo, četa seljaka. Pisac piše *Duvnjani* mjesto Duvnjaci.

[16] Selo sjeverozapadno od Makarske. Tu je najbliži prijelaz preko Zadvarja za Bosnu i Hercegovinu. Događaj se zbio u Donjim Brelima, gdje se i danas nalazi kapela sv. Jure.

[17] Skrajnje selo Gornjeg Makarskog Primorja blizu ušća Neretve. Crkvu sv. Jure posvetio je makarski biskup primorac fra Bartul Žarković Kačić g. 1628. (P. Kačić-Peko, Povijest okružja makarskoga, Arhiv za povjesnicu jugoslavensku VII, Zagreb 1863, 103).

[18] Ljetopisac za Jadransko more uzima riječ Culf. Njemu je ono, kao i Mlečanima, »zaliv«, zato piše grčku riječ kolpos u romanskom obliku culfo, i to velikim slovom (P. Skok, Naša pomorska i ribarska terminologija na Jadranu, Split 1933, 18).

[19] Ovdje nije pobliže označen vjetar. Talijanska riječ fortuna znači općenito vrlo jak vjetar (P. Skok, o. c., 160).

[20] Školjić u otočkom skupu Kornata. Ime Škanje Skok izvodi od sjevernotal. riječi scagno = klupa (Slavenstvo i romanstvo na Jadranskim otocima, Zagreb 1950, 131).

[21] Otočić južno od Lošinja, koji se danas zove Ilovik. U starim dokumentima dolazi pod imenom »S. Petri de Neumis insulis« ili »S. Petrus de Nimbis«. Na njemu je bio mali benediktinski samostan (M. Klarić, Važnost Benediktinaca za Hrvate u prošlosti i sadašnjosti, Sv. Benedikt i njegovo djelo, Split 1939, 186).

sve gumine[22] iskida, i baci ga na kraj, ter se razbije i onde se u portu izgubi. Ali su se skapulali ljudi, ma rekoše, da su posli mnogi od onizi pomrli od leda.

Marča 1773.

Ovi misec poče s lipim vrimenom i dura lipo vrime do jedanajest istoga, a na 11. učini bura i snig po Planini, pak na 12. ne samo da je odio snig po Planini, ma je bijo lipo do mora, ali se malo prima, zašto mu nije dala bura, već ga je raznosila tamo amo. Na 13. istoga učini Levantara[23] i dura dva dni; pak na 18. opet učini bura žestoka i slidi sutradan vazdan, ma tako je žestoka i velika bila, da dvi gaete[24] koje su bile armižane u portu pod Grmom,[25] iskidala je konope, pak ji je bacila u fošu, gdino se prilazi u školj s. Petra,[26] i ovo je bilo priko noći uoči s. Jozipa; a batilo[27] Ivičevića koje je bilo na kraju navučeno, digne bura s kraja, pak ga baci u more i odnese ga, Bog ti znade kuda; ele da ga veće nije.

Ovoga istoga dneva, t. j. na 18. marča 1773. izgubi se jedna naviada[28] Principova u Culfu, koja je odila u Levanat i vodila stvari potribite za ono misto, i u njoj je bilo 150 soldata, sve Rvata, svi se potopiše, i niko nije škapula, izvan jedan od mornara i jedan soldat; tako rekoše, i kako razumi, tako i upisa.

Na 28. marča učini žestoka mećava s burom i snigom i s velikim ledom, taka je mećava bila, da je toliku životinu pomelo po ovo nikoliko sela, a navlastito u Bastu.[29] A sutradan, t. j. na 29. taka je bura bila,[30] da nije mogla veća bit neg je bila; izlomi tolike masline, a mnoge i iz zemlje izguli. Ovo je bila jedna pripovist; i ne samo da je bila bura, ma je bila teška studen, da nije ove zime ovaka bila, i ova studen durala je nedilju dana.

[22] Gumina ili gomena, zavijen konop iz konoplje, dug oko 200 m, promjera 4 cm, za sidro. (Za ovaj podatak dugujem zahvalnost direktoru Pomorskog muzeja u Splitu Oliveru Fiju).

[23] Hladni istočni vjetar oblika bure, obično zimi. Talijanskoj riječi levante (istočnjak) nadodan je sufiks -ara, da se time istakne jačina vjetra (P. Skok o. c., 156–158).

[24] Ribarski čamac dužine 4–7.40 m, obično je pokriven i ovalnoga dna (P. Skok, o. c., 150).

[25] Glavica na zapadnoj strani Makarske, pod kojom se i sada u maloj luci Plišćevcu spremaju ribarski čamci.

[26] To je današnji poluotok Sv. Petar na zapadnoj strani Makarske. Visok je 32 m i pošumljen.

[27] Vrlo mala ladica s ravnim dnom, dužine 3.80 do 5 m (P. Skok, o. c., 150).

[28] Nave, trgovački brodovi na jedra, nastali u IX. i X. st., u novome vijeku mijenjaju konstrukciju i služe samo u ratne svrhe (Pomorska enciklopedija I, Zagreb 1954, 606–608, 639). Naviata je termin 17. st., a znači trgovački brod s 3 jarbola.

[29] Selo u sjeverozapadnom dijelu Donjeg Mak. Primorja. O prošlosti Basta, staroga ilirsko-rimskog naselja Biston, isp. A. Lulić (Compendio storico-chronologico di Macarska, Spalato 1860 76–77) i V. Živić (Hrvatska Enciklopedija II, Zagreb 1941, 271).

[30] O buri u Mak. Primorju, o njezinu postanku, trajanju i posljedicama isp. A. Fortis (Viaggio in Dalmazia II, Venezia 1774, 114–116).

Na 25. aprila 1773.

Osvanu ovi dan snig veliki po Planini, t. j. na svetoga Marka, i odio je oni dan vazdan, tako da je bio doša malo da ne do sela, ali ne sta vele, već brzo pobiže, i ne učini štete nikakve ovda, jer se nije bilo smrzlo, a da se bude bilo smrzlo, bilo bi zla dosta.

Na 26. istoga priko noći bih velik daž, a po Planini opet pade velik snig, i odi sutradan do podne, pak učini jugo, i premda bijaše snig velik, čini ga ovo jugo da brzo pobigne, i slidi jugo i na 28. s velikom kišom. Na 29. kiša vazdan, kad veće, kad manje. A na 30. bih lipo vrime do podne, a od podne učini jugo veliko. Ovi misec april svrši s vrimeni kako je natrag upisano, ali ne svrši glad, već sveđer slidi, i siromasi jedva su živi od rđe i od glada;[31] isprodavaše sve koliko siromasi za ne umrit od glad, i tako uvik po zlu, budući da svoga jedni ne imadu ništa, i ovo ne samo da su prodali ovoga godišta, nego li i prošasti, budući da ima nikoliko godina da ji sveđer intrada izdaje, i tako Bog ti zna kad će se opomenuti.

Maggia na 1773.

Prvi dan ovoga miseca bih jugo i daž, i tako slidi i sutradan vazdan. A na 3. i na 4. bilo je lipo vrime, premda je bila magla pritiskla svuda do niki doba od dneva, ništa ne manje nije zla vrimena bilo ona dva dni.

Na 5. bih kiša s jugom i grmljavina. Također slidilo je i sutradan isto vrime, i priko noći bila je grmljavina straovita s kišom i s krupom, ter kako kažu, učinila je štetu u Kotišinoj[32] u vinogradi, u Tučepi i na veće mista.

Na 7. t. j. na Sudujmu osvanu snig do po Planine i sve je odijo do podne, ovda kiša, a po planini snig veliki, tako da je bio doša malo dane do sela, pak od podne do noći bih lipo vrime.

Na 8. bih jugo vazdan, pak prid noć kiša velika. Na 9. i na 10. ovoga miseca bilo je vedro i lipo vrime, i počeše svitit na srdele[33] i ufatiše dvi mriže, ma pomalo.

[31] Ljetopisac ističe, da je uzrok tome gladu bila nerodica, ali osim toga bilo je i drugih uzroka teškome ekonomskom stanju u Primorju i u čitavoj Dalmaciji. O tome detaljnije isp. K. Eterović (Fra Filip Grabovac, Split 1927, 57).

[32] Malo selo pod Biokovom. Oblik u Kotišinoj, nastao prema pridjevskoj deklinaciji, ne čuje se više u narodu. U Kotišini je rođen makarski biskup iz XVII. st. fra Petar Kačić-Šilje, isp. M. Mirković (Biskup Petar Kačić, osloboditelj Primorja, Split 1888, 5).

[33] O lovljenju, posebno o lovljenju srdela i skuša u Mak. Primorju naduže piše A. Fortis (o. c., 125–131). O povijesnom razvitku lovljenja srdela i o srdjelarskim poštama i ribarskim lađama isp. P. Kaer (Makarska i Primorje, Rijeka 1914, 107–113).

Ovoga istoga dneva, to jest na 10. dogodi se jedan događaj straovit. Nikola Vujnović sa Sućurja[34] i Jure sin Antona Delijića iz Drvenika[35] budući otišli na Korčulu i odveli pun leut[36] šenice za prodat, i kad su prodali i svoje jaspre imali, otijući se dilit da iđu svomu domu, eto ti dođe k njima jedan, kažući se da je Senjanin, i moli ji da bi ga uzeli i poveli sobom u Primorje da iđe put Makarske. Oni siromasi za učinit društvo primu ga i povedu sobom. Jidreći dakle oni s vitarcem da će put Lovišta,[37] u nika doba siđu da će ručati na kassari[38] od leuta, i počmu jisti i piti sva tri, ne nadajući se ona dva siromaha nikakvoj izdaji, ali oni treći ne misli o dobru, nego kako će zlo učiniti, kako i učini, jer udari najprvo Vujnovića nikoliko puta nožem i smrt mu zadade, pak zakolje i Delijića, i oba utopi u more, a on uzamši ono cekina što je bilo od trgovine i drugi jaspri, pak svojim putem, a bilo je dobri jaspri, zaradi toga glave i izgubiše.

Porad načina kako se ovo dogodilo, vele, da su čobani ovako kazali, koji su gledali kad se ovo opako dilo dilovalo, zato i ja tako upisa, kako su mi kazali. A ovo dilo opako i nemilo učini jedan Ragužeo,[39] koji se zove kućom Dominiković, ili ovako nikako prilično ispod Pelišca. Ej neviro, nigdi te ne bilo. Na soli i libu[40] smaknuti pravedne ljude, rsuz jedan.

Ovi događaj jest priličan onomu koji se dogodi Fratroviću iz Jese,[41] bi će oko dva godišta, čini mi se da je bilo na 1770., koji događaj nije onda bio upisan, zato ga pišem sada za vikovitu uspomenu, i jest kako slidi.

Ozgor rečeni Fratrović nahodeći se u Kotoru svojim brodom velikim koji je bio doveo onde vino, i budući vino prodao, spremi se da iđe natrag k svomu domu; ali prija nego se dili, dođu k njemu Anton sin Bariše Dragičevića iz Vrgorca i sin Križana Ujdura iz Lapčanja,[42] moleći

[34] Selo na istočnom rtu otoka Hvara, u prošlosti kao i sadašnjosti povezano s Mak. Primorjem.

[35] Selo Gornjeg Mak. Primorja, jednim dijelom pod Biokovom, a drugim dijelom na morskom žalu. Još su sačuvani ostaci stare tvrđave, iz koje su se borili Primorci sa Turcima. Junaštvo 80 drveničkih žena u obrani kaštela Drvenika g. 1687. opjevao je Kačić (Razgovor ugodni, Stari pisci hrvatski 27, Zagreb 1942, 567–569).

[36] Ribarska lađa, slična gaeti, samo je veća, dužine 7.50 × 9.50 m (P. Skok, o. c., 150).

[37] Sjeverozapadni rt poluotoka Pelješca. Lovište je jedna od najmarkantnijih točaka u našem primorju (St. Stanojević, Narodna Enciklopedija II, Zagreb 1926, 691).

[38] Krma na lađi. Oblik kasara, kasarin izveden je iz talijanske riječi cassero (P. Skok, o. c., 139–140).

[39] Pod tim imenom ljetopisac misli na čovjeka iz dubrovačke republike.

[40] To je ikavski oblik za riječ hljeb. Pisac ju je napisao bez slova *h*, jer se tako onda izgovarala, a i sada se ponekada čuje u Mak. Primorju. U istom obliku ima tu riječ i Kačić (o. c., 473).

[41] Za Jelsu, trgovačko mjesto s vinom na sjevernoj obali Hvara, ljetopisac uzima oblik Jesa, koji se još do danas sačuvao kod nekih hvarskih otočana.

[42] To se mjesto u Gornjem Mak. Primorju, nedaleko luke Ploče, sada zove Gradac. Lapčanj je postao od staroga grada Labenitza, njegove su se razvaline uščuvale do XIX. st. (P. Kačić-Peko, Povijest okružja makarskoga, l. c., 102).

ga, da bi ji uzeo i poveo do Sućurja, a ondolen da će se lasno primetnut u Primorje. Čovik siroma cineći da su ljudi dobri, uzme ji i povede sobom, ali neudobar po se; zašto, kad su bili u putu, ona dva opaka ozgor imenovana, budući se jur dogovorili da ji pobiju, nađoše način, da pobiše sve kolike iznenada, da nijedan nije osta, a bilo ji je 6, to jest mornara 5, a šesti je bio jedan Perašćanin zlatar; pak pokupe ono jaspri i robe što su oni tili, ter ulizu u batilo, pak na kraj, a brod puste neka ga more nosi, kako ga je i odnilo zauvik. Što biste sada rekli od ovoga opakoga i nemiloga događaja, što oni rsuzi učiniše svojim dobročiniocem? Oni njima ljubav svaku i držali su ji kao svoju braću, a oni njima nemilu smrt zadadoše; i ne samo da su im život uzeli, nego li još i njiovo siromaštvo pokupiše i odnesoše, za poslati njiove kuće prikovrata, kako su i poslali. Ova oba događaja daju nauk, kako imaju pazit koga primaju i s kim putuju, ter pomlju imati od svoga života, a ne virovati svakomu; zašto se sada ne naodi vira u čoviku, nego nevira, kako se jur vidi.

Gore imenovani Dragičević, prvo nego je ono opako dilo učinio od oni putnika, bio je ubio prvo toga svoju vlastitu ženu, i zaradi toga bio je pobiga u one strane zajedno s Ujdurom, koji je prvo bio pop diak. Rečeni dakle Dragičević posli kako je učinio toliko zlo, uzme slobod, ter otiđe u Vrgorac, premda s velikom opazom, ali zaludu, zašto ga podpaze baš majstori, i metnu ga se iz pušaka, ali ga odma na mistu ne ubiju, da li ga teško rane i pribiju mu nogu u stegnu, pak onako izranjena odnesu u Makarsku i postave u kulu[43] s oni načinom kako je dostojan; onde ga tobože ličiše, ali zaludu, zašto se izličit nije moga, nego se onako živ usmrdi, i crvi ga izidoše, pak umri u istoj kuli. Eto ti junaštvo što mu donese: opako živio, ta opakom i nemilom smrću i umri. A Ujdur je nikud pobiga, ništa se ne zna kuda.

1773. mađa miseca otiđe iz Brela Medić da će prijatelju na Posušje,[44] i gonio je magarca natovarena puna vina, i s njim je bilo dite, a kad su bili iznad Imoskoga, izađu prida nje ajduci,[45] pak na onu ajdučku otiaju da jim otmu ono vina; ali se između nji nađe jedan, koji smete družini da jim ne uzimlju svega vina, već da se napiju, pak da siromaha čovika puste da iđe svojim putem, tako i učiniše, napiše se, pak ji pustiše. A kad od nji dobri biaju odmakli, dođe u glavu jednomu, t. j. Đuzelu da

[43] U XVI. st. Turci su sagradili tri kule sa trouglastim zidom. Uspomena na treću kulu, zapadnu, ispod sadašnje narodne apoteke sačuvala se u narodu do danas u nazivu »pod kulom«. Na slici Makarske od g. 1571., koju je izradio mletački kartograf I. F. Camocio, vide se sve tri kule. Da su već u početku XVIII. st. bile srušene dvije kule i zid oko grada, znamo iz izvještaja biskupa N. Bjankovića iz g. 1703. (R. Jerković, Pastirski pohodi N. Bjankovića, biskupa Makarskoga, Sarajevo 1942, 6). A i na slici Makarske od g. 1767. nalazi se samo jedna kula, t. j. zapadna. Sliku je izradio Mlečanin Petar Corir. Slika se čuva u samostanskom arhivu.

[44] Selo u Hercegovini, sjeveroistočno od Imotskoga, kroz koje prolazi cesta Split–Imotski–Mostar.

[45] O tome, kako je za mletačke uprave u imotskoj krajini život putnika bio u opasnosti i izvrgnut pljački razbojnika i zločinaca, isp. A. Ujević (o. c., 102). Među hajducima, koje spominje, nema Đuzela, iako je taj hajduk bio Imoćanin, rodom iz Gornjih Vinjana.

ide za njima, ter da im otme ono vina; i dostigavši, prisloni pušku, pak poče da će rizat uže i praće, za oborit na zemlju vriće; počme mu dite govoriti i moli ga, da ne tiče; a on onda poče udarati dite palom plosnimice po vratu i po pleću. Dite se poplaši, a valja da ga je i bolilo, pak počme vikati da poginu. Čuvši to starac Medić, koji bijaše malo na tragu ostao, i on brzo pristupi, i vidivši što se od diteta čini, dobavi se puške istoga ajduka, koja biše onde prislonjena, pak potegnu u njega, t. j. Đuzela, ali ga ne smiri, nego samo što mu odnese počelak sprida, ter ga i posmete malo, da ga čini onako smantana i na zemlju pasti; a oni kad to vidiše, ostaviše magarca i vino i ostalo, pak dadoše nogama na znanje, i srića im priskoči da utekoše i pušku ajdušku odnesoše. A kad ostala družina dođoše i vidiše što se od Đuzela dogodilo, odma trkoše za Medićem, i da ga našli, zlo bi po njega bilo, ali ga ne nađoše, ter to bih njegova velika srića; ništa ne manje osvetiše se na magarcu, jer ga svega isikoše na komade i u tomu pokazaše svoje junaštvo. Dakle Đuzel osta brzdat, brez počelka i brez puške; a Medić brez magarca i brez vina; neka ide jedno za drugo.

Na 11. mađa 1773. bih oblačno i na 16 uri strese se zemlja. Također na 12. istoga biše kiše, ali malo, i bih na 10 uri trešnja, ter jaka. Od 12. ovoga miseca, ter do 29. bilo je sve vedro i vrućina, ter bijaše osušilo, ali na 29. nađe ovda lipa kiša, ali po Planini bila je krupa velika, još bila se je spustila i pod Planinu i učinila na misti u vinogradi štetu, ali nije vele; zašto nije bilo došlo s vitrom, nego tiho.

Ovoga miseca i ovoga prvoga mraka lovilo se srdela dobri po svim poštam,[46] di veće, di manje.

Giugna 1773.

Ovi misec poče i svrši s velikom sušom, tako da žita otiđoše po zlu, budući da izgori svekoliko prvo nego dođe vrime od njegova sazorenja, i na mnogo mista nisu mogli ni simena imati što su usijali.

Po isti način ovoga miseca do polak ne bi lova od srdela, ali od polak lovilo se dosta, premda nije svak jednako, ko veće, ko manje.

Luglia 1773.

Na 6. ovoga miseca nađe lip daž i natopi vrlo dobro i u svemu bi pomoglo, ali učini žestoka bura odma sutradan, to jest na 7. ovoga; također opet učini bura mnogo velika na 11. ter slidi na 12. i 13. i ne samo da ispuva ono što je bilo natopilo, ma još učini mnogu štetu u svemu, a navlastito u vinogradi, zašto okida grožđe, izlomi smokve i masline i

[46] Da je u Mak. Primorju lovljenje srdela bilo vrlo razvijeno, pokazuje broj mreža (22) i ribarskih lađa tratarica (22) i svjećarica (44). Od toga lovljenja uzdržavalo se 286 ljudi, isp. A. Lulić (o. c. 64–65). Kaer (o. c. 109) donosi popis svih pošta (lovišta) u Mak. Primorju.

druga zla učini koja se ne mogu izkazati; ali se ovomu nije čudit, budući da se ovako često u Primorju događa; kako malo dažda, onako odma žestoka bura.

Agušta 1773.

Ovoga miseca i veće je puta daždilo i pomoć veliku učinilo u svemu, t. j. na 4. pade lip daž; također na 14. na 20. i na 29. natopi vrlo dobro, da je siromaha težaka razgovorilo; zašto je u njiovoj muci mnogu korist učinilo. Zločinci ne pristaju zlo činiti, nego sve kradu, otimlju i biju, tako da siromasi ne smidu putovati, zašto ji rsuzi svlače i otimlju što imadu.[47]

Settembra 1773.

Poče ovi misec s lipim i ugodnim vrimenom, tako i svrši, jer spočela pade kiša i dva puta, ter natopi vrlo dobro, i pomože u svemu a navlastito u grožđu, i bih intrada od vina ovda po Primorju dobra, a po Braču i još bolja, i bilo je vina dosta, ali smokava vrlo malo, jer opadoše još zelene.

Lupeštine sveđer slide i rsuzi pokradoše svekoliko siromahom.

Na 24. ovoga ukradoše lupeži Nikoli Laliću iz Tučepi jednoga vola vrlo lipa i dobra, koga nađe sutradan malo više svoje kuće na Planini brez kože. Odnili kožu, a meso sve ostavili, izvan što su odnili što će ručat. Eto što rsuzi čine. Za imat opanke ubit siromau čoviku vola.

Ottobra 1773.

Još od 4. setembra ter do svrhe ovoga miseca otobra nije bilo dažda, već sve vedro i lipo vrime; tako da je bilo vrlo osušilo, i vode su bile prisanule i vrlo siromae bilo uznemirilo, ali pade kiša, ter dosta dobra učini u svemu.

Na 4. ovoga miseca, t. j. na s. Franu priko noći odrenaše lupeži Kotišanom životine 40 odma u jedan put s Planine; i to izabravši što je bolje bilo, a prvo toga 40, što biva 80. I ovo je bilo Begino, Domnjanovo, Matešino i štogod Srzića, koji su bili u to vrime na Planini zajedno s životinom. Ali srića njiova bih, zašto onu životinu poslidnju što su bili ukrali lupeži, natrážiše ji, i zatekoše još 36 živi[48] i dorenaše doma, a ostalo je ostalo zauvik.

[47] Ta je pojava bila općenita u mletačkoj Dalmaciji, u kojoj su, za razliku od pravih hajduka, seoski lupeži putnicima otimali novac, hranu i blago. Stoga se J. Bajamonti bojao poći na Biokovo bez pratnje, sa samim Fortisom, koji je želio vidjeti biokovske ledenice, isp. A. Fortis (o. c., 112).

[48] Da je bila veća grupa tih lupeža u Biokovu, vidi se po broju blaga, što su ga odnijeli seljacima iz Kotišine.

Ovoga otobra nije bilo lova od cipala,[49] već lipo na svrsi ufatiše ništo malo dvi mriže, zašto su sve bile bonace, a cipli malo se na bonaci love, i tako lova od nji nije bilo. Ali se bijaše ukaza lov od srdela, zašto na 25. ovoga ufatiše Podgorani, t. j. Juketa, srdela 150 miljara,[50] i ovo pod Tučepi, a da bude bilo veće mraka, pripovidalo bi se uvik. Kad to vidiše ostali Podgorani, a i Makarani, otidoše i oni svitit, nikoliko mriža, ter svaka mriža ufati dosta, premda je malo mraka bilo. Sami Podgorani ufatili su u ono pet noći veće od 400 miljari, i ovo su veće lovili po misecu nego su po mraku.

Novembra 1773.

Ne piše se ništa iz nova ovoga miseca, budući da se ovda blizu nije ništa dogodilo, što bi se moglo zabilježiti, već samo što su bile velike kiše, a na svrsi istoga učini velika bura snigom, ali snig ne dura vele, već bura durala je pet dana, i bilo je vrlo studeno.

Decembra 1773.

Svega ovoga miseca slidilo je jugo, malo je kad pristavalo, ali nije bilo nikakve studeni, već vrime meko i lipo i malo dažda spočela.

Ove godine bile su rodile masline vrlo dobro, ne samo ovda, ma i po ostali misti, di veće, di manje, ništa ne manje bilo je ulja dosta, ter su se siromasi vrlo pomogli; ali je žito sveđer bilo skupo, kako je bilo još iz počela ovoga godišta, ter ovo do svrhe.

Svega godišta bila je šenica po l 36 i po 37 kvarta. Napolica po l 28 i 29, a koja je bila vrlo lipa, i po 30. Kako koja.

Ozimica bila je po 26, 27 i po 28. Ječam po 18 i po 19 libara kvarta i još skuplje. Ali kako je bila intrada od vina dobra ovda po Primorju. također i od ulja, nisu siromasi vrlo patili gladom, zašto ako je žito bilo skupo, bilo je skupo i vino i rakija. Vino je ovoga miseca bilo barilo po l 40, a rakija oka po l 2, i tako ako su skupo kupovali žito, skupo su prodavali vino i rakiju, i tako nije zla velika bilo. Također bila su rodila polja sirkom i prosom, ter vrlo dobro, a navlastito Rastok,[51] da nije

[49] Kada su i kako Makarani lovili ciple, o načinu sušenja cipala i njihovoj sladokusnosti, isp. A. Fortis (o. c., 127–128). Sačuvana je u cijelosti i pjesma fra Frane Radmana »Tužba ciplara Makarski i njiovi gospodara«. I. Milčetić objavio je samo prva tri stiha (Duhovne i šaliive pjesme iz Makarske, Građa za povijest književnosti hrvatske V, Zagreb 1907, 162).

[50] Tisuća. Akademijin Rječnik VI (Zagreb 1904–1910, 672) donosi kao primjer ove riječi samo Istru.

[51] Krasko polje istočno od Vrgorca. Za vrijeme kiše i povodnja u većemu dijelu Rastok se pretvara u periodsko jezero, zvano Vrgoračko jezero. Zbog pogodnog sastava zemljišta i klimatskih prilika polje je pod njivama, na kojima se pretežno goji kukuruz (St. Stanojević, N E III, 812). U priloženoj geografskoj karti spomenutog Fortisova djela označen je lokalitet Rastoka. O Rastoku, kao jednoj od triju županija u Porfirogenitovoj Paganiji, isp. J. Ravlić (Makarska i njeno Primorje, Split 1934, 61, 160–161).

onako rodio ima mnogo vrimena, ter su se siromasi vrlo utišili, buduć da su prošasti godina dosta glada i nevolje podnili.

Gennara 1774.

Na počelu ovoga miseca pade kiša velika; pak učini bura s velikim ledom, i durala je tri dni; a na 7. istoga osvanu snig po Planini, koji se bio spustio lipo do sela, a od Vrulje,[52] ter doli k Omišu sve do mora. A bilo ga je i po skolji, ali nije vele.

Na 19. istoga na uru noći učini žestoka bura, a u ono isto vrime nađe se u konalu Andrija Glunčević i s njim još dva druga i dite u leutu Sparevu. Krcali životine Begine, koju su vozili u Rasaticu[53] na zimišće, i tako ji odnese bura da nisu znali ni oni kud ji nosi, budući noć, ali tako Bog oti i njiova srića, da ji donese svetom Roku na vrh Bračа,[54] ma ne budući višti onomu kraju, dođoše s brodom baš na najgore misto, di je plićav i zor veliki od vitra i od mora, i tako se odma brod razbi i životine se poduši veće od polak, a i ono bi ostalo, da ne budu došli iz sela na pomoć, već oni skočiše, i nikoliko ji moru oteše živi. A ono što se bilo podušilo, nisu mogli sve ufatiti, već ji more jedan dio odnese; a brod vas otide na komade. Da budu siromasi višti, mogli bi saraniti i brod i životinu, zašto malo naprid da budu otišli, ta bi i došli u bonacu.[55] Ali kad su saranili glave, saranili su svekoliko.

Febrara 1774.

Na 6. ovoga miseca utopiše se četiri čovika iz Drašnica,[56] to jest, Stipan Alač, Pava Peričević, Petar sin Antona Viskovića, a četvrti je sinovac istoga Stipana Alača. Ovi bili su u Neretvi i nakrcali se žita, ter mnogo veće neg je razlog bio ukrcati, pak onako prikrcani ulizu u more ter da će svomu domu, ali svoga doma ne vidiše, niti će ga viditi nikada, zašto se svi siromasi izgubiše; kako i po koji način, niko ne more znati, buduć

[52] Tu je granica Mak. Primorja. Lokalitet: uvala ispod Dubaca, najviše poznata po žestokoj buri.

[53] Zaselak na Braču od 15 kuća, većinom ribarskih, pripada Sumartinu (A. Jutronić, o. c., 213).

[54] To je kapelica, koja se i danas nalazi na groblju u Sumartinu. Selo Sumartin i sada još neki nazivaju Vrhbrač.

[55] Naziv je od grčke riječi bonakia, a znači zrcalnu tišinu na moru (P. Skok, o. c., 158–159).

[56] Selo u Gornjem Mak. Primorju. U starim knjigama zove se Dračnice. Prema hrvatskom natpisu, nađenu u selu, kroz Drašnice je prošao g. 1466. Herceg Stjepan za Dubrovnik.

bilo u noći, i tako nije niko vidio, već sutradan nađu vesla i drugi stvari što je bilo u istomu brodu, i ovo se nađe pod Podacom,[57] a nadu i gaetu pod Bristom pram Miošićam kućam di pliva, nedaleko od kraja, ma izvrnuta kolumbom[58] uzbrdo, i tako je dovedu kraju cilu i zdravu. Ali je čudna stvar: brod krcat i onako težak, imao bi odma otić na dno, a nije, već ga nađu di pliva, i privaljena, a jidrili nisu, zašto su jidro našli svezano. Bog ti sam znade kako je bilo, a ostali ne znadu, nego samo znadu da ji nije. Evo što će reći prikrcat se, također i u noći putovat po moru, a navlastito zimi. Bolje je i kasnije doći, nego nigda.

Ovoga febrara spočela je bilo vrime rđavo, zašto je bila velika studen, a na 9. i na 12. bio je snig do mora, ali nije vele dura. Posli 12. ter do svrhe nije bilo zla vrimena, premda su bila juga, ali studeni nije bilo, nego vrime meko i lipo.

Marzo 1774.

Na prvi ovoga bih trešnja straovita, i ovo na uru noći, pak svu noć daž veliki. A na 4. osvanu snig po Planini, ter se bio spustio lipo do sela, pak zatim bura velika, ali malo dura.

Na 5. i na 6. i na 11. bih fortuna juga, a na 12. daž. Pak na 13. učini bura koja nije vele durala. Na 16. jugo, ter je sve slidilo do 23., a jest bilo i dažda, ako i malo, pak na 23. i na 24. bila je bura, ali nije velika bila. A za ovim bilo je lipo vrime sve do svrhe ovoga miseca, već što su bile pritisle tmine tako jako, da se nisu mogli skolji viditi.

Aprile 1774.

Na 3. i na 4. ovoga miseca nađe kiša, ali nije vele, pak je slidilo sve lipo vrime do 9. istoga, a na 9. bih jugo i daž. Također na 10. bih fortuna juga i daž vazdan i svu noć, ovda daž, a po Planini snig veliki, i bio se spustio do srid Planine, ali nije vele dura. Također i na 22. pade snig po Planini, premda nije vele, i brzo ga nestade. Svega ovoga miseca nije natopilo, izvan što je još na 10. istoga. Juga su sve puvala, ali brez kiše, i tako i misec svrši, a dažda ne bi.

[57] Malo selo u Gornjem Mak. Primorju između Zaostroga i Brista. U njemu je stara kula, iz koje su Podačani i Brišćani odbijali Turke. Za Podacu i Brist sačuvani su statistički podaci iz g. 1774., isp. K. Eterović (Fra Andrija Kačić Miošić, Dubrovnik 1923, 61–64).

[58] Drvo, koje se nalazi između ašta od prove i krme i služi kao osnovica čitava kostura lađe. Naziv je od lat. riječi columna (P. Skok, o. c., 134–137).

Na 23. ovoga miseca, t. j. na Jurjev dan u Biorina[59] dogodi se ovo. Budući se zavadio Stipan Raničić s Budimira i Josip Karačić iz Biorina, udari rečeni Stipan Raničić iz puške Karačića i dade mu smrtnu ranu, ali Karačić u ta čas, još za vruće rane metne se Raničića, udari ga lipo u glavu, pak onde na zemlju mrtav pane, a i Karačić domalo vrimena dušu pusti; ele oba mrtva, nije jedan drugomu ništa dužan osta. Izgubiše ludo svoj život, a od duše ne govorim ništa.

Na 16. febrara 1774. dođe ovde za Providura gospodin Benedetto Antonio Balbi,[60] čovik pametan i pravedan, čineći svakomu pravu pravdu ne gledajući atora nikomu, ni siromau, ni bogatu, već otio je da se žive kako se ima živiti. Ovi Gospodin odma kako dođe oti providiti sve mire od žita, t. j. stariće i varićake,[61] i ne samo ovde u Makarskoj, da li još i po svih seli, i di bi naša da nije prava mira, ili da nije varićak, ali starić bulan, ili da je puka, ili da je šupalj, sve učini izrazbijati i razbio ji je mnoštvo svuda, da nije privare u mira, da li oti da se pravo kupuje i prodaje.

Po isti način naredi kako se ima kruh činiti i prodavati, i da se ne ima prodavati na svakom mistu, nego li onde, di jim je misto zabiližio, a neka je prava mira, i često bi on isti ove stvari prigleda, pak ako bi naša kakvu nepravicu u kruhu, odma bi izlomio sve koliko, pak bi siromaom razdilio, tako da su se i veće puta siromasi najili lipa kruha mukta, a drugi je platio.

Prigleda također sve oke i bigunce, još i kantare i svaku drugu miru, i oti da se miri pravo, jer ako bi koga našao da je u ovom pomanjkao, vrlo bi slano platio. Ovi nije gledao u oči nikomu, nego otio je pravu pravdu činit u svemu.

Isti Providur zapovidi da se načine puti uza sve Primorje, i načiniše lipo. Svako selo svoj osik, počanši od granice brealjske,[62] ter do Baćine, ma tako lipo načiniše, da nije nikada onako bilo načinjeno. Mučna najpri bijaše Primorcem ova zapovid, ali kad načiniše, bih im veoma drago, zašto su lipo i učinili, ter ji blagoslivljaju putnici koji onim putem idu.

Također isti Providur čini načinit put koji ide na sveti Petar, i učiniše lipo, a sve je onde biva rečeni Providur kad su načinjali, i on je pomaga svojom ćesom dajući i pomagajući kruom i vinom;[63] ele sve učiniše lipo s njegovim nastojanjem.

[59] Skrajnje selo u imotskoj krajini, granica bivšeg imotskog i sinjskog kotara. Događaj se zbio na sv. Juru, na seoskom derneku. Crkva sv. Jure sagrađena je oko 1740.

[60] Makarski providur od g. 1774.–1776. (A. Lulić, o. c., 90).

[61] Mletački »staio« (hrv. stâr, žitna mjera) imao je 83.318 litre (isp. Miscelania I. Zadar 1949, 77). Varićak, mjera za žito, iznosio je 13.3309 litara (B. Ungarov, o. c., 230).

[62] Teritorij od Brela do Baćine sačinjavao je i za Mlečana Mak. Primorje.

[63] Ljetopisac detaljnije ističe požrtvovni nesebični rad providura Balbija u mnogim pravcima. Lulić to prenosi u kratku bilješku (o. c., 90). Ravlić je precizniji od Lulića, samo za dokumentaciju navodi Gojaka kao autora kronike mjesto Antulovića (o. c., 132, 175).

Maggio 1774.

Svega ovoga miseca bilo je sušno, nit je bilo dažda ovda, nego samo na 23. i na 26. ali pomalo, i malo je koristi učinilo. Ali je bilo po drugi misti kiše dosta, ter je vrlo pomoglo, a na mnogo mista i odnemoglo, zašto je bilo krupe, ter dosta štete učinilo.

Prošasti miseci slidila je cina od žita sve kako je i u počelo ovoga godišta. Šenica po l 36, a od ostaloga žita odila je cina za šenicom, sve je bilo skupo; ali ovoga miseca pade svako žito, ter što je bivala šenica po l 36 kvarta, bih ovoga miseca najskuplja po l 25, lipa, čista i u svem dobra – ter je lip ovi skok u malo vrimena, doći od 36 na 25 libara.

Što žito kala ovako u malo vrimena, nije se čuditi, zašto ovomu bih Arbanija uzrok, buduć da je došlo jedno mnoštvo brodova iz Arbanije ú Dalmaciju puni žita, tako da po svi skolji ima po toliko brodova žita, i u svakomu mistu naode se; također po svi gradovi po veće brodova, a i ovde u Makarskoj jesu došla tri broda krcata šenice, kukuruza i prosa, i ovo čini da žito i ovde kala, budući da je bilo u Turaka na brodi cine; kvarta makarska šenice po 20, 19 i po, 18 libara, kako koja. Istina je da ona šenica nije lipa kako je ova u ovi misti, ali je šenica, pak je jeptina.

Ovoga prvoga mraka nije bilo lova od srdela ništa u Primorju, a na Sućurju i u Raguži srdela dosta, što će pak biti unaprida, Bog ti znade.

Dođe glas, da je voda potopila jednu silu u Italiji i učinila jednu neizrečenu štetu, koja se procinit ne more, a navlastito u državi Veroneskoj, Vižentinskoj i Paduanskoj; rekoše da je potopila četiri stotine iljada kanapa[64] zemlje. Ovo je jedno mnoštvo, što je mučno virovati; ali kazaše da je istina istinita, i tako ja ovde upisa kako sam razumio. Ali i opet ja ne virujem nigda da je toliko.

Kaza jedan koji je u ono vrime bio u Mleciji, da je potopilo sulle Pulesine[65] 60 mille campi. Ovo more biti da je ovoliko usve bilo, a ne kako je ozgor upisano.

Giugno 1774.

Na prvi ovoga dogodi se ovde u Makarskoj jedan događaj straovit. Budući došla turma Viničana[66] ovde, među kojim je bio Blaž Mamić iz istoga mista, čovik jogunast, koji imadući niku stvar s jednim iz Makarske, onde se pririče. Što je pak jedan drugomu govorio, ja ne znam. Ele rečeni Blaž izvadivši pistolu iza pasa, pak odma da opruži u onoga Makaranina, ali mu ne dadoše ljudi koji se onde naođaju, već ga smetoše;

[64] Riječ dolazi od tal. campo = polje, a odgovaralo bi našemu danu oranja. Padovanski kanap iznosio je 3 655.260 m^2 (B. Ungarov, l. c., 227).

[65] Mislim, da se to odnosi na Polasine di Rovigo u mletačkoj pokrajini.

[66] Seljaci iz sela Vinice u Bosni, na granici dalmatinsko-bosanskoj.

i videći ovo soldati, dotrčaše odma da zla ne bude, i otijući mu izmaknut pistolu iz ruku, ne ti je pustiti, već onako priotimljući se, opruži se pistola, i ubi svoga prvo bratučeda, koji je siroma o miru nastoja. Pogibe prav, ne budući kriv ni dužan: a malo nije ubijo i dva soldata, kojim samo aljine pripali, a druge rane ne učini; ali su i soldati njemu pripalili nikoliko buća u rebra, i cinim da će ćutit i za veće vrimena, a pravo i jest.

Malo posli ovoga događaja dogodi se drugi na Studenci,[67] gdi se pobiše ajduci i vlasi turski,[68] koji su odili iz Primorja, turma velika; i otijući vlasi da pobiju ajduke, dogodi se da ne izađe onako kako biju namislili, nego ajduci ubiše jednoga vlaha, odma na mistu, a četiri vrlo raniše, i ubiše četvero konja i mnoge raniše od iste turme, a oni ajdukom ne učiniše ništa, sasvim da je bilo vlaha za 40, a ajduka nije nego 9. To ti fala, da će sve pobit, eto što im se dogodi.

Na 24. ovoga istoga miseca dogodi se u Podgori ovo kako slidi. Dite Bezmalinovo[69] od 14 godišta čuvalo je jednu voćku, da mu je drugi ne obere, eto ti na 2 ure noći iđe jedan majstor od toga, i prianć da će brati, a dite onako iz mraka metne ga se iz puške i smiri ga lipo, ali ga ne ubije na misto odma, tako srića njegova oće, oće li pak priboliti, ne zna se. Dalje od tuđe muke. Umri do 6 dana.

Na 5., na 6. i štogod na 7. ovoga miseca bilo je kiše ovda, pak već nije ni kapi svega miseca, već na 9. i na 10. žestoka bura učini i omlati jabuke i ostalo voće, i učini veliku štetu.

Kako prošastoga mraka nije bilo lova od srdela, tako i ovoga; ovda nije niko ufatio nijedne, a i po druzi misti nije bilo ništa.

Prošastoga miseca, t. j. na 21. mađa 1774. imao je bit Capituo Generalni u Rimu, na komu bi presidao papa Klement XIV., i bili su se skupili Provincijali odasvuda, izvan nisu bili došli od Španje i od Indija, i zaradi toga Capitula ne učiniše, budući da ji mnogo manjka, već se opet potvrdi za 3 godišta isti Genera, t. j. Reverendmo Padre Paskale a Varisio.[70] Zašto pak nisu bili došli Španjoli i ostali od oni strana, ja ne znam, oni najbolje znadu. Ele sve smutnja, sve nesklad na sve strane.

[67] Selo u imotskoj krajini blizu bosanske granice.

[68] Ovdje turski vlasi znače Zagorce uopće, koji su živjeli pod turskom upravom.

[69] Obiteli Bezmalinović (Bezmalin) nije starinom iz Podgore, već iz Brača, doseljena g. 1718., isp. M. Stojković (Podgora u XVII. stoljeću, Zbornik za narod. život i običaje 29, 137).

[70] Paškal Frosconi a Varisio (Varese), dugogodišnji general franjevačkog reda. Poslije šestogodišnjeg upravljanja (1768–1774) sazove generalni kapitul u Rimu za izbor novoga generala. Kad su franjevci iz Amerike došli u Španjolsku na putu za Rim (ljetopisac zamjenjuje Indiju s Amerikom), Španjolci su ih zaustavili; htjeli su biti nezavisni od Rima i imati svoga generalnog vikara (H. Holzapffel - G. Haselbeck, Manuale historiae Ordinis Fratrum Minorum, Friburgi Brisgoviae 1909, 323–327).

Luglio 1774.

Vas ovi misec izađe s velikom vrućinom, nit je nikad kapi dažda palo, još od 6. đunja prošastoga, već sve izgori od velike suše i vrućine, i što ne ubatali suša, ono ubatali bura, budući većekrat puala ovoga miseca, a navlastito na 15., 16. i 17. bura žestoka, da dosta zla učini u svemu, a navlastito u vinogradi.

Na 8. ovoga naodeći se u Igrane[71] u jednoj kući dvoje dice, jedno od 10 godina, a drugo od 3 godišta, i mučeći se oko puške ono dite starije, omakne su puška, pak ubije ono dite malo koje je bilo od 3 godišta.

Agosto 1774.

Kako je prošasti miseci bila žestoka suša, tako i ovoga svega miseca, nit je nikad oviji miseci daž pao, nego ništo malo na 26. ovoga, već sve bura a navlastito na 19., na 20. i 21. ter učini dosta štete u vinogradi i u smokvam. U vrtli nigdi ništa zelena ne ostade, već sve izgori od velike vrućine i suše.

Na 29. i na 30. ovoga dođe ovde u Makarsku 6 veliki brodova napulitanski, krcati soli bile, i jedna tartana[72] velika malteška; i ovo se sve sastade ujedno u portu od Makarske u dva dni, i dok svi iskrcaše prošlo je nikoliko vrimena; zašto nisu brodići, nego brodi veliki. Nije se ovoliko brodova veliki i krcati sastalo ujedno u Makarskoj nikada, a ne znam oće li i unapridak. A baška koji su prvo i posli dolazili. I ovo sve bile polake[73] i brodi veliki, koji su na sebi nosili po toliko lumbarada, a najveće su bili brodi napulitanski, i sve krcati soli.

Settembre 1774.

Slidila je sve suša i ovoga miseca do 14., a na 14. nađe daž, pak opet pade lip daž na 16. i natopi vrlo dobro, ter oni koji nisu bili otrgali učinio jim je daž veliku korist. Na 19. istoga ovoga miseca učini velika nevera, i dođe s njome krupa, ter jedno mnoštvo pade na zemlju, tako da je bila pobilila Baška planina od velike krupe, također i ispod Planine

[71] Selo Gornjeg Mak. Primorja na moru. Nastalo je silaženjem stanovništva s brda, kad je u XVII. st. bila sagrađena »kula« za obranu od Turaka (J. Ravlić, o. c., 35).

[72] Trgovački brod na Mediteranu. Ima jedan jarbol i latinsko jedro slično jedru galija. Postoje i tartane, koje plove na dugim putovanjima. Ratne tartane (XVII. st.) imaju 3 jarbola, 2–4 topa jačeg kalibra i 12–13 manjih topova (Dizionario di Marina medievale e moderno, Roma 1937, 1037; Dizionario istorico, teorico e pratico di Marina di Monsieur Saverien, tradotto dal Francese, Venezia 1769, 433).

[73] Pollacca, termin XVIII. st., ili Polacca, trgovački brod na Mediteranu s 2 jarbola iz jednog komada. U XVII. st. brod dugog oblika, mnogo upotrebljavan u Italiji. Venecijanska polaka ima ravnu otkinutu krunu i 2 jarbola (Dizionario di Marina, 646–647).

od Brela, ter do Velikoga Brda,[74] još i do Staze:[75] ali koja je sila bila krupe, nije veliku štetu učinila.

Također opet na 21. dođe nevera s krupom, ma strahovita, ali je Bog dao, da se je krupa prosula u more, a nije na kopno, i tako ne učini štete u vinogradi, nego samo ovde iza manastira u jednom vinogradu koji nije bijo otrgan; ali nije bilo tolikoga zla, koliko se nadalo da će biti.

Ove godine rđava je intrada bila od vina, zašto je grožđe bilo sve usalo od velike suše, budući da svega lita nije daž pao, već što je na 6. đunja, i tako bilo je izgorilo sve koliko.

Ulja ove godine nije bilo nimalo u ovi misti od Dalmacije, to jest, nisu bile masline rodile, ma nimalo, i tako nije bilo ni ulja, ter siromasi nađoše se u velikoj potribi. Malo vina, ulja nimalo. U vrtli zelja malo, zašto je bilo izgorilo ovoga lita, a žita je malo po svoj Dalmaciji, a i po turskoj zemlji, kako kazaše da je vrlo rđavo rodilo, i tako žita malo svuda, a kako ga je malo, tot valja da bude skupo.

Bilo je smokava dosta, ali jim nije bilo prodaje, i ono ako je ko što proda, valjalo je davat ji po 6 gazeta oku, još i cinije, i ovo za veliku potribu siromasi.

Polja su bila posijana svuda sirkom, prosom i kukuruzom, ali je malo bilo, zašto nije dala suša; sa svim tizim nije bilo tolikoga zla, koliko su cinili da će biti.

Na 22. setembra 1774. umri Klement XIV. papa, Reda svetoga Oca Franceska, konventual, koji se je zvao Ganganelli. Bih učinjen papom na 19. maña 1769, a umri na 22. setembra 1774.

Ottobre 1774.

Poče ovi misec s lipim vrimenom, i slidilo je do 12. istoga, a na 12. i na 15. učini žestoka bura, pak opet lipo vrime slidilo je do 27., a na 27. bih velika lampavina i grmljavina počamši od 20 uri, ter do dvi ure noći nije se ustavilo lampajući i grmeći, pak dođe krupa strahovita, tako da su padale kao bajam, i ne samo da su padale velike, da li je bilo jedno mnoštvo, tako da je bilo sve pobililo kao da je snig pao; a po Planini stala je krupa i veće dana.

Ovoga miseca dogodiše se mnoga ubojstva, da se ne mogu iskazati, koliko u Primorju, toliko iza Planine; i ne samo da su ljudi ginuli, da li su i žene klane od rsuza i lupeža. Zla je dosta bilo, a navlastito ovoga miseca, da se ne može iskazati, i zato ji ne pišem.

Ove jeseni nije bilo lova od cipala, već vrlo malo. Prošaste je godine bilo malo, a ove još manje.

[74] Selo na podnožju Biokova, 4 km sjeverozapadno od Makarske, visine 300 m.

[75] Jugoistočno od Makarske, između sela Tučepa i klanca sv. Ilije (897 m), put za Vrgorac i zaleđe. Zove se drukčije i Rodićeva cesta, jer se za dalmatinskoga namjesnika Rodića započela graditi g. 1876., a bi završena g. 1878.

1774. Neka se znade, kako je ove godine bilo izgorilo grožđe, tako i na ta način, da ga nisu s mladi vinogradi gonili u mišina, kako je razlog, nego su ga gonili u harari[76] i uba se nisu harari stopili; tako se bilo osušilo; i ovo je bilo u baškomu osiku,[77] što je bilo mlado, a blizu mora, a bilo je i po drugi misti, i tako na mnogo mista nisu ga ni trgali, nego onako ostavili. Sad procini, kako je bilo.

Novembre 1774.

Ovi misec poče s lipim vrimenom, ali malo dura lipo vrime, zašto na 6. istoga ovoga miseca poče dažditi, ter je sve slidilo do 11.; a na 11. učini žestoka bura, ter učini mnogu štetu, a navlastito u maslina, zašto mnoštvo jedno izlomi, a mnoge i iz zemlje izvali, ter pripravi drva dosta na čem će se grihati. Šteta je mnoga učinjena, da se ne može prociniti.

Na 14. osvanu snig, ne samo po Planini, da li i ispod Planine, ter još i oko mora, ali oko mora nije bilo vele, zašto se nije moglo primati, budući da je daž odio, pak opet učini bura i velika studen. Na 19. i 20. bih daž i jedno mnoštvo krupe.

Na 22. ovoga istoga miseca bih snig po Planini još veći, nego je prvo; a počamši od Brela, ter prošavši Omiš, bilo je umelo sve do mora. Na 23. i na 24. sve kiša noć i dan s velikom fortunom oštriade.[78] Također i na 26. kiša i krupa.

Na 27. ovda kiša, a po Planini snig veliki, ter se bio spustijo doli i pod Planinu. Posli ovoga bio je svaki dan daž, lipo do svrhe miseca.

Decembre 1774.

Poče ovi misec s lipim vrimenom, a na 7. bih ovda daž, a po Planini snig, i od Brela ter do Rogoznice[79] bio je snig ovi isti dan lipo do mora; pak nije već bilo zla vrimena do 23., a na 23. bih snig po Planini, a ovda ispod Planine velika studen s malo bure.

Na 24. osvanu bura i snig do mora. Također na 27. i na 30. bila je žestoka bura. Ovoga miseca bilo je i lipi vrimena, ali je bilo sve studeno od počela, ter do svrhe miseca. Ali ne bi ni ovde zla bilo što je studeno, da ne bude glad bio, ali je vilaet vrlo ogladnio ne imadući nigdi ništa, buduć da je žita malo bilo, također i vina, a ulja nimalo; a što je najgore, zelja nikakva nigdi, već što je u ova tri manastira primorska[80] bilo

[76] Vreće od kostrijeti.
[77] Lokalitet blizu mora, u baškom polju, na zemljištu seljaka iz Basta i Baške Vode.
[78] Vjetar južnjak, od latinske riječi auster (P. Skok, o. c., 157).
[79] Selo nad morem blizu Omiša, zapadno od Vrulje. Rogoznica je bila u XVII. st. pod Krajinom, t. j. teritorijem Mak. Primorja: isp. F. Rački (Prilozi za geografsko-statistički opis bosanskoga pašalika, Starine XIV, Zagreb 1882, 178).
[80] T. j. u Makarskoj, Živogošću i Zaostrogu.

kupusa dosta, veće nego u svemu Primorju. Sad procinite njiovo nevoljno stanje. Kruha ne imadu, zelja ne imadu, a jedni ne imadu ni vina, i ono malo što su imali, nisu ga mogli prodati, zašto mu nije prodaje bilo, već jim je otišlo unemilice, tamo amo.

Lani je bilo sve skupo, ali su siromasi prošli dobro, zašto je intrada bila dobra i prodali sve dobro, premda je žito bilo skupo, imali su za što kupovati; ali ove godine nije bilo ništa. Ovda je u istočni strana bio glad, ali je mnogo veći bio na zapad. Što će pak biti unaprida, Bog ti znade.

Gennaro 1775.

Na 2. ovoga miseca priko noći poče odit snig, ter je slidio i sutradan vazdan, da se nije nigdi ustavio, i bilo ga je dosta i ovda i po skolji, sve do mora, a iza Stina mnogo veće, ter se nije diga da je mnogo vrimena prošlo; i ne samo da je biho velik snig, da je bila velika i žestoka studen.

Ove iste mećave i leda pomelo je mnoge na mnogo mista; koje je zateklo u putu, uteć nisu mogli, a mećava velika, i tako valjalo je da poginu, kako su i poginuli. Od ovizi jest jedan soldat Konjić, koji je odijo iz Sinja, da će u Klis, a mećava prisnaži sve to veće, pak ga najposli pomete u putu. Također jedan čovik s Prugova[81] koji je gonijo vino, da će k svojoj kući, ali kuće svoje ne vidi, niti će vidit nikada, zašto poginu na putu od velike mećave. I mnogi drugi u različi misti, ali ji ovde ne pišem, nego samo da je u ovo vrime žestoka mećava bila.

Na 6. i 7. bila je velika bura s velikim ledom, također na 10. i na 11. po isti način; pak je već slidilo sve lipo vrime do svrhe miseca.

Febraro 1775.

Ovi misec poče s lipim vrimenom, i dura lipo vrime do 6. istoga, pak na 6. i 7. učini žestoka bura, ma tako jaka, da privali kanpaneo svetoga Petra[82] ovde u Makarskoj, koga su bili lipo načinili, ali je malo na crkvi stao, zašto mu ne dade bura, već ga oti bacit na zemlju, i njega i dva zvona koja su na njem bila; ali bih velika srića, da se zvona nisu razbila, sasvim da su zajedno s kanpanelom pala, a nisu se vrlo ni stine od kanpanela razbile, kako su i kud su letile, premda ji je nikoliko i niz litice otišlo.

[81] Selo poviše Klisa, na cesti Split-Muć-Drniš. Isp., što o Prugovu piše I. Lovrić (Bilješke o putu po Dalmaciji opata A. Fortisa, prijevod M. Kombola, Zagreb 1948, 43–44).

[82] Nemamo podataka, otkada postoji crkva sv. Petra na istoimenom poluotoku. N. Alačević drži, da bi mogla biti stara 800 godina (Makarska i Primorje, Spljet 1910, 60). Kaer piše, da je sigurno bila u XV. st. Zauzevši Turci Makarsku (1496), nisu crkve sasvim srušili, kako se vidi na Camozijevoj slici: crkva je bez krova i zvonika (o. c., 43–47). Zvonik, prema ljetopiscu sagrađen u II. polovini XVIII. st., nije dugo stajao na crkvi.

Ove iste bure, naodeći se ovde u portu jedni Starograđani s jednim velikim leutom i krcati žita; dođe bura i nalije ga puna, ter brod potone i žito otiđe prikovrata; premda su ništo skapulali, ali s velikom mukom i s velikim harčem.

Dosta učini štete ova bura u svemu, a navlastito u maslinam, zašto iskrši i izlomi jednu silu svuda po Primorju, di veće, di manje; ele štete dosta, da nije nikako moguće prociniti štetu učinjenu.

Na 10. ovoga bih velika grmljavina, ter baci snigom po Planini. Na 12. učini jugo, i slidilo je do 16. i u to vrime bilo je i dažda dosta. Pak je slidilo lipo vrime do 19., a na 19. učini bura, ter je sve slidila do 24.. kad veća, kad manja, pak je već slidilo lipo vrime do svrhe miseca.

Druge se novine ovoga miseca ne pišu, nego da je vilaet vrlo ogladnio. ne imadući nigdi ništa, već podnosi glad i svaku nevolju; a lupeži sve pokradoše da ne osta nigdi ništa.

Marzo 1775.

Na 3. ovoga pade snig po Planini, i bih vrlo studeno, pak je već sve slidilo lipo vrime do 14. istoga; a na 14. učini velika bura snigom i durala je i sutradan, t. j. na 15. s velikim ledom. Posli ovoga lipo do svrhe miseca nije bilo zla vrimena, nego sve lipo.

Na 13. ovoga marča bih viđena stvar čudna, to jest, budući bila ograda oko miseca, vidiše u istoj ogradi jedan križ veliki, koji je bijo od kraj do kraj ove ograde, a po sridi miseca i ovi križ vas je bio kao jedno plame ognjeno, crljen.[83]

Na 14. ovoga istoga miseca vidilo se je u misecu kao jedan mač, vas krvav, i rekao bi da iz njega iskre skaču na sve strane. Ovo nije samo jedan vidio, da li ji je vidilo i veće.

Prošastoga miseca, t. j. febrara 1775. bih učinjen papa zazvan Pio VI.[84] od kuće Braschi iz Cežene.

Aprile 1775.

Ovoga miseca na 3. osvanu snig veliki po Planini, pak učini bura, i slidila je i sutradan vazdan.

Na 5. večer, t. j. na 24. ure bih straovita trešnja; također opet drugi put oko ure noći, ma nije vele, nego ništo malo. Ali na uru noći opet se strese zemlja strahovitim načinom, mnogo veće nego prvi put. Na 11. pade snig veliki po Planini; pak učini bura s velikim ledom, i voda se bila smrzla, i tako je sve slidilo do 17. A na 17. bih ovda daž, a po Planini snig. Posli ovoga nije bilo zla vrimena, premda su puhali burini.

[83] Ljetopisac samo izvješćuje o tim tobožnjim astrološkim pojavama, do kojih su u ono doba mnogo držali i neki obrazovani ljudi.

[84] Pijo VI. bio je papa od 15. II. 1775. – 29. VIII. 1779.

ali nije bilo vele, nego malo. A bilo je i malo rose u dva puta, t. j. na 24. i na 25.

Upisano je malo natrag, da od 11. ovoga aprila, ter do 17. bio je velik led i žestoki mraz, a budući vinogradi ozelenili, nagrdi ji ovi led, i izeboše vinogradi, tako, da na misti nije ništa ostalo što nije led odnio, niti će ga trgati, već da opet iznova budu loze zebati i grožđe iznositi.

Maggio 1775.

Još od davna u prošasta vrimena bila je dovedena voda s Vrutka[85] ovde u Makarsku, i učinjena lipa česma, koja je durala mnogo vrimena; pak je bila prisanula, zašto su bili razvaljeni condotti, aliti oni puti kud je voda odila, i tako je bilo ovo misto brez vode za mnogo godina. Najposli nakon toliko vrimena (usilovani od velike potribe) dogovoriše se i odrediše da istu vodu opet dovedu; i što su bili odredili, to su i učinili; zašto načiniše lipo condotu i vodu dovedoše na svoje misto di su otili, i učiniše lipu fontanu,[86] ne na staromu mistu, nego na drugomu; i ovo sve dospi mada miseca 1775.

U ovo vrime bio je ovde za Providura uzvišeni gospodin Benedetto Antonio Balbi, koji mnogo nastoja svrhu one fabrike,[87] i da ne bude on tako vruće nastoja, more biti da bi još vrimena prošlo dok bi se sve načinilo.

Isti Providur čini provest vodu doli kuli,[88] i onde načiniše jednu golemu kamenicu za konje, di će konji piti, a ispod kvartira[89] kod mora učiniše kamenice di će se aljine prati, i tako jedna voda dolazi na sva ta mista.

Na 20. mada 1775. užeže se kujina u Križu,[90] koja u to vrime bila je zatvorena, i niko od manastira ne vidi, nego vidiše drugi sdvora, ter dadoše na glas, i dotrčaše na pomoć, pak na svorcu vode pogasiše, i tako

[85] Vrelo pod selom Makarom, udaljeno 1 km sjeveroistočno od Makarske. Živu vodu toga vrela (isp. J. Ravlić, o. c., 100) spominje splitski knez Marin Moro u jednom izvještaju na mletačku vladu iz XVI. st. M. Alačević pretpostavlja, da je voda dovedena u grad možda i prije dolaska Turaka (o. c., 20).

[86] Na istočnoj strani sustolnice sv. Marka, gdje se još i sada nalazi, i to samo kao povijesni spomenik. Česma i spomenuta crkva pokazuju, da osim toga mletačka vlast ništa nije učinila Makaranima u građevnom pogledu.

[87] O tome svjedoči kratki talijanski natpis, urezan na česmi. Gradnju česme, koja je trajala 2 godine (1774–1775), izvodio je Iseppo Bisazio. Za gradnju je potrošeno 3050 lira. Providur Balbi izdao je 15. I. 1775. strogu naredbu građanima, kako će se služiti česmom, isp. L. Pavissich (Di fra Andrea Kačić-Miošić onorato di publico monumento in Macarsca, Gorizia 1890, 7–8).

[88] Ta je kamenica bila ispod česme, malo niže prema kuli na moru, a za tu kulu kaže Kaer (o c., 47) da se sačuvala do pred malo godina. To bi bilo prema Pavišiću (o. c., 8) bar do g. 1890. Do te godine postojala je i sama kamenica (M. Alačević, o. c., 20).

[89] To je bilo u spomenutoj zapadnoj kuli gdje je stanovala vojska (isp. R. Jerković, o. c., 6), a kamenice za pranje rublja prestale su služiti za praktičnu potrebu mnogo godina prije Prvoga svjetskog rata.

[90] Samostan sv. Križa u Živogošću nedaleko Makarske.

ne bi onoga zla, koliko bi imalo biti; a ovo je bilo obdan u vrime Cumplite, a da bude bilo u noći, onda bi zlo bilo, zašto more biti da bi i manastir vas izgorio, ali tako srića oti da vidiše i pogasiše za manjega.

Na 26. istoga otidoše momčad od ovoga manastira s gajetom krcatom vina da će na Bašku Vodu; diliše se s velikim jugom i putovaše od Mandrača,[91] ter do svetoga Petra, pak ji onde nalije more; ali im je Bog dao, da su svi skapulali nakraj, zašto su blizu kraja bili, a meduto prispiju brodi iz Makarske, ter skapulaju i brod i jednu bačvu vina, a jedno karatioce otiđe u more; ali nije ni tu zla; kad su ljudi škapulali, sve je škapulano. Bila je gajeta prikrcata doisto i veliko jugo, ali su i mornari bili nevaljali i nevišti, ta se tako i dogodilo, i njiova je velika srića bila da su škapulali.

Ovoga je miseca bilo vrime vrtljivo, i najveće je jugo puvalo, ali je svega ovoga miseca često porašalo, i dosta dobra učinilo u svemu.

Slidi još glad koji se ne more iskazati, i ne samo da je bio glad u ovi strana samo, da li je bio svuda po svoj Dalmaciji, ter još veći u donji strana, neg je ovda; a bilo je gladno i po turskoj zemlji, zašto je malo žita bilo, a navlastito u jedni misti, i zato malo je žita dolazilo u Primorje, i ono što bi došlo, bilo je veoma skupo. Ali je Bog dao jednoga Providura od Makarske, vrlo dobra za siromahe, i ovo je bio gospodin Benedetto Antonio Balbi, koji nije davao poništo izvoditi žito iz svoje države, nikud na nijednu stranu, da li je hotio da ono žita što se nahodi u mistu bude služiti za ovi puk, i ono što bi dohodilo na kamenice,[92] ne bi dao trgovcem zakupljivat, nego da se siromasi služe onliko koliko bi se moglo, a ne koliko bi ko otio. Svrhu toga veliku je pomlju ima i nastoja da svak može živit.

Ovi isti Providur videći da je žita malo, i ono vrlo skupo, a znaduči da siroma ne može žita kupit, jer neima za što, činio je providit kruaricam šenice, pak neka čine kruh za prodaje, i ko ne more kupit žita, neka barem siroma može kupit digod koji kolač; ali nije dao da ga kruarice prodaju kako one oće, nego je hotio da kru donose u Palac,[93] i on bi ga činio prodavat i dilio kako bi vidio da se može svak služit; pak bi njima dao jaspre koliko je kruha bilo, i ovo je ovako činio, zašto je vidio da iste kruarice na vriće bi kolača slale u druga mista, a ovde ne bi mogao kolača naći, da se siroma utiši; i tako se je po ovi način vladao, ter su ga blagoslivljali siromasi.

[91] Lokalitet: bivše franjevačko zemljište na kraju obale zvane »Marineta«, danas gradski park. Mandrač, prema grčkoj riječi mandrakion, mala luka za lađice, kao naziv još i sada sačuvan u narodu.

[92] Na današnjem Kačićevu trgu bile su uzidane kamenice za mjerenje žita. Osim žita prodavala se na makarskom pazaru srijedom i subotom svakovrsna živežna i obrtnička roba iz Bosne, Hercegovine i užeg zaleđa. O makarskom prometu i trgovini detaljnije piše Kaer (o. c., 30, 96–106).

[93] U njemu je stanovao makarski providur; u njemu su se nalazile i sve kancelarije providurove uprave (P. Kolendić, Jedna makarska komedija iz druge polovine XVIII veka, Beograd 1953, 8; separatni otisak Glasa Srpske akademije nauka 207, odeljenje literature i jezika 2). Palac je bio na dnu današnjeg Kačićeva trga pred obalom, pokraj kule (L. Pavissich, Memorie Macarensi II–III, Pola–Trieste 1900, 102).

Giugno 1775.

Ovi misec poče s velikom vrućinom, pak na 12. bih i dažda na mnogo mista, ali ovda nije nimalo, već vrućina žestoka. Također na 23. pade lip daž, premda ovda malo, ali po drugi misti bilo ga je dosta.

Dogodi se u Vrgorcu jedan događaj strahovit, i jest kako slidi, i ovo je bilo kod Prologa[94] di su kuće Dodigove i Ercegove.

Dodig od onoga istoga mista, budući uvezao vole da ore jednu zemlju, i počme orat; međuto dođe k njemu Erceg i počme se s njim inadit o istu zemlju da je njegova, i da mu je ne da orati; ali Dodig slidi orat kao svoju zemlju: kad to vidi Erceg, metne se iz puške Dodiga, ali ga ne ubije, nego samo malo rani u jednu ruku; videći to Dodig što se čini, metne se on Ercega iz male puške i smiri ga dobro, ter odma mrtav na zamlju pade. Eto ti, kako se događa; otijući on drugoga ubiti, ubi drugi njega. Posli ovoga skupi se nikoliko Ercega pak otiđu na kuću Dodigovu, koju porobe i popale sve koliko, da ništa nije ostalo, i mnoga druga zla počiniše koja se ne mogu iskazati; najposli su mu i loze isikli, da ji ne ima. Mnogu štetu učiniše, zašto je bilo u kući svega, žita, vina, jaspri, srebra i lipi aljina, i sve to otide u dim; što je čovik steka od mladosti ter do starosti, i bijo steka svega, to neprijatelj diže u malo vrimena. Kako će im pak proći, ne znam, ali ne more dobro.

Na 24. ovoga, t. j. na dan svetoga Ivana Krstitelja, biaju rkaći uvezali vola u polju imoskomu, i prignuli orat, a videći to ajduk Rošo,[95] otiđe k njima s nikoliko druga, pak jim priane govoriti: zašto danas orete, te, ite ća, nije li danas svetkovina svetoga Ivana, moje krsno ime, a vi ga tako pogrđujete? Pak potegnuše u nje iz pušaka i ubiju odma onde dva, a treći pobigne, ali je zaludu pobigao, zašto se otisne za njim jedan drug Rošin, i dostigne ga, pak ga onde nemilo pogubi. Tri su rkaća bili koji su orali i sva tri pogubiše. To ti horanje na Ivanjdan. Oće Rošo da se svetkuje svetkovina svetoga Ivana, a ne da se ore, ako će i rkaći biti. Pogiboše siromasi rkaći, ne budući krivi ni dužni; a i prvo nji ubio je isti Rošo nikoliko rkaća, zašto su se falili niki od nji da će oni smaknuti Roša i njegovu glavu odsići: a za to je čuo Rošo, pak do malo vrimena smače on nji, ter baš one koji su mu pritili. I od tada uzeo je naozub siromahe rkaće, da ne prašta nikomu koji mu do ruke dođe; i pogubio je rkaća od marča miseca, ter do svrhe đunja n.o 8., a unaprida što će biti, ja ne znam.

Lupeštine su se umnožale mnoge, ne ostade nigdi ništa što ne pokradoše, ter baš siromahom o čemu su živili.

[94] Veliki Prolog, selo u vrgoračkoj krajini, 6 km istočno od Vrgorca, na cesti Split–Metković.

[95] U narodnoj pjesmi poznat pod tim imenom, inače ze zvao Ivan Bušić iz Donjih Vinjana kod Imotskoga. Hajduk Roša, omiljelo ime iz hrv. narod. epike, (isp. S. Banović. O nekim historičkim licima naših narodnih pjesama, Zbornik XXVI/I, 77–81), ušao je u našu noviju književnost (isp. I. Andrić, Ispovijed, Hrvatska proza XX. stoljeća II, Zagreb 1943, 219–233).

Luglio 1775.

Nije ovoga miseca bilo kiše ovda, nego ništo malo na 21. i na 25., ali vrlo malo, i tako je malo koristi i učinilo; da bi je bilo kiše iza Planine i veće puta, ter vrlo dobro i pomoglo u svemu, a navlastito prosu, sirku i kukuruzu, a ovoga su ljudi nasijali dosta, budući da su bili polja prispila na vrime, ter još i Jezero,[96] kojeno uritko prisane, a sada je prosom posijano, i nadat se da će ga biti dosta, ako im ga Bog dade uititi, ter mu se što ne dogodi.

Agosto 1775.

Na 8. ovoga miseca pade lip i zdrav daž i učini mnogo koristi. Također na 27. dođe daž s neverom, ali nije svuda, i bio je daž zdrav brez krupe, premda ga je malo bilo; ništa ne manje bio je koristan.

U ovo isto vrime obio je grad Vir,[97] ma tako žestoko, da nije nigdi ništa ostalo što nije otuklo i u zemlju utiralo. Ovo nije bila krupa sitna kako uža padati, nego kažu da su padale kao kamenje, i jedna veličina strahovita koja se ne može iskazati, i mučno je virovati, većja oni koji je vidio, zašto je jedna sila bila. Kažu, da je ona krupa stala tri dni da se nije mogla sva rastopiti, taka je veličina bila; a malo prvo toga ubio je sinovac strica svoga rođenoga u istomu mistu, cinim na dan prvo nego je krupa pala.

Na 11. ovoga istoga miseca, budući se sastala dva lupeža zajedno da kradu i otimlju di što mogu, otiđu na Planinu, ter porobe stanove primorske i odnesu sve što su god našli, pak otiđu na Stazu, da će onde čekat i otimat onim koji se budu vraćat s derneka iz Makarske. Čekaše, ali zamalo, zašto ji potpazi ronda,[98] ter udari na nje, a oni kad vidiše da su u zlu stanju, dadoše nogam na znanje, ter pobignu niza stine doli u Primorje; ali se otisnu za njima i jednoga ufate i dovedu u Makarsku i metnu ga u lad. A drugi uteče. Što će pak biti, ja ne znam. To ti ajdučina, koliko dura.

Settembre 1775.

Na 12. ovoga pade kiša velika, ali dođe s neverom, ter je bilo malo i krupe, ma ne učini velike štete, premda nije ni koristi; da li učini veliku štetu voda, koja onda pade, a navlastito od Velikoga Brda ter do Makra,

[96] To je Vrgoračko jezero, spomenuto u bilješci 51. Za njegovo presušenje u bivšoj Jugoslaviji najviše se zauzimao O. Ante Gnječ. Ali više od sto godina prije Gnječa franjevci su projektirali, kako bi se presušilo Vrgoračko jezero. O tome je sačuvan jedan dokumenat u arhivu Provincije presv. Otkupitelja – samostan sv. Lovre u Šibeniku.

[97] Selo prije u Bosni, a sada u Hercegovini, na granici bivšeg imotskog kotara.

[98] Dobrovoljna seljačka milicija.

valja da je pijavica bila, zašto razadri tolike zemlje, ter još i gomile je nosila voda, taka je sila bila od vode; i da bude ona voda došla obnoć, bila bi odnila i kuće Puarića,[99] kakva je sila vode bila; ali je srića tako hotila, da je ovo bilo obdan, i tako videći što voda čini, skočiše svi, i muško i žensko, ter odvrátiše onu silu vode od kuća, i obraniše iste kuće.

Na 15. pade veliki i općeni daž; također i na 16. po isti način daž izjutra, a uvečer dođe nevera straovita, s kojom dođe kiše dosta, a bilo je i krupe, ali kako je bilo, ne učini velike štete.

Ove godine bila je intrada od vina sridnja ovda, ali po drugi misti vrlo rđava. Bilo je smokava dobri i dobro su prodane. Bila je oka smokava po libru. A ima ove godine i maslina dosta, i ne samo u Primorju, da li su dobro rodile po svoj Dalmaciji.

Također ove godine bilo je žito dobro rodilo, a navlastito sirak i proso toliko u polju imoskomu, koliko u Rastoku i Jezeru; a ova su polja bila sva posijana, i tako bilo je sirka i prosa dosta.

Svega ovoga lita nije bilo lova od srdela, već vrlo malo.

Idući iz Mletaka parun[100] Rossi mlečanin svojom pedotom[101] put Dalmacije i s njime dva čifuta trgovca s mnogom robom, koju su vozili u Dalmaciju, a kad su bili nigdi oko Primude ali Olma,[102] eto ti iđe k njima jedna laneca[103] velika vozeći samo na dva vesla, a ostali su bili legli doli, da se ne bi ositili oni od broda; a kad su došli pod brod, onda skoče svi kolici u pedotu, pak počmu pitat buletu,[104] da vide koja je roba u brodu; a kad vidili što je, onda navale robiti i nositi u svoj brod. Videći siroma parun što čine rsuzi, skoči u more da će isplivat nakraj, more bit za zvat koga na pomoć, zašto je blizu selo bilo, ali se rsuzi tomu osite, pak ga počmu zvati da se vrati natrag, a on ne kti; tada oni zločinci potegnu iz pušaka i ubiju ga siromaha u moru; pak pokupe sve ono što je bolje bilo i otiđu svojim putem. Ko je i odkolen su rsuzi bili, ništa se ne zna, da li se zna da siroma čovik prav poginu, ne budući kriv ni dužan.

Odnesoše mnogu robu i od velike cine, a bilo je i jaspri, ter dosta, sve pokupiše i odniše; i ovo je bilo oko 20. ovoga miseca.

Na 23. istoga miseca u Vrgorcu ubi sin mater iz puške.

[99] Veća skupina kuća ispod Biokova, koje zajedno s Velikim Brdom, Makrom i Kotišinom uokviruju Makarsku vinogradima i maslinicima.

[100] Upravitelj obalne plovidbe, isp. O. Fijo (Prilozi poznavanju pomorskog školstva na našoj obali u XIX. stoljeću, Zagreb 1956, 81).

[101] Vrsta broda s latinskim jedrima. »Pedotta« može da bude i peljar, t. j. onaj, tko vodi brod (Dizionario di Marina, str. 602–603).

[102] Dva otoka (Premuda i Olib) zadarsko-šibenskog arhipelaga. Ljetopisac piše iskrivljeni tal. oblik Olma mjesto Olba, Ulba. O toponomastici Oliba isp. P. Skok (Slavenstvo i romanstvo, o. c., 79–80).

[103] Brod na vesla s 5 do 8 klupa, sa dva vesla po svakoj klupi, vitkih linija, može i jedriti, dodijeljen većim brodovima za razne službe (Dizionario di Marina, 379).

[104] Carinsku dozvolu.

Ottobre 1775.

Vas ovi misec izađe u lipu vrimenu, ter siromasi težaci u miru skupiše ono sirka i prosa što je bilo u polju, a bilo ga je dosta, ko je bio usija, a ko nije, onomu ne bi ništa.

Na Metkovići jedan čovik izlupa ženu drugoga čovika, zašto je pak izlupa, ja ne znam, ona najbolje znade, koja je bila lupana, pak se potuži svomu mužu; a on razumivši to, otiđe pak mu zasidne na jednom mistu i dočeka ga, pak ga udari jednom stinom u glavu, ter odma na zemlju pade; ma ni to mu nije bilo dosta, već pristupi k njemu ter ga svega izbrca sabljom, a navlastito po glavi, pak pobigne u tursku zemlju, ali zaludu je pobigao, zašto se namiri na turske bandure, pak ga svega na peče isiku. To ti mučit drugoga.

Nije bilo ove jeseni lova od cipala, već ništo vrlo malo, tako da su jedni jedva spizu naplatili, a jedni nisu ni mriže stopili.

Novembre 1775.

Odma spočela ovoga miseca poče jugo i daž, ter je slidilo svaki dan do 15. istoga, kad veće, kad manje, i učinila je voda mnogu štetu u zemlja, budući da razadri i odnese u more; a na 15. učini bura i daž ovda, a po Planini snig veliki; također na 17. bih žestoka bura, ter otrese masline i raznese tamo amo, ter dosta štete učini. Na 20. bih bura, a 21. i 24. snig po Planini, a ovda daž; pak je već do svrhe slidilo vrime vrtljivo, ali nije zla bilo.

Decembre 1775.

Iz počela ovoga miseca bilo je lipo vrime i duralo je pet šest dana, pak počeše žestoke bure puati s velikim ledom, a navlastito od 16. ter do 19. istoga, taka je bura i taki led bio, da je pomelo jednoga čovika, lipo nedomak Podgore, koji je odijo s dvoje konja u isto selo da će dignut vino što će mu biti za Božića, ali Božića ne dočeka, zašto ga sutradan nađoše mrtva na putu, nedaleko od sela; i ovo je bio sin Matija Rogljića, koji je stao u turskoj zemlji. Bilo je još s njime družine s kojim je putova, ali oni pođu naprid i uteku, cineći da će i on doći za njima, ali ne dođe niti će doći nikada. Ovoga je miseca pet puta snig padao po Planini, kad veće, kad manje, ali nije vele dura.

Ove godine bile su rodile masline vrlo dobro i bilo je ulja dosta. A bila je i od vina intrada sridnja, i prodalo se vino dobro. Bilo je ovoga miseca barilo vina po 1 40. Također bilo je žito rodilo dobro, a navlastito sirak i proso, ter ga je bilo dosta, i tako nije bilo glada ove godine kako je bilo prošaste godine. A nije bilo ni bolesti u vilajetu, već se uživalo lipo zdravlje.

Gennaro 1776.

Svega ovoga miseca bila je studen žestoka, a bilo je i snigova dosta po Planini i iza Planine, a navlastito na 29. ovoga pade snig veliki sve do mora, i ne samo ovda, da li po skolji; također i na 30. po isti način svuda sve do mora; i kad je ovaki snig bio oko mora, procinite kakav je bijo iza Planine. Ovoga miseca palo je osam snigova, i to, kad po Planini, kad i oko mora, i bio je veliki led. A bilo je i juga s kišom dosta, i sve studeno. Ali se ovomu nije čuditi, zašto je ovo misec od zime, i tako valja da bude zima kako je i dosad. O drugi stvari ovde ne pišem, ne budući se ovda ništa dogodilo što bi se imalo zabiližit. Ali se dogodilo u Levantu stvari straovite i vrlo štetne, i jest kako ozdol slidi.

Na 24. novembra prošastoga na 1775. uoči svete Kate, budući došlo u misto ozgor rečeno, t. j. u Levantu jedno vrime zlo i opako, t. j. jedna šijunada[105] i jedan vitar strahoviti, tako i na ta način, da je tolike brode činilo izgubit, ne samo manje, da li i brode velike, i ne samo one koji su se u ono vrime našli na moru, nego li još i one koji su se naodili u portu; sve raskide i razbi i neizrečenu štetu učini u isti brodovi. Također isto vrime razvalilo je tolike kuće i tolike zgrađe, da se šteta ne može iskazati. Po isti način učini šteta u maslinam po ta način, da ji je sve izlomilo i izgulilo iz zemlje, koje su bile vrlo rodile, ali zaludu, zašto je sve otišlo uništo i cabla i plod njiov. Ovo se je jedno čudo dogodilo, koje more bit da nije nikad ovako, i onlika se šteta učinila, kako se je učinila *onoga dneva. Šteta mnoga, šteta koja se ne more nikada prociniti.* Kažu jednu pripovist koja se dogodila i ne broje štetu na stotine i na iljade, nego na miljune. Je li pak sve istina, ja ne znam. Kako razumi, tako i upisa.

Febraro 1776.

Nije bilo zla vrimena ovoga miseca do 18. istoga, premda je bilo studeno, a na 18. bih daž i odio je svu noć, ovda daž, a po Planini snig. Također na 24. krupe je bilo dosta, a na 25. daž i snig po Planini.

Ovoga istoga miseca u Imoskomu ubije jedan čovik prasca drugomu čoviku, zašto ga je pak ubio, ja ne znam. Oni čiji je prasac bio, otiđe k njemu i pita ga, zašto mu je prasca ubio; a on odgovara, zašto ću i tebe. Kad on to razumi, reče: kad ćeš ti mene, radije ću ja prvo tebe; pak potegne u njega iz puške, i onde ga odma namistu ubije. Eto, kako čovik za prasca otiđe i poginu. Učiniše zaminu, on ubije njemu prasca, a on ubije njega, neka iđe jedno za drugo.

[105] Vjetar: bura zajedno s kišom.

Marzo 1776.

Na počelu ovoga miseca potopiše se Podgorani, to jest, Stojan Marinović i sin mu; također s njime Andrija Malukan Marinović i ćer mu, koji budući otišli u Plame[106] i onde ukrcaju ništo vina i drva, pak se dile odonuda s velikim jugom, jidreć da će put Podgore, ali Podgore ne vidiše, niti će vidit nikada, zašto se siromasi svi utopiše. Kako je pak bilo, ne zna se, ali se zna da ji već nije.

Istoga ovoga miseca otiđe Petar Dodig od Vrgorca na Trpanj u Raguželе[107] s dva svoja druga, da će skužavati ono što mu je ko dužan; ali neudobar je po se tamo otiša, zašto ga Raguželi ubiše iz puške na ležeću u kući, a družinu mu rane, ter jednoga vrlo dobro. Zašto su pak to Raguželi učinili, ne zna se, oni najbolje znadu, koji su to opako dilo učinili.

Ovoga je miseca bilo vrimena svakojaki, puala su juga mnoga, a bilo je i bura dosti, ter žestoki bura, a navlastito na 5. i na 26. sve u jednomu dimu. Ovoga je miseca paho dva puta snig po Planini.

Aprile 1776.

Na 4. ovoga bih ovda daž, a po Planini snig, i tako je slidilo svu noć i sutradan do podne, pak učini bura, i slidila je do 7. ovoga s velikim ledom, da se je bila teško voda smrzla. Na 11., 12. i 13. bih jugo i daž, kad veće, kad manje, a po Planini snig, premda nije vele. Do polak ovoga miseca velik je led bio, da nije veći bio ni usrid zime; pak je već slidilo lipo vrime sve do svrhe miseca. Od drugi stvari ovde ne pišem, ne budući se ovda ništa dogodilo, ali se dogodilo na drugom mistu, i jest ovo kako ozdol slidi.

Naodeći se silni ajduk Rošo svojom družinom na Lovreću,[108] međuto izađe turma Duvnjana, a Rošo odma prida nje i odvrne troje konja koje je on otio, pak s njima u šumu, a baš je pogodio na konje jednoga rkaća. Oni siroma rkać otiđe i moli da bi mu pustili konje, ali ne tiše, već ga poče pitat Rošo ko je, koje li je vire, ali je pravi kršćanin, ali je rišćanin: odgovori da je rišćanin, pak ga poče pitat za Očenaš, Zdravomariju i za Virovanje, ali siroma rkać ne znade ništa, i ono što reče, sve na-

[106] Naziv za treći dio otoka Hvara jugoistočno od Jelse (I. Rubić, Naši otoci na Jadranu Split 1952, 123). O granicama Plama u prošlosti isp. N. Duboković Nadalini (Dio otoka Hvara, što se zove Plame, Zadarska revija IV/4, Zadar 1955, 262–265). Duboković se dodiruje i pitanja o nazivu Plama i o posjedu Primoraca na području Plama. Da je tih posjeda bilo, pokazuje ovaj događaj s Podgoranima. Uz donesena nagađanja o nazivu Plama. interesantno je spomenuti mišljenje jednoga jezikoslovca. Sveuč. prof. dr. P. Bulat, rodom iz Sućurja na Hvaru, izvodio je ime Plame od riječi »plamen«. Na gornjim predjelima Hvara, sučelice Mak. Primorju, palila se vatra kao znak primorskim kontrabandijerima, da mogu doći na određena mjesta otoka (Pismeno saopćenje don Dinka Vrankovića, župnika na Sućurju).

[107] Mjesto na Pelješcu u dubrovačkoj republici.

[108] Selo u imotskoj krajini na staroj glavnoj cesti Trilj–Imotski.

opako, pak namigne na jednoga druga, koji ga se metne iz puške, i onde ga ubiju. Pogibe siroma rkać, ne budući kriv ni dužan, već samo što nije znao Boga molit, a Rošo oće da i rkaći znadu molit Boga, a ne da živu ko goveda. Ali držim da bi mu se ovo dogodilo da i bude znao Boga molit, kako je on rkać; zašto Rošo ne more rkaća čut ni vidit, i zato je mnoge pogubio.

Znadući isti Ivan Rošo da se naodi u zlu stanju, budući da mu glavu ištu, i ko bi mu glavu donio da će mu se dat 50 cekina, i zato se je vrlo pazio i pomnju ima da ga ne bi ko izda. Naodeći se dakle isti Rošo svojom družinom priko međe, eto ti dođu k njemu dva momka, jedan je bio iz Žeževice,[109] a drugi s Opanaka[110] pak mu počmu govoriti, da ji primi k sebi, ter da budu njegova družina u onomu opakomu njiovu dilovanju. Ali se Rošo ositi za koju su svrhu oni došli, i da su došli da ga izdadu, ter da glavu izgubi, a baš je odijo prid rondom brat jednoga od ovizi. Počme ji pitat Rošo, koje su zlo učinili, ter iđu u ajduke; odgovaraju da nisu ništa. Tad jim poče govoriti: ta, te i te vire, kakva vas je ajdučina našla tako od obisti, jeda li ja ne znam za koju ste svrhu k meni došli? Došli ste da me izdate i činite poginuti; ali ovoga puta ne ćete, da li ću ja pogubiti vas, kako i pogubi oba. To ti ajdučina.

Maggio 1776.

Na 4. ovoga pade lip daž i mnogo koristan, ali priko noći učini bura i slidila je i sutradan, da li ne učini zla. Na 7. i 8. opet daž, ali nije vele, a na 9. učini ništo nevere i baci krupom po Planini baškoj ma jako, tako da je sva bila pobilila kao zimi snigom, i bila se spustila tja do poda stine, ali na vinograde nije došlo, nit je štete učinilo. da li je učinilo po drugi misti, di veće di manje, a u Račišći[111] i oko Pelišca otuklo je sve koliko da nije nigdi ništa ostalo, taka je sila krupe bila.

Na 22. ufatiše ovde u Makarskoj mnoge srdeline, a navlastito jedna mriža u jednu poštu ufati dvi krcate gajete, a baška druge mriže koja veće koja manje; također i na 23. srdelina dosta bih ufaćeno. Na počelu ovoga prvoga mraka lovili su i srdela svaka mriža, ali pomalo.

Također na 22. bih kiše, ali malo, na 23. još veće, a na 24. bih dosta, i ovo dođe sve s neverom,[112] ali je bilo zdravo; ovi isti dan ufatiše ribe dosta, ko skuša, ko srdelina, i sutradan, t. j. na 25. bih ulovljeno skuša dobri i pade lip daž. Na 28. strese se zemlja u dva puta i učini bura, također i na 29. bih trešnja ter vrlo golema.

Na 23. ovoga mađa nahodeći se mnogi brodi u Culfu mletaškomu, koji su odili put Mletaka krcati, ko ulja, ko vina, ko što, ko što. Dođe na nje

[109] Selo u splitskom kotaru istočno od hidrocentrale »Gubavice«.
[110] Selo u splitskom kotaru s desne strane ceste Sinj–Imotski.
[111] Selo na otoku Korčuli sučelice Pelješcu.
[112] Naziv, prema lat. riječi nivaria, prvotno je značio oluju sa sniježnim vijavicama. Prenesen na more, znači morsku oluju uopće (P. Skok, o. c., 159).

jedna nevera žestoka i veoma straovita fortuna, koje je vrime duralo za mnogo vrimena, ne samo oni dan, da li i noć, ter još i na 24., i tako mnogo se brodova izgubi i potopi, a navlastito koga je noć zatekla u Culfu, a s onom žestokom fortunom. Malo ji se saranilo, već se sve izgubi. Pisaše iz Mletaka, baš oni koji su bili na istoj pogibili, da se je izgubilo brodova veće od dvadeset, i od tih brodova svih nije niko skapula od ljudi koji su u njima bili, već sve otiđe u crno more. A od jedni brodova skapulali su ljudi, premda s velikom mukom, i to skapulali su u batilu, valja da je bilo na velikoj plićavi i s ovim je biho Ostoja, fratar dominikan,[113] koji se bio ufatio za jedan pal i drža se tako za 4 ure, dok je kalala ona velika sila vitra i mora, pak je jedva s dušom izaša nakraj: tako mu je Bog dao. Rekao sam ozgor, da ji se je izgubilo, t. j. brodova veće od 20, ali kazaše, da jest veće i od 40, manji i veći.

Giugno 1776.

Dilivši se turma ovdolen iz Makarske, koja je bila iz turske zemlje i došavši Skakalu Kraljevića,[114] onde rastovare, ter da će onde noćit, kako su i noćili. Kad je bilo u zoru, ustane ji nikoliko, ter otiđu okupljat konje, a ostali ostanu još ležeći; eto ti u nika doba udare na nje rsuzi, potegavši u nje iz pušaka, i ubiju odma tri na mistu, a dva kruto rane, pak oni u šumu, a siromasi putnici ostanu onde ležeći mrtvi. Ko je pak bio, u ono vrime nije se znalo ko ji je pobio, već je svak cinio da su pobijeni od ajduka, ali se posli nađe, da nisu; nego su pobijeni od serežana;[115] tako rekoše. Ovo se je dogodilo na 4. ovoga miseca.

Od 6. ovoga ter do 16. odio je daž malo da nije svaki dan; ali na 14. dođe strahovita nevera i otuče grad Bast, Brela od istoka do Dugoga Rata[116] i Povlja;[117] ma tako žestoko, da nije nigdi ništa ostalo, što nije krupa otukla, i iste je mace ispribijalo; tako je krupa bila, da je sve bilo pobililo od krupe; i ne samo da otuče vinograde, da li i ono žita što je bilo, sve odnese i u zemlju utira, ter siromasi ostadoše veoma ucviljeni, zašto ostadoše brez ništa.

[113] Fra Ivan Pavao Ostoja, Zadranin, magister sacrae theologiae i dvaput (1787–1789, 1795–1797) provincijal hrv. dominikanaca (Schematismus Fratrum ac Sororum provinciae Dalmatiae Ordinis Praedicatorum A. D. 1911, Ragusii 1911, 11). (Za podatak o Ostoji dugujem zahvalnost P. A. Zaninoviću, dominikancu.)

[114] Na Lovreću, u zaselku Mrnjavcima, odakle je prema narod. predaji bio Vukašin, otac Marka Kraljevića, nalaze se neke srednjovjekovne ruševine. Narod ih zove »Skakala Marka Kraljevića«, t. j. kamen, u kojemu su utisnuta Markova stopala (A. Ujević. o. c., 60).

[115] Neka vrsta dobrovoljačke milicije.

[116] Danas vrlo poznato tvorničko mjesto nedaleko Omiša.

[117] Selo na Braču, nastalo oko starog benediktinskog samostana u XVI. i XVII. st. od pučanstva iz Primorja, Poljica, Bosne i bračkih starosjedilaca. Iz Povlja je sačuvana najstarija hrv. ćirilicom pisana listina (1250) i jedan ćirilski natpis na kamenu s kraja XII. st., isp. I. Ostojić (Benediktinska opatija u Povljima, Bračka Zbornik I, Split 1940, 18–22; Benediktinska opatija na Povljima na otoku Braču, Split 1934. 28–66).

Na 15. bih daž vazdan. Na 18. i 19. bura, pak je do 29. slidilo lipo vrime; a na 29. učini nevera i otuče po Braču grad na mnogo mista, i učini dosta zla.

Luglio 1776.

Na 2. ovoga, niki Sušković iz Podgore sikući jednu bukvu u Planini i cineći da će ista bukva padnut na drugu stranu, ali ne pade, kako je on mislio, nego padne na njega i pritisne ga k jednoj stini, tako da mu odma duša izađe.

Na 12. odrenaše lupeži Gojaku s Planine desetero brava. Također Bitangi 20, koji je bio životinom u istoj Planini, a i druzim mnogim, komu veće, komu manje. Pokradoše sve i oteše siromaom, da im ne dadu živit.

Na 16. istoga budući otišli Tučepljani u Planinu da će u lov, dva Viskovića i sin Marka Pašalića i još jedan, i idući tako po Planini, namire se na ajduke koji počmu ji zvat da dođu k njimam, i otiđu 3, a Pašalić ne ti, nego pobigne, a oni kad to vide, metne ga se jedan iz puške, i premda je bio daleko odmaka, ništa ne manje smiri ga iza pleća, ali mu smrti ne dade, nego se od iste rane izliči. Isti dan i isti rsuzi otiđu na Stazu, i namire se na Andrijaševića Podgoranina i otiaju da svuče sebe košulju, pak da je dade njima, ali on ne kti toga učiniti, nego li pobigne od nji, a oni kad to vidiše, metnu ga se iz puške, i smiri ga nigdi krajem pleća, ter mu zrno prođe s jedne strane na drugu, ali o toga mu smrti ne bi, premda je prepatio dok se izličio. Eto što čine rsuzi od ljudi pravedni.

Na 21. i na 25. pade ništo kiše, ovda malo, ali na mnogo mista bilo je dosta.

Agosto 1776.

Kako je prošastoga miseca bila velika vrućina, tako i ovoga, ter još veća, i izgori sve koliko; zašto ne bi dažda svega miseca, već ništo malo na 28. priko noći, i premda je malo bilo, pomoglo je vrlo dobro u svem.

Na 20. ovoga miseca Martin Zovko budući otišao na Bašku Vodu s leutom da će krcat dubar, onde se nakrcaju, ter još i prikrcaju sasvim, pak ondolen zajidre s maeštralom[118] put Makarske, a kad su bili blizu punte od Vale,[119] vidiše da brod biše jur za potonuti, onda navališe bacati dubar u more, ali ne bi navrime; zašto se brod nalije i otiđe na dno, a ljudi koji su u brodu bili, jedan koji je umio plivat, ispliva na kraj, i ovo je

[118] Vjetar sjeverozapadnjak, naziv od lat. magistralis ventus (P. Skok, o. c., 156).

[119] Ljetopisac ne determinira »vale«. Dvije su uvale sjeverozapadno od Makarske: Bratuš i Promajna. Jedna od ovih (Bratuš) nalazi se u Fortisovoj geografskoj karti. Obje su naseljene u XVIII. st.

bio Frane Crnčević iz Basta, a ostali ufate se srićom za skalu koja je bila na brodu, i tako se držaše dok brodi iz Vale dođoše, ter ji sve skapulaše.

Odiše za veće dana i mučiše se jeda bi kako izvadili brod koji je potonuo, ali ne mogoše učiniti ništa, pak najposli, t. j. na 29. ovoga izvadiše ga s velikom mukom i s veliki harčem.

Ovoga istoga dneva u Jesi upali sin ocu za inad kuću, i izgori sve da nije ništa ostalo što se nije spržilo; i ovi njegov inad nije samo ocu štetu učinio, nego li je učinio sebi istomu, budući da je on jedini u oca, i njegovo je sve bilo, a sada nije ničije, zašto oganj sažeže sve i mnogu štetu učini. Sada se kaje što je učinio, ali nije fajde.

Istoga ovoga miseca razbiše ajduci bale[120] u turskoj zemlji, među Kuprisom[121] i Skopjem,[122] i ovo rekoše da je učinio silni ajduk Ivan Bušić, rečeni Rošo svojom družinom; ja ne znam, oni najbolje znadu, koji su ono opako dilo dilovali. Razbiše i odnesoše sve što su god tili ne učinivši nikomu ništa od Kiridžija, budući se odma pridali, i tako njima ništa, a oni su se služili kako su god otili, pak svojim putem. Ali malo prvo nego su udarili na balu, izađe onda blizu Turčin, sin kapitana kupriskoga svojim momkom, oba na konjim, koga cinim da nisu poznavali, već su cinili da je Turčin od one bale, ter da naprid biži s blagom, otiđu ter mu zasidnu, pak ubiju oba, i Turčina i njegova momka, još i njiove konje; pak odnesu ono što nađu na konji, a s Turčina sadru ono što su vidili da je bolje, a navlastito ječermu,[123] koja je bila od velike cine, kako kazaše.

Ovi opaki događaj bih uzrok, da mnogi siromasi vlasi Kuprišani biše nemilo smaknuti, i ovo, da su oni bili u dogovoru s ajduci, da se ono zlo učini kako se je i učinilo. Jesu li pak oni krivi bili, ja ne znam, oni znadu.

Settembre 1776.

Na 7. ovoga pade ništo malo rose, ali na 9. i 10. bilo je dažda dobri, i ovo je sve došlo s neverom, ter je bilo i krupe malo s daždem, ali nije nikakve štete učinilo, već kiše pade dosta. Ali je sila krupe palo po Planini u isto vrime kad je ovda daž bio, ter krupa ubi naši dvoje jarenja koji su bili na Planini; ali ne bi ni tu štete, ištom kad su ostali zdravi vinogradi od krupe. Bog je tako hotio, da se je sve prosulo po Planini, a ispod stina nije ništa, već lip, zdrav i ugodan daž, koji je mnogo dobra učinio svuda, a navlastito u Primorju, zašto tako pomože grožđu, da ga je bilo dosta, ter nisu ljudi imali u što vina livati, ne ima-

[120] Od tal. riječi ballà, breme, tovar. Ovdje bale znače natovarena kola s blagom ili natovareni konji. (O širem značenju bale isp. H E II, 127.)

[121] Kupres, naselje u Kupreškom polju u Bosni. Ljetopisac ga piše ikavski.

[122] Uskopje oko gornjeg Vrbasa u Bosni, glavno mjesto Bugojno.

[123] Vrsta odijela, prsluk (I. Broz - F. Iveković, o. c. I, 362, 478).

dući sudi zadovoljni, već su ga u badnji držali toliko vrimena, dok su se dobavili sudi. Nisu se najpri nadali da će naliti ni one sude koje su imali, već da će ji i prazni ostati dosta, ali bih intrada vrlo dobra i vina dosta, kud nije prvo grad odnio. I ne samo ovda u Primorju, da li je bilo i po skolji vina dosta.

Također bilo je i smokava dobri, i bile su prodane dobro, ter su se siromasi vrlo pomogli i štogod odužili koji su dužni bili.

Ottobre 1776.

Ovi misec poče s lipim vrimenom, i duralo je lipo vrime do 14., a na 14. ovda bih daž, a po Planini pade snig, i bilo je sve pobililo, pak zatim odma bura, ali je malo durala. Na 27. priko noći bih velika grmljavina, lampavina i mnoga kiša pade.

Novembre 1776.

Na 17. ovoga umri Prisvitli gospodin Stipan Blašković,[124] biskup od Makarske, imadući godišta 88, a u biskupatu živi godišta 45. Bog mu dao svitli pokoj.

Od počela ovoga miseca ter do 19. sve su bila lipa vrimena, a na 19. bi grmljavina i daž s malo krupe. Na 22. ovda daž, a po Planini snig veliki. Pak je sve slidilo do svrhe miseca jugo i daž, kad veće, kad manje.

Decembre 1776.

Ovi misec počeo je s lipim vrimenom i slidilo je sve lipo vrime do 16. istoga; pak se išteti vrime i počeše kiše i snig po Planini, a na 18. krupa velika s kišom, koja je durala i na 19. još i na 20., ovda daž, a po Planini snig. Na 24. prikonoći, t. j. na Božić u vrime rane Mise poče grmit, pak pade snig veliki po Planini lipo do sela; također po Rogoznici, Braču i Plama. Opet na 26. priko noći snig i na 27. još veći nego je prvo, ter ga bilo i po seli dosta, a u Rogoznici i po Braču sve do mora; po isti način i po Plama; i bio je led žestoki sve do svrhe miseca.

Perkušić Jakov iz Imote budući otišao od svoje kuće u Primorje prid Božić da će vina doretrati što će im oni Svetkovina biti; dođe u Primorje zdravo i uzme vino, pak natovarivši isto vino, otiđe svojoj kući; ali kuće ne vidi, niti će je viditi nikada, zašto kako je izašao na Stazu,

[124] Portret mu se nalazi u sakristiji sv. Marka u Makarskoj. U arhivu makarskog i zaostroškog samostana mnoštvo je građe (Carte diverse delle cause ...) o prepirkama franjevaca s makarskim biskupima N. Bjankovićem (1699–1730) i St. Blaškovićem (1731–1776) zbog župa.

onde bih ubijen iz puške; a ko ga je ubio, ne zna se sada istinito, zašto nije niko vidio; ali kako rekoše, bi će ubijen od iste njegove družine i njegovi konšija. Ne može se ništa znati, ali su se onde što bili zavadili, ali su ga što naozubu imali, pak su ga onde ubili di niko ne vidi. Ele on poginu kako mu drago bilo, i stao je onde četiri pet dana pod snigom, dok su ga ukopali.

Ove godine nije bilo glada u vilaetu, već su siromasi dobro prošli, zašto je bilo žita, a bilo je vina dosti i cina jednoga i drugoga s prilikom, i tako se pomaga jedan uz drugoga; a bilo je i zelja dosta, ter sve dobro; ali nije ljubavi, već nenavidosti, pravdanja i otimanja jedan drugomu.

Gennaro 1777.

Odma spočela ovoga miseca počeše kiše, ovda kiša, a po Planini snig svaki dan do 10., kad veće, kad manje, a navlastito na 5. i 9. snig veliki, ne samo po Planini, da li i po seli, ter još i do mora na mnogo mista, a navlastito u Rogoznici i po Braču. Od 10. ter do 20. nije bilo priuba zla vrimena; ali na 20. opet pade snig veliki, također na 29., na 30. i na 31. sve isto vrime.

Febraro 1777.

Na 12. ovoga miseca pogibe Tomica Očić iz Rašćana,[125] koji se bio odmetnuo u ajduke, i to od obisti i od svoje sile, ne tijući doma raditi, već za pokazati svoje junaštvo, otiđe Ivanu Bušiću, rečenomu Rošu i s njime hodi niko vrime u ajduci, i dosta je zla učinio po vilaetu, dok je živio, pak najposli opako svrši svoj život zašto bih ubijen od istoga Roša svoga arambaše, koga otio isti Tomica prvo ubiti, i potega je bio u njega iz puške, ali Rošu srića bih, jer nikako omakne i smiri ga u nož i u malu pušku što mu je bilo za pasom, i tako smrti mu ne zadade, nego malo rani, premda je bilo blizu zla; a kad to Rošo vidi, u ta čas potegne i on u njega iz puške, ma nije zaludu, zašto ga smiri u prsi, ter odma na zemlju mrtav padne. To ti jogunstvo i sila što mu donese.

Prvi dan ovoga miseca bila je bura, pak je već sve slidilo jugo i daž svaki dan, i dan i noć nije se ustavljalo, ter je voda dosta štete učinila i zemlju u more odnila; i ovo je duralo sve do 23. ovoga miseca, pak je učinilo lipo vrime. A padalo je i snigova po Planini, t. j. na 4., na 6., na 14. i na 19. Ovda daž, a po Planini snig.

Anton Burata iz Jese odvede jedan brod žita na Korčulu i onde ga prodade iskrcavši ga svega u Fundik,[126] pak potegavši svoje jaspre vrati

[125] Selo današnjeg makarskog kotara, na »Napoleonovoj cesti« Šestanovac–Vrgorac.

[126] Starinski naziv za žitno skladište u Korčuli. Kao institucija Fundik (fondaco) je nastao g. 1556. ostavštinom Nikole Petriča, kao zgrada g. 1640. Kasnije je bila škola u istoj zgradi, isp. N. Trojanis (Sui monumenti di storia e di arte esistenti nella

se natrag da će svojoj kući. A u ono vrime bila je onde lanca velika i u njoj nikoliko Paštroevićana, koji su lipo to sve špiali i znali kako je i što je, i odma namislili da ji ašašinaju. Ali su bili avizani isti Ješani da se paze one lance, zašto da su ono zli ljudi, da će ji digod naskočiti i ašašiniti našavši prigodu, već da imadu veliku pomlju od svoga života i od svoga uboštva. Siromasi ljudi razumivši to, imali su pomlju i pazili su se što su mogli veće, i dođu zdravo na Far, a oni zločinci sve su odili za njima, ter i oni dođu na Far. Ješani videći da ji oni rsuzi sve slide, uzbojaše se, i nisu se tili ondolen diliti dok ne otiđe ona lanca; ali lanca ne će da iđe, već dali su razumiti da iđu put Splita. Najposli dile se i Ješani s Fara da iđu u Jesu, a kad su bili pram Brusju,[127] eto ti njiove sriće, udari bura velika, ter jim ne dade naprid sliditi, već je valjalo da iđu u porat pod Brusje, i onde se armisaju; ali su se sve bojali onizi zločinaca da ne bi na nje udarili; a budući ji malo u brodu (nisu bila nego samo tri, ali 2) poslaše u selo, ter dobaviše još tri k sebi, ako bi potriba bila da se mogu braniti. Kad se noć ufati, metnuše se svi imati pomlju da ne bi na nje rsuzi udarili, i prošavši nikoliko vrimena ne vidi se ništa; a oni budući večerali dobro i dobro se napili, svi zadrimaše, pak legu spavat, a da jedan čuva stražu, i to po redu, pak da zove drugoga. Oni svi zaspaše, izvan straže u koju su se uzdali, pak najposli zaspe i straža; a oni rsuzi videći to, dovuku se polagano k brodu, pak skoče unutra i pobiju sve kolike, izvan jednoga koji je ućutio, pak skoči u more i ispliva na kraj; a oni zločinci odnesu sve koliko, ter još i brod odvedu; a bilo jaspri za 200 cekina.[128] Ovo se dogodi na 25. ovoga febrara. Siromasi poginuše ne budući krivi ni dužni.

Marzo 1777.

Ovi misec poče s lipim vrimenom i duralo je lipo vrime do 6. istoga, pak na 6. učini fortuna juga i daž vazdan i svu noć; a na 7. učini bura žestoka *i snig po Planini*; pak je slidilo sve jugo i daž svaki dan, kad veće, kad manje do 23., tako da siromasi nisu mogli obraditi vinograde od velike kiše, i tako su mnogi ozelenili a nisu uskopani. Na 23. bih tremuntanež[129] žestoki, a 24. bura velika, pak nije bilo već zla vrimena do svrhe miseca.

città ed isole di Curzola, Trieste 1911, 23). Cijela se ulica po toj zgradi zove Ulica Fondaka. Nalazi se na putu od zapadne gradske obale prema istoku između kneževa dvora i gradske vijećnice, kako sam obaviješten od korčulanskog opata I. Matijaca.

[127] Selo na otoku Hvaru, 5 km sjeveroistočno od grada Hvara.

[128] Mletački zlatni novac, drukčije zvan i dukat, platežno sredstvo u Evropi, osobito na Balkanu i Levantu. Kovan je u Mlecima od g. 1284.–1797. u kovnici novca Zecca, po čemu je i dobio naziv (H E V, 419).

[129] Sjevernjak, prema lat. tramontana, t. j. vjetar, koji dolazi preko Alpa (P. Skok, o. c., 156).

Na 18. ovoga istoga miseca Jure Petričević u Živogoštu[130] svojim otinjem zakla sam sebe briatvom britvom; ništa se ne zna, ali se zakla od kakva desperaciona, ali je bio izaša izvan sebe, ter se tako nemilo zakla.

Aprile 1777.

Kako ovi misec poče, onako i bura poče puati, a na 5., ne samo da je bila bura, da li još pade i snig veliki po Planini i iza Planine, pak je sve slidila bura do 13. s velikim ledom; a pak učini jugo, i puvalo je svaki dan do 20., ter je bilo i kiše u dva tri puta, kad veće, kad manje, i dosta koristi učinila.

Na 10. ovoga istoga miseca, malo posli 24 ure, bih straovita trešnja, ter i dva puta, odma jedan za drugim, ma tako jako, da bi rekao odma će se manastir sasut u jednu gomilu; i ove iste trešnje bilo je prisanulo vrilo od Vrlike[131] u Imoti, i stalo je onako brez vode 13 uri, pak opet poče odit voda kako je i prvo odila. Da se ovo bude dogodilo u dnevu, pofatali bi ljudi mnogu ribu, budući se voda ocidila, ali se je ovo dogodilo u noći, i tako nije se moglo učiniti ništa. Kako kazaše, tako i upisa.

Na 13. ovoga aprila sin Frane Klarića, dite od desetak godina, ubi iz puške Perka sina Nikole Sarića koji je bio veći od Klarića, zašto je imao oko 14, petnaest li godišta. Ko mu je pak pušku dao i napunio, ja ne znam, ali rekoše da mu je mater napunila i dala za drugu svrhu, ali je služila za siromaha Sarića.

Posli smrti p. biskupa Blaškovića bih učinjen za vikara Kapitularoga Arciđakon D. Fabijan Blašković,[132] ali zamalo drža vikarstvo, nego ga renuncia, pak otiđe u Mletke za konkurit na Biskupat od Makarske, i tako opet učiniše za vikara Kapitularoga G. D. Ivana Glavaša,[133] koji otiđe u Zadar da se prikaže Generalu,[134] ali ga Genera ne kti za to poznati, nego li odma pisa Providuru makarskomu,[135] da naredi Kapitulu, da odma imadu učiniti drugoga Vikara, zašto da Glavaša ne će poništo.

[130] Selo u Gornjem Mak. Primorju pod Biokovom i na moru. Poznato je i u znanstvenom svijetu po lat. epigramu, koji je uklesan na litici uz morsko žalo. Epigram je jedan od rijetkih lirskih ostvarenja, kakvih je malo u antičkoj književnosti, isp. D. Rendić-Miočević (Tragom jedne nepoznate lirike, Mogućnosti I/7, Split 1954, 438).

[131] Jedina stalna rijeka imotske krajine. Izvire iz pet izvora, od kojih glavni izvor, Opačac, presuši samo za velikih potresa (A. Ujević, o. c. 10).

[132] Sinovac biskupa Stjepana Blaškovića. Svršivši teologiju u Loretu, vršio je prije toga službu prokuratora mansionara, sinodalnog ispitivača, kanonika, arciđakona (J. Paulovichius-Lucichius, Edicta, sanctiones, decreta etc. pro Ecclesia Macarensi, Venetiis 1797, 12).

[133] To je onaj poznati Glavaš, kojega pjesma hvali kao borca protiv nasilja kolonela Basta Kambelovića nad imotskim stanovništvom, isp. I. Milčetić (Duhovne i šaljive pjesme, l. c., 240–261). Umro je u Makarskoj g. 1789. Na njegovo kanoničko mjesto došao je biskupski provikar I. J. Pavlović-Lucić (J. Alačević, La Dalmatie de 1797 à 1815, Bulletino di archeologia e storia dalmata XXII, Spalato 1890, 102, 105).

[134] Jakov Gradenigo, generalni providur Dalmacije i Albanije od g. 1774.–1777. (L. Maschek, Manuale del regno di Dalmazia per l' anno 1874, Zara 1874, 33).

[135] Lorenzo Pizzamano od g. 1776.–1778. (A. Lulić, o. c., 90).

Tah naredba bi im prikazana od Providura, i evo danas t. j. na 28. ovoga aprila, zvoniše na njiov Kapituo, i balotavaše sve jednoga po jednoga, ali zaludu, zašto nije mogao ostat nijedan. Ovoga miseca nije bilo čut ništa od toga iznova.

Na ovi Biskupat mnogi konkuriše odasvuda, a i odavlen iz Makarske 3, t. j. kanonik D. Ive Dujmović, Arcipret D. Mate Čobrnjić, rečeni Muša i Arciđakon D. Fabijan Blašković; i ova sva tri otiđoše u Mletke, nadajući se svaki da će izaći biskupom, i izađe D. Fabijan Blašković.

Maggio 1777.

Sve do 13. ovoga najveće je pualo jugo, a na 13. malo porosi, pak na 14. baci snigom po Planini, ali nije vele. Na 15. dođe nevera i s njome dođe krupa dosta ovda, tako da je bilo sve pobililo, ali ne učini nikakve štete, jer nije bilo s velikim vitrom, a krupa je bila sitna i dođe s daždem, i tako ne bi štete. Na 16. i 17. bih fortuna juga, pak je već slidilo lipo vrime.

Dva brata Kapovića iz Vrgorca odiše nekoliko godina u ajduci i dosta zla učiniše po vilaetu, pak se najposli pomiriše, i stali su niko vrime s mirom kod svoje kuće, nikomu ne čineći zla nikakva.

Agosto 1777.

Na 10. agusta na Novi Seli[136] kod svetoga Stipana zavadiše se Poljičani i Ugljančani, pak jedan Ugljančanin potegne iz male puške u Poljičanina cineći da je olovo u pušci a nije bilo, i tako ne učini ništa, a kad to vidi Poljičanin, metne se i on njega iz puške, ter nije zaludu, jer ga odma na mistu ubi. Videći to Čuvić Frane di mu poginu seljanin, potegne se i on Poljičanina, ter kako ga je udario, odma ga je s crnom zemljom sastavio; pak pobigne, ali zaludu, jer ga zrno dostiže i strašnu mu ranu zadade, od koje do osam dana i umri. Eto ti u malo vrimena odma tri pogiboše, i ovo od obisti.

Mnogi su ovoga miseca poginuli na veće mista, koje ne brojim, niti znam koji su, među kojim jesu poginuli i četiri ajduka kojizim su osikli glave, ter dvi ponesene k Sinju, a dvi postavljene na beden od grada Zadvarja[137] neka gledaju koji onda prolaze.

Kako prošastoga miseca ne bi dažda, tako ni ovoga, već izgori sve od velike suše. Bili su siromasi težaci usijali prosa dosta na sve strane, i nadali se da će ga biti dosta; ali su ga zaludu sijali, jer ga nisu poželi,

[136] Selo u splitskome kotaru, blizu granice bivše poljičke kneževine, nekada dio župe Ugljana, na putu Sinj–Imotski.

[137] Miesto u splitskome kotaru, raskrsnica cesta u više pravaca. Nekada vrata turske zemlje i poznata turska tvrđava, za koju su se vodile duge borbe između Turaka i mletačkih podanika.

budući sve izgorilo, kako je niklo onako je i usanulo, ter po siromaje zlo, zašto ozimoga je žita malo bilo, a zelen izdade, tot glad mrtvi; i koliko je ovda zlo, doli na zapad još je mnogo gore.

Settembre 1777.

Na 4. ovoga pade ništo malo rose, pak odma učini velika bura, ter učini dosta štete, a navlastito u grožđu i u maslina, jer grožđe izokidiva, a masline otrese koje su se malo držale na cablu, zašto su bile sve usale od velike suše, i tako dosta štete učini. Još na 25. i na 26. pade daž, ali pomalo, nije zemlju natopilo.

Na 20. ovoga izgoriše mnoge kuće u Vrgorcu,[138] i najpri upališe se kuće fratarske, t. j. onizi kapelana, pak od nji upališe se kuće Ercegove i izgoriše sve kolike sviju Ercega, a i druge da ništa ne ostade već se sve sprži, a malo da nije i vas varoš, već skoči vilaet, ter poduši. Kako se pak prva upali, ne zna se, ali rekoše da se je upalila od pušaka, zašto su onda puškarali, i tako valja da je stupa ufatila slamu ta se i užeglo. Ele mnoga se je šteta učinila budući da je izgorilo sve koliko.

Ove godine bila je intrada od vina sridnja, a kakva je suša bila, nije već dobra, ali nije bilo smokava ništa, već sve opadoše još zelene od velike suše, i ono malo što je bilo, nije valjalo ništa, a bilo je mediča dosta, i tako nisu ji mogli ni brat ono malo što je bilo, već su pustili onako. i sasvim tizim ono malo ako je što ko osušio, premda su bile nevaljale. proda ji je dobro, svaku oku po libru.

Ottobre 1777.

Kako je prošasti misecih bilo sušno i nije nikada natopilo kako valja, tako nije ni ovoga miseca, premda je digod malo porosilo, ali je malo koristi učinilo, nego je sve slidila suša i vilaet se vrlo uznemirio porad vode, tako da se nisu imali šta napiti, budući da su bunari bili svi prisušili, i tako valjalo je siromaom odit za vodom, ter vrlo daleko, i ne samo porad marve, da li i po rad sebe isti ako će se vode napiti i za kuću providiti. Na mnogo mista za donit malo vode za kuću, valjalo je odit dan hoda iduć tamo i amo. U Primorju nije bilo zla porad vode, zašto su vode žive, ali je bila nevolja iza Stina, a navlastito u Zagorju,[139] koji su sve lito i svu jesen bili brez vode, ter su dosta tuge i žalosti vidili, ne samo ne imaduć vode, da li još ne imaduć žita čim bi se ranili,

[138] Mjesto u makarskom kotaru, na cesti Split–Metković. U XVI. st. (1519) spominje se kao turski grad pod nazivom Hadgoracz, isp. Vj. Klaić (Opis zemalja u koiih obitavaju Hrvati II, Zagreb 1881, 59). U vrgoračkoj crkvi, nekadašnjoj turskoj džamiji, pokopan je serdar Rade Miletić, oslobodiielj Vrgorca.

[139] Ljetopisac ovdje misli na onaj kraj, koji je danas poznat pod imenom Dalmatinska Zagora.

zašto je bilo sve izgorilo, tako, da nisu mogli ni simena uititi što su bili usijali. Sad procini njiovo žalosno stanje, kako mogu živiti? Mnoge kuće od istoga Zagorja videći u kakvu se nevoljnomu stanju nahode, digoše se sasvim i otiđoše u tursku zemlju, da se prirane, da ne bi umrli od glada.

Na 20. ovoga otobra malo porosi, pak odma učini bura i prikonoći baci snigom po svoj Planini. Također na 22. i 23. slidila je bura, i bilo je vrlo studeno. Od kakvi događaji ovoga miseca nije se ovda ništa čulo.

Novembre 1777.

Na 20. ovoga novembra oko ure i po noći učini bura strahovita, i ovo iznenada, ma tako žestoka i velika, da nije mogla veća biti; a u ovo isto vrime nađe se na punti od Oseljeve[140] brod krcat vina što je bio nakrca Grubišić, a more bit štogod i Juketa Radojković iz Podgore, i otijući ulisti u porat, ne dade im bura, nego ji odnese, ter još i nali brod od velika vitra i mora koje biše učinilo. A u ovo vrime nije bio parun u brodu onde, nego je leža vrlo bolestan u Podgori, već su bili četiri mornara u brodu i dite; još i Juketa Radojković iz Podgore svojim momkom i druga dva Podgoranina; usve ji je bilo u brodu devet, t. j. četiri Podgoranina i četiri mornara od broda i dite; i videći ovo isto dite, da se je jur brod nalio mora, skoči u batilo i počme zvati ostale od broda, u batilo, zašto da će se izgubiti. Čujući ovu viku diteta, skočiše k njemu, a trojica, t. j. dva mornara i Lučić momak ozgor rečenoga Jukete, a ostali ne ktiše; ja ne znam, ali nisu čuli, ali nisu mogli; i tako oni koji su bili u batilu, oni su se svi saranili, zašto ji je vitar donio zdrave pod Plame, i sva se četiri skapulala; a oni koji su ostali u brodu velikomu, nije ni jedan, već su se svi utopili s brodom zajedno, a opet šest stotina barila vina otišlo je u crno more. Dakle ji se utopilo pet, t. j. Juketa ozgor imenovani i s njime druga dva Podgoranina i dva mornara od broda; a skapulali su četiri: a ne bi bili skapulali ni ona četiri, da ne bude diteta koji ji čini skočiti u batilo, i tako se saraniše srićom.

Brod koji se je izgubio, bio je paruna Jerolima Vitaljevića iz Supetra,[141] koji osmi dan posli toga događaja umri ovde u Makarskoj, i bih tilo njegovo povedeno u Supetar.

U ovo isto vrime kad se izgubi brod s vinom Grubišića, izgubi se i jedna ćeća[142] podno skolja korčulanskoga, puna svake lipe robe i trgo-

[140] Brdoviti vrh, sučelice poluotoku sv. Petar s istočne strane grada, visok 56 m, naziva se danas Osejava. Smodlaka misli (o. c., 23–24), da je sadašnji oblik nastao od riječi osoje sa završetkom *-ava*, i da tome značenju odgovara sam položaj. Stari Makarani pamte, da su se u Osejavi, dok još nije bila pošumljena, vezivali magarci (osli), a odatle bi mogao biti naziv Osejava.

[141] Supetar na Braču, za razliku od Supetra kod Krila Jesenice.

[142] Vrsta broda u upotrebi najviše kod Holandeža i Engleza. Korito veliko, krma široka, dva jarbola sa četverouglastim jedrima, nosivosti od 80 do 200 tona (Dizionario di Marina, 162).

vine; a trgovac je bio i gospodar od one robe jedan Grk, i on se sam utopi, a ostali su svi skapulali, ali roba otiđe prikovrata.

Franko Perić sa Sućurja budući poslao svoj brod na Korčulu svojim poslom, brod golem kao bastan,[143] i vraćajući se natrag da će na Sućurje, eto ti ji nađe fortuna bure pram Rozarju[144] kad su bili, pak ji odnese u skolj korčulanski, premda nije daleko, ništa ne manje, razbiju brod vas kolik, ali srićom ljudi skapulaju svi kolici, i ovo je bilo na 23. ovoga novembra 1777.

Na 24. ovoga istoga miseca 1777. potopiše se jedni Boljani idući iz Baške Vode put Brača, krcati čabruna[145] i žita; a budući fortuna vitra i mora, poduši ji more onako prikrcate, i svi se utopiše t. j. četiri čovika i žena Jure Križanovića s Vrh Brača. Ima još i drugi mnogi koji su se izgubili u ovo vrime, ali ji ja ne brojim, nego samo ono što se dogodilo ovda oko nas.

Ovoga miseca padoše četiri sniga po Planini, a na 20. ovoga istoga, ne samo po Planini, da li i po seli s velikim ledom.

Decembre 1777.

Svega su ovoga miseca najveće bivala juga; a na 20. i 21. daž dan i noć da se nije nigda ustavilo; također na 22. daž i krupa, a na 24. osvanu snig ter na misti i do mora; pak je slidio daž svaki dan do 30. istoga, kad veće, kad manje, a na 30. pade i snig po Planini. Svega su dakle ovoga miseca bile kiše, ter dosta zemlje u more odnilo i štete učinilo.

Ove godine, t. j. 1777. ter do 1778. nije bilo ovda glada, premda nije bilo žito rodilo, i bilo je skupo, ali sa svim tizim siromasi su se prometali i dobro prošli, zašto je bila intrada od vina dosta dobra, a bilo je i ulja dosta kako je sušno bilo, i tako nije dosad u Primorju zla bilo, nego li dobro; a iza Stina nije bilo priuba zla, zašto su bili našli štogod i žita, ter su izašli dobro, a unapridak Bog ti zna kako će biti, najgore je što u vrtli ne ima ništa. Ali eno ti tuge i nevolje doli k zapadu, a navlastito po Zagorju, gdi nije bilo ništa ovoga lita, žita nimalo nikakva, a druge intrade ne ima, sad promisli kako će siroma živiti.

Od drugi stvari ovda blizu ne čuje se, nego samo da kraljuje nepravda i nenavidost.

[143] Akademijin Rječnik I (Zagreb 1880, 193), donosi riječ bastah u značenju nosač.

[144] Današnja luka Viganj na Pelješcu. Tu je u XVIII. st. postojao dominikanski samostan i barokna crkva Gospe od Ružarija, odakle je i naziv Rozarje. Crkvu i samostan je podigla pomorska obitelj Krstelj. Luka je služila samo kao zaklonište brodovima u oluji, pa su u tu svrhu bili postavljeni i stupovi za privezivanje. (Za podatak dugujem zahvalnost upravi Pomorskog muzeja u Splitu.)

[145] Mala greda, daska (Akademijin Rječnik IV, Zagreb 1882, 877).

Gennaro 1778.

Na 3., na 4. i na 5. ovoga miseca bila je kiša straovita da se nije za tri dni nikad ustavila, ni obdan ni obnoć, tako da su bile ustale vode i potoci odasvuda, niti se je moglo iz Makarske doći u manastir, ni iz manastira u Makarsku, zašto je voda bila priuzela svekoliko, i ozdol od mora i ozgora na potoku više ograde, koji potok bio je nanio žalo, ter zatvorio one donje penčere od našega zida da voda nije mogla uba kroza nje oditi, već je bila skočila malo da nije spored zidom, i tako je valjalo izbit one feriade od gornji penčera da more voda odušiti i bolje oditi na one gornje penčere, zašto bi bilo odnilo zid i dosta bi zla učinilo.

Ovi potok koji je od istoka manastira, nije odio kud je prvo odio, zašto se za nj nije ni znalo, buduć nanilo žalo i izravnalo sve koliko, ter je voda odila kud nije nikada, i udarila amo k manastiru, ter okrenula na one donje kapele i uzela voda sve do zida, i od istoga i od mora, i bio se sastavio veliki potok s onim malim kojino iđe iza pora, i tako je bilo sve poplivalo.

Ove iste kiše bio se nalio pun Dolac[146] vode i kućica doli koja je na dno zida. Također bilo je poplivalo refektorje i kužina, di su se bila ukazala tolika vrila, koliko u refektorju, toliko u kuini; pak još suviše nalivala je gustirna koja je prid refektorjem, zašto je sve priko nje voda skakala za toliko dana, i tako valjalo je da fratri jidu na dormitorju, i tako je slidilo za pet dana, dok je voda pomanjkala.

Na mnogo je mista štetu učinila ova voda, a najveće u Kotišinoj; zašto je Šimunu Domnjanoviću kuću oborila, već što je srićom prvo bio sve iz nje izvuka, jer je vidio što se ima dogoditi, kako se i dogodilo: ele siromau štete dosta. A još ima i drugi kuća koje ako i nisu pale, jesu ispucale i vrlo rastresene, da su umalo ostale, a navlastito Jurkovića i Lovretina.

Potok pak oni u Kotišini tako je bijo straovito skočio, da je mnogo odnio vinograde, i usili su se mnogi, pak nanilo žalo, ter pokrilo sve koliko, i ne samo vinograde, da li još smokve i masline; ma tako je jako i mnoštvo žala nanilo, da se malo koje masline i vidi, a jedni nimalo, već sve žalo pritisklo, i ovo nije jednomu, nego mnogim. Šteta je učinjena mnoga, koja se ne more prociniti, niti je moguće virovati, većja oni koji je vidio koja je šteta. Ovo je bila jedna pripovist od vode i od žala što je nanilo, i ovo je sve sašlo iz Planine. Ovoga nije nikad niko zapamtio niti će.

U ovo isto vrime, više Vrutka lipo u Planini, bilo se otvorilo jedno veliko vrilo vode, što nije nikada, niti mogu stari ljudi znati da je onda voda odila, i kud je bila okrenula, nije koristi učinila, da li jest štetu. Po isti način više Puarića kuća pod samom Planinom bila su se ukazala dva vrila, ter su mnogu štetu učinili u zemlja, vinogradi i u maslina;

[146] Današnji samostanski vrt, u kojemu nema više spomenute kućice na dnu zida. U Makarskoj ima i drugi Dolac, polukružna dolina na zapadnoj desnoj strani grada.

i ono što nije voda razdrla i iskopala, ono se je usilo, ter utonule i loze i cabla, i tako šteta mnoga koja se ne može prociniti ni iskazati.

Ovoga istoga vrimena Imosko polje[147] bilo je sve poplivalo i voda ustala kao jedno more, ter žita ostadoše pod vodom. Također u Neretvi potopi voda sve koliko, ter i dvi slanice[148] Franka Perića uze voda i otiđe soh po zlu, t. j. u Vidu[149] i na Norinu,[150] i bi čoviku štete dosta.

Posli ovoga velikoga povodnja, sve je bivalo jugo i sve je porašalo do svrhe miseca, kad veće, kad manje.

Febraro 1778.

Prvi dan ovoga miseca poče lipo vrime, i slidilo je svaki dan do 15. istoga; pak učini jugo i daž, i tako je slidilo do 20., a na 20. osvanu snig veliki po Planini, ter još i po seli; također na 25. i na 26. po Planini snig, a ovda daž. Na 27. učini bura i snig veliki svuda, malo da nije do mora, ter je bila velika studen. Na 28. bila je na 21 uru trešnja straovita, tako na tą način, da bi reka da će se odma manastir sasut u jednu gomilu.

Drugi novina ovoga miseca nije se čulo, što bi se imalo zabiližiti, ako li se i čulo štogod, nije se moglo znati, je li istina, ali nije, i tako se nije ni pisalo za ne upisati koju laž, zašto se svašto govori, a kad tamo, tot nije ništa istina. Ali je ovo istina, da je vilaet u velikoj potribi, budući da podnosi velik glad, i ovo, di veće, di manje; a žito je skupo bilo. Ovoga je miseca bila šenica kvarta po l 27 i po 28; a ozimica po 23 i po 24. Ele za siromaha skupo.

Marzo 1778.

Ovi misec poče s kišom velikom, a navlastito na 3. i 4. bila je kiša tako, da je oni Potok što je od istoka manastira bio skočio kao i na počelu đenara prošastoga, ter je voda nanila silu žala amo k manastiru, i voda je odila kuda nije nikada prvo, ter okrenula doli krajem donji kapela na put, i dosta je točila nanila onde, a kućicu je bilo nalilo punu vode, niti se je moglo onda proći od velike vode koja je onda odila, a stra me je da će onako bivat i unaprida, zašto se za potok i ne zna kud je voda odila, nego je žalo sve pokrilo i izravnalo, ter voda iđe svuda na sve strane, ter je dosta štete učinila, a čini će i unapridak.

[147] O Imotskom polju, osobito o Blatu u tome polju i zatrpavanju ponora g. 1609. isp. A. Ujević (o. c., 9–12).

[148] To su dvije zemlje, na kojima su bile solane. Vuk Karadžić (Srpski Rječnik. Biograd 1898, 712) donosi za riječ slanik osim općeg značenja soli i drugo značenje: najbjelja i najbolja kamena sol.

[149] Selo 4 km sjeverno od Metkovića, nekadašnji rimski grad Narona.

[150] Desni pritok Neretve, izvire blizu hercegovačke granice, slijeva se u Neretvu kod Norinske kule. U Norinu je sačuvano ime Narone.

Na 11. ovoga istoga miseca učini žestoka bura koja je durala pet, šest dana, ma s velikim ledom, i odnese bajame koje su bile vrlo rodile, ali zaludu, sve odnese led. A jesu i smokve prozeble, ter vrlo dobro koje su mlade bile.

Na 21. i na 26. pade snig po Planini, ali nije vele; a na 27. bura snigom, ma se nije prima, i tako ne bi zla.

Aprile 1778.

Poče ovi misec s lipim vrimenom, i sve je slidilo lipo vrime do 13. istoga; a na 13. učini nevera strahovita i dođe s njome krupa mnoga, tako da je bilo sve pobililo, ter učini mnogu štetu u vinogradi, a navlastito u Breli, Bastu i Tučepi.

Također na 14. prikonoći opet nevera, ali ne bi ovda krupe, nego li osvanu snig veliki po Planini, pak učini bura. Na 22. bih ufaćeno srdela ter dobri, i ovo je prvu noć koju su zasvitili. Također i sutradan, to jest na 23., pak već ne mogoše ništa učiniti ovoga miseca, zašto ne dadoše juga svitit.

Na 21. ovoga poginu Ivan Suvaljko[151] ajduk, koji je odio u ajduci s Ivanom Rošom, i dosta zla učinio i krvi prolio, pak proliše i njegovu, zašto mu glavu odsikoše i na beden od grada Imoskoga postaviše.

Na 26. aprila 1778. bih konsekran u Zadru biskup makarski, t. j. Prisvitli Gospodin Fabijan Blašković,[152] koji je bio jur odabran od Principa još na 9. agusta prošastoga 1777. od godišta 48.

Maggio 1778.

Odma iz počela ovoga miseca poče lipo vrime, pak je sve slidilo do 27. ovoga istoga, ter je bilo i zasušilo vrlo dobro, pak na 27. učini jugo i pade lip daž, pak je slidio i sutradan na 28., kad veće, kad manje; ele ga ovda bilo dosta i odviše; a bilo je i krupe s daždem, ali ovda ne učini štete krupa, ma je učinila voda na misti i dosta štete. Također i na 29. porašalo je sve do podne, pak učini lipo vrime, ter po žito bih vrlo dobro ko je usija, a pomoglo je i u svemu ostalomu.

Ovoga miseca nije bilo lova od srdela, i ne samo da nije bilo ovda, da li nije bilo ni po ostali misti, već vrlo malo.

[151] Toga hajduka A. Ujević (o. c., 103) ne spominje među drugovima iz Rošove hajdučke čete. Suvaljko je Vrgorčanin, iz Zavojana.

[152] Makarski biskup od g. 1777.–1819. Za četrdesetgodišnjeg biskupovanja doživio je velike političke promjene, u kojima je aktivno sudjelovao, osobito za francuske uprave. Ispočetka protivnik franjevaca, kasnije njihov prijatelj i trećoredac, i kao takav protivnik generalnog vikara I. J. Pavlovića Lucića. U tome pravcu isp. J. Alačević (La Dalmatie de 1797 à 1818, l. c., 67–72) i I. Marković (Una recensione senza precedenti, Zara 1904, 7–13, passim).

Giugno 1778.

Ovoga miseca često je porašalo, a navlastito na 13., na 16. i na 21. bilo je dažda dosta i dosta koristi učinio u svemu, a najveće u žitu.

Kako prošastoga miseca nije bilo lova od srdela, tako ni ovoga, a kako nije bilo ova dva mraka prošasta, more biti da već ne će ni biti drugo ovoga lita.

Na 29. ovoga, t. j. na Petrovdan večer dođe nikoliko rkaća iz Mostara s razlikom robom za prodati istu robu, ako bi kako mogli, i budući došli u brodu iz Neretvę, nisu odma došli u Makarsku, nego su se bili iskrcali nigdi pod Oseljevom s robom koju su imali, i onde su otili noćiti; ali niko dokaže Providuru[153] tu stvar kako je i što je, ter mu ubah nije mrsko bilo, već veoma drago; pak oko dvi ure noći pošalje ji nikoliko da ji ufate, ter dovedu k njemu, i da robu donesu što su imali; i tako je sve bilo učinjeno. Kad su ji doveli k Providuru, čini ji odma metnut u sagvestar,[154] ter još i u gvožđa, a s robom u Palac, ne procinjujući uba da su ljudi i njiova roba od suspetta, budući iz turske zemlje. Ali ovo čini interes za imati sebi onu robu što su siromasi imali; a bilo je robe veće od 300 cekina. Tako rekoše.

Ova stvar i ovo pomišanje bih uzrok od velike smutnje u puku, zašto se učini kontumacija,[155] i tako svi brodi koji su bili došli na dernek nisu mogli imati fede čiste za poći svojim putem, nego li fede sporke, ter siromasi valjalo je da čine kontumaciu onliko koliko im je bilo naređeno. Ko je pak ovomu bio uzrok, eto se vidi.

Oni siromasi rkaći stali su petnaest dana u sagvestru, pak ji pusti i čini otpravit priko međe, ni goneći ni noseći ništa, već sve je Providur sebi uzeo u kontroband. Kako će pak proć, ne zna se. Vrati na sramotu i ne tijuć.

Selavić iz Neretve, budući uveštidio jedan skoljić zvan Kozjak[156] u istoj Neretvi, namisti onde Kovačića iz Drvenika da radi o ono zemlje što je u njemu, s onim načinom kako su se među sobom pogodili; i bio je rečeni Kovačić ono zemlje posija šenicom i ječmom, koja je bila rodila vrlo dobro, i svu je požeo lipo; ali Neretvani nisu mogli to podniti, nego se dogovore, pak otiđu i upale sve žito što je god bilo, da ništa nisu ostavili, već sve sažegli; najposli i kuću upale i razore, koja je bila onde učinjena. Još suviše upališe i gaetu, pak je pustiše niz vodu neka je veće nije. Tu noć i aljine i druge stvari sve raskidoše i u ništa učiniše.

[153] Marchio Quirini od g. 1778.–1789. (A. Lulić, o. c., 90).

[154] T. j. u zatvor.

[155] Zabrana kretanja.

[156] Sada više nije školjić, već kameno šiljato brdašce, na suprotnoj strani sela Komina u Neretvi, a diže se iz samoga polja blata. Danas se na njemu vide ruševine kuća. Prema pučkoj predaji na otočiću su bile mletačke tamnice, dok je Opuzen bio vojnička tvrđava.

Bila je mnoga kapula u istomu mistu, rekoše, da bi je bilo pune dvi velike gaete i veće, i toh nisu tili ostaviti, nego su sve pogulili i satrli, neka ništa siromau ne ostane.

Mnoga je šteta učinjena, a sama žita, kako kažu, bilo bi sto šinika,[157] t. j. Selavića gospodara i Kovačića težaka, i toh sve Neretvani ognjem sažegoše, ne imadući strah od Boga ni od Principa, nego su se vladali svojom vlastitom oblašću i toliko zlo učinili; ali more biti da će slano platiti.

Od ovoga opakoga dilovanja i činjenja bio je oznanjen Genera,[158] i odma je poslao dvi fušte i ministra u Neretvu, da tu stvar izvidi kako je i što je, ter mi se čini da će se Neretvana sila slomiti i da će ji malo poniziti; kako i ponizi, ter jedni u galiji i umriše; a od ostaloga ne govorim ništa.

Luglio 1778.

Prvi dan ovoga miseca učini nevera i dođe s njom dažda dosta, i ovda bih zdrav daž, ali nije u Tučepi ni u Podgori, nego otuče krupa oba sela, ter na misti nije ni ostalo ništa, a navlastito u Podgori na jedni vinogradi.

Ovi isti dan prid večer opet pade daž veliki, i bio je zdrav, brez krupe. Također i na 11. pade daž, ali odma sutradan, t. j. na 12. učini bura velika, koja je durala dva tri dni, ter učini mnogu štetu. Pak je već slidila vrućina žestoka.

Na 26. ovoga lulja, t. j. na svetu Anu Prisvitli G. Fabijan Blašković biskup makarski učini svoj ingreš,[159] i bih učinjen s velikim poštenjem, i na oni dan bilo se skupilo puka dosta odasvuda za viditi oni funcion; a imali su šta i viditi, zašto je bilo učinjeno lipo i pošteno, što ja ne mogu ovde pisati sve ni brojiti kako je bilo i što se činilo, nego samo kažem, da se je učinilo što se god moglo lipše i poštenije.

Agosto 1778.

Prošastoga miseca, t. j. lulja na 11. pade lip daž, pak već nije, ne samo onoga miseca lulja, ma nije ni ovoga svega agusta jedne kapi, nego li na 17. i 18. bih žestoka bura, ter učini dosta štete, kako je nje običaj činiti u Primorju svake godine.

Na 10., t. j. na svetoga Lovru učini se velika smutnja amo na njivi prid manastirom, ter bih i razbijeni glava, ter baš onomu koji nije bio kriv ništa, nego se je srićom onde naša, ta ga i dopade oni udarac koga

[157] Žitna mjera od 10 oka u Hercegovini (I. Broz - F. Iveković, o. c., II, 529). Hercegovina je bila u vezi s Mak. Primorjem.

[158] Gener. providur Alvise Foscari od g. 1777.–1780. (L. Mashek, o. c., 33).

[159] Ulazak u biskupsku službu.

je primio. Također bih ranjen iz puške sin Nikole Šulente iz Drašnica, ter vrlo; i on nije bio kriv ništa, nego s mirom sta, ali ga rane dopadoše. Ko ga se je pak iz puške metnuo, ne zna se. Ele pravi platiše, a krivcem ništa.

Na 28. ovoga istoga učini nevera, ali ovda ne bi zla, niti učini štete nikakve, ali je učinila na Bolu, jer je bila došla jedna šiunada tako straovita, da nahodeći se jedan brod veliki na kraju za dat mu konču,[160] ona ista šiunada digne ga svoga mista nikoliko u ariju, pak pavši opet doli pribije mu odma kolumbu na četvero, a nije ni ostalomu dobra bilo sasvim da je brod nov bio; ovo su mu tili dati prvu konču, ali šiunada dade mu konču bolju.

U ovo isto vrime nađe se uz brod jedan čovik neudobar po se, zašto ga brod svega samli koliko da ga nije ni bilo nikada. Ovi isti vihar učini mnogo zla u istomu mistu, i mnoge kuće razadri.

Na 31. ovoga agusta u Mleciji biše balotani oni koji su konkurili na Arhiđakonat od Makarske, a bilo je konkurenti dosta, pak izađoše bale in favor za G. D. Ivu Dujmovića[161] iz Makarske, koji je u ono vrime bio kanonik, a sada bih učinjen Arhiđakon od istoga mista Makarske; a ostali kako došli, onako i pošli brez ništa, već se zaludu mučili.

Settembre 1778.

Prvi dan ovoga miseca setembra pade lip i zdrav daž, također i na 8. i na 19. bih kiše dosta, ter vrlo pomože grožđu, i bih intrada dosta dobra, što se nije nadalo. A bilo je i smokava, premda im nije bilo dobre prodaje; ali su se siromasi i š njimam pomogli.

Na 28. ovoga setembra jidreći Stipe Vodopijić s leutom krcatim masta, što je vozio iz gornjega Primorja, a bilo je u istom brodu i lisa[162] ter dobri, i tako jidreći s fortunom juga put Makarske; kad su bili pram Šupljoj Stini,[163] onde se izvrnu i utope sve koliko, a oni koji su bili u brodu, ufate se svi jambora[164] koji je bio iskočio, i jednoga vesla, pak su se tako držali za nikoliko vrimena. Ali je njiova srića bila, da se ovo dogodilo u dnevu, ter su vidili Tučepljani koji su bili doli kod mora, a srićom dogodi se onde gaeta, premda na suhu, koju najbrže bace na

[160] T. j. prirеđivanie, popravljanje broda.

[161] Makaranin, studirao teologiju u Gracu, juris utriusque doctor, vršio važne službe u biskupiji: kanonik arciđakon i gener. vikar biskupa F. Blaškovića. Kad je pala mletačka vlast (1797), bio je u vijeću privremene uprave u Makarskoj (A. Lulić, o. c., 67, 93), gdje je umro 15. VIII. 1814.

[162] Ikavski oblik za riječ liesa; obično znači pleter, plot, ali i rogožnjaru, na kojoj se baca drop za turnianie (Akademijin Rječnik VI, Zagreb 1904.–1910., 248). Možda su to bile i dūge za bačve.

[163] Ima nekoliko »Šupljih Stina« u Mak. Primorju: na pr. više Brela, u Zaostrogu iza Vitera, ali ovaj se brodolom dogodio najvjerojatnije kod »Šuplje Stine« poviše Igrana.

[164] Običniji oblik jarbol, drvo, na koje se pričvršćuje jedro. Naziv potječe od latinske riječi arbor (P. Skok, o. c., 8–9).

more ter otiđu na pomoć, i nađu ji sve žive di se drže jambora i vesla sve ji pet, i tute ji skapulaju; a međuto dođu i leuti iz Makarske, ter skapulaju i brod, još kad nje ufate i dovedu sve u Makarsku; a mnoge su se stvari i utopile; ali kad su ljudi skapulali, svim je ostalim laglje.

Ottobre 1778.

Svega ovoga miseca najveće su bivala juga, a bilo je i dažda dosta, a navlastito na 21. i na 22., ter siromaom koji su bili usijali sirka i kukuruza, ne dade im ono s mirom uhititi, nego s velikom mukom i žalošću.

Dođoše na Korčulu jedni Bukeži iz Novoga svojim brodom, u komu je bilo robe od kontrabanda, ter dosta, i premda su krili što su mogli i prikazivali fede falše, ali zaludu; zašto im se domisle, ter oni knez od Korčule[165] čini lipo izviditi što im je u brodu, i nađu u istomu sedamdeset bala duhana, tako rekoše, i dva tri barila praha, a od ostaloga ne govorim. Knez videći ove stvari, sagveštra ji onde, a međuto piše Generalu, i oznanjuje ga lipo od svega kako je i što je. Genera odma pošalje fuštu po nje i dovedu ji u Split, i brod i ljude, a u ono se vrime nahođaše Genera u Splitu, pak izvidivši svoje stvari, čini iz broda iznit prah i duan i ono što je otio; potom toga zapovidi, da užegu brod i sve što je na njemu, kako i učiniše; i izgori sve koliko na moru, malo dalje od porta, da svak vidi. A od paruna i njegove družine šta će biti, ne zna se.

Novembre 1778.

Vas ovi misec bio je daždiv ka i prošastoga otobra, kad veće, kad manje; a na 9. i na 11. baci snigom po Planini, ali nije bilo vele.

Drugi stvari ovoga miseca nije se dogodilo ništa ovda što bi se imalo zabiližiti, a nadaleko, ako se što i čulo nije se moglo znati istinito, i zato ne pišem ništa.

Decembre 1778.

Na 7. ovoga bilo je lipo vrime i sve vedro, pak oko dvaest uri puče ništo u ariji, ma straovito, tako na ta način kao kadno vrlo zagrmi, i oni zuk od onoga dura je za tri Virovanja i još veće. I ovo se čulo ne samo ovda, da li se čulo svuda na sve strane.

Ovoga miseca bile su straovite mećave i led žestoki, a navlastito na 16. istoga taka je žestoka mećava bila da je mnoge ljude pomelo na mnogo mista, ter još i ovde u Primorju, zašto na 16. u Tučepi s ovu

[165] Zvao se Zan Battista Corner qm. Zorzi. Vladao je od g. 1777.–1780., isp. V. V. V. (Vid Vuletić Vukasović) (Catalogo dei Conti ..., Ragusa 1900, 103).

stranu Smokvice[166] pomete dva čovika, to jest Ivana Rudeža iz Kozice[167a] i jedno momče s Ravče,[167b] i oba biše ukopana kod svete Kate[168] u istom selu Tučepi.

Na 1779.

Kako poče ovo godište, onako poče i suša ter velika, tako da za pet miseci nije kapi dažda palo, to jest, đenara, febrara, marča, aprila i mađa, ter žita sva usanuše, da siromasi na mnogo mista nisu mogli ni simena ufatiti, budući da je sve bilo usalo od velike suše ne imadući zemlja mokrine u sebi. Pak miseca đunja nađe lip daž i natopi vrlo dobro, ter siromasi udariše u polja (koja su jur bila prisanula i prispila) ter navališe sijat sirak i proso, pak Bog dade da mu ugodi vrime, i bih dosta jednoga i drugoga, ter se siromasi utišiše da ne umru od glad. Ali po kršu nije bilo ništa, već sve izgori, i tako mnogi velik glad trpiše. Intrada od vina bila je porđava, ali je bilo smokava dosta. Također bile su rodile masline vrlo dobro svuda, ter i ulja bih dosta.

Ovoga istoga godišta miseca otobra u Jezeru prološkomu[169] bila se ukazala jedna sila ribe svakojake, a navlastito ugori, i videći tu stvar vilaet, sve to skoči na lovljenje i nalovili su bili dosta; pak na 17. ovoga istoga otobra 1779. jedni ostadoše onde, ko loveći, ko na suhu stojeći i svoje posle čineći, pak u nika doba uside se pod njima zemlja, ter se svi profundaše u jezero koji su onde u ono vrime bili, i ovizi je bilo devet, šest kršćana i tri rišćanina.

Na 30. novembra 1779. na dan svetoga Andrije prid zoru na dvi ure odeći turma baškim poljem po velikoj kiši da će put Makarske, a kad su došli na potok od Promaljene,[170] vidiše da je potok skočio, i silna voda udarila, ne smide niko na potok udariti, izvan Cvitana Rajčevića iz Ciste,[171] ali neudobar po se, zašto kako u vodu ulize, u oni čas ga voda zanese da se uba za njega ne znade, već ga odma voda u more odnese, i rekoše da je našast u Braču kod Pučišća.

[166] Lokalitet: vinogradi na uzvisini ispod Biokova.

[167 a—b] Dva susjedna sela iza Biokova, na cesti Split–Vrgorac–Metković.

[168] Kapelica i sada služi za prigodnu službu Božju, a nalazi se među maslinicima i vinogradima u Tučepima na podnožju Biokova.

[169] Ovaj događaj na Prološkom jezeru kod Imotskoga donio je i Ujević (o. c., 18), samo on kaže, da se odvalio veliki blok klisure u jezero, duboko 41 m.

[170] Danas je običniji naziv Promajna za naselje udaljeno 3 km istočno od Baške Vode. Selašce je naseljeno u XVIII. st. uz more. U njemu su nađeni g. 1912. neki starinski predmeti iz V.–VI. st., među njima i jedan kamen s križem, isp. F. Bulić (Starinski nalazi u Promaji, odlomku Baške Vode kod Makarske. Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku XLIX, Split 1926.–1927., 67–72).

[171] Selo u imotskoj krajini, u današnjem makarskom kotaru, na cesti Sinj–Imotski, poznato po mnogim stećcima.

1780.

Prošastoga godišta bio je velik glad, ter još slidi ove godine; doklen će pak durat, Bog sam znade.

Ove zime mnoga se životina smače, ter u jedni malo je i ostalo, i tako su siromasi sve u gladu i u nevolji velikoj.

A di 27. marzo 1780.

Lupeži pokradoše crkvu svetoga Filipa[172] ovde u Makarskoj, i odniše jednu lampadu od srebra, jedan kalež s patenom veoma lip i jedan sićić od svete vode, sve od srebra, i ovo je bilo na 27. marča drugi dan Uskrsa priko noći. Ali do malo vrimena nađe se ko je pokra, i pravda ji imade u ruke.

A di 20. agosto 1780.

Nađe žestoka kiša u gornjem Primorju, a navlastito u Zaostrogu, ter su bili skočili potoci strahovitim načinom, tako po ta način, da odnese voda troje magarenja, nikoliko ovaca i jednu divojku, koja otiući dati pomoć ovcam da ji voda ne nosi, ta sama sebe i izgubi, zašto je voda zanese i uduši.

Ove godine, t. j. na 1780. bila je intrada dobra od svega, izvan što nisu bile masline rodile; ali je vina bilo dosta na sve strane; također žita dosta svakoga, a navlastito prosa, kukuruza i sirka, ko je bio usija; ali sirka ne ufatiše svega, jer udariše kiše, ter ga voda potopi jednu silu i štete dosta siromaom. Bilo je zelja svakoga dosta puni vrtli ove godine, i tako su se siromasi štogod utišili.

1781.

Ovoga prolića i svega lita bih dobar lov od srdela ovde u Makarskoj, da nije odavno tako.

Ovoga lita bih velika suša, osuši se grožđe i bih vrlo malo vina, odma iz početka prodaje se po sedam i po osam gazeta okah. Bih maslina dosta u svemu Primorju, a i na drugi mistih, premda od velike suše mnoge opadoše prija zrilosti. U Principovu bih malo žita svakoga; izvan u Imoskomu sirka dosta.

Jesen ove godine 1781. bih mnogo daždiva i vode učiniše mnogu štetu u žitu. Maslina premda mnogo bijaše ji, rđavo se platiše ove godine, i zato ulje bih mnogo skupo, toh jest oka po 5 libara i više.

[172] Crkvu je, kako se vidi iz natpisa na pročelju, g. 1757. sagradio makarski biskup St. Blašković za službu zbora sv. Filipa Nerija, što ga je on osnovao u Makarskoj.

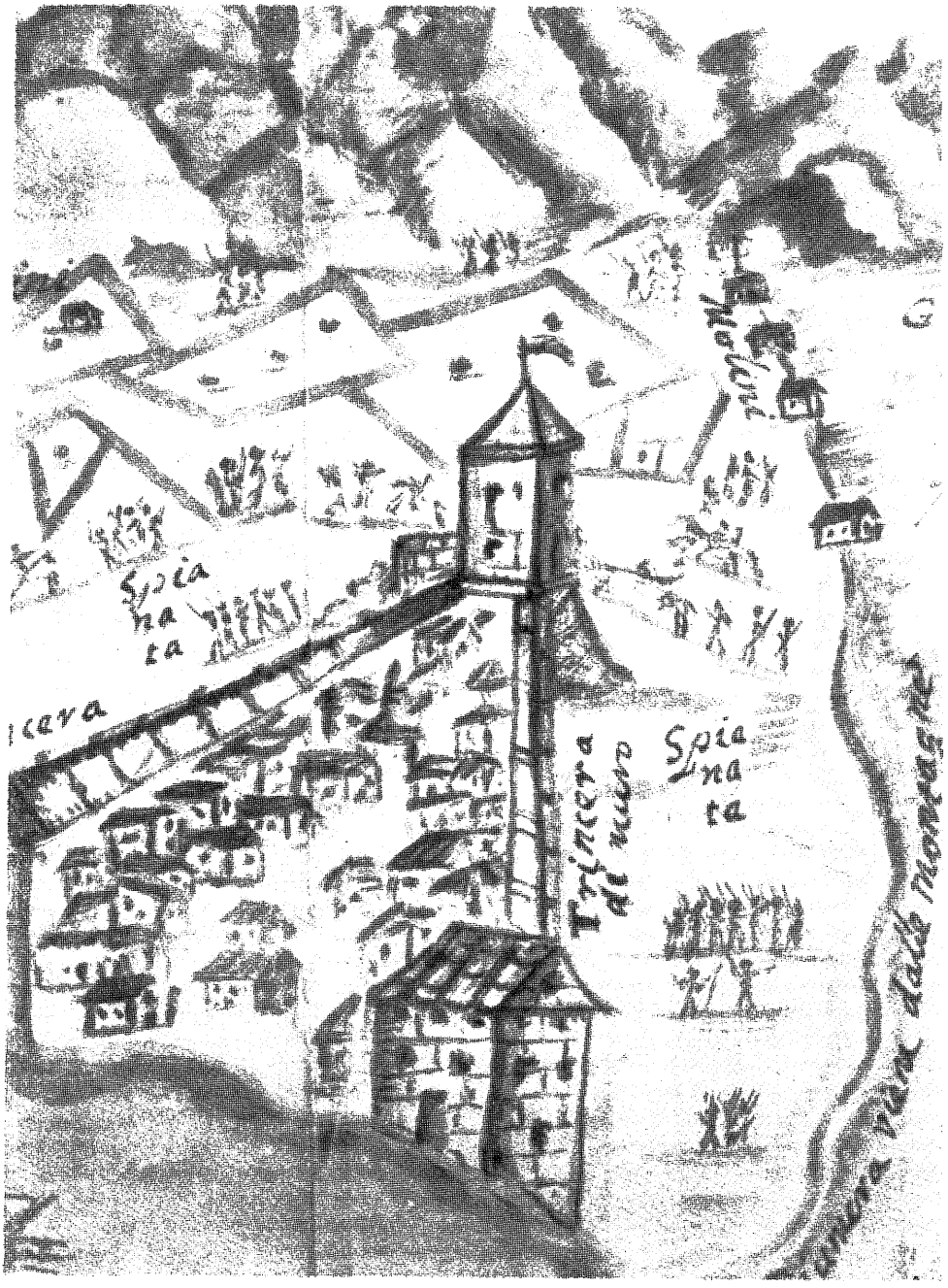

Makarska 1571. god.
Slika Ivana Franje Camocio, mletačkog kartografa

Makarska 1767. god.
Sliku izradio Mlečanin Petar Corir

1782.

Ove godine u vrime poklada smiraše u Alku[173] kraj našega manastira, i biše tri premia: Prvo, odnese Frane Tomičić; drugo, C⁰: Jake Ivičević, a treće Mate Majstorović, koji smiraše bijaše ji usve devet (9), toh jest tri gore rečena, i ovi koji slide C⁰: Šime Kačić, C⁰: Clemente Čavelić Kačić, C⁰: Rade Terzić Kačić, Marko Ivšić, Ivan Kojić splićanin i Grgo Ivanišević. Suci njiovi bijahu, C⁰: Francesco Bilić iz Splita, C⁰: Petar Dujmović i Ante Dugas. Ovi su i prošaste godine smirali i svi su se dobro podnili, i svaki put u Alku smirili i poštenje učinili, tako da mnoga gospoda splitska, sinjska, omiška, imoska, farska i od ostalih mista, mnogo ji pofališe, budući došli u Makarsku za gledati ji kako će smirati, i rekoše da su vrsni mladići i da prilike sebi ne imadu i mnogi ji po svoj Dalmaciji razglasiše i od njih mnoge pisme učiniše i uštampa se.[174]

Na 11. febrara 1782.

Pada velik snig na suvu zemlju i bih studen mnogo velika za 14 dana po svoj Dalmaciji, i posanuše masline, smokve, bajami, naranče i ostala voća, živine male i velike pokrepaše, žito izebe, a i loze na mnogi misti. Mnogi starci rekoše da ovako leda nisu zapantili u svoj život.

Prošastoga miseca januara na 28. iznenada učini se filipin gospodin D. Pave Ivanišević,[175] i bih učinit Prepozitom od Generala odma, i prvi dan metnu se u pravdu s gospodinom biskupom Fabijanom Blaškovićem, i otiđe protiva biskupu u Mletke.

[173] O toj staroj viteškoj igri u Dalmaciji isp. Jugoslavenska Enciklopedija I (Zagreb 1955, 67–68). U Makarskoj se zadnji put igrala alka g. 1832. u počast Makaranina Pavla Kl. Miošića, splitsko-makarskog biskupa (A. Lulić, o. c. 65).

[174] Ljetopisac ne kaže, koje su to pjesme i tko ih je tiskao. Sačuvale su se samo dvije u anonimnoj knjižici »Strigliagne Alke. Dvi pisme sloxene i prikazane na čast i posćtegne Gospode Makarske«, U Mleczi 1782. U ljetopisu se govori o alci za poklade g. 1782., a za spomenute pjesme o alci, koja se igrala 25. IV. 1781. Fra K. Eterović misli, da je autor dviju tiskanih pjesama po svoj prilici neki franjevac (Trkanje alke u Makarskoj g. 1781. Nova Revija VII/3, Šibenik 1928, 287–289). Dušan Berić, naprotiv, pripisuje njihovo autorstvo don Ivanu Jurišiću-Akčiću iz Baške Vode, kojega on (ne baš točno) naziva pop Ivan Kokić od Akčića (Alka u prošlosti Dalmacije, Slobodna Dalmacija VI, Split 1948, br. 1105).

[175] Posljednji član zbora filipina u Makarskoj. Njihov samostan na obali poslije požara (1767.) bio je nanovo sagrađen g. 1769. Filipini su prestali djelovati u gradu dolaskom Francuza. Za O. Pavla Ivaniševića znamo da je na makarskoj gimnaziji za francuske uprave bio profesor (J. Ravlić, o. c., 184). Umro je u Makarskoj 8. I. 1844. U Arhivu Jug. akad. u Zagrebu sačuvani su neki spisi o makarskim filipinima (Macarensia seu »processo di carte scritte per la congragazione dell' oratorio di S. Filippo Neri in Macarsca contra li fratelli Vitnich e Descovich Furioso«).

Na 25. febrara 1782.

Dođe u Mletke sin Cariane iz Moskovije[176] i njegova zaručnica i naša gospoda od Mletaka učiniše im mnogo veliko poštenje.

1782. Na 5. marča otiša je Sveti O. Papa Pio VI. u Beč[177] k cesaru Jozipu za utvrditi s istim Cesarom stvari mnoge radi s. Vire i zakona katoličanskoga, budući isti Cesar prija učinia mnoge zakone protiva naredbam crkvenim i uzeo oblast koja mu se ne pristoji, što će pak biti, vidićemo posli.

Prošasti miseci, toh jest marča (aprila), a još i ovoga mađa jest bijo mnogo velik glad u svoj Dalmaciji; ovde bi se prid manastir skupilo po 380 siromah u subotu za primiti lemozinu od manastira, i svakomu se je davalo ne samo u subotu, nego svaki dan ko bi doša pitat. Mnogu lemozinu činiše i Makarani siromahom.

Od početka ove godine i priko svega mađa jesu puali šiloci[178] mnogo veliki, a navlastito u aprilu, i mnogo zla i škode jesu učinili u vinogradijim.

Ove godine 1782. malo je bilo srdela u Makarskoj, ali dosta u skolju od Lezine,[179] a navlastito u donjim poštam. Nadalo se je da će biti dosta žita novoga biloga, ali ne će zašto je bila velika suša, i evo do Petrova dneva ne bi kiše.

Na 11. setembra 1782.

Jematva ove godine dospi u Primorju u malo dana, zašto bih mnogo rđava intrada od vina, a bila je i od žita, tako da ljudi nisu ni simena ufatili, nego pobiže sve u Posavinu za ranom,[180] ali ji ne će da primaju, zašto je i onamo gladno. Ovoga svega lita nije bilo kiše u ovim našim stranam. Bih velika u svoj Dalmaciji bolest od srdebolje, i neizbrojeni pomriše; ali oni koji su ostali, pomriće od glad.

Ovoga lita poginu u Tučepi Petar Lalić, zvani Pećara, i ubiše ga banduri[181] iz istoga sela, zašto im bih zapoviđeno od Pravde.

[176] To je Pavao I. (1796–1801), sin ruske carice Katarine II., (sjev. Semiramide). Za njega znamo da je g. 1781. na putovanju po Evropi u Rimu upoznao papu Pija VI., s kojim je bio u prijateljstvu. Isp. I. Marković (Gli Slavi ed i Papi II, Zagabria 1897. 196).

[177] Papa Pijo VI. pošao je pod ljutu zimu (27. II. 1782.) preko Venecije i Ljubljane u Beč. Tu je ostao preko mjesec dana, ali nije postigao ništa od Josipa II. i tako se tužan povratio u Rim (T. Smičiklas, Povijest hrvatska II, Zagreb 1879, 358).

[178] Vjetar jugoistočnjak, riječ *široko* arapskog je porijekla (P. Skok, o. c., 157). O makarskim šilocima isp. A. Fortis (o. c., 116–117).

[179] Otok Hvar. S njegove strane prema Mak. Primorju nalaze se tzv. donje pošte, lovišta srdela i skuša.

[180] O tome velikom gladu u Dalmaciji isp. K. Prijatelj (Ljetopis nepoznatog Splićanina od g. 1756. do 1811., Starine 44, Zagreb 1952, 73).

[181] Seoska milicija.

Na 14. setembra 1782.

Bih mnogo lipa kiša i ljudi posijaše vrtle, i uzdam se da Bog dati će zelja, i ljudi će se pomoći.

Na 15. setembra 1782.

Poče contomatia od turske zemlje, budući se oglasila kuga u Sarajevu[182] i u Travniku, i tako armaše confin, i metnuše straže svuda.

Na 19. setembra 1782.

Na 6 uri noći učini se jedna nevera strahovita i prianuše padati krupice i učiniše sćete dosta: krupica bila je od svake vrste i od veličine, tako da jedne su bile kao jaje od kokoši velike, ali za malo dura jer dođe brez vitra. Sutradan učini velika bura, i ovo bijaše u petak u post s. Matija.

Otobar 1782.

Na 2. otobra uvečer poče strahovita grmljavina, i kiša dura svu noć, napuni se puna crkva vode i refetorije, i učini mnogu štetu po vinogradijim i po drugim mistim; nasu voda naš Mandrač pun zemlje i učini veliku štetu.

Na 3. istoga otobra u podne učini se pijavica, i pade taka kiša i dođe voda s Vrutka i odneše naš zid do Doca odzgor od Ivičevića kuće, i nali se pun Dolac vode, i da prija ne otvorismo portuna odnilo bi i donji zid, ništa ne manje učini veliku štetu po Docu i okolo manastira.

Na 20. otobra bila je opet kiša velika, i ova učini škode dosta i slidila je mokrina ovoga svega miseca.

Novembar 1782.

Ovoga svega miseca puali su šiloci i mnogo je snigova palo po Biokovoj.[183] Ali u Primorje nije saša, nego samo malo na Gospu od zdravlja.

[182] Uspomena na sarajevsku kugu uzdržala se do danas u narodnoj kletvi: kugo sarajevska! O kugi u Bosni napose govori J. Bajamonti u knjizi »Storia della Peste, che regnò in Dalmazia negli anni 1783–1784«, isp. I. Milčetić (Dr. Julije Bajamonti i njegova djela, Rad 192, Zagreb 1912, 200–201).

[183] Ljetopisac piše Biokova mjesto Biokovo. Za ženski rod ove imenice Ravlić kaže (o. c., 39) da se udomaćio kod stanovništva iza planine. Fortis piše Biokovo u jednom i drugom gramatičkom rodu (o. c., 111–118).

Decembar 1782.

Na prvi decembra učini lipo vrime i dura 6 danah, pak učini sedmi dan snig i bura mnogo velika, i dura 4 dni. Ovoga miseca puale su najviše bure, i snigova dosta je bilo.

Ove godine kako sam gori reka, malo je žita rodilo i velik glad ovoga miseca bio je. Kvarta šenice bila je ovdi u Makarskoj u Decimi[184] koju su imali sinovi pokojnoga Stipe Čavelića Kačića po 6 groša[185] i po. Ovi decimari svaki su dan krešivali žito videći da ga je malo i da vilaet ima potribu od žita. Isti prodávali su sirak kvartu po tri groša; pir po 24 libre; raž po 46; napolicu po 48; grah po 52 libre; proso po 47. Tako slidiše do 20. đenara 1783. Ali na 20. đenara 1783. u jedan dan dođe 7 brodova žita, šenice i pramentuna. I prianuše prodavat šenicu po 40 libara, i ovo bih na 22. istoga đenara.

Gennajo 1783.

Na 24. đenara udari velik garbin,[186] ali ne učini zla ovde u Makarskoj, ali glad slidi kako i prija, jer ljudi nejmadoše jaspri za kupit žita.

Febrajo 1783.

Na 2. ovoga bih vrime lipo; ali na 5. učini snig i mećava velika, i u ovo vrime pomriše mnogi siromasi od glada i studeni. Ovoga miseca u Zavojani[187] umrlo je 89 čeljadi od glada, i u jedan grob kopali su u jedan put po 16 tilesa. U državi Zadvarskoj[188] nije ostalo ništa što nisu poklali, najposli konje i pse jesu jili od velika glada.

Na 25. febrara učini snig i mećava, ali dura malo i premda se smrze, ne učini ništa zla.

Marzo 1783.

Ovi misec poče odma snigom, ali brez studeni velike, ali glad sve to veći i pomor od glada.

Na 7. marča poče puvat šilok i dura za 6 dana, ali bijaše mnogo velik i učini mnogo štete, a navlastito u bajamim. Na 12. bila je voda ufatila

[184] Naziv je i sada u Makarskoj za zgradu, u kojoj su smješteni neki kotarski i općinski uredi. U Decimi se za dugo i dugo godina prodavala sol ne samo za čitavo Primorje, nego i za dalmatinsko, štoviše i za bosansko-hercegovačko zaleđe.

[185] Uglavnom moneta turcica; vrijednost toga novca bila je nejednaka: 20 dinarskih para, 10 austrijskih novčića, i najposlije 5 novčića (Akademijin Rječnik X, Zagreb 1888, 462).

[186] Jugozapadni vjetar. Naziv je arapskog porijekla (P. Skok, o. c., 157).

[187] Selo na zapadnoj strani Vrgorca, u makarskom kotaru, na cesti Split–Metković.

[188] T. j. u Zadvarju, pokrajinskom središtu.

na pijaci u Mleci u visinu nogu 7, i učinila je mnogo štete po magazinima.

Na 17. istoga učini velika bura i studen suvi, i s ovim ledom mnogi siromasi pomriše od glada i studeni, a navlastito po selim. Ovi led dura za 9 dana; i svaku se noć pomrze.

Na 28. marča 1783. dade Providur[189] ordin iliti naredbu da ufate Franu Begu; danas dakle na 23 ure budući doša isti Frane na pijacu otiđoše dva soldata da ga ufate, i budući ga ufatili raniše ga po glavi na 8 mista; u isto vrime pristupi Kapura i opali iz mušketa, i otijući ubiti ozgar rečenoga Begu, ubi Matu sina C^0: Andrije Kačića Terzića na vrati od njegove kuće. Ovo dite bih od 9 godina i bih ukopano u našoj crkvi.

Na 29. istoga poče snig prid večer, a bura udari veoma velika, i pade snig s burom do mora, mnogo leda i studeni bijaše, i mnogo štete učini u vinogradi.

Aprile 1783.

Ovoga miseca aprila do 22. bijaše suvo i studeno; pak na 23. poče kiša i slidila je malo da ne svaki drugi dan do miseca maja. Ovoga miseca aprila pomriše mnogi od velika glada po selim.

Maggio 1783.

Ovi misec počeo je odma s lipom kišom i s lipim vrimenom, i vidi se da će biti dobra litina od svega; ali mnogo velik glad ovoga miseca, ne samo po selim, nego jošte i ovde u gradu; zašto na 14. maja ne nađoše nimalo žita u gradu, izvan u većim kućama, a u Decimi malo ji prodavaše kvartu po l 75.

Na 18. ovoga dođe jedan brodić šenice i prodaše je kvartu po 70 libara. Dođe drugi brodić raži i prodadoše je kvartu po 60 libara.

Na 21. istoga dovede jedan Boljanin brod šenice i prijanu je prodavat po l 60.

Na 24. pade mnogo plemenita kiša i bih mnogo korisna za svašto; a navlastito za žito i za vrtle.

U ovom misecu poče dobar lov od srdela u poštam donjim. Ali nije slidio.

U Bristu u crkvi ubi grom kapelana F. Petra Dragičevića[190] na mistu.

Na 29. i na 30. pade lipa kišica i veoma ugodna svakomu. Kala šenica u gradu, budući jedan Boljanin doveo pun jedan trabakuo[191] šenice. Prodaje se dakle kvarta po l 50. Ovoga miseca mnogi pomriše od glada po selim donjim; a tako i gornjim.

[189] Bernardo Zorzi od g. 1782.–1784. (A. Lulić, o. c., 90).

[190] To se dogodilo 25. svibnja. O. Dragičevića Vrgorčanina grom je ubio u glavu. Bilo mu je 54 godine (Stari nekrolog makarskog samostana).

[191] Brod za prijevoz tereta, nosivosti od 20–80 tona, može da ima 2–3 jarbola (P. Skok, o. c., 150).

Giugno 1783.

Prvi dan đunja bih lipo i ugodno vrime; ali srdela ne bi nijedne nigdi.

Na 9. ovoga đođe iz skolja 4 broda žita, i počeše prodavat šenicu kvartu makarsku po 44 libre.

Na 13. istoga đođe još više žita priko mora i iz turske zemlje i prodae se kvarta po l 34, 33 i po 30.

Na 16. kala još šenica i prodaje se kvarta po l 27 na Kamenicam. U ovi isti dan učini šiloko veliko i dura tri dni, i učini štetu u vinogradi i u maslinam.

Na 19. pade lipa kišica i veoma ugodna; ali sutradan na 20. učiniše se tmine i posli tmina učini šiloko, ter jest na 21., ali mnogo veliko bijaše.

U Blatu korčulanskomu[192] bilo je skoro na 3 varićaka ječma, tri stotine varićaka. U Župi[193] našlo se je ovoga miseca da je bilo na kvarti ječma 30 kvarata.

Ovoga mraka od polovice lovilo se je srdela i nike mriže ufatile su vrlo dobro.

Od 20. ovoga miseca počele su tmine mnogo velike, da se od nji sunce ne viđaše, i evo još slide do prvoga jula.

Na 25. juna poče contomatia žestoka, budući se oglasila kuga u Poljici niže Omiša.

Luglio 1783.

Ovi misec od jula počeo je s lipim vrimenom,ali slide tmine mnogo velike, ali nisu škodljive.

Na 20. počeše kalavat iste tmine i na 23. pristaše; a na 27. pade lipa kišica i ugodna brez nikakve grmljavine. Ovoga miseca bilo je mnogo skakavaca, da su letili na jata i učiniše štete dosta po vinogradi i po vrtli. Ovoga miseca bila je šenica na Zbaram kvarta po 25 i po 23 na svrhi istoga.

Agosto 1783.

Ovoga svega miseca bila su lipa vrimena, i na 23. pade lipa kiša, i dosta dobra učini, a navlastito u Gornjem primorju. Ovoga svega miseca bila je šenica na Zbaram[194] po l 20 i 22 kvarta, raž po l 17 i 18. Ovoga miseca oglasi se kuga u Sinju[195] i sinjskoj krajni.

[192] Za ovaj izvanredni urod ječma ljetopisac je mogao doznati od prijatelja u Blatu, gdje je više puta propovijedao korizmu.

[193] Selo na cesti Split–Vrgorac–Metković, u današnjem makarskom kotaru.

[194] Lokalitet: današnja gradska elektrana i Vatrogasni dom. U mletačko doba to je zemljište bilo obzidano zidom i ograđeno kocima. Na njemu su se zaustavljali turski podanici sa svojom trgovinom prije liječničkog pregleda (P. Kaer, o. c., 80). Makarska je općina g. 1889. to zemljište poravnala i popravila i na njemu sagradila pravilne mesarnice i prostorne konjušnice (M. Alačević, o. c., 19).

[195] Sinjski kotar je bio glavno pozorište kuge u Dalmaciji. Kuga je umanjila pučanstvo sinjskog kotara za 1500 duša (I. Milčetić, Dr. J. Bajamonti ..., l. c., 202). O kugi u Dalmaciji isp. opširnu literaturu kod K. Prijatelja (l. c., 68).

Settembre 1783.

I ovi misec setembar lip bijaše, i pade kiša lipa na 7. istoga i natopi lipo, i učini vrime i ljudi otrgaše svoje vinograde po lipu vrimenu. Bih dosta žita svakoga i vina. Ali zarad contomatie ne može žito doć, budući da se zatvoriše krajine među se, tako da jedna s drugom ne može općiti. U sinjskoj krajini uzmnoža se mnogo bolest od kuge i ne osta samo jedno selo, u komu se ne oglasi, toh jest Muć.[196] Mnoga čeljad pomriše od kuge i mnoge kuće biše upaljene zaradi iste.

Ovoga miseca poče kuga i na Kljisu i mnogi pomriše od iste.

Ottobre 1783.

Misec otobar bih ugodan od lipi vrimena i od zdravlja ovde u našemu mistu i u svoj krajini primorskoj, vrgoskoj i imoskoj. Ali u sinjskoj i kljiškoj slidi bolest mnogo veća od kuge.

Na 20. otobra oglasi se kuga u krajini imoskoj u selu Vinjani[197] u kući Ivana Jovića, i umri 8 čeljadi, i kuću upališe. Malo posli oglasi se u drugoga Jovića, i onde umri nikoliko čeljadi i kuće upališe.

9. novembra 1783.

Ovoga miseca vrlo lipa su vrimena i ugodna bila, reka bi da je lito; ali su bile mnoge bolesti po Gornjem primorju, toh jest, groznica, febra, bolest od glave, i mnogi su umrli.

Kuga se oglasi ovoga miseca u krajini kninskoj pod Prominoj u mnogim selim i mnogo čeljadi pomori. I umri fratar F. Jure Barać[198] kapelan kijevski. Slidila je sve to veće u krajini sinjskoj i u kljiškoj, i Bog zna kada će pristat.

Decembre 1783.

Misec decembar počeo je s lipim vrimenom; ali na 8. istoga učinilo je zlo vrime i mećava. Posli toga slidila je kiša do 16.; pak lipo vrime do sv. Tome, a na sv. Tomu opet učini kiša i slidila je svega ovoga miseca do 5. đenara.

[196] Mjesto na cesti Split–Drniš, pod Mosećem, u splitskom kotaru.

[197] Ujević ne spominje ovaj slučaj, nego kaže, da su se neki Imoćani g. 1783. ekužili seljenjem u susjednu tursku Bosnu (o. c., 95).

[198] O. Barać, rodom iz Bosne, umro je od kuge 26. X. u 56. god. života (Stari makarski nekrolog).

Gennaro 1784.

Na 6. đenara učini mnogo velika bura i mećava. Na 20. opet učini bura, i učini škodu u vrtlim. Ovoga miseca kako i prošastoga bila je šenica kvarta po libara 24 i po 23. Raž po 18 i po 17.

Vino oka po 4 gazete, i još, i po tri. Contomatia slidi od vlaske zemlje zaradi bolesti od kuge, koja se još čuje, u krajini sinjskoj i kninskoj.

Febraro 1784.

Ovi misec febrar poče s velikom studeni i na prvi učini velika bura, izlomi mnoge masline, raskri mnoge kuće, razbije mnoge brode još koji bijaju i naučeni. Mati Paviću odkide braceru[199] veliku obnoć, i sam Bog znade kud je je bura odnila. Ova bura učini mnogo štete po svemu Primorju, učini u ništo zelje, i sve ozebe.

Na 4. istoga učini šiloko s kišom, i slidilo je svaki dan, kad veće, kad manje do dvadeset. I onda budući mina, učini lipo vrime.

Na 14. dođe u Makarsku sign. Trifon Pasquali Fiscal della Provincia, i bula kuće i robu sinova pokojnoga Co: Stipe Kačića po zapovidi Principovoj, ne budući platili rata[200] Principu za Decimu.

Marzo 1784.

Ovoga su miseca slidila zla vrimena, a navlastito bura i šiloci do danas 19., i kiše je bilo dosta.

Na 23. marča oglasi se kuga u Splitu[201] i zatvoriše se gradovi između sobom i od svoj teritorija.

Ovdi je u nas sve zdravo bilo ove zime, a bida je.

Aprile 1784.

Na 4. aprila dođe glas i knjige da je u Splitu dosada umrlo od kuge čeljadi 89.

Na 11. čuje se da bolest u Splitu slidi po svem gradu i umire čeljadi dosta. Ovi danah bilo je žita dosta na Zbaram. Šenica kvarta po lib. 24, a ozimica kvarta po lib. 19. Također bilo je i mesa dosta oka po 14 gazeta. Vino po 6 gazeta, a rakija po 17.

[199] Brod za prijevoz drva, nosivosti od 10–35 tona (P. Skok, o. c., 150).

[200] Otplatu, državnu taksu za trgovinu.

[201] O splitskoj kugi imamo od don I. Jurišića-Akčića prevedenu piesmu pod natpisom »Knjiga Martelijanska«, koja započinje: »fra stentate fatiche«. Milčetić nagađa, da bi talijanskom originalu mogao biti autor J. Bajamonti (Duhovne i šaljive pjesme iz Makarske, l. c., 161).

Na 15. ovoga oglasi se kuga na vrhu Brača sv. Martina[202] i u osam danah umri 37 čeljadi. Poče sa svi strana žestoka kontomacija i straže jedna do druge, i nikomu ne dadu pristupi po moru. Odili su naši Makarani na Brač i nosili su kruha, mesa i drugi stvari za pomoći one siromahe kužne. Evo i danas na 29. treći put otiđoše i odnesoše pun levut kruha, mesa i druge potribe. Sve ovo čine za ljubav. Bog ji pomoga i učuva od ovakoga biča.

Maggio 1784.

Poče ovi misec s kišom, i u Primorju natopi lipo. Ovdi u nas sve je zdravo u gradu, a tako i u Primorju.

Na 4. ovoga umri od kuge na Braču fra Filip Čović gvardijan i kurat; dosada umri čeljadi u rečenom mistu 94.

Na 5. istoga umri u istom manastiru od Brača od kuge otac fra Vicenzo Glavičić iz Kotišine. Isti dan umri i 10 čeljadi.

Na 14. pođe s ovoga svita od kuge o. fra Petar Erceg[203] iz Vrgorca; ova oba redovnika bijaju dobra života i sveta.

Danas na 26. mađa donesoše knjige iz Splita i proštiše da je dosada umrlo od kuge u Splitu čeljadi iljadu i sedam (1007), i da bolest slidi.

Svega ovoga miseca u našemu Primorju bilo je sve zdravo. Ovdi je dolazilo i dolazi žita dosta na Zbare i prodaje se kvarta šenice l 22.

Giugno 1784.

Prošastoga miseca srdela ovde nije bilo nijedne; ali jest ovoga dosta; i nike se mriže dobro pomogle. Ima i žita dosta i salazi na nižu cinu.

Na 8. ovoga dođe iz Mletaka u Split Angelo Diedo[204] inquizitur, i uze vladanje od zdravlja Generalu.

Ovi Inquizitur posla proklam, da ako bi se koji naša, koji bi priša zapovid od sanitadi iliti zdravlja, da se ima odma mušketat in termine di tre ore; ne gledajući kipa ničijega ni atora.

[202] O kugi na Sumartinu u Braču ukratko izvješćuje dr. Vj. Slovinić (Kuga na Braču 1784. god., Brački zbornik I, Split 1940, 36–39). Prof. Antun Niziteo iznio je iz obiteliskoga arhiva na Selcima mnoštvo dokumenata o sumartinskoi kugi i objavio ih pod natpisom »La peste a S. Martino della Braza nel' anno 1784.« (Smotra dalmatinska X, Zadar 1897, br. 10–54).

[203] Sumartinski samostan bio je pretvoren u kužnu bolnicu (lazaret); u njemu su umrla kao žrtva kuge i tri fratra: Čović, Glavičić i Herceg. Zasluge ovih mrtvih i drugih živih fratara ističu tri svjedočanstva u samostanskom arhivu. Niziteo ih je objavio zajedno s drugim dokumentima (La peste a S. Martino ..., l. c., br. 41–42). U samostanskoj arhivalnoj knjizi (26) spominje se, da se 4. IV. najprije pojavila kuga u kući Frane Štambuka.

[204] O njegovu djelovanju s obzirom na kugu u Splitu piše splitski ljetopisac. Isp. K. Prijatelj (Ljetopis nepoznatog Splićanina ..., l. c., 74–75).

Na 9. umri od kuge na Braču jedan korneta[205] i jedanaest soldata koji bijaju poslani da čuvaju ono misto, da se ne bi druga mista okužila.

Na 22. pođe s ovoga svita vrsni vojnik i gospodičić bragadier Petar Radin.[206] Ovi bijaše doša na vrhu Brača u vrime kuge za vladati; ali se i on najposli okuži; ništo manje odzdravi od kuge; ali malo posli umri od naravne bolesti u istom mistu.

Luglio 1784.

Od svetoga Ivana Krstitelja i svega ovoga miseca jula nije niko umra od kuge ni u Braču ni u Splitu. Prošastoga miseca i ovoga bila je suša velika. Intrada od žita rđava, a navlastito od biloga. Šenica je ovoga miseca bila kvarta po l 29. Ozimica kvarta po l 24.

Na 18. jula poginu na Baškoj Vodi gosp. Co: Ivan Kačić Peko kapitan, budući ovde bio na zapovidi i ubi ga Andrija Staničić i Ivan Linčir, Matin sin, brez nikakva uzroka.[207]

Agosto 1784.

I ovi misec bijo suv brez kiše do 10., pak onda nađe dobra kiša; po isti način na 16. istoga bih kiša lipa i pomože dosta u vinogradu. Žito slidi skupo.

Settembre 1784.

Ovi misec slidi sušom do trinaest.

Na 14. pusti se kontumacia od Primorja i smiša se s našim gradom. Učiniše zafalnost Bogu s procešionom i Prisv. Sakramentom okolo svega grada i kantaše »Te Deum laudamus«.

Ottobre 1784.

Na prvi ovoga miseca učini velika kiša, tako da mnogu štetu učini u poljim i po vinogradim. Ovi misec bio je vas kišovit, i tako odnese kiša mnogo žito u poljim, to jest sirak i proso. Na Neretvi bila je velika krupica i omlatila vas sirak, tako vrlo, da di bi ljudi našli po sto sinika, nisu našli ni zrna, zašto što je bilo ostalo, ono je voda odnila. Litina od vina ove godine bila je sridnja; ali žita malo.

[205] Zvao se Antonio Adoni (cornetta de Crovati), pomoćnik brigadirov (A. Niziteo, l. c., br. 24).

[206] Brigadir Rado (ljetopisac ga zove Radin) bio je poslan iz Splita s pomoćnim osobljem, da zapriječi širenje kuge. I tako kuga sa Sumartina nije prešla na druga bračka mjesta. Isp. Vj. Slovinić (Kuga na Braču ..., l. c., 39).

[207] Mjesto, gdje je ubijen kapetan Peko, i danas se naziva u Baškoj Vodi »Pekin potok«. Po narod. predaji Peku su ubili seljaci u obrani svoga zemljišta. (Saopćenje O. Karla Jurišića Akčića, bivšeg župnika Baške Vode).

Novembre 1784.

Ovi misec počeo je s kišom i slidio je do 10., pak učini lipo vrime.

Na 14. evo pusti se sva Dalmacija od kontomacie, izvan Splita, zašto nigdi se ne čuje bolesti, nego sve zdravo, kud se god čuje.

Decembre 1784.

Misec decembar vas bio je kišovit i zla vrimena bila su u njemu; u ovomu misecu ništa se nije čulo iz nova.

Gennaro 1785.

Na prvi ovoga miseca učinilo je lipo vrime, i tako je slidilo do 26. istoga, ne bi reka da je misec januar, nego da je jul ili agost.

Ovoga miseca na 9. opet učinila se je kontomacia od Kotora,[208] budući se oglasila kuga u Tribinju.

Na 26. istoga januara učinila je velika bura, snig i krupica, i zlo vrime slidilo je do 14. febrara. Slidila je kontomacia od Kotora.

Febraro 1785.

I ovi misec počeo je zlim vrimenom i slidio je do 14.; pak učini lipo, ali za malo dura, jer opet poče snig i slidi velika studen, i pozebe na mnogo mista žito i voća. Slidi još kontomacia od Kotora.

Marzo 1785.

Marač misec bio je studen kako i prošasti i studen je dosta štete učinila. Još slidi kontomacia od Kotora 20. dan.

April 1785.

April misec bio je ugodan i dobar za svaku stvar, koja reste; bilo je dosta dažda i lipo su žita resla; ništa nije se dogodilo iz nova u ovomu misecu, nego samo da je slidila kontomacia od Kotora, Raguže i Korčule.

[208] U vrijeme turske vladavine, zbog nehigijenskih prilika, često su vladale kuge u Bosni i Hercegovini, pa tako i u Trebinju. Tada bi mletačka vlast odredila kontumaciju, koju su brodovi Boke Kotorske morali vršiti u lazaretu u Meljinama.

Maggio 1785.

Ovoga miseca na prvi bila je kiša dobra i porasalo je učesto do 15.; pak je zasušilo; i žito nije dobro ufatilo. Ovoga miseca ovde u Makarskoj malo je bilo lova od srdela; ali je bijo lov mnogo velik na Visu, Komiži i po drugim donjim skoljim.

Giugno 1785.

Svega ovoga miseca nije bilo kiše u Primorju, a malo i za stinom. Žito je bilo na mistim dobro, a drugim mistim vrlo rđavo. Zato je šenice nove po talir; a ozimica po 20 libara. Oka vina lipo po 8 gazeta.

Luglio 1785.

I ovi misec vas je bijo suv i od vrućine sve izgori po Primorju. Cina od žita i vina slidi kako i prošasti misec.

Agosto 1785.

Do 18. ovoga ne bi kiše, i ako ovako uzdura vrućina niti će biti vina, ni smokava, ni maslina; ništa ne manje slidi cina od svega jednako.

Settembre 1785.

Na 7. setembra nađe plemenita kiša, veoma korisna i na 12. počeše trgat, i bih dosta vina, i baš cine, toh jest barilo masta po 8 libara. Vino novo oka po 2 gazete. Šenica kvarta po 23 libre.

Ovoga miseca poče smućnja među Principom i Pašom od Skutari[209] i otiđe Genera u Kotor, ako bi se mogla tvar pomirit.

[209] Skadarski paša Mahmud Bušatlija držao je. da je on zakoniti nasljednik crnogorskih Crnojevića i da prema tome ima pravo vladati Crnom Gorom. Dok se vladika Petar I. Petrović Njegoš nalazio u Rusiji, Mahmud paša je napao Crnu Goru (1785). Izišavši na Cetinje, opljačka i zapali manastir, popali mnoga sela i upljačka mnogo blaga, odnese žito i druge stvari. Generalni providur Francesco Falier (1783–1786) dođe u Kotor, intervenira i umiri pučanstvo. Ovlašten od mletačkog senata doznačio je s »Terminacijom« veliku pomoć u novcu, hrani i oružju: Paštrovićima Kaštelastvi, Braićima, Mainima i Poborima. Terminacija se nalazi u knjizi »Atti« Gener. providura u Zadru F. Falier od g. 1784.1786. – Libro I, fol. 116–117, Državni Arhiv – Zadar. (Za ove podatke zahvalan sam don Antunu Miloševiću u Kotoru).

Ottobre 1785.

Misec otobar bijo je lip i sve se strga po lipu vrimenu, i bih vina novoga dosta. Smućnja u Kotoru slidi i govore da će rat. Ali ćemo posli bolje vidit došasti vrimena i miseci. Ništa ne manje Princip šalje mnoge provizione[210] u Kotor, toh jest prah, olovo, baškota, pušaka i ostaloga što se oće za vojsku.

Novembre 1785.

Ovoga miseca svega bile su kiše i zlo vrime. Vino cine, barilo po 12 libara, šenica kvarta po 22. Ječam po 10 libara. Iz nova nema ništa.

Decembre 1785.

Na 9. decembra učini velika bura i izlomi mnoge masline, i učini štete dosta. Ovoga miseca nije se digla cina od ništa; nego slidi i dobro siromahu, ali zlo koji ima intradu, jer je prodat ne more. Samo je ulje skupo, t. j. oka po 7 libara; ali ga je malo bilo.

Na 29. istoga dođoše knjige da se imadu černidi[211] kupit iz Dalmacije, ali se ne zna kuda će otić.

Ove godine nije bilo bolesti nikakve u Primorju, a nije ni u Dalmaciji, koliko se je čulo.

Gennaro 1786.

Ove godine od svega bi obilnost, a navlastito od žita i vina, tako da vino u nas u Primorju bih oka po 3 gazete, i ne biše ko bi ga kupija, i ljudi ne mogoše prodat svoje intrade, nego niki zli jezici mnogo Boga uvridiše govoreći, da bi nikada ovako rodilo.

Ova cina dura priko sve godine do agusta miseca, a onda u jedan čas poskupi, zašto se priviđaše rđava litina došasta.

Na 12. otobra

Ovoga godišta bilo je lito sve sušno, i zato nije vina ništa bilo nigdi po Dalmaciji. Bile su velike bure i zla vrimena. Ali su ljudi bili zdravi, niti je bolesti bilo.

[210] Mlečani su slali provizije u Kotor za bolju sigurnost u borbi protiv Turaka.

[211] Loši vojnici. neizvježbani, odijeljeni od dobrih (N. Tomaseo, Dizionario della lingua italiana I, Torino 1865, parte II, col. 1, pag. 1353). U našim spisima to su neki goniči, a imali su nešto od turskih martoloza.

1787.

Đenara na 17. učini se smutnja u Albaniji, i dođe na onoga Pašu od Skodra s vojskom Paša od Bosne,[212] ali mu ne učini ništa, nego se vrati natrag u Bosnu.

Ove godine litina bih mnogo rđava, a navlastito od vina ne samo u Dalmaciji, da li i u Italiji. Ovde oka vina po 12 gazeta. Rakija oka po 2 libre i po. Ulje oka po 6 i 4 gazete. Žito kvarta šenice po 33 libre.

Ove godine febrara miseca navisti rat Turčin Moskoviji,[213] a cesar Jozip drugi odma intima Turčinu, i ode na Bosnu.

1788.

Miseci đenar, febrar i marač bili su mnogo studeni i na mnogo mista žito je izeblo, i zato malo je bilo žita biloga.

Ove godine 1788. bilo je vino mnogo skupo, toh jest oka po 16 gazeta, počamši od maja do nove litine. Bijaše najposli i po 22 gazete oka vina. Ove godine ne osta nigdi vina u konobam da se ne prodade, i ko je ima vina dosta vrlo se je pomoga.

Na 20. otobra

Ovoga miseca otobra posli sv. Frane bila je, i sada jest šenica kvarta po 38 libara. Ozimica po 30. Ječam po 26, a sirak po 12. Vino novo oka po 10 gazeta. Rakija po 26.

Ove godine bilo je sirka dosta u Imoti, u Vrgorcu i u Neretvi, ali je sve skupo, budući vojska Cesarova u Bosni, koja napriduje za osvojiti svukoliku, i zato ne more doći žita iz Bosne ništa.

Na 25. otobra. Dosada Cesar osvojio je sve do Banje Luke, a brzo će i ostalo, zašto su se Turci vrlo poplašili i biže sve natrag iz vojske.

Na 20. novembra

Bih mnogo velika bura i snig, a rana i ovoga miseca bih skupa, toh jest žito kvarta po l 33, a vino oka po libru.

[212] Mahmud-paša Bušatlija želio je postati nezavisan vladar u Skadru, stoga je bio protivnik sultana u Carigradu. Odatle su nastale smutnje u Albaniji. Paša od Bosne bio je pristaša sultana, zato je pošao s vojskom protiv skadarskoga paše. Mahmud Bušatlija poginuo je u ratu s Crnogorcima (4. XII. 1796.). Njegova glava odnesena je vladici na poklon (J. Jovanović, Stvaranje crnogorske države, Cetinje 1948, 163). Maska Mahmud-pašina čuva se u Državnom muzeju na Cetinju.

[213] Ruska carica Katarina II naumila je, uz pomoć cara Josipa II, izbaciti Turčina iz Evrope. Josip II pristao je na njezin prijedlog, jer mu je Turska priječila slobodu brodarenja na Dunavu. Osnova je bila ugovorena već g. 1782. Katarina je osvojila Krim. Turska je tražila, da joj se povrati. Josip II posredovao je u korist svoje saveznice. Turska se pripravljala za rat i bacivši u tamnicu ruskog poslanika izazva casus belli. Josip II stupi s Katarinom II u rat na Tursku. Isp. T. Smičiklas (o. c., 362–364).

Decembre 1788.

Na 24., toh jest uoči Božića nađe snig i velika studen, i dura 12 dana i pozeboše voća i masline i žito na mnogi misti po Dalmaciji. Ovde u Makarskoj (a tako i po svemu Primorju) bijaše doletilo tica od svake vrste mali i veliki, tako da ji na stotine fataše i posli nego se raskipi snig, mnogo ji mrtvi nađoše.

Gennaro 1789.

Poče ovi misec s velikom zimom i slidi do svrhe sve zlo vrime, i mnogi snigovi padoše. Rana slidi jednako od svega.

Febraro 1789.

Ovi misec febrar bijaše lip u vrimenim, ali bijaše u njemu na poslidku i zli vrimena. Od žita poče cina viša, toh jest kvarta šenice po 37, ozimica po 30, a vino stoji na istoj cini.

Na 3. febrara po naredbi magistrata bih prinešena opet bikarija[214] na staro misto pod Tomičića kuću.

Marzo 1789.

Misec marač bih vas kišovit, ali u njemu ne bi ništa iz nova.

Aprile 1789.

April misec u vrimeni lip bijaše, ali rana skupa, šenica kvarta po 47. Ozimica po 36. Vino barilo 52 libre. Sirak po 25 kvarta, u jednu rič glad velik svuda po Dalmaciji, a i po drugi mistim kako se čuje. Od rata nema drugo, nego laži svaki dan koje se čuju.

Na 25. bih ugodna kiša svuda.

Na 27. pođe s ovoga svita na drugi gospodin D. Jure Nikolić Dujmović dostojni Arcipret.

Maggio 1789.

Na 4. mađa nađe kišica, ali malo natopi, također i na 5. istoga.

Na 22. ovoga nađe kiša i natopi svuda, i učini dosta dobra svuda i u svačemu, a navlastito u žitu i u vrtlam.

[214] Mesarnica.

Istoga miseca na 26. bih kiše dosta i do prvoga đunja svaki dan poraša. Ovoga miseca ne bi ovde srdela ništa ni druge ribe. Od po ovoga miseca poče žito biti niže cine, toh jest kvarta šenice po 36. Ozimica po 27. Vino oka po 12 gazeta.

Na 22. mađa prisvitli Gospodin biskup Fabijan Blašković zovnu na Concunas pope za učinit Arcipreta na misto pok. Gosp. Jure Dujmovića, i conte Šime Kačić apela Concunas; što će pak biti, kaza ću posli.

Giugno 1789.

Ovi misec đun poče s kišom i slidi malo da ne svaki dan do 20.

Na 25. poče ovde u Makarskoj apalat od tabaka[215] koji prija nikada nije bio ovde. Cina od žita slidi prošastoga miseca.

Luglio 1789.

Danas na 25. slidećega metnuše na kontomaciju Končelira[216] budući dovejo ženu iz Omiša priko kontomacie, i pisaše Generalu[217] u Zadar i čekaše odgovor od istoga.

Na 28. nađe plemenita kiša po svemu Primorju i krajini, i bih mnogo korisna u svemu. Cina od življenja slidi.

Agosto 1789.

Danas na 10. ovoga bih velik dernek ovde, i prođe sve u miru. Ali bih rana skupa. Šenica kvarta po libara 39. Ozimica po 32. Maslo junga[218] po libara 8. Sir oka po 19 gazeta. Vino po 12 gazeta.

Na 23. na 4 ure noći poginu Joe Lucić mladić od 20 godina i ubi ga Ante Batinić na pijaci iz puške. Donesoše ga doma živa, ispovidi se, prosti svomu ubojici, i sutradan na 16 uri pođe s ovoga svita, i bih ukopan ovde u manastiru.

Settembre 1789.

Ovi misec biše lip za litinu, i po Maloj Gospi počeše ljudi trgat, i bih vina dosta, a navlastito u Gornjem primorju.

Vina novoga ima dosta oka po 6 gazeta; ali je šenica skupa, toh jest kvarta po 39 libara. U ovomu misecu nema ništa iz nova.

[215] Monopol duhana.

[216] Ljetopisac ne kaže, kako se zvao taj »Končelir«. Obično je bio Mlečanin, a služba mu je bila uglavnom sudačka.

[217] Angelo Memmo, Gener. providur od g. 1786.–1789. (L. Maschek, o. c., 33).

[218] Posuda, posebna mjera za maslo, iznosila je jednu oku i po u Bosni i Hercegovini (I. Broz - F. Iveković, o. c. I, 495).

Ottobre 1789.

Misec otobar jest lip do petnajest, a posli udariše kiše i potopiše polja, i mnogo sirka i prosa odnese voda. Cina od vina jest ista, kako i u prošastem misecu, ali je žito skupo, kvarta šenice po 46 libara. Maslina ima dosta i ulje je novo po 4 libre oka.

Na 8. ovoga Cesar uzeo je Biograd[219] od Turaka, ali je sva slava Laudonova njegova Generalisima, koga mnogo lipo Cesar darova.

Novembre 1789.

Novembar misec vas bio je studen i u njemu je bilo mnogo bura i snigova. Ovoga miseca skupo je bilo žito, šenica kako i prošastoga miseca. Ozimica kvarta po 1 37. Sirak po talir. Proso po 28. Vino oka po 6 gazeta, a ulje oka po 5 libara. Ove godine bilo je ulja dosta, ali dođoše Rovinjesi[220] i poskupiše, i dobro bih za siroma, jer što imade prodade skupo.

Decembre 1789.

Ovi je misec bijo u cini od svega kako i prošasti i u njemu se nije vidilo ništa iz nova.

Gennaro 1790.

Ovi misec odma poče s velikim ledom, i slidi do po, pak učini se lipo vrime i slidi do svrhe. Cina od rane slidi ista; i nema u našim stranam ništa iz nova.

Febraro 1790.

Febrar bijo je vas suh brez kiše, ali burovit i mnogo žito ozebe. Cina slidi ista od svega izvan ulja koje kala po 4 libre oka i 4 gazete.

Marzo 1790.

I ovi misec bih suh i ljudi se pripadoše da će biti glad, ne budući kiše. Žito je skupo, ali je vino i ostala rana cine.

Ovoga miseca na 20. dođe za Providura u Makarsku Gospodin Vicenza Corner; a za kančelira Sign. Marin Moler.

[219] Car Josip II učinio je glavnim vojskovođom u ratu protiv Turske grofa Franju Lacyja. God. 1789. preuzeo je vodstvo vojske maršal Gideon Laudon. On s Hrvatima zauze najprije turski Bribir, a 30. IX. osvoji i Beograd (T. Smičiklas, o. c., 363, 367).

[220] Uspomena na Rovinježe, ljude iz Rovinja, sačuvala se do danas među Makaranima u nazivu »Rovinježi« za pomorsku doseljenu obitelj Rismondo.

Aprile 1790.

Ovoga se miseca ljudi nadaše da će biti kiše, ali zaludu, ne bi je nimalo, nego samo na svrsi dođe dobra kiša, i nije natopila. Cina od žita slidi, i iz nova ne bi ništa.

Maggio 1790.

Ovi misec bih srićan, odma poče s kišom, natopi zemlju, poče resti žito i trava. Prionuše dolaziti vlasi dogoniti žito i kala. Šenica kvarta po libara 30. Ozimica po 20, i tako slidi priko svega miseca.

Giugno 1790.

Ovi misec slidi s kišom i s lipim vrimenom; i žita dosta dolazi od Banje Luke i drugi mista od Bosne. Šenica kvarta po libara 26, 25, 24, kako je koja lipša. Ozimica po 18, 17, 16, 15. Vino oka po 8 gazeta, ulje po 5 libara, jer opet poskupi. Meso po 14 gazeta oka, ali ga je malo.

Ovoga miseca bih srdela dosta, a navlastito u Zaostrogu mnogo ufatiše.

Svuda se čuje da će biti obilnost svega, što se nije nadalo.

Luglio 1790.

Misec vas ovi slidio je s dobrim vrimenom, i ništa nije se u njemu dogodilo iz nova.

Agosto 1790.

Na prvi ovoga pade daž velik i plodan i mnogo veliku korist učini u vinogradim i drugomu; i bijo je vas lip misec.

Settembre 1790.

Na 16. ovoga miseca poginu jedan rkać iz Posavine na Zakupju na po ure noći i ubi ga Joze Batinić iz puške brez nikakva uzroka, i bih ovde ukopan.

Ovoga miseca bih trgačina rano i vina dosta.

Ottobre 1790.

Misec ovi otobar bijo je lip, i ljudi ufatiše žito u polju, i biše ga dosta.

Novembre 1790.

Na 3. ovoga počeše brati masline, i tako slidiše svega miseca ovoga i drugoga do polak, i bih dosta maslina, ali isplatiše dobro.

Decembre 1790.

Vas decembar bijo je studen, ali u njemu nije bilo nemoći, kako ni u prošastim misecim.

Gennaro 1791.

Miseca ovoga ništa se nije dogodilo iz nova. Cina od življenja dobra je, izvan samo ulje jest skupo, premda ga je bilo dosta, zašto dođoše Rovinježi i poskupiše i odvezoše sve.

Febraro 1791.

Ovoga miseca otiđo u Mletke za potribe[221] manastirske i povrati se natrag miseca agusta i zato nije ništa upisano što se je zgodilo prošasti miseci, nego mi kazaše da je dosta žita dolazilo i drugi stvari iz Bosne i Posavine.

Settembre 1791.

Ovoga svega miseca nije bilo dažda, a malo i prošasti, i tako malo bih i žita i vina, a malo i maslina, ali žita dolazi iz turske zemlje, i nije skupo.

Ottobre 1791.

Vas misec otobar bio je lip, i bih u Imoskom polju dosta sirka, budući navratili vodu, a tako bih i u Neretvi i sirka i kukuruza. Vina bih malo i skupo, barilo u jematvu bih po 4 groša.

Novembre 1791.

Ovoga miseca počeše lupeži krast i otimat ne samo po putim, nego i po Makarskoj odirati Vlaje koji dolaze u Makarsku, ali jao njima.

[221] Ljetopisac je dobio pismeno dopuštenje za polazak u Mletke 2. II. (Regesta Prov. M. Bilušić, 185).

Decembre 1791.

U ovomu misecu, kako i u ostalim, bilo je sve zdravo i svršuje godina u miru i ljubavi.

Gennaro 1792.

Ova godina poče s velikim ledom, i led dura svega ovoga miseca đenara.

Febraro 1792.

Na 12. febrara bili su došli Turci u Makarsku sa žitom, i budući se vratili natrag, dočekaše ji ajduci u Prosiku[222] pod Zadvarjem, udariše na nje, i ubiše dva Turčina, a Turci ubiše jednoga ajduka, a ostali ajduci utekoše, ali za malo vrimena, jer vrsni kolunejo gospodin Francesco Danese[223] ufati ji i posla na galiju. I isti ovi Gospodin koluneo očisti svu krajinu imosku od ajduka.

Marzo 1792.

Dođe za Providura u Makarsku Gospodin Sebastijan Lorenzo,[224] čovik dobar, ali mlake je pameti. Za kančelira gospodin De Leva[225] čovik po isti način veoma dobar, rodom iz Skradina.

Aprile 1792.

Ovi misec bih vas daždiv i ufam se da će biti dobra litina. U njemu se ne učini ništa iz nova.

Maggio 1792.

Na 9. ovoga počeše svitit na srdele, i na početku bijaše dosta, pak posli vrlo malo. Žita dolazi iz Turčije dosta, i nije skupo. Masline cvatu, ali se ne zna oće li maslina biti. Zašto: flos olivae mentietur.

[222] Gudura poviše Vrulje, kroz koju je vodio stari put iz zaleđa u Makarsku, zvala se »Prosik«, a i sada se tako zove. Nova cesta Šestanovac–Makarska, koja je bila gotova g. 1889., izbjegla je tu guduru.

[223] Imotski kolonelo, Zadranin, bio je najprije u mletačkoj vojničkoj službi, zatim u austrijskoj i francuskoj. Kad su se Rusi iskrcali u Makarsku, prijeđe na njihovu stranu, iako je bio povjerenik Dandolov i Marmontov. Stoga je bio od Francuza osuđen na smrt, ali pobježe u Tursku i Austriju. Boravio je u Visu, sudjelovao je u okupaciji Dalmacije i bi unaprijeđen za austrijskog general-majora. Umro je poslije g. 1836. (Miscelania II–IV, Zadar 1950–1952, 139).

[224] Vladao je od g. 1792.–1794. (A. Lulić, o. c., 90).

[225] Stara izumrla plemićka obitelj u Skradinu. Za skradinskoga biskupa Antuna Trevisana (1766–1799). rodom iz Makarske, bio je kanonik de Leva. (Za ovaj pismeni podatak zahvaljujem don Mati Klariću, Šibenik).

Giugno 1792.

Na 29. đunja bih velik dernek, ali svaka stvar skupa, izvan žito. Šenica kvarta 26, 27 libara.

Luglio 1792.

U ovomu misecu ništa se nije dogodilo što bi se moglo upisati.

Agosto 1792.

Na 10. ovoga bih dernek ovde i prođe sve u miru.
Na 15. bih dernek u Zaostrogu mnogo velik i trgovci makarski mnogo se pomogoše i osta u miru svako.

Settembre 1792.

Na prvi ovoga poče se trgat po svemu Primorju i u malo dana dospiše, jer bih litina od vina veoma rđava i veoma skupo.

Ottobre 1792.

Probiše cinu od vina odma kako se strga, oku po deset gazeta. I ovoga miseca nije se dogodilo ništa iz nova.

Novembre 1792.

Ove godine malo bijaše maslina i zato bih ulje skupo odma. Ovoga miseca poče se prodavat oka po 6 libara i po. A pošto će posli biti, kazaću došasti miseci.
Ovoga miseca svega dolazilo je žita dosta; ali od niki ajdučića i lupeža[226] koji su po selim i u Makarskoj, ne mili se Vlaom dolaziti, zašto im otimlju po putim i u istoj Makarskoj.

Decembre 1792.

Na 15. ovoga miseca ufatiše jednoga Andrijaševića, koji stoji u Krvavici,[227] i poslaše ga na galiju. Ovo je jedan od rečeni ajdučića, kojih se

[226] U Makarskoj i u okolici zadržale su se za dugo vremena loše društvene navike kao posljedica turske uprave. Makarski providuri izdavali su stroge naredbe o čuvanju reda; zaštićivanju imovine i sigurnosti života uopće, osobito putnika. Uza sve to društveno stanje nije se za dugo poboljšalo, a za to je kriva sama mletačka uprava.
[227] Ogranak sela Baške Vode na cesti malo podalje od mora, naseljeno u XVIII. st.

više podnositi ne može njiova sila i opačina, budući dodijali svemu gradu i Primorju. Ove godine nije bilo nikakve bolesti ni u gradu ni u Primorju.

Gennaro 1793.

Na 12. ovoga koluneo Gospodin Frane Danese dođe iz Imoskoga i Jure Serdar Marčić Vučemilović sommo trista druga obsidaše svu Planinu za ufatiti zločince, koji ji se naođaju u Makarskoj, ali ne učini ništa, zašto kolúneo makarski Gospodin Nikola Novković ne dođe na rok, niti ji oti tirati, i zato sva Makarska protiva njemu viče i govori da jim on ruku drži. Kada se vrati u Imoski ozgor rečeni kolunel Danese, ufati nekoga Derviša i posla ga vezana u galiju.

Na 13. istoga Frane Sevelj i njegov brat Anton bikar, budući imali oblast iz Mletaka od Magistrata, da mogu učiniti grobnica 5 u crkvi sv. Marka,[228] prikazaše knjigu samu Providuru, a nije Koleđetu,[229] komu knjiga bijaše pisana, da Poleđet to ima vidit i poslati jednoga oficiala manjega, koji će tute stati dok se budu grobi kopat i načinjat. Poče se kopat grobnice brez znanja Koleđeta; a kad gospoda od Koleđeta to vidiše, učiniše Koleđet i otiaše vidit zajedno s Providurom (koji branjaše Sevelje), i dadoše naredbu Gospodinu serdaru Mati Kačiću da otiđe s rondom i da učini ustaviti rečenu fabriku od grobnica, dok dođe naredba iz Mletaka, i tako bih učinjeno. Providur koji branjaše Sevelja Franu i brata mu, pisa protiva Koleđetu u Mletke; a Koleđet posla kneza Šimu Kačića od svoje strane, i dođe ordin, da se grobnice koje su počeli bili kopat imadu nasut i sve posaližat kako je i prija bilo. Frane isti Sevelj bijaše otiša u Mletke protiva Koleđetu i u Mlecim podnese pokoru i potrati dosta jaspri. Ele teško tovaru s konjijem boj bijući.

Febraro 1793.

Ovoga miseca poskupi žito svako. Šenica kvarta po 36 libara. Ozimica po 28. Ječam po 20. Sirak po 18. Vino oka 12 gazeta. Rakija oka po tri libra. Ulje oka po 8 libara.

[228] Katedrala sv. Marka počela se graditi za biskupa Bjankovića, a bila je posvećena za biskupa St. Blaškovića g. 1756. Prema Gojakovoj kronici (11, 94–95) najprije je bila sagrađena jedna kapela od zapada (1722). Iste godine bi podignut i zid od velike kapele do ćemera, ali pade ćemer za vrijeme gradnje i ubi jednoga majstora. G. 1734. iznova je šćemerena velika kapela, i otada su u njoj ukopavali mrtvace. G. 1752. započe radnja na čitavoj crkvi, i za tri godine bila je pokrivena (1755). Kakva je imala biti crkva sv. Marka, kako poduzetnik nije ostao vjeran pogodbi pronevjerivši novce, zbog čega je prema pučkoj predaji bio osuđen na smrt – isp. N. Alačević (o. c., 65–66).

[229] Makarski Koleđet nisu sačinjavali ni kanonici ni crkveni ljudi, jer Mlečani nisu imali u njih povjerenja. Oni su imali svoje pouzdane ljude, koji su nadzirali grobišta i grobove, a zvali su se »inspektori« ili »prokuratori«.

Marzo 1793.

Marač misec bijo je vas suv i lipa vrimena i u njemu ne bi ništa iz nova, nego rana sve to skuplja i ulje po 10 libara oka.

Aprile 1793.

Na 20. aprila ufatiše Primorci sina nekoga Glavine, i poslaše ga na galiju.

Maggio 1793.

Na 5. maña zapovidi Providur Pavi Čoviću, Begi Alfiru da ufati Antona Šarića; ufate ga i vodeći ga u kvartir, dočekaše ga i oteše.

Na 9. istoga dođoše niki Korčulani ovde u Makarsku i stadoše pod bikariju uvečer, i kada zaspaše, dođoše dva Makaranina i jedan Splićanin, odvezaše ji od kraja i odvedoše pod sv. Petar i onde ji odriše i jednoga posikoše i što imadoše, odnesoše, i bili bi ji sve pogubili i brod utopili, da ne bude druga lađa tada izašla.

Giugno 1793.

Ove godine kasno poče se svitit na srdele, zaradi zla vrimena, ali premda počeše ovoga miseca ništa ne ufatiše.

Na 24., t. j. na sv. Ivana Martin Glavičić iz Kotišine, ubi više Unca svoga rodijaka Antona Glavičića brez nikakva uzroka, i ne samo da ga ubi iz puške, nego ga i nožem isiče, i ovo se dogodi na 22 ure.

Luglio 1793.

Prošastoga miseca i ovoga bih šenica po 49 libara, a ulja oka po 12. A vino oka po gazeta 24, 25. Nikada ovako nije bilo skupo ovde.

Agosto 1793.

Na 14. agosta otiđe i dili se sekretar Generalov signr. Sebastijan Cesare Vignola iz Makarske u Imoski za činit proces onomu, koji se metnu iz puške kolonela Danesa.

Nova šenica bih skupa ovoga miseca, t. j. kvarta po libara 45, a na donjim mistim po 48 i po 50, i bojim se da će bit glad velik, zašto bilo žito nije rodilo, a polja nisu prispila. Vina biće vrlo malo, zašto ga odnese suša i krupa.

Settembre 1793.

Na 2. ovoga miseca u Podaci ubi sama sebe iz male puške arambaša[230] Jure Visković, ali bijaše napo pobudalija prija tri miseca.

Na 8. istoga dođe jedan brod šenice lipe iz Morije,[231] metnu cinu od iste kvartu po libara 38. Ali je ne ti niko kupovat, budući da počeše imoski vlasi goniti je dosta, i šenica, to jest cina od šenice spade na 32 libre kvarta; a ozimica po libara 24. Metnuše vino prodavat novo oku po 12 gazeta.

Na 19. pade kiša, i bih mnogo korisna za vinograde, masline i za vrtle; a navlastito za one koji nisu još otrgali vinograde.

Ottobre 1793.

Poče opet žito poskupljivat zašto Turci ne dadu žito da se goni iz Bosne i zato prodaje se kvarta sada na 15. ovoga po libre 42. Ulje novo po 5.10 oka.

Na 22. zatvori se turska zemlja, zašto se čuje bolest od kuge u mnogim mistim po Bosni.

Novembre 1793.

Ovoga miseca s početka počeše ljudi brat masline i obraše sve po lipu vrimenu, premda bijaše maslina dosta. Cina od ulja novoga jest po libara sedam oka. Ovaka cina od ulja ne spominju se starci da je bila dosada odma s početka, budući da je dobro rodilo.

Žito svako jest skupo. Šenica kvarta po libara 53. Ozimica po 42 kvarta. Sirak po 26. Ječam po 32. Vino oka po 12 gazeta. Rakija oka po tri libre. Ovi misec vas bijaše lip, i u njemu se ništa iz nova ne učini u ovim našim stranam.

Decembre 1793.

Na prvi ovoga nađe snig do sela i za 7 danah bih veoma studeno; ali posli omekša vrime i počeše šiloci brez dažda i slidiše do 20. istoga.

Cina od žita i vina i ulja slidi ista. U Dalmaciji nigdi ne čuje se bolest: i ova godina svrši u zdravlju, premda slidi kontomacia od Bosne, i niki govore da je bolest u Bosni; a drugi pišu i govore da nema ništa.

Gennaro 1794.

Misec ovi vas lipo vrime imade, i ne bi dažda nego samo na deset istoga. Cina od žita slidi ista, a tako i od vina i ulja. U Dalmaciji ne čuje se bolesti nigdi, nego je sve zdravo. U ovomu misecu ništa ne bi iz nova.

[230] Voda seoske milicije.

[231] Grčki poluotok Peloponez zvao se u tursko doba Moreja, ljetopisac piše Morija.

Febraro 1794.

Na 15. fèbrara iliti veljače u Imoskom ufatiše Ivana sina Jozipa Turića, i odvedoše u Zadar u dvojim kajnam,[232] zašto se bijaše metnuo iz puške Gospodina kolunela Francesca Danesa, koji vladaše s onom krajinom.[233] Vas ovi misec bijaše lip u vrimenu, i ne biše nimalo dažda. Ali cina ista.

Marzo 1794.

Na prvi marča dođe u Makarsku fusta, i danas na 3. istoga ufatiše soldati fustari Jozu sina Petra Alfirevića Antičića na pijaci i metnuše na njega kajnu i povedoše u Zadar.

Vas ovi i prošasti misec bila su vrimena lipa brez vitara, studeni i dažda, ali u ovom biaju mnogo velike tmine i suša. Ne čuje se nigdi bolesti velike. Cina od žita i od ostali stvari slidi ista, i glada dosta svuda, zašto niti ima žita, ni zelja pitomoga ni divljega, a ni lova u moru.

Na 16. istoga počeše načinjat put priko Staze[234] i prid njima je kapitan tenente sig[r]. Pietro Mrkušić iz Podgore.

Aprile 1794.

Posli tri miseca, evo danas nađe kiša, ali ne velika, i svak se razveseli budući od velike potribe.

Svega ovoga miseca nije bilo dažda u Primorju, izvan na početku, i toh malo. U ovom misecu nije se ništa dogodilo što bi se moglo pisat. Cina od žita ista i glada dosta. Prošastoga i ovoga miseca bile su velike tmine.

Maggio 1794.

Ovi misec poče sušom i s gladom još većim, nego prošastoga miseca.

Na 7. ovoga bih kiše dosta za Stinam, ali u Makarskoj i u Primorju malo.

[232] U našim rječnicima nisam našao potvrde za riječ kajna. Nema te riječi ni u mletačkom narječju (J. Boerio, Dizionario del Dialetto Veneziano, Venezia 1829). Jamačno će biti iz arapskoga jezika. Prema tekstu imalo bi joj biti značenje: sindžiri, okovi, lanci.

[233] O upravljanju kolonela Danese u imotskoj krajini piše opširnije A. Ujević (o. c., 95, 105).

[234] Put preko staze, o kojemu je govor u bilj. 75, za turskoga doba bio je sigurniji za prolaz iz zaleđa u Makarsku, ali mnogo teži za putovanje, isp. S. Zlatović, Izvještaj o Bosni god. 1640. o. Pavla iz Rovinja (Starine 23, [1890.], 21). Mletačke vlasti su ga htjele izgraditi, ali nisu dovršile.